



**MIGRACIJE I BRČKO/MIGRATIONS AND BRCKO**  
**Edicija Zbornici - Knjiga 1/Proceedings Edition - Book 1**

**Izdavač/Publisher:**

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (CIMOSHIS)

**Za izdavača/For Publisher:**

Prof. dr. Sead Selimović

**Organizacioni odbor/Organisational Board:**

Esed Kadrić, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Sead Selimović, mr. sc. Siniša Milić,  
Ismet Dedeić, Adnan Čaušević, dr. sc. Anto Domić, mr. Jasmin Jajčević,  
Enes Pašalić, Đuro Tankosić, Kašmir Ribić.

**Redakcija/Editorial Board:**

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Senaid Hadžić  
mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević, Ismet Dedeić.

**Lektori/Lectors:**

Mr. sc. Alma Hasukić  
Hatidža Fetahagić, prof.

**Korektor/Proof Reader:**

Mr. Jasmin Jajčević

**DTP i prevod na engleski jezik/DTP and English Translation:**

Adnan Tinjić, prof.

**Štampa/Printed by:**

„OFF-SET” d.o.o. Tuzla

**Za štampariju/For printing office:**

Mirela Aljić

**Tiraž/Edition:**

300 primjeraka

---

CIP - Katalogizacija u publikaciji  
Nacionalna i univerzitetska biblioteka  
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

314.7(497.6)(091)(063)(082)

**MEĐUNARODNA naučna konferencija Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća (2019 ; Brčko)**

Migracije i Brčko : zbornik radova / Međunarodna naučna konferencija Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća, održane u Brčkom, 13. i 14. septembra 2019. godine. = Migrations and Brcko : proceedings / International Scientific Conference Migrations and their Impact on social and economic trends in the wider Brcko area from the beginning XVII to the end of XX century, held in Brčko, 13 and 14 September 2019. ; [prijevod na engleski jezik, English translation Adnan Tinjić]. - Tuzla : Centar za istraživanje moderne i savremene historije, 2020. - 400 str. : ilustr. ; 25 cm. - (Edicija Zbornici ; knj. 1 = Proceedings Edition ; book 1)

Bibliografija i bilješke uz tekst. - Summaries.

ISBN 978-9926-8226-4-4

COBISS.BH-ID 29104646

---

# **MIGRACIJE I BRČKO**

**- Zbornik radova -**

**Međunarodna naučna konferencija “Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća”,  
održane u Brčkom, 13. i 14. septembra 2019. godine.**

# **MIGRATIONS AND BRCKO**

**- Proceedings -**

**International Scientific Conference "Migrations and their Impact on social and economic trends in the wider Brcko area from the beginning XVII to the end of XX century ",  
held in Brčko, 13 and 14 September 2019.**

**Tuzla, 2020.**



## SADRŽAJ // CONTENTS

<i>PREDGOVOR</i> .....	1
<i>FOREWORD</i> .....	5

### UVODNA I POZDRAVNA IZLAGANJA// INTRODUCTIONS AND WELCOME

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ .....	11
Esed KADRIĆ .....	13
Ismet DEDEIĆ .....	15

### ČLANCI// ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ, naučni savjetnik

*U vrtlozima deosmanizacije XIX stoljeća: Muhadžirski pokreti iz Kneževine Srbije u Bosansku Posavinu // In the Whirlpools of the XIX-Century Deosmanization: Refugee Movements from the Principality of Serbia to Bosnian Posavina* ..... 19

Dr. sc. Marijan PREMOVIĆ, docent

*Doseljavanje crnogorskog stanovništva na prostor sjeveroistočne Bosne, s posebnim osvrtom na Brčko u XVII i XVIII stoljeću // Immigration of the Montenegro Population to the Northeast Bosnia, with Specific Reference to Brcko in XVII and XVIII Century* ..... 57

Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ

*Demografske i konfesionalne promjene stanovništva Bosanske Posavine pod osmanskom vlašću // Demographic and Confessional Change in Population of Bosnian Posavina Under the Ottoman Administration* ..... 62

Enes PAŠALIĆ, prof.

*Kultura sjećanja na prisilne migracije u Brčkom // The Culture of Remembrance of Forced Migration in Brcko* ..... 77

Dr. sc. Senaid HADŽIĆ, redovni profesor

*Uticaj migracija na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća // Impact of Migrations on Demographic and Religious Structure of the Population of Brcko at the end of the 19th and Beginning of the 20th Century* ..... 132

Dr. sc. Miroslav DODEROVIĆ, vanredni profesor  
*Naseljavanje Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske okupacije, s posebnim osvrtom na prostor Brčkog // The Settlement of Bosnia and Herzegovina During the Austro-Hungarian Occupation, with Special Reference to the Brcko Area* ..... 148

Emir MUSIĆ  
*Doprinos Alijage Kučukalića razvoju Brčkog // Contribution of Alijaga Kucukalic to the Development of Brcko* ..... 162

Mr. sc. Omer ZULIĆ  
*Uticaj migracija na kulturne prilike u Brčkom u austrougarskom periodu // The Impact of Migration on Cultural Opportunities in Brcko During the Austro-Hungarian Period* ..... 169

Đuro TANKOSIĆ  
*Cincari (Armani) i Karavlasli na području Brčkog // Cincars (Armans) and Carawlachs in the Brcko* ..... 186

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ  
*Uticaj muhadžirskih kretanja na iskre duha Bošnjaka u novim sredinama u vremenu do Balkanskih ratova sa osvrtom na Brčko // The Influence of Refugee Movements on Bosniak's Spirits in New Environments Before the Balkan Wars with Note Regarding Brcko* ..... 208

Dr. sc. Mariyana STAMOVA, docent, naučni saradnik  
*Dinamika migracionih procesa u jugoslovenskoj i u nezavisnoj Republici Makedoniji (istorija i sadašnjost) // Dynamics of Migration Processes in the Yougoslav and Independent Republic of Macedonia (History and Present)* ..... 223

Kašmir RIBIĆ  
*Praznina u praznini, zapuštenost u zapuštenosti. Nekoliko natuknica o problematici Roma i njihovih migracija u Brčkom i okolini // Holydays in Emptyness, Disrepair in Dilapidation: Some hints on the issues regarding Roma population and their migration in and around Brcko* ..... 235

Akademik Šerbo RASTODER, redovni profesor  
*Zašto su Bošnjaci "plaćali kamatu navodne turske krivice" u mirnodopskim vremenima u XX vijeku? Primjeri Šahovića 1924. i Rožaja 1967-1971 // Why Did the Bosnians "Pay the Interest of the Turkish Guilt", in Peaceful Times During the XX Century? Examples of Šahovići in 1924 and Rožaj 1967-1971. .... 248*

Dr. sc. Izet ŠABOTIĆ, redovni profesor <i>Doseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka na područje Brčkog // Immigration of Bosniaks from Sanjak to Brcko</i> .....	273
Ismet DEDEIĆ <i>Jevreji u Brčkom: Zločin nestanka i grijeh sjećanja // Jews in Brcko: The Crime of Disappearance and Sins of Remember</i> .....	299
Marko MATOLIĆ <i>Poplava u Bosanskoj Posavini 1942. godine i preseljavanje ugroženog stanovništva u Šembor (Novo Selo) kod Bijeljine // Flood in Bosnian Posavina in 1942 and Relocation of Endangered Population to Šembor (Novo Selo) Near Bijeljina ...</i>	324
Dr. sc. Sead SELIMOVIĆ, vanredni profesor <i>Utjecaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu (1945-1991) // The Impact of Migrations on the Ethnic and Religious Structure of Brcko's Population in the Socialist Period (1945-1991)</i> .....	332
Mr. Jasmin JAJČEVIĆ <i>Demografske promjene na području Brčkog u svjetlu novih popisa stanovništva (1991. i 2013) // Demographic Changes in Brcko in the Light of the New Population Census (1991 and 2013)</i> .....	355
Dr. sc. Mirsad KUNIĆ, redovni profesor <i>Migracijski narativi u usmenoj tradiciji Velinog Sela // Migration Narratives in the Oral Tradition of Velino Selo</i> .....	380
<b>PRILOZI I FOTOGRAFIJE//ANNEXES AND PHOTOS</b> .....	391



## PREDGOVOR

Historija Brčkog, kao i ostalih mjesta u Bosni i Hercegovini je bogata i složena. No, i pored toga ista nije u dovoljnoj mjeri istražena. Činjeni su pokušaji od strane pojedinaca i timova da rasvijetle neke periode brčanske prošlosti, što je rezultiralo stvaranjem značajnih publikacija koje su nam približile neke važne događaje i procese brčanske prošlosti. Međutim, još uvijek nije urađena sveobuhvatna studija, kojom bi se tretirala najvažnija pitanja brčanske prošlosti, od najstarijih vremena do danas. Iako nedovoljno istraženo, ipak je poznato da je život na širem području Brčkog evidentan od najstarijih vremena, te se različitim dinamikom odvijao do danas. Nešto intenzivniji razvitak Brčkog nastaje od početka 18. stoljeća, a vezan je za krupne historijske događaje, koji se odnose na pitanje ishoda velikog Bečkog rata (1683-1699), koji je za posljedicu imao povlačenje Osmanskog carstva sa značajnih prostora srednje i jugoistočne Evrope. Od tada Brčko dobija snažniju urbanu, privredno-ekonomsku, demografsku, socijalnu i svaku drugu konturu. To je u dobroj mjeri vezano za izražene migracione procese, koji su krucijalno uticali na ukupna društveno-politička i privredna kretanja na širem brčanskom prostoru. Stoga smo se i opredijelili da jednim naučnim skupom pokušamo otvoriti ovu važnu temu, a kako bi bar donekle rasvijetlili neka od važnih pitanja iz prošlosti Brčkog.

Migracije vezane za šire brčansko područje potiču još iz ranog perioda uspostave osmanske uprave i doseljavanja vlaške i ostale pravoslavne komponente na ovo područje. No, proces migracija bio je izraženiji nakon Karlovačkog mira 1699. godine te se od tada kroz protekla tri stoljeća odvija različitim intenzitetom. Na ovo područje naseljavale su se različite etničke i ekonomsko-socijalne grupacije stanovništva, kreirajući ukupan društveno-politički i privredni život u istom. Uzroci migracija bili su različiti događaji i procesi, od onih ratnih-prisilnih, do ekonomsko-socijalnih i političkih. Iz tih razloga pitanja prezentovana na naučnoj konferenciji održanoj u septembru 2019. godine, a koja su uglavnom objavljena u ovom *Zborniku*, posmatraju složenu migracionu tematiku iz različitih aspekata i uglova. To je omogućilo predstavljanje čitavog spektra važnih pitanja iz ove oblasti. Tako su u radovima predstavljena pitanja koja se odnose na razne vremenske periode, počev od ranog osmanskog perioda do današnjih dana, gdje je približena slika uzroka i posljedica istih. U tom pogledu ukazano je na različite uzroke migracionih kretanja, a posebno one ratne i ekonomsko-socijalne prirode. U ranom osmanskom periodu širi brčanski prostor naseljava stočarsko vlaško i drugo pravoslavno stanovništvo. Nešto kasnije, početkom 18. stoljeća na ovo područje naseljava muslimansko stanovništvo protjerano sa prostora nekadašnjeg Budimskog te Temišvarskog ejaleta. No, bilo je i onih političkih razloga preseljavanja stanovništva, koji su vezani za stvaranje nacionalnih država u susjedstvu, te se s tog aspekta "čistio prostor" od drugih etničkih skupina. Tako je značajan broj muslimansko-bošnjačke

populacije naselio na šire brčansko područje protjeranih sa područja zapadne Srbije. Potkraj osmanske uprave na ovaj prostor, naseljavaju se iz ekonomskih razloga i druge etničke skupine, među kojima i skupina "cincara" trgovaca, koji su igrala značajnu ulogu u životu Brčkog u navedenom vremenu. Iz tog razloga je ovom pitanju posvećena značajna pažnja u *Zborniku*. Neki radovi u *Zborniku* odnose se na druge etničke skupine, na Jevreje, Rome i druge. Posebnim radom predstavljeno je doseljavanje i status Roma u različitim vremenima na području Brčkog. Kada je riječ o brčanskim Jevrejima, veoma sadržajno je predstavljen njihov život, te posebno stradanje u toku Drugog svjetskog rata na ovom području. Problematika migracija je tretirana i sa aspekta uloge i značaja nekih pojedinaca, koji su pripadali muhadžerskoj skupini, a dali su značajan doprinos razvoju Brčkog, poput znamenitog načelnika Brčkog Alije Kučukalića. U nekoliko radova tretirani su migracioni procesi koji su vezani za međuratni (1918-1941) i socijalistički period (1945-1990). Posebno je obrađeno pitanje dolaska Bošnjaka sa šireg područja Sandžaka na ovo područje. Taj proces se odvijao u dvije faze, prvoj nakon pokolja Bošnjaka u Šahovićima 1924. godine, te onoj u socijalističkom vremenu. U ovim sadržajima je ukazano, ne samo na poteškoće prilagođavanja ove populacije u novoj sredini, već i na doprinos koji su doseljeni muhadžeri i njihovi potomci dali razvitku Brčkog u posljednjih stotinu godina.

Nekoliko radova u *Zborniku* odnosi se na migracione i druge procese iz neposredne naše prošlosti. Zanimljiva štiva tretiraju problematiku vezanu za demografske prilike, uticaj ratnih dešavanja (1992-1995) na prilike u Brčkom, povratak prognanog stanovništva na prostor Brčkog nakon 1995. godine, te brojna druga pitanja, koja su uticala na prisutne demografske promjene na ovom području u navedenom vremenu. Problematika migracija na širem području Brčkog posmatrana je i sa kulturnog, obrazovnog i općedruštvenog aspekta. Sa migracionim procesima, u znatnoj mjeri mijenjali su se određeni običaji i kulturne navike. Naime, svaka doseljena skupina stanovništva na ovom području donosila je i ugrađivala dio svog kulturnog i tradicionalnog identiteta u onaj već postojeći, domicilni brčanski. Tako da se na taj način ovaj prostor obogaćivao i razvijao u jednom multikulturalnom ambijentu i ozračju. Ta različitost je bila prepoznatljiva vrijednost i isticana kao velika prednost Brčkog i njegove okoline. O svemu ovome napisano je nekoliko zanimljivih i važnih sadržaja, koji će nadamo se privući pažnju čitalaca.

Svjесni smo činjenice, da sadržaji objavljeni u ovom *Zborniku* ne predstavljaju potpunu i zaokruženu sliku prošlosti Brčkog i njegove okoline, ali čine zasigurno važno historijsko štivo, koje nam pomaže da bolje razumijemo prošlost Brčkog, posebno onu koja je vezana za migracione procese. Isto tako, smatramo da je navedenim sadržajima stvorena dobra osnova za dalja sveobuhvatnija istraživanja prošlosti Brčkog, a u vidu izrade jedne ozbiljne cjelovitije sinteze.

Radovi publikovani u *Zborniku radova* se razlikuju kako u kvantitativnom, tako i kvalitativnom smislu, te po metodološkim i naučnim pristupima istraživanju

i elaboriranju određenih tema. Stavovi izneseni u radovima su isključivo stavovi autorâ, te ne odražavaju stavove *Redakcije Zbornika radova*.

Ovom prilikom, želimo iskazati zadovoljstvo što je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, bio organizator ove važne Naučne konferencije, kojom smo pokušali, a nadam se i dobrim dijelom uspjeli odgovoriti postavljenom zadatku. Svakako, tome su doprinijeli i mnogi drugi, prije svega učesnici Naučne konferencije i autori priloga, Udruženje građana porijeklom iz Sandžaka u Brčko Distriktu na čelu sa agilnim Ismetom Dedeićem, te predstavnici izvršne i zakonodavne vlasti Brčko Distrikta, kojima se ovom prilikom iskreno zahvaljujemo na podršci i razumijevanju.

Vjerujemo i nadamo se, da će sadržaji ovog *Zbornika* naći put do čitalaca, te biti važnim motivacionim faktorom za dalja istraživanja prošlosti Brčkog i njegove okoline.

***Redakcija***



## FOREWORD

The history of Brčko and other places in Bosnia and Herzegovina is rich and complex. However, it has not been sufficiently investigated. Attempts have been made by individuals and groups to shed light on some periods of Brčko's past, resulting in the creation of significant publications that brought us closer to some of the important events and processes that happened in Brčko. However, no comprehensive study has been done to address the most important issues of the Brčko past, from the earliest times to the present. Although not well researched, it is still known that life in the wider Brčko area is evident from the earliest times, and with different dynamics has taken place to this day. The somewhat more intensive development of Brčko has been taking place since the beginning of the 18th century and is related to major historical events relating to the issue of the outcome of the great Vienna war (1683-1699), which resulted in the withdrawal of the Ottoman Empire from significant areas of Central and Southeastern Europe. Since then, Brčko has gained a stronger urban, economic, economic, demographic, social and other contours. This is to a great extent related to the pronounced migration processes, which have crucially influenced the overall socio-political and economic trends in the wider Brčko area. That is why we have decided to try to open this important topic with a scientific conference, in order to shed some light on some of the important issues from Brčko's past.

Migrations related to the wider Brčko area date back to the early period of the establishment of the Ottoman rule and the settlement of Vlach and other Orthodox components in the area. However, the process of migration was more pronounced after the peace of Karlovac in 1699, and since then it has been varying in intensity over the past three centuries. Various ethnic and economic-social groups of the population settled in this area, creating an overall socio-political and economic life in the same. Migration was caused by different events and processes, from those of war - coercion to economic, social and political ones. For this reason, the issues presented at the September 2019 Scientific Conference, which were mainly published in this Proceedings, look at complex migration topics from different aspects and angles. This enabled the presentation of a whole range of important issues in this area. Thus, the works present issues relating to different periods of time, starting from the early Ottoman period to the present day, where a picture of the cause and effect of them is approximate. In this respect, various causes of migration movements have been pointed out, especially those of war and economic and social nature. In the early Ottoman period, the wider Brčko area was inhabited by the Vlach and other Orthodox population. A little later, at the beginning of the 18th century, the Muslim population was expelled from this area by the former Budim and Timisoara eyalet. But there were also political reasons for the resettlement of the population, which were related to the creation of

nation-states in the neighbourhood, and from that aspect “cleared space” from other ethnic groups. Thus, a significant number of the Muslim-Bosniak population settled in the wider Brčko area expelled from Western Serbia. At the end of the Ottoman rule, other ethnic groups, including a group of “cincar” merchants, who played a significant role in Brčko during this period, as they settled in this area for economic reasons. For this reason, considerable attention has been paid to this issue in the Proceedings. Some of the papers in the Proceedings refer to other ethnic groups, such as Jews, Roma, and others. Special work presents the immigration and status of Roma at different times in the Brčko area. When it comes to the Jews of Brčko, their life, and especially the suffering during the Second World War in this area, is presented very substantively. Migration issues were also addressed in terms of the role and importance of some individuals who belonged to refugee groups and made a significant contribution to the development of Brčko, such as the famous Brčko Mayor Alija Kučukalić. In several papers, migration processes related to the interwar (1918-1941) and socialist period (1945-1990) have been treated. The issue of the arrival of Bosniaks from the wider Sanjak area to this area was specifically addressed. This process took place in two phases, the first after the massacre of Bosniaks in Šahovići in 1924, and the one in the socialist era. These contents point out not only the difficulties of adapting this population to the new environment, but also the contribution that the refugees and their descendants have made to the development of Brčko in the last hundred years.

Several papers in the Proceedings refer to migration and other processes from our immediate past. Interesting reading deals with issues related to demographics, the impact of the war events (1992-1995) on the situation in Brčko, the return of exiled population to the Brčko area after 1995, and numerous other issues that influenced the present demographic changes in this area in the above time. The issue of migration in the wider Brčko area is also viewed from a cultural, educational and social point of view. With migration processes, certain customs and cultural habits have changed significantly. Namely, each immigrant population in this area brought and incorporated a part of its cultural and traditional identity into that already existing, domicile Brčko region. So, in this way, this area was enriched and developed in a multicultural environment and atmosphere. This diversity was a recognizable value and stood out as a great asset of Brčko and its surroundings. Several interesting and important content has been written about all this, which will hopefully catch the attention of readers.

We are aware of the fact that the contents published in this Proceedings do not represent a complete and final picture of Brčko’s past but they certainly represent an important historical reading, which helps us to better understand Brčko’s past, especially that related to migration processes. We also believe that the above-mentioned contents provided a good basis for further comprehensive research into Brčko’s past, in the form of a serious, more complete synthesis.

The papers published in the Proceedings differ in both quantitative and

qualitative terms, as well as methodological and scientific approaches to the research and elaboration of particular topics. The views expressed in the works are solely those of the authors and do not reflect the views of the Editors of the Proceedings.

On this occasion, we would like to express our satisfaction that the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla was the organizer of this important Scientific Conference, by which we tried, and hopefully succeeded in answering to the task. Certainly, many other contributors, especially the participants of the Scientific Conference and contributors, the Sanjak Citizens' Association in Brčko District led by Ismet Dedeić, and official representatives of the Brčko District, to whom we sincerely thank you for your support and understanding.

We believe and hope that the contents of this Proceedings will find their way to readers and will be an important motivating factor for further research of Brčko's regional past.

*The Editorial Board*



**UVODNA I POZDRAVNA IZLAGANJA //**  
**INTRODUCTIONS AND WELCOME**



**Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ**

*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*

*Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla*

**Pozdravno obraćanje na Međunarodnoj naučnoj konferenciji  
“Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na  
širem području Brčko od početka XVII do kraja XX stoljeća”,  
Brčko, 13. septembar 2019. godine**

Dame i gospodo, poštovane kolegice i kolege, dragi gosti i prijatelji, uvaženi predsjedniče Skupštine, gospodine Kadriću, poštovani poslanici, predstavnici vjerskih zajednica, sve vas iskreno pozdravljam u ime Centra za istraživanja moderne i savremene historije iz Tuzle, kao jednog od organizatora ove konferencije.

Drago nam je da je Centar za istraživanje moderne i savremene historije iz Tuzle, prepoznat kao pravno lice koje se bavi proučavanjem prošlosti i da je istom ukazano povjerenje da organizira jednu ovakvu konferenciju. Za nas je to čast, ali i velika odgovornost. U Brčkom su se, kao i u drugim mjestima ove regije, organizirale slične konferencije, ali po prvi put se organizira jedna ovakva tematska konferencija, posvećena isključivo pitanju migracija. Predmetna tema konferencije nije slučajnost, niti su učesnici u istoj slučajnost. Naime, pored dosta važnih historijskih pitanja, historičari, demografi i naučnici drugih profila smatrali su da je pitanje migracija za Brčko, za njegovu prošlost, jedno od najvažnijih pitanja. Zato smatramo naučno opravdanim otvaranje ovog pitanja putem jedne naučne konferencije, posebno zbog činjenice što pitanje migracija čini važnu osnovu, možda i temeljnu, u ukupnoj prošlosti Brčkog. Stoga smo željeli ovo pitanje posmatrati ne samo sa historijskog, već i sa demografskog, etnološkog, etičkog, privrednog, vjerskog, kulturološkog i mnogih drugih naučnih aspekata, s ciljem stvaranja što objektivnije, bolje i jasnije slike o ukupnoj prošlosti Brčkog i uticaja migracija na njegovu prošlost. To nam je jednostavno potrebno, jer uz bolje poznavanje prošlosti, bolje se međusobno poznajemo, uvažavamo i razumijemo u sadašnjosti.

U otvaranju ove važne, sa naučnog aspekta složene i kompleksne problematike, željeli smo uključiti kolege istraživače raznih profila iz nekoliko zemalja okruženja, ali i kolege sa ovog prostora, koji se najsuptilnije bave lokalnom prošlošću. Smatrali smo da je to dobar spoj istraživača naučnika, koji će posmatrati ovu kompleksnu problematiku u kontekstu općih i posebnih događaja i procesa koji su kroz migracije sudbinski oblikovali brčansku prošlost. Cilj nam je da ovom konferencijom otvorimo neka od najvažnijih pitanja brčanske prošlosti – posebno ona koja su sudbinski uticala na viševjekovni životni hod ovog mjesta, kojeg su

burna prošlost, te njegova geostrateška pozicioniranost u prošlosti (a i danas) učinili važnim ne samo za Bosnu i Hercegovinu, već i širu regiju. Pored toga, želja nam je da na ovaj način stvorimo prostor i damo mogućnost mladim i novim istraživačima, da nastave istraživanja i još snažnije i opsežnije s naučnog aspekta zavire u bogatu seharu brčanske prošlosti. Nadam se da će ova konferencija biti pozitivna intencija u tom pravcu.

Poštovani prisutni, dame i gospodo, dozvolite nam da se na kraju zahvalimo onima koji su vjerovali u nas i koji su nam u organizaciji ove konferencije nesebično pomogli, a to su: gradonačelnik Brčko Distrikta gospodin Siniša Milić, predsjednik Skupštine Brčko Distrikta gospodin Esed Kadrić, te gospodin Ismet Dedeić i mnogi drugi. Vjerujem da ćemo opravdati njihova očekivanja, kao i očekivanja naučne javnosti, te da ćemo u našoj nakani prezentovanja znanja uspjeti i da će ova konferencija odgovoriti postavljenom zadatku i polučiti značajne naučne rezultate, što nam predstavlja i krajnji cilj.

Uvaženi učesnici, poštovani prisutni, još jednom vam se u ime Organizacionog odbora srdačno zahvaljujem na dolasku i podršci. Posebno se zahvaljujemo kolegama koji su pristigli iz zemalja okruženja i kojima želimo ugodan boravak u Brčkom.

Hvala!

## **Dame i gospodo!**

### **Poštovani predstavnici akademske zajednice, dragi gosti!**

Izuzetna je čast za Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine što je domaćin jednom ovako eminentnom skupu. Stoga vam se, ispred ove lokalne zajednice, najsrdačnije zahvaljujem, uz želju za uspješan rad Konferencije i ugodan boravak u Brčkom. Posebno priznanje odajem inicijatorima i organizatorima ovog skupa.

Stara, a vječno aktuelna latinska izreka upućuje dragocjenu pouku i upozorenje: *Historija je učiteljica života!* Stoga je nemar prema prošlosti istovremeno i nemar prema sadašnjosti i, naravno, prema budućnosti.

Evidentno je da Brčko do sada nije baš sa zavidnim ocjenama polagalo ispite poštovanja prema toj nenadmašnoj učiteljici. Pogotovo ako se ima u vidu važan geostrategijski značaj ovog područja, što ga je činilo nezaobilaznom pozornicom brojnih historijskih zbivanja, sa globalnim ili regionalnim preznakom. Posebno mjesto i ulogu u tome imaju burni migracioni procesi.

Nažalost, premalo od svega toga o sebi je samo Brčko zapisalo i ovjekovječilo – i u domenu onog usputnog volontersko-amaterskog spisateljskog pristupa, a pogotovo kad se radi o ozbiljno i stručno pisanoj građi i svjedočanstvima. Uglavnom su pisani tragovi o nama ostali zahvaljujući sporadičnim, a nerijetko improvizovanim i činjenično upitnim zapisima nekih autora sa strane.

Lično procjenjujem da su dva uzroka takvom stanju. Prvo, očito je ovdje manjkalo ljudi sa istraživačkim porivom i znatiželjom da se angažuju u tako kompleksnoj misiji. Za razliku od toga, kod nekih manjih mjesta, sa znatno skromnijim demografskim, ekonomskim i svim ostalim potencijalima, autori entuzijasti su ostavili dragocjene zapise i svjedočanstva. Drugi razlog brčanskom popriličnom nemaru u ovaj oblasti, po mom mišljenju, je dugogodišnje odsustvo sluha kod ovdašnjih čelnih garnitura vlasti za osmišljeniji, pa i adekvatno institucionalno pozicioniran odnos prema kulturi sjećanja, uključujući i tretman burnih migracionih procesa koji su bitno oblikovali našu sadašnjost, a koji su predmet i tema ovog naučnog skupa.

Da apsurd bude veći, poznato je da je Brčko svo to vrijeme prednjačilo i pred većim gradovima i sredinama po izdvajanjima javnih resursa za razna pisana i ostala djela, pa i skupove vezane za druge oblasti i tematiku, ali bez ozbiljnijih i konzistentnijih vrijednosnih kriterija i mjerila.

No, pošto je zbog svega pomenutog izgubljeno isuviše dragocjenog vremena na propuste i greške, smatram da ne treba dodatno trošiti vrijeme na

njihovo opisivanje, već se čim prije i što više fokusirati na promjenu te dosadašnje nezavidne prakse.

Kao aktuelni čelni čovjek Skupštine koja je u Brčko Distriktu, kao specifičnoj i jedinstvenoj lokalnoj zajednici u Bosni i Hercegovini, zakonodavno tijelo sa respektabilnim nadležnostima, lično ću se potruditi da dam što veći doprinos kreiranju osmišljenijeg institucionalnog odnosa prema bavljenju, istraživanju, dokumentovanju i produkciji pisane građe o raznim segmentima brčanske prošlosti, pa i o migracionim tokovima. Opća podrška u Brčkom ovom današnjem događaju je ohrabrujuća poruka da u tome sigurno neću biti usamljen.

I sam ovaj uvaženi skup će svakako dati dragocjen podsticaj i upute u tom kontekstu. Uz veliku zahvalu za to, iskreno se nadam da ćete se u Brčko Distriktu osjećati kao kod svojih kuća i biti u prijateljskom okruženju.

Hvala na pažnji!

**Ismet DEDEIĆ**

*Udruženje građana porijeklom iz Sandžaka Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*

**Dame i gospodo!**  
**Poštovani učesnici Konferencije i uvaženi gosti!**

Čast mi je i zadovoljstvo da vas srdačno pozdravim i zaželim dobrodošlicu u ime Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka – kao inicijatora ovog skupa o temi „Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća“.

Zahvaljujem se na prisustvu predstavnicima vjerskih, nacionalnih i kulturnih zajednica, poslanicima Skupštine i članovima Vlade Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, te predstavnicima medija javnog informisanja.

Također, zahvaljujem Centru za istraživanje moderne i savremene historije iz Tuzle čije rukovodstvo nam je pružilo dragocjenu stručnu pomoć u organizaciji prvog naučnog skupa o ovoj temi u Brčkom.

Posebno zahvaljujem Skupštini i Vladi Brčko Distrikta kao pokroviteljima ove konferencije, te čelnim ljudima ove lokalne zajednice – gradonačelniku Siniši Miliću i predsjedniku Skupštine Esedu Kadriću koji su prepoznali značaj ovog skupa i pružili nam bezrezervnu podršku.

Svim gostima koji su došli iz drugih gradova i država želim da se ugodno osjećaju u ovoj istinski multietničkoj sredini i gradu gdje se brižljivo grade skladni međunacionalni i međukomšijski odnosi, kao ključni temelj bolje i perspektivnije budućnosti naših građana, naše lokalne zajednice, a time i države Bosne i Hercegovine.

Brčko spada među sredine koje, kako u Bosni i Hercegovini, tako i širem regionu, sigurno prednjače po dinamičnim migracijskim kretanjima stanovništva u proteklim vijekovima, u dolascima i odlascima pripadnika raznih naroda u raznim društvenim epohama i okolnostima, u doseljavanjima i odseljavanjima, kako dobrovoljnim i po izboru, tako i onih po sili nužde i nevolje, a kojih na balkanskim prostorima nije manjkalo.

Imajući u vidu te činjenice, Brčko je svakako trebalo dati i poseban doprinos izučavanju kompleksnih aspekata migracijskih tokova, odnosno, uticaja dolaska pripadnika raznih nacionalnih zajednica sa različitih geografskih strana na društveni razvoj i opći civilizacijski napredak ove sredine. Dakako, da je sve to trebalo da rezultira i bogatom pisanom građom i tragovima u cilju ovjekovječenja kolektivnog pamćenja koje je bez pisanja i zapisivanja, kao što je općepoznato, prepušteno stihiji zaborava i uglavnom ne ostavlja mogućnosti za naknadnu pamet, odnosno nadoknadu propuštenog.

Ali, nažalost, ova sredina ima veoma malo, a često nimalo pisane memorije o mnogo čemu, pa i o porijeklu veoma heterogenog stanovništva koje ovdje živi, kao i onome koje je nekad živjelo i, naravno, o tome ko je od tih raznih populacijskih elemenata, čime i na koji način, obogaćivao zajedničke vrijednosti nekada sreza, nekada opštine i još koje čega, a sada Brčko Distrikta.

Mi iz Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka, u ime nekoliko hiljada Brčaka porijeklom sa tog područja, ma kojim povodima i ma u kojim vremenima da smo dolazili, bilo mi sami ili naši preci, ponosni smo na sve one naše zavičajne vrijednosti, identitet, kulturu i opće potencijale koje smo ugradili u zajednički dom zvani Brčko. Naravno, ponosni smo i što smo inicijatori ovog današnjeg eminentnog okupljanja, očekujući da će njegova glavna poruka biti kako su i posebnosti svih drugih, koji su ovdje došli, zajedničko dobro svih nas.

Skup ovog ranga i renomea se održava po prvi put u historiji Brčkog i vjerujem da će dati dragocjen doprinos da se na ozbiljnim, egzaktnim i naučnim osnovama počne otklanjati praznina i osvjetljavati mrak u ovoj važnoj oblasti i tematici, odnosno da se prevaziđu manjkavosti koje su do sada ostavljale prostora za neutemeljene informacije, te za razne nesporazume i zaziranja, a sve u korist opće štete. Zato još jednom odajem posebno priznanje aktuelnoj čelnoj garnituri ove lokalne zajednice koja je prepoznala našu dobru namjeru i širi značaj ovog događaja, te mu pružila važnu podršku.

Naravno, nerealno je očekivati da ćemo samo jednim skupom postići impresivne domete i nadomjestiti ono što je proizveo predug period našeg nemara u temeljitijem upoznavanju samih sebe i ostalih sa kojima živimo i dijelimo važnu instituciju komšiluka. Ali, sasvim je izgledno da će nam učešće jednog ovako ozbiljnog i stručnog tima prezentatora, odnosno, kompetentan i brižljiv pristup važnoj i osjetljivoj tematici migracija i njihovog uticaja na ovo okruženje, utemeljen na činjenično potkrijepljenim saznanjima i porukama, biti autoritativan pokazatelj jednog dugog i kompleksnog, ali neizbježnog puta i putovanja.

To je put da se bolje razumijemo, prevaziđemo apsurdna podozrenja, koja su isuviše jasno i glasno pokazala da nas ne vode nikud, to je put da se što više uvažavamo u nastavku skladnog življenja i dijeljenja prirodnih i općecivilizacijskih blagodati ovih prostora. A tih blagodati je isuviše za sve nas koji smo ovdje i onih koji dolaze sa drugih strana. Vjerujemo da će ubuduće, samo po svom izboru, bez prisile, odabrati da ovdje sa nama grade zajedničku budućnost.

Svim učesnicima želim uspješan rad, a našim dragim gostima još jednom želim ugodan boravak u našem i njihovom Brčkom!

Hvala na pažnji!

**ČLANCI // ARTICLES**



**Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ, naučni savjetnik**

*Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu*

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

UDK:94:314.1(497.11:497.6 Bosanska Posavina)''18''  
314.1(497.11:497.6 Bosanska Posavina)''18''

## **U VRTLOZIMA DEOSMANIZACIJE XIX STOLJEĆA: MUHADŽIRSKI POKRETI IZ KNEŽEVINE SRBIJE U BOSANSKU POSAVINU**

**Apstrakt:** *Tokom šest decenija XIX stoljeća, u nekoliko navrata, djelovanjem unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora, pod raznim oblicima prisile, dolazilo je do masovnog pokretanja i iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka, u različitim pravcima, pa znatnim dijelom i u Bosanski ejalet, posebno u krajeve istočne Bosne i Bosanske Posavine, gdje su za njih podizana i nova naselja. Te događaje je bitno promatrati unutar šireg historijskog konteksta, on pruža potpunije odgovore. Nekada brojno muslimansko stanovništvo je u Smederevskom sandžaku, još od kraja XVII stoljeća, bilo podvrgnuto stradanjima, izbjeglištvu, pauperizaciji i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja.*

*Veliki muhadžirski pokret nastao je po izbijanju srpske pobune pod Karađorđem 1804. i opštem progonu muslimana. Nakon njenog slamanja 1813. dio njih se vratio u svoje opustošene domove. Proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka, uz podršku moćnih evropskih država, doveo je do dalje marginalizacije i nestajanja preostalih muslimana, prisiljavanih da se bez, ili uz male nadoknade, odreknu svojih posjeda i, uz saglasnost centralnih osmanskih vlasti, isele. Novi muhadžirski pokret obuhvatio je 1830-1834. seosko, a idući 1862. - gradsko stanovništvo. Djelimično su pošteđeni samo muslimani – Romi. Naselja koja su u Kneževini Srbiji ostala iza muslimana bila su izložena uništavanju kulturno-historijskih tragova njihovog višestoljetnog prisustva i dokaza da su tu oni nekada činili većinu stanovništva. U Bosni su pristigli muhadžiri (sultanovi musafiri) našli svoje pribježište, ne zaboravljajući krajeve iz kojih su potekli. Deosmanizacijske procese, kao i sve geopolitičke promjene i prelomne događaje u historiji Balkana, treba multiperspektivno sagledavati sa pozicija svih njegovih naroda.*

**Ključne riječi:** *Osmansko carstvo, deosmanizacija, Smederevski sandžak, Kneževina Srbija, muslimani, muhadžiri, Bosanski ejalet, Bosanska Posavina.*

## IN THE WHIRPOOLS OF THE XIX-CENTURY DEOSMANIZATION: REFUGEE MOVEMENTS FROM THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO BOSNIAN POSAVINA

**Abstract:** *During the six decades of the 19th century, several times, through various forms of coercion, the influence of internal and external military-political factors led to the mass movement and emigration of Muslims from the Smederevo Sanjak, in different directions, and to a considerable extent to the Bosnian Eyalet, especially to the parts of eastern Bosnia and Bosnian Posavina, where new settlements were erected for them. It is important to look at these events within a broader historical context; it provides more complete answers. Formerly the numerous Muslim population in Smederevo Sanjak, from the end of the seventeenth century, was subjected to suffering, refugee, pauperization and a number of other existential temptations. The great refugee movement arose after the outbreak of the Serbian rebellion under Karadjordje in 1804 and the general persecution of Muslims. After its collapse in 1813, some of them returned to their devastated homes. The process of building Serbian statehood in the Smederevo Sanjak area, with the support of powerful European states, led to the further marginalization and disappearance of the remaining Muslims, forced to renounce their possessions without, or with little compensation, and with the consent of the central Ottoman authorities. The new refugees movement encompassed 1830-1834. rural, and in 1862 - the city population. Only Roma Muslims were partially spared. Settlements left behind by Muslims in the Principality of Serbia were exposed to the destruction of cultural and historical traces of their centuries-old presence and evidence that they once constituted the majority of the population. In Bosnia, arriving muhajirs ("sultan's musafirs") found their refuge, not forgetting the places where they came from. The de-Ottomanization processes, as well as all geopolitical changes and turning events in the history of the Balkans, should be viewed from the perspective of all its peoples.*

**Key words:** *Ottoman Empire, deosmanization, Smederevo Sanjak, Principality of Serbia, Muslims, refugees, Bosnian Eyalet, Bosnian Posavina.*

Historiografija se ne bavi samo rekonstrukcijom prošlosti, već je, uz sve teškoće i zamke, i tumači. Pristup istraživanju u velikoj mjeri određuje i sam naučni rezultat. Metodologija je uvijek presudna. Sve što se zbililo ima više perspektiva. Svi narodi imaju zasebne priče i datume u svojoj memoriji. Svaka nacionalna verzija prošlosti je kompaktna, istovremeno i radikalno različita u odnosu na susjedne narode koji su doživjeli isto iskustvo, ali iz svoje perspektive.<sup>1</sup> Ukorjenjena i

1 "Ako neka planina drugačije izgleda", viđena iz više uglova, piše Edvard Kar (*Edward H. Carr*), "iz toga ne sledi da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ima beskonačni broj oblika" – prema: E. Kar, *Šta je istorija?*, Beograd 2001, 23.

pojednostavljena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za stručnu, gdje su se mnogo više trudili da sude nego da shvate. Interesi vlastitog vremena često određuju ne samo pitanja koja historičar postavlja prošlosti, nego i odgovore. Prelomna stanja uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Savremenost najpogrešnije tumače i budućnost predviđaju oni koji misle da historija počinje od njih.<sup>2</sup> I preko njenog površnog izučavanja, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima “analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo... Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima”.<sup>3</sup> Historija živi u prisutnim, dugovječnim mentalitetima. Ona je i složena veza između interpretacije prošlosti, poimanja sadašnjosti i nadanja od budućnosti koja je uvijek u magli. Velika nedaća sa historijskim stereotipima i predrasudama je njihova statičnost. Okoštane su teze brojnih balkanskih historičara o “stoljetnom mraku” koje je navodno donijela osmanska dominacija, u kome su jedino, po njihovom shvatanju, blještali “pokreti otpora i ustanici pokorenih naroda”. Osmanski svijet bio je ipak “daleko više od ratovanja i uništenja” (Suraiya Faroqi). Pragmatičari nisu netolerantni. Sporno je svako tumačenje na osnovu čitanja “crne hronike” u kojoj je sve strašno, ali ona nije mjerodavna. Dio je stvarnosti, “ali nije ceo život” (Olga Zirojević). Osmanski izvori su važni i da bi se, naročito na Balkanu, potpunije shvatili višedimenzionalni procesi koji su zahvatili i destruirali Osmansko carstvo tokom XIX stoljeća. Na njegovim razvalinama nastajale su, djelovanjem više faktora, uz vanjske uticaje, nacionalne balkanske države, pri čemu su druge kulturne, vjerske i etničke zajednice tretirane kao prijetnja vlastitoj stabilnosti i samostalnosti, naročito muslimani. Uz njihov progon, uz uništavanje kulturnog i vjerskog nasljeđa, brisani su, širom Balkana, brojni tragovi njihovog višestoljetnog postojanja. Historija Osmanskog carstva je i historija svih naroda koji su u njemu živjeli, uz sve njihove razlike, memorisane različite datume i priče. Historiju “osmanskog Balkana” treba oslobađati od limitiranog tumačenja, pseudomitskih i pseudohistorijskih mreža, fatalističke vezanosti za problematične teorije koje gode nacionalnoj sujeti, od stereotipa i “poželjnih” predstava.

Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Kretanje populacija: “promjena, protok i pokret” staro je koliko i ono samo. Velike promjene u razmještaju stanovništva širom svijeta uzrokovane su i genocidom i etničkim čišćenjem. Između ovih ekstrema je deportacija (progon) i masovni transfer stanovništva. Zajedničko za sve oblike je uklanjanje nepoželjnog stanovništva sa date teritorije.<sup>4</sup> Pomicanja i preseljenja su širom planete uticali na

2 D. Tanasković, *Neosmanizam: doktrina i spoljnopolićka praksa*, Beograd 2010, 6.

3 “Logičan zaključak iz tog notornog saznanja je da se sve oko čovjeka može promijeniti, ali se suština čovjekova veoma sporo mijenja ili se uopšte ne mijenja. Otkako čovjek postoji ista je ljubav, mržnja, zavist, želja za moći, sujeta, česta surovost, rijetka plemenitost, zaslijepljenost parolama, spremnost na osuđivanje drugih, strah od ostalih ljudi, strah od smrti, želja za lažnom utjehom, euforično ili panićno traženje bogova, žaljenje i gubljenje iluzija” – cit. prema: M. Selimović, *Roman i istorija, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazećića*, Filozofski fakultet, Sarajevo 1972, 93-95.

4 M. Grčić, *Promene u razmještaju stanovništva sveta uzrokovane genocidom i etničkim čišćenjima, Demografija*, II, Beograd 2005, 7.

izmjene etničkih granica, na proširenost nekih jezika i dijalekata.<sup>5</sup> Nikakva studija o etničkim grupama, ukazao je Jovan Cvijić, ne može se korisno poduzeti bez prethodnog poznavanja porijekla stanovništva.<sup>6</sup> Kada bi se o prošlosti Balkana pisalo iz perspektive historije seoba, stekla bi se mnogo realnija, stvarnosti bliža slika od one koje pružaju izobličene i ekstremno konstruirane nacionalne historije.<sup>7</sup> Migracije su radikalno mijenjale vjersku i etničku kartu balkanskog prostora - "pojasa trenja", gdje je prisutan fenomen seoba, migracija, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja, značajno uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa.<sup>8</sup> Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana, čiji je progon sa tog prostora započeo krajem XVII stoljeća. Unutar slojevite historijsko-demografske problematike značajno mjesto zauzimaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koja, kao pojavu dugog trajanja, treba promatrati u široj regionalnoj perspektivi. Migracije su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove sudbine, bilo je da riječ o dugom periodu povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope započetom u XVII stoljeću, što je dovelo do golemih prostornih i demografskih prekomponiranja etničkih i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju u novim uvjetima, u pojedinim regijama, sa više ili manje inteziteta. Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom tlu dio je mentaliteta poznatog pod imenom "Istočno pitanje", koje je u Evropi zaživjelo od posljednjih decenija XVII stoljeća, kada su muslimani progonjeni iz dijelova Evrope izuzetih od osmanske uprave. Iz te perspektive, oni su, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, smatrani "strancima" od kojih je trebalo "očistiti" evropsku teritoriju.<sup>9</sup>

Milorad Ekmečić navodi da je "svetska nauka" davno izgradila stanovište da je do progona muslimana u Evropi, u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. godine gubilo, dolazilo zbog nepostojanja odredbi u međunarodnom pravu da se "muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju" mora zaštititi.<sup>10</sup> U

5 M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139; *Povijest svijeta*, Zagreb 1990, 475.

6 M. Sentić, Značaj Cvijićevega rada za savremena istraživanja migracija, *Stanovništvo*, X-XII, Beograd 1965, 241.

7 H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

8 M. Lutovac, Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti, *Glasnik, Etnografski institut SANU*, VII, Beograd 1958, 1.

9 Austrijanci su u "Bečkom ratu" 1684-1687. "očistili" Ugarsku od muslimana. Iz Ugarske, Slavonije, Like, Dalmacije, navodi Adem Handžić, oko 130.000 muhadžira povuklo se u Bosnu; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta "sultanovih musafira" (1683-1875)*, Sarajevo 2013; Isti, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Sarajevo 2013.

10 M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu "Perceptions" za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. Po "tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres" – piše 2004. ovaj historičar, "kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje" – nav. prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd, 12. februar 2004.

U vrtložima deosmanizacije XIX stoljeća: Muhadžirski pokreti iz Kneževine Srbije u Bosansku Posavinu

sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća, primjećuje Mark Mazover (Mark Mazower), “Turci su bili “Azijati” “nomadi i “Varvari” koji vladaju nad zemljama koje su bile “kolevka evropske civilizacije”.<sup>11</sup> Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon demonizacije, bilo normalizirano. U sljepilu za događaje u kojima su muslimani bili žrtve, Evropa je previdjela njihove masovne progone izazvane razaranjem Osmanskog carstva.<sup>12</sup> Društveni fluid je antislamska ubjeđenja prenosio iz stvarnosti u nauku, “ostavljajući je uvijek da bude vjerno čedo svog vremena”.<sup>13</sup>

Na Balkanu krupne političke izmjene najčešće donose etničke promjene i izmještanja. Evropski proces izgradnje nacija krajem XVIII stoljeća unio je neke bitne promjene u odnose hrišćana i muslimana na Balkanu. Nacionalni pokreti hrišćanskih naroda našli su se u znaku “evropeizacije” i “modernizacije”, što je za njih bilo povezano s “brisanjem” nasljeđa osmanske vlasti, iako su “evropski elementi” često bili površinske naravi, vidljivi u kulturi elita, modi, tehnici i arhitekturi.<sup>14</sup> U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. Hrišćanski stanovnici Balkana su nastojali “postati Evropljani” time što su razarali osmanska nasljeđa, nekritički oponašali modele Zapada i prihvatili ograničavajući oblik nacionalnih država.<sup>15</sup> Protuosmanski ustanci u XIX stoljeću, smatra Ivo Banac, po definiciji su i

11 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2003, 13. Britanska javnost, kao i dio političke elite, konstatira Edin Radušić, smatrala je sramotom da hrišćanima, posebno evropskim, s mnogo većim civilizacijskim potencijalom od njihovih “gospodara”, vladaju “dekadentni muslimanski azijski Turci”. Slično je bilo i u ostalim zapadnim hrišćanskim državama koje su ulazile u red velikih sila – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019, 43.

12 “Ljudi na Zapadu često pričaju o ideji da svi Turci, drugim riječima svi muslimani, budu transportirani u Aziju, da bi Evropska Turska postala čisto hrišćansko carstvo”, pisao je 1854. Ami Boue (Ami Boué), francuski putopisac. Čezare Balbo (*Cesare Balbo*), političar i publicist, tih godina predlaže da se višak evropskog stanovništva naseljava u muslimansku Sjevernu Afriku i na Bliski istok. Vilijam Denton (William Denton), sveštenik anglikanske crkve, piše 60-ih godina da “evropski Turci ne proizvode ništa, oni žive samo od grabeži i globe koju kristijanima čine. A kad to ne mogu učiniti, onda se iseljavaju ili izumiru” - vidi: V. Zarković, Borba Bilijama Dentona za poboljšanje položaja hrišćana na Balkanu i u Osmanskom carstvu početkom druge polovine XIX veka, *Baština*, br. 34, Leposavić 2013, 205; S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: (pojam, osnove i karakteristične manifestacije)*, Sarajevo 2013, 191-192; *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 141, 231.

13 M. Ekmečić, Rezultati jugoslovenske historiografije o Istočnom pitanju 1875-1878, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55-56. “Svijet islamske Istočne Evrope” je, pak, upućuje historičar Jacob Mikanowski, “neotkriveni kontinent”. Proučavanje njegove islamske i osmanske historije znači “kopanje i traganje za zaboravljenim otiscima. Čak i uz dobru istraživačku biblioteku, to je teška borba... Ona zahtijeva poznavanje jezika i pisma kao i razumijevanje čitavih svjetova koji su nestali” – prema: J. Mikanowski, *A Silver Thread: Islam in Eastern Europe*, <https://lareviewofbooks.org/article/a-silver-thread-islam-in-eastern-europe>.

14 R. Čičak-Chand, Kršćani, muslimani i međuetnička koegzistencija u jugoistočnoj Europi, *Migracijske i etničke teme*, br. 4, Zagreb 2009, 416; opšir. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: prilozima za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000; Isti, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd 2007.

15 Upor. K. Kaser, Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive, *Almanah*, br. 15-16,

vjerski i nacionalni: “u tome leže korijeni uvriježena straha od vjerske i nacionalne raznolikosti”. Srpska pravoslavna crkva je smatrala “već treće koleno poturčenjaka potpuno otuđenim od svog roda”.<sup>16</sup> Trend ka protjerivanju muslimana prisutan je u historiji balkanskih nacionalnih država u XIX stoljeću. Težile su primijenjenim “rješenjima” prije da eliminiiraju, nego da reguliraju “muslimansko pitanje”. Nazivanje svih muslimana “Turcima” svakako nije posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. Ovo stanje duha na Balkanu M. Krleža je nazvao fascinantnim “krugom turske magije”. Stereotipi, u pravilu, nastaju u dužim procesima, anonimno i spontano. Zato su i postojani, premda ne i bez unutrašnjeg dinamizma. “Turski jaram” je tu, poput neke vrste historijske indulgencije, nešto što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija. Čini se, piše Dubravka Stojanović, da “kada bi nam neko ‘uzeo’ ‘Turke’, bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima”.<sup>17</sup>

Oslabljeno Osmansko carstvo u XIX stoljeću, ovisno od diktata i ponašanja velesila, prisiljavano je na ustupke i popuštanja, razjedano bujanjem nacionalizama i ustanaka, boreći se sa vrtlozima “Istočnog pitanja”. Ciljevi i stanje snaga reguliraju odnose među državama. Sudbina Carstva, naročito njegovih balkanskih dijelova bivala je sve neizvjesnija. Svaki značajniji proces nastajao je na Balkanu uz asistenciju strane diplomacije i evropskog uticaja, stvarajući prostor za nove krize. Posebno je rusko uplitanje označilo “suprotstavljanje jedne mlade sile umirućem ili bar umornom divu”. Rusko-srpsko savezništvo konstanta je od XVIII stoljeća: ono je jedan od stubova ruske pozicije u “Istočnom pitanju”.<sup>18</sup> Deosmanizacijski trend snažno je prisutan u praksi balkanskih nacionalnih država tokom XIX stoljeća. Pojedinačno nisu mogle pobijediti Osmansko carstvo, ali su bile na strani onih koji su pobjeđivali.

Muslimani, među kojima je bilo malo etničkih Turaka, koje su nazivali “Turkušama” (tursko čeljade), “Gangrcima” ili “Mandžukama”, početkom XIX stoljeća činili su većinsko stanovništvo po gradovima Smederevskog sandžaka (Semendire Sancağı), odnosno, u “Beogradskom pašaluku” kako je nepravilno

Podgorica 2001, 82-83; Č. Ingrao, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi-pogled historičara, *Helsinkiške sveske*, br. 10, Beograd 2001, 14-15; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 495-496.

16 J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912)*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd 2015, 43. (dalje: J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu*).

17 Upor. D. Tanasković, „Srbi turskog zakona“ ili “Turci srpskog jezika”, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215; O. Zirojević, *Turci u našem ogledalu*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd 1998, 109; Lj. Antić, *Velikosrpski nacionalni programi: ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007, 12; D. Stojanović, U ogledalu “drugih”, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 27-28; T. Gündüz, *Alahimanet Bosno: migracija Bosnjaka na teritoriju Osmanskog carstva*, Istanbul 2016, 19; K. Rot, Kako izaći na kraj s prošlošću, u: *Slike u glavama. Ogleđi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 195-197.

18 A. Gajić, Između evroatlantizma i evrozijstva - položaj savremene Srbije, *Kultura polisa*, god. XII, Novi Sad 2015, 65. U Rusiji je postojala duga tradicija duhovne nepomirljivosti sa dominacijom islama u Istanbulu (Carigradu), od ideja “Trećeg Rima” koja se u Moskvi stoljećima razvijala. Svi snovi o ruskoj univerzalnoj imperiji uključivali su Carigrad kao njenu osnovu.

U vrtlozima deosmanizacije XIX stoljeća: Muhadžirski pokreti iz Kneževine Srbije u Bosansku Posavinu

nazivan.<sup>19</sup> Ovaj sandžak je u trgovačkom pogledu bio veliko tržište stoke za prostor od Podunavlja do Jadranskog mora. Slobodan promet dobara sa Austrijom, kao i utvrđena stopa od tri posto na uvezenu robu pogodovali su trgovini sa austrijskim tržištima u Srijemu i Banatu, ali i drugim krajevima Monarhije.<sup>20</sup> Hrišćani-trgovci u savsko-dunavskim gradovima mogli su steći veliko bogatstvo.<sup>21</sup> Prema S. Popoviću beogradske erlije “Turci-građani” bili su puni takta, predusretljivosti i uvažavali su svakog, kako bi i drugi njih poštovali: “Trebalo je videti njihovu decu, kako mirno iz škole idu bez džake i larme. Turci su po svim malama imali svoje “džanbase” duše popečitelje. Oni su pazili na vladanje sve turske dece, đaka i šegrta”. Trgovci su išli na ručak ostavljajući svoje dućane otvorenim.<sup>22</sup> Trgovačke firme najčešće su imale po tri kompanjona: “jedan Srbin, drugi Turčin, treći Jevrejin. To su bili početni znaci kosmopolitizma”.<sup>23</sup> Ovo stanovništvo se u nesigurnim vremenima međusobno čuvalo i pomagalo.<sup>24</sup> Srbi koji su živjeli po gradovima bili su mahom trgovci (dućandžije), zanatlije (jekmegdžije, kujundžije, terzije, tufekdžije). Gradski živalj je uglavnom, “pored iskvarenog srpskog i grčkog, znao i turski jezik”, što je bila normalna pojava u naseljima gdje se živjelo po istočnjačkim običajima. Pravoslavni seljaci su sa podozrenjem gledali varoške saplemenike, zazirući i od

19 Beogradski pašaluk se ne spominje u osmanskim izvorima. To je zapravo, konstatira Miroslav Pavlović, konstrukt srpske historiografije. Postojao je Smederevski sandžak. Njegov upravnik je imao titulu paše i stolovao je u Beogradu. Opšir. H. Šabanović, Da li je postojao Beogradski pašaluk?, *Istorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd 1954, 204-205; M. Pavlović, *Smederevski sandžak 1739-1788: vojno-administrativno uređenje*, Novi Sad 2017. “Sporovi” različitih statistika i procjena su dugovječni. Iza njih su ljudi i njihovi udesi. M. Ekmečić piše da u naučnim analizama brojevi imaju čarobnu moć, “iako od njih ništa nije nepouzdanije, ako se upotrebljavaju s predumišljajem. U jugoslovenskom slučaju, gde je cela kultura otrovana nacionalizmom, statističko dokazivanje prošlosti je postalo neubedljivo, tim više što za razdoblja za koja nisu ostavljeni popisi stanovništva sama historiografija, a naročito istorijska demografija, može praviti radikalno suprotne proračune... Procene broja naroda u beogradskom pašaluku, pre revolucije 1804. pokazuje razlike između 200.000 i 800.000 ljudi” – prema: M. Ekmečić, Apologija istorijske demografije, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 11-16. Evropske statistike o stanovništvu “osmanske Evrope” su nebitne. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući osnovni princip demografije da samo oni koji broje stanovništvo mogu znati i njegov broj – vidi: J. McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I), *Glasnik, Rijaset IZ u Bosne i Hercegovine*, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745.

20 V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti*, Beograd 1998, 51-52. Godišnje se preko Beograda i Zemuna izvozilo od 160.000 do 220.000 svinja i oko 4.000 goveda – vidi: M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 158.

21 V. Stojančević, Knez Miloš Obrenović i problem balkanskih migracija u Srbiju posle drugog ustanka, *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, br. 5, Beograd 1968, 29. (dalje: V. Stojančević, *Knez Miloš Obrenović*).

22 M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, Beograd 1930, 48.

23 B. Bogdanović, *Glib i krv*, Beograd 2001, 172.

24 M. Teodosijević, Poznavaoici turskog jezika kod Srba, *Orijentalistika, Zbornik radova*, Filološki fakultet, Beograd 1997, 53; J. Cvijić, *Jedinstvo i psihički tipovi dinarskih Južnih Slovena*, Beograd 1999, 65.

samih varoši kao centara drugačijeg načina života, kulture i običaja.<sup>25</sup> U varošanima su vidjeli lihvare i eksploatastore.<sup>26</sup>

U 11 nahija Smederevskog sandžaka muslimani su činili 58% stanovništva.<sup>27</sup> U Beogradu su predstavljali četiri petine stanovništva, u Užicu 96,7% populacije, a 65% u Pomoravlju. U Sokolu i osam okolnih sela bilo je, prema nekim srpskim izvorima, 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana, od kojih 200 pod oružjem. Šabački muslimani su održavali poslovne veze sa Bosnom, posebno sa Zvornikom i Sarajevom.<sup>28</sup> Plovna savska saobraćajnica omogućavala im je plodnu trgovinu sa Bosanskom Posavinom i Krajinom, odakle su “čamovima”, stizali u Šabac i Beograd žitarice, voće, kože i zanatske izrađevine.<sup>29</sup> Muslimani su u ovom sandžaku imali znatne demografske gubitke u tri habzburško-osmanska rata (1683-1699; 1716-1718; 1737-1739) od kojih se nisu oporavili.<sup>30</sup> Pravoslavni element, s druge strane, sve je učestalije

25 Vuk Karadžić je pisao o stanju u Smederevskom sandžaku krajem XVIII stoljeća: “Svuda Turci žive samo po gradovima i po varošima i palankama, a Srbi samo po selima... narod srpski nema drugih ljudi osim seljaka. Ono malo Srba što živi po varošima, kao trgovci i majstori zovu se varošlije; i budući da se turski nose i po turskom običaju žive... oni ne samo što se ne broje među narod srpski, nego ih još narod i prezire” – prema: V. Karadžić, *Danica*, Beograd 1969, 123-124.

26 Z. Janjetović Uloga Cincara u stvaranju srpske elite i modernizaciji srpskog društva, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 6, Zagreb 2002, 182. Seoska ideologija je u građanstvu na osmanskom Balkanu vidjela prepreku ekonomskom i društve nom napretku seljaštva kao pokretača cijelog društva. Grad je viđen kao nešto negativno, „izveštačeno“, pa mu zbog toga “vodeće” nacionalne historiografije nisu posvećivale dovoljno pažnje – vidi: M. Dogo-A. Pitasio, Uvod, u: *Gradovi Balkana, gradovi Evrope: studije o urbanom razvoju postosmanskih prestonica 1830-1923*, Beograd 2018, 10-11.

27 Krajem XVIII stoljeća živjeli su u naseljima: Gurgusovac, Aleksinac, Ražanj, Paraćin, Čuprija, Kladovo, Požarevac, Jagodina, Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Boleč, Kragujevac, Kruševac, Trstenik, Karanovac, Čačak, Rudnik, Palež, Ub, Smederevo, Užice, Krupanj, Soko, Požega, Valjevo, Šabac, Loznica, Lješnica, Banja, Gradište, Golubac i Beograd – vidi: J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu*, 39; opšir. H. Suljkić, Tragom prošlosti Valjeva, Kraljeva i Kruševca, *Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ*, br. 3, Sarajevo 1984, 324-330; Isti, Iz prošlosti Smedereva, *Islamska misao*, br. 141, Sarajevo 1990; Isti, Prilog poznavanja prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463-1862), *Glasnik, VIS*, br. 1, Sarajevo 1991, 35-52.

28 U osmanskim izvorima koristilo se za Beograd više naziva: Begrad-ı Dârü'l-Cihâd, Dârü'l-Cihad, Medine-i Belgrad, Belgrad-ı Ungurus, Belgrat-ı Üngürüs, Belgrad-ı Engürüs, Belgrat-ı Bûnyâd, Yunusbelgrat i dr.

29 V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti*, 63. U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: “Šabac grade, moj veliki jade! / Kroza te se proći ne mogaše / Od Mus-age i od Halil-age / Od srebrenih noža i pušaka / I od njina velika jordama”.

30 Opšir. G. Škoro, Iseljavanje muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834, *Užički zbornik*, br. 11, Titovo Užice 1982, 299-324. (dalje: G. Škoro *Iseljavanje muslimana i Turaka*). Nakon osmanske predaje Beograda Austrijancima 1789. izašlo je iz njega 11.828 muslimana, od čega je žene i djece bilo nešto preko 5.000, s tim da je iz ovih brojki isključeno muslimanski živalj koji je, po obustavi neprijateljstava, bio napustio grad. Vladimir Stojančević navodi da je, nakon austrijsko-osmanskog rata 1788-1791. te Svištovskog mira i ustupanja Austriji dijela teritorije Bosanskog pašaluka oko Cetingrada i Drežnika, iselilo nekoliko hiljada muslimana u zapadne dijelove Bosanske krajine i u sjeverozapadne gradove i palanke Smederevskog sandžaka. Njihov dolazak uticao je na promjene u muslimansko-hrišćanskim odnosima u tom sandžaku. Srpski memoaristi ukazuju na njih kao na element koji je poremetio red i mir u njemu – vidi: V. Stojančević, *Knez Miloš Obrenović*, 27.

pristizao iz Hercegovine, Bosne, Vardarsko-Moravske doline, Torlaka i Šopluka, sa Kosova, u slabo nastanjene oblasti u ovoj osmanskoj provinciji.<sup>31</sup>

U pobuni početkom XIX stoljeća srpski seljaci su krenuli na gradove koji su za njih bili oličenje strane vlasti i kulture.<sup>32</sup> U toku ustanka pod Karađorđem muslimani su izloženi velikim stradanjima i progonima.<sup>33</sup> Ustaničke vođe prigrabile su brojne muslimanske kuće i spahiluke u Beogradu i njegovoj okolini. Mnogo se “Srba pljačkom zdravo obogate”.<sup>34</sup> Neki srpski trgovci, zbog haotičnog stanja i pljačke, tada napuštaju ovaj grad.<sup>35</sup> Francuski konzul u Travniku Šomet de Fose (Amédée Chaumette-des-Fossés) nailazio je 1807-1808. po Bosni na muslimane izbjegle ispred srpskih ustanika.<sup>36</sup> Iz Semberije i drugih krajeva Podrinja se, s

31 N. Radosavljević-M. Marinković, *Popis muslimanskog stanovništva iseljenog iz Užica u Rogatici 1863. godine*, Mešovita građa, nova serija, knj. XXXVI, Beograd 2015, 209; također vidi: R. Ljušić, *Doseljavanja, iseljavanja i gubici stanovništva u novovekovnoj Srbiji (1804-1918)*, u: *Srbija 19. veka. Izabrani radovi*, knj. 2, Beograd 1998, 48-71; U. Šešum, *Konteksti upotreba termina Šijak kod Južnih Slovena u 18. i 19. veku, Etnoantropološki problemi*, sv. 1, Beograd 2018, 83-92.

32 I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đorđevića, Glasnik Etnografskog instituta*, knj. XLIV, Beograd 1995, 25. Svetozar Marković piše: “Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu... Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela” - prema: S. Marković, *Srbija na istoku*, Beograd 1946, 40.

33 U ljeto 1807. godine u Beogradu je, nakon srpskog osvajanja, bilo mnogo “turskih kuća” na prodaju. Srbi su masovnije počeli da se doseljavaju u ovaj grad koji je imao “žalostan izgled vojničkih pustošenja i razorenih zgrada”. Tokom zauzimanja grada, u popaljenim džamijama mnogo je muslimana “dočekalo kraj života”. Neke su džamije potom bile pretvorene u štale i svinjce. Pokršteno je 400 muslimanskih porodica. Početkom septembra 1807. oko 200 starijih muslimana i muslimanki dobilo je dozvolu da napuste grad i odu brodom u Adakale – ostrvo na Dunavu, blizu Kladova. Broj preostalih “Turaka” je teško utvrditi. Pokršćavanja su vršena i u Užicu. Ustanici su, kao u Beogradu, brutalno postupili sa preostalim muslimanima i u Šapcu, koji nisu, nakon njegovog pada početkom 1807. godine, izbjegli u Bosnu. Žene i djeca pobijenih muslimana su pokrštavani. Šabačka posada je “ispraćena” u Bosnu “sa svim njihovim domaćim prtljagom i sopstvenošću, koju su već malo i imali”. Srbi su, prema sporazumu, osigurali “40 kola i lađe da se žena i deca turska isprate u Bosnu”. Samo je u Brčko iz Šapca pristiglo hiljadu žena i djece – vidi: L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, Beograd 1899, reprint izdanje 1988, 225; J. Tošković, *Odnosi između Bosne i Srbije 1805-6 i boj na Mišaru*, Subotica 1927, 157; M. M. Vukičević, *Karađorđe*, II, reprint izdanje iz 1912, Beograd 1981, 468; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka 1982, 276; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 128-129. (dalje: E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*).

34 Upor. *Život i dela Kara-Đorđa i njegovi Vojvoda i junaka*, I, reprint izdanje iz 1883, Beograd 1971, 171; D. Perović, *Iz istorije prvog srpskog ustanka*, Beograd 1979, 107; J. Mulić, *Ustanci Srba u Beogradskom pašaluku i pogromi nad muslimanima, Takvim*, Sarajevo 2010, 185-210.

35 S. Radović, *Beogradski odonimi*, Beograd 2014, 45.

36 On piše: “Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nerada oturali u izbegništvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima” – prema: T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 189. Razlozi osmanskih vojnih neuspjeha u prvim godinama srpskog ustanka ležali su, navodi Rašid-bej Belgradi, značajna ličnost u osmanskom Beogradu polovinom XIX stoljeća, u tome što muslimani u Smederevskom sandžaku nisu dobili carsku pomoć zbog dahijskog ubistva vezira Hadži

druge strane, iselilo se 1807-1809. nekoliko hiljada pravoslavnih seljaka u Mačvu i "srbijsko Podrinje".<sup>37</sup> Nakon slamanja srpske pobune otpočeo je 1813. povratak muslimana u Smederevski sandžak, praćen neizvjesnošću. Na dalje pogoršavanje prilika uticalo je i širenje kuge po Šumadiji, Bosni i Makedoniji. Izvori svjedoče kako 1814. "bi kuga u Turskoj zemlji strašna", da "udari astaluk (kuga) u tursko carstvo, silka naprasno ljuto mori" te "znano budi kada bi kuga. Poče moriti 1813, pake prestade 1815. godine".<sup>38</sup> U januaru 1816. izdat je ferman da se svi koji su iz Beograda došli u Bosanski ejalet vrata u svoj zavičaj da bi se "obnovio život u tim krajevima".<sup>39</sup> Povratak nije donio mir i sigurnost muslimanima koji su se na taj korak odlučili. Osmanske vlasti su, nakon amnestije, obećavali Srbima dobar postupak, miran život i oslobađanje od nezakonitih dažbina.<sup>40</sup> Srpske ambicije su dalje rasle. Gradovi su nakon 1813. u društveno-ekonomskom pogledu bili praktično odvojeni od sela sa pravoslavnim življem. Prema srpskim izvorima 1819. bilo je u Smederevskom sandžaku oko 5.000 muslimanskih domova, sa oko 20.000 stanovnika. Francuski diplomata Boa le Kont (Charles-Joseph-Edmond de Bois-Le-Comte) 1833. zapisuje, ne uzimajući u obzir muslimane pored Drine, da ih ima oko 14.200, dok drugi podaci govore o 23.000 muslimana.<sup>41</sup> Srbi, predvođeni Milošem Obrenovićem, boreći se za autonomiju, do konca treće decenije znatno su istisli muslimane iz unutrašnjosti sandžaka i podsjekli korjene njihove ekonomske moći.<sup>42</sup> Obrenović je provodio plan podizanja novih kvartova u Beogradu, njegovo naseljavanje, kao i koncentrisanje srpskih administrativnih, vojnih i kulturno-prosvjetnih ustanova. Intenzivnije naseljavanja Srba u prijašnje muslimanske gradske četvrti, posebno na Dorćolu, počinje oko 1830. godine.

Mustafa-paše i pobune protiv Porte, kao i Karadževog potkupljivanja "bosanskih Turaka" da ne bi kupili vojsku na ustanike. On je za to poslao sarajevskim prvacima "prilichnu sumu krmenaca" – vidi: M. Marinković, Srbija prve polovine XIX veka u Istoriji čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji Rašida Beogradanina i Memoaru Ibrahima mensur-efendije, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 61-62, Novi Sad 2000, 179-186.

37 R. Kajmaković, Semberija, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXIX, Sarajevo 1974, 13.

38 Opšir. M. Panić-Surep, *Kad su živi zavideli mrtvim*, Beograd 1963, 201-202; I. F. Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 342; H. Hajdarhodžić, *Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A. A. Frarija, Radovi ANU BiH*, knj. LX, Sarajevo 1975, 223-250; M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, diskusija u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini, Prilozi*, br. 11-12, god. XI-XII, Sarajevo 1975-1976, 295.

39 S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, Sarajevo 1999, 823.

40 Sreten L. Popović piše: "Turci su u najvećoj oskudici bili sa sredstvima za prepitanje (tj. ishranu), i da im nije dolazila hrana iz preko od cesarovaca, erkavali bi, štono reč, od gladi. Turci, naučeni samo na gospodstvo, i da ništa ne rade, sad su morali sami vodu nositi, drva seći, hlebac i pecivo na furunu nositi itd. U toj nevolji počnu turski velikaši prelaziti preko u Zemun i Pančevo i moliti i preklinjati odbegle Srbe da se vrata natrag, zaklinjući se svim na svetu da im neće ništa biti i da će ih gledati i paziti kao malo vode na dlanu" - cit. prema: S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878 i 1880)*, Beograd 1950, 346.

41 Upor. S. Novaković, *Srbija u godini 1834. Pisma Boa le Konta De Rinji ministru inostranih dela u Parizu o tadašnjem stanju u Srbiji*, Spomenik, SKA, XXIV, Beograd 1894, 37-40; R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, Beograd 1986, 314.

42 Ž. Đorđević, *Čukur-Česma 1862*, Beograd 1983, 7.

Muslimani, zatvoreni po varošima, ovisili su sela “koje ih nije volelo i koje ih nikada nije trpelo u sebi... Po izgledu gospodari, oni su ustvari bili taoci onih nad kojima su imali tobožnju vlast. Sem malog broja trgovaca i zanatlija, svi su ostali bili bednici bez igde ičega, i u svojim opalim i naherenim domovima, živeli su od dana na dan”.<sup>43</sup> U Beogradu su muslimani 1818. imali 2.500, a 1838. godine 830 kuća, u okolini grada četiri mlina, pet vrtova i 47 dućana. Tako je “žalosno izgledalo tursko stanovništvo u Beogradu, nekada tako mnogobrojno i napredno”.<sup>44</sup> Naročito su oronule nekadašnje begovske kuće. Više nije bilo onog “istočnjačkog šarenila i živopisne raskoši”. Na nekada znamenitu i bogatu čaršiju, samo su podsjećali stari “ćoškovi” i sokaci oko Vidin-kapije, na Dorćolu i Šancu sa iskrivljenim “nastrešnicama” i dućanima.<sup>45</sup> Bilo je mnogo ruševina, popaljenih i razrušenih zgrada. Zvrjali su prazni placevi sa “sumnjivim gospodarima ili čak i bez gospodara”. Grad je bio u ruševinama: “i stari bedemi, i gradski zidovi i ograde, i kasarne i magacini i kuće”.<sup>46</sup> Miloš Obrenović nije dozvolio popravku Batal džamije, iako su osmanske vlasti osigurale 50.000 groša za taj posao, navodeći da se Vračar nalazi pod srpskom samoupravom, a da “Turci mogu samo u šancevima graditi šta hoće”.<sup>47</sup>

Proces stvaranja srpske autonomije bio je zasnovan na VIII tački Bukureškog mira (1812), što je Porta, pod pritiskom Rusije, potvrdila odredbama Akermanske konvencije (1826), potom odlukama Jedrenskog mira, te hatišerifima iz 1830-1833, kada je Srbima priznata unutarnja politička autonomija, a knezu Milošu Obrenoviću pravo nasljednog kneza (baš kneza).<sup>48</sup> Sve je to ostvareno uz pomoć novca i podmićivanja.<sup>49</sup> Uspostavljeno je „osmansko-srpsko dvovlašće“ u

43 T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, 197. Odnosi između Srba i “Turaka”, navodi Đorđević, “nisu bili srdačni, ali su bili korektni; oni se nisu voleli, ali se nisu pregonili. Mržnja i nepoverenje koji su postojali i na jednoj i na drugoj strani, i koji su ponekad vrlo izrazito izbijali, bržljivo su prikrivani i zataškavani”.

44 V. Nikolić-Stojančević, Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XIV, Beograd 1967, 34; upor. O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca o “nama” i “drugima”*, Beograd 2002, 286-287.

45 V. Nikolić, Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine, *Godišnjak grada Beograda*, knj. IX-X, Beograd, 1962-1963, 286-287.

46 M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, Beograd 1930, 20. Neki su putopisci 1839. zapisali da su u toku jednog ramazanskog dana, “hodže izašle i popalile vatru na minaretima i Beograd je sav blistao u plamenu” - cit. prema: “Republika”, br. 236-237, Beograd, 1.-31. maj 2000. Majkl Kvina (Michael J. Quin), irski novinar i izdavač, 30-ih godina opisuje Beograd kao “sjajan skup džamija sa visokim belim minaretima”, dok je beogradska tvrđava “moćna građevina, dobro postavljena za odbranu” - prema: A. Rastović, Britanski putopisci o Beogradu u 19. i 20. veku, *Limes plus*, br. 1-2, Beograd 2012, 26.

47 B. Miljković Katić, Srpska groblja i promene u prostoru, *Kultura*, br. 154, Beograd 2017, 250.

48 G. Jakšić-D. Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine*, Beograd 1937, 49. Na pitanje svojih saradnika zašto je poljubio nogu sultanu, Miloš Obrenović je mirno odgovorio: “Ja njemu poljubih papuču, on meni dade državu” - cit. prema: “Naša borba”, Beograd, 10. juli 1998.

49 A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 183. Miloš Obrenović je 1834. jednom osmanskom velikodostojniku poklonio “200 najboljih serbskih volova i sve vrste serbskih narodnih instrumenata za svirku i pojanje”, drugome “šest jahaćih konja”, trećem “100 dukata cesarskije”; opšir. Lj. Tešić, *Knjaz voleo volove i ovnove*, “Ilustrovana politika”, br. 2252, Beograd, 16. mart 2002.

Smederevskom sandžaku, koje je Vuk Karadžić opisao kao podjelu vlasti tako da “Paša ostane gospodar u gradovima i nad Turcima i muslimanima, a Miloš u zemlji nad narodom i nad knezovima”.<sup>50</sup> Za Srbe je važila krilatica “što manje Turaka, to slobodnija Srbija”.<sup>51</sup> Na Kneževinu se moglo gledati i s većom dvoznačnošću kao na autonomnu hrišćansku pokrajinu unutar Osmanskog carstva, slično kao i na Podunavske kneževine, koje su sve nudile oblike hrišćanske samouprave unutar osmanske države. Na konačnu pobjedu nacionalne države i sticanja nezavisnosti trebalo je čekati do 1878. i odluka Berlinskog kongresa.<sup>52</sup>

Ograničeni u vlasničkim pravima i privrednoj djelatnosti, zbog novih društvenih okolnosti, mnogi muslimani u Kneževini su ekonomski propadali, jer su preorijentacijom privrede od tranzitne trgovine na trgovinu stokom, u prvom redu svinjama, kojom nisu htjeli da se bave, izgubili poslove, a iseljavanjem muslimana i doseljavanjem hrišćanskog življa u gradska naselja počeli da gube i tržište za orijentalnu robu.<sup>53</sup> Krajem 20-ih godina među beogradskim muslimanima je vladala prava apatija, praćena nesigurnošću i strahom od novih stradanja: “najmanja novost, koju glupost i nepoverenje kakvog Turčina na svoj način razradi, najgluplja izmišljotina kakvog dućandžije, koji besposlen sedi na svom ćepenkcu, dovoljna je da se cela varoš uzbuni”. Kada se putem doboša oglašavala prodaja kuće nekog umrlog Srbina u gradu, muslimani su, zaplašeni od lupnjave, zatražili zaštitu osmanskih vlasti. Miloš Obrenović je naredivao Srbima da ne budu podstanari u muslimanskim kućama i dućanima, već da svaki od njih nastoji da otkupi kuću, odnosno dućan, da pokažu “Turcima da im ništa drugo ne ostaje već da rasprodadu svoje nepokretnosti”.<sup>54</sup> Prema svjedočenjima savremenika, on je “strašno mrzeo

50 V. Blagojević-I. Pejić, *Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije, Vojno delo*, br. 3, Beograd 2018, 548-550. Karadžić je pisao o Milošu kao čovjeku koji ne zna “što je greota, ni što je sramota, niti i najmanje savesti u svom ima”, nazivajući ga pravim tiraninom i najvećim bezdušnikom – prema: M. Tasić, *Pripovedanje o Vuku*, Beograd 1992, 78.

51 J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu*, 41. Miloš je tokom jedne decenije, navode Veljko Blagojević i Igor Pejić, od nahijskih i seoskih “pandura” napravio naoružane vojne formacije, sposobne za ratna dejstva. Nakon dobijanja Hatišerifa 1830, bilo je lakše formirati nove vojne jedinice, jer su za to postojali pravni osnovi.

52 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 97.

53 B. Miljković Katić, *Poljoprivreda u Kneževini Srbiji (1834–1867)*, Beograd 2014, 56-57.

54 M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, III, fototipско izdanje iz 1912, Beograd (bez godine izdanja), 315-317. Miloš Obrenović je vodio sračunatu, antiosmansku politiku. U Osmanskom carstvu, pa i u Kneževini Srbiji, ciganski harač su plaćali svi Romi, bez obzira na vjeroispovijets i nastanjenost. Miloš je svojim ad hoc odlukama oslobađao Rome ( uvijek samo hrišćane i sedentarne) od plaćanja harača i “proglašavao ih za Srbe”. U tom akcijama on se rukovodio političkim razlozima. Prevođenjem Roma iz haračkog u poreski spisak htio je da uveća broj nesporno srpskih podanika nad kojima osmanske vlasti nisu mogle polagati pravo ni na kakvu jurisdikciju - vidi: I. Janković, *Pravni status Roma u Kneževini Srbiji, Pravni zapisi*, br. 2, Beograd 2016, 310-311. U Kneževinu su, pored srpskog življa, pristizali i Vlasi i Cincari iz drugih dijelova osmanske države, a iz Vlaške – Vlasi i Romi. Ako bi primili “srpsko podanstvo” postajali su srpski podanici sa svim građanskim pravima. Do 1832. broj doseljenika je iznosio “nekoliko desetina hiljada, a možda čak i oko stotine hiljada”. Do kraja vladavine Miloša Obrenovića stanovništvo Kneževine se više nego udvostručilo, od čega je manji dio bio rezultat prirodnog priraštaja, a veći – svakako iz doseljavanja – vidi: V. Stojančević, *Knez Miloš Obrenović*, 33.

Turke i prema njima bio uvek opor i nepopustljiv”. Kad god bi se desio neki sukob on je govorio: “Treba te trice terati iz zemlje”.<sup>55</sup> Kada bi sa svitom prolazio beogradskim ulicama, neki bi osiromašeni muslimani prekidali za njih ponižavajući posao, da bi prekrštenih nogu, sa zapaljenim čibukom u ustima dočekali srpskog kneza. Ojađena osmanska gospoda po varošima, nije htjela, pružajući ruku za milostinju, izgovoriti “udijelite”. Neke muslimanke, pošto bi prethodno sve rasprodale što su imale, da bi prehranile sebe i porodicu skidale su i prodavale ćeremidu sa svojih kuća,<sup>56</sup> Muslimani su više ličili na srpske pritvorenike nego na “gospodare”.<sup>57</sup> Strani putopisci su opisivali žalosno stanje njihovih kvartova od oronulih kuća “koje su izgledale kao da će ih prvi jači nalet vetra oduvati preko reke u Mađarsku”.<sup>58</sup>

Hatišerifi 1830-1833. pokrenuli su dalja iseljavanja muslimana. U Hatišerifu iz 1830. se navodi: “Turci, koji u Srbiji dobra i zemlje imaju, i koji bi želeli oprostiti ji se, kako bi snošenije svoja sa zemljom prekinuli, imaće jednu godinu dana vremena, da je prodadu Srbima po pravičnu cijenu, koja bi se od komisara opredjelila, koja će se toga radi imenovati. A prihodi od vinograda, bašča, imanja, i zemlja oni Turaka, koji ne bi htjeli sa svim prekinuti svoja snošenija sa zemljom, prodavaće se, po pravičnoj procjeni, i zajedno s dancima hazni Beogradskoj, ova pak davaće ji nadležnim njenim imaoocima. Kromje garnizona po tvrdnjama zabranjuje se svim ostalim Turcima prebivanje u Srbiji sa svim”.<sup>59</sup> Nije bilo dozvoljeno naseljavanje drugih muslimana u Beogradu, dok su oni domaći mogli prodati svoja imanja samo Srbima. Ujedno im je bilo zabranjeno podizanje novih zgrada. Posebni sultanov izaslanik, Lebip-efendija došao je u Beograd da svečano proglasi ovaj hatišerif. Njegovo javno čitanje ubrzalo je prodaju muslimanskih nekretnina u Beogradu i okolini Srbima.<sup>60</sup>

55 K. N. Hristić, *Zapisi starog Beogradanina*, Beograd 1989, 432-433; J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu*, 42.

56 K. Dimitrijević, *Knez Miloš*, Beograd (bez godine izdanja), 184-185. “Siromaštvo među Turcima u Beogradu postajalo je opšte”, navodio je Vilhelm Rihter (Wilhelm Richter), koji je u njemu boravio tokom vlasti Miloša Obrenovića: “Ljudi koji su ranije imali ne samo znatnu imovinu, nego i visok položaj, prehranjuju sada sebe i svoju veliku porodicu najoskudnije, radeći kao nosači tereta ili vode” – prema: M. Zorić, *Vek i po od predaje utvrđenih gradova Srbije*, “Odrbrana”, br. 286, specijalni prilog 175, Beograd 15. august 2017, 4.

57 B. Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića*, knj. 2, Beograd 1988, 223. Jedan od oblika pritiska na muslimane u Beogradu bilo je i podizanje velikih kuća sa prozorima koji gledaju u njihove avlije. Taj prodor u privatnost muslimani nisu mogli podnositi, zbog čega su bili prinuđeni da svoje kuće prodaju Srbima. Muslimani su stalno uznemiravani u okolini Beograda i onemogućavani u napasanju stoke, sječi drva.

58 B. Momčilović, Beograd u putopisu Endrua Arčibalda Pejtona, u: *Beograd u delima evropskih putopisaca*, Beograd 2003, 164. U Smederevu su muslimani bez posjeda, pak, kako piše Feliks Kanic, bili upućeni na sitnu trgovinu i ribolov. Mogli su se vidjeti kako stalno “trčkaju ka svojim vitkim čamcima i natrag i stalno nešto petljaju oko svojih velikih ribarskih mreža, čiji su plovcu prosto prekrivali priobalnu površinu Dunava”.

59 L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd 1892, 551; G. Škoro, *Iseljavanje muslimana i Turaka*, 306.

60 *Istorija Beograda*, knj. II, Beograd 1974, 92-93; M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, III, 318-319.

Odvajanje tzv. “srpskih nahija” pogodilo je i muslimane u Bosni, naročito u graničnim područjima, a naročito u neposrednim susjednim područjima. U predaji ovih nahija Srbima kao i ukidanju nasljednih kapetanija u Bosni, mnogi bošnjački prvaci vidjeli su kraj Bosne (gotovo je s Bosnom).<sup>61</sup> Samo duž Drine, muslimani su, baveći se pretežno zemljoradnjom, bili nastanjeni u 34 veća i 55 manjih sela u Kneževini. Imali su i svog zapovjednika – ćoj-bašu. Ovo stanovništvo je bilo slavenskog porijekla. Nevoljno su počeli da se sele u Bosnu. Muslimani iz Požege i okolnih sela iselili su se 1830. i osnovali novo selo - Požegu kod Novog Pazara. Njihove velike posjede, bašte, oranice i pašnjake počeli su koristiti srpski seljaci.<sup>62</sup> Između 1832. i 1834. muslimani iz Bajine Bašte iselili su se u Osat, iz Bitinovaca duž Drine i Kozjaka u Sakar i Mali Zvornik. U dijelu sokolske nahije, od planine Tare do sela Bačevac, Jovan Mičić, rujanski serdar, nije vodio duge pregovore. Upadao je u Beserovinu, Perućac i Pljeskova. Rasprave je prekidao prijetnjama i puščanom vatrom. Oдавde je iseljavanje vršeno skelama i čamcima. Oko 1834. najviše iseljenika je bilo iz Perućca. Iz ovog mjesta je 131 porodica prešla Drinu, kao i 10 porodica iz Beserovine.<sup>63</sup> Iza Baje Osmana, “crvenog čoveka, srednjeg rasta, sa okruglom crvenom bradom”, iseljenog 1834. iz Pljeskova u Dobrak kod Skelana, ostali su, na lijevoj obali rijeke Pilice, livade, voćnjaci i bašte. Tu će, potom, čitavo naselje, naseljeno pravoslavnim življem, dobiti ime Bajina Bašta.<sup>64</sup> U istočnu Bosnu se tada, u stara ili nova naselja u dolini Drine, između Srebrenice i Janje, naseljavaju muhadžiri iz šabačke i sokolske nahije. Njihov smještaj bio je olakšan jer je u Bosni bilo dosta sultanove erarne zemlje koja im je dodjeljivana. Muslimane iz sokolskog kraja je migracioni put vodio u naselja u donjem toku Drine: Srebrenicu, Bratunac, Zvornik, Kozluk i Janju, gdje su neki i ostali, dok su drugi išli dalje. U Bosnu je prešlo oko 400 porodica sa 1.623 muška člana.<sup>65</sup> Jedan dio muhadžira naselio se po rogatičkom i višegradskom kraju.<sup>66</sup>

61 Upor. A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, 194; E. Redžić, *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2005, 49.

62 G. Škoro, *Iseljavanje muslimana i Turaka*, 305; N. Živković, “Kurlagina buna” i iseljavanje Srba iz Užica (1832-1835), *Užički zbornik*, br. 5, Titovo Užice 1976, 103-105.

63 N. Živković, Sukob oko Mokre Gore i nemiri na Drini (1834), *Užički zbornik*, br. 6, Titovo Užice 1977, 69-70; opšir. S. Bandžović, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804-1862), *Stav*, br. 4-5, Tuzla 2003, 44-61; M. Vasiljević, *Soko-grad*, Šabac 1998.

64 S. Ignjić, Postanak varošice Bajine Bašte, *Užički zbornik*, br. 7, Titovo Užice 1978, 95-112; M. Kovačević, *50 godina Gimnazije u Bajinoj Bašti*, Bajina Bašta 2015, 18.

65 E. Tihić, Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini u: *Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 152-156. (E. Tihić, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva*).

66 Rogatički kraj je još od 1804. prihvatao muhadžire iz Smederevskog sandžaka. Od 1804. do 1863. doseljen je znatan broj porodica, posebno iz gradova (Vajzovići, Čolići, Tvice, Valjevci i Užičani u Rogatici, zatim Biogradlje u Mrvićima, Lele iz Smedereva u Pedišima i Huremi, koji su preko Višegrada i Rogatice došli u Košuticu). Cijela grupa zanatlija, mahom kovača (Smajići, Herceglići, Sitarevići i Mucići), doselili su se u Rogaticu iz Sokola – nav. prema V. Kosorić, *Naselja i porijeklo stanovništva*, u: *Rogatica*, Sarajevo 1966, 19. U Višegradu su se, “najvećim delom naselili begovi koji su se iselili iz užičkog okruga” – vidi: N. Urić, *Srpska škola u Višegradu (1865-1875)*, *Istorijski časopis*, knj. LVII, Beograd 2008, 256.

Priključenjem Jadra i Rađevine Kneževini Srbiji (Књажество Србија), ostala su još dva mala teritorija na desnoj obali Drine: Mali Zvornik i Sakar, gdje su živjeli muslimani, a koja su, unutar Zvorničkog sandžaka, pripadala sve do 1878. Bosanskom ejaletu.<sup>67</sup> Iseljavanje muslimana iz Jadra i Rađevine, okončano je tokom 1834. godine. Prema Radošu Ljušiću u Jadru je krajem treće decenije XIX stoljeća bilo oko 267 muslimanskih kuća. Od tog broja u Lipnici 35, Loznici 150 i Lješnici 82, dok je u Rađevini sa Krupnjom i Medenikom bilo 155 muslimanskih kuća. Procjenjuje se da je u ove dvije nahije živjelo oko 3.000 muslimana. Prema pisanju Grgura Jakšića iz 28 sela jadranske i rađevinske nahije od 1830. do 1834. iseljena su 204 domaćinstva. Ovi iseljenici su nastanili postojeća naselja na području Zvorničkog sandžaka, i to u Bijeljini, Brčko, Gračanicu, Kladanj, Vlasenicu, Zvornik, Tuzlu, Modriču, itd.<sup>68</sup> Dešavalo se da se neki od protjeranih muslimani vraćaju na područja na kojima su prije živjeli, uzimajući stoku i drugi imetak na koji bi naišli. Sporovi i incidenti oko granice stvorili su nesigurnost kod stanovništva priobalnog dijela Drine. Strah je bio prisutan i zbog glasina da će srpska kneževina napasti Bosansk ejalet.<sup>69</sup>

Kako se svi muslimani nisu iselili, prema Hatišerifu iz 1830. godine, donešen je 1833. novi hatišerif (“дополнителни” ili “толкователни” kako su ga Srbi nazivali), koji je regulirao odnos muslimana i pravoslavaca po gradovima.<sup>70</sup> Miloš Obrenović je sultanu, nakon njegovog dobijanja, poslao 1.000 volova. Darove su dobili i osmanski i ruski velikodostojnici angažirani na njegovoj izradi. Hatišerifom iz 1833. visina srpskog danka iznosila je 2.300.000 osmanskih groša. Ranija odredba o jednogodišnjem roku koji je dat muslimanima za iseljavanje, pokazala se nedovoljnom, pa je preinačena u rok od pet godina. Nije se smjela sputavati prodaja njihovih imanja. Upute za iseljenje muslimana davao je Miloš Obrenović.<sup>71</sup> Najprije ih je trebalo upozoriti da treba da se sele, naređujući dalje da potom “svakog Turčina koji bi se protivio iseleniju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine”. On je savjetovao i da se “razvale” sva sela duž Drine čije stanovništvo neće da se iseli, da se ne dozvoli povratak protjeranih muslimana, niti da sakupe ljetinu. Urod sa tih imanja trebalo je koristiti srpska vojska. Insistirajući na iseljavanju Miloš

67 M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo 2000, 17.

68 Ć. Rastoder-I. Šabotić, Posavska buna 1836. godine, *Arhivska praksa*, br. 13, Tuzla 2010, 369-370.

69 I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 69.

70 Raniji ferman odredio je na godinu dana rok u kome “muslimani, koji stanuju po varošima pored gradova, osim Beograda, mogu dobro prodati svoja dobra. Ali kako je ovaj rok priznat kao nedovoljan, njima je, u cilju izmene i određenja toga roka, dato ovlašćenje da stanuju u Srbiji još pet godina, računajući od dana objave fermana... Po isteku određenog roka, muslimani koji stanuju po varošima moraju se seliti, a oni koji su nastanjeni po predgrađima, osim predgrađa Beograda, moraju se povući s njihovim porodicama u unutrašnjost gradova ili na drugo mesto, tako da se ubuduće nijedan musliman ne može više nastaniti u Srbiji” – prema: Lj. Aleksić-Pejaković, Beograd u odnosima između velikih sila i Turske od Jedrenskog mira (1829) do 1867. godine, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XIV, Beograd 1967, 7. (dalje: Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*).

71 A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, 187.

Obrenović je pisao Aleksi Simiću, svom zastupniku kod beogradskog paše: “Zato oću da im dokažem da moraju i kako dođe mart svi do jednog izlaziti iz varoši pak nek idu koji oće dalje, nedam ni jednom od njih biti među nama, samo garnizoni gradova u stjenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što se Turčinom zove moraće kako mart dođe odlaziti između nas, nit ću više čekati fermana niti berata, to je tvrdo i postojano moje namjerenije”.<sup>72</sup> Nije dozvoljavao da se muslimani raseljavaju po Kneževini, nego da se upućuju u Bosnu, gdje su utočište nalazili i na širem prostoru Posavine.<sup>73</sup> Nekim selima su Obrenovićeви emisari, poput Vuleta Gligorijevića, slali pismena upozorenja da se isele u roku od jedne nedjelje, u protivnom “eto mene... s vojskom na vas”.<sup>74</sup> Toma Vučić Perišić je, prijeteći upotrebom sile, stavljao do znanja muslimanima iz krupanjskog i lozničkog kraja, Lipnice i Lješnice, da se moraju iseliti.<sup>75</sup> Iz sela sokolske nahije oni nisu htjeli da idu, ni kada je početkom 1834. poslat Portin izaslanik Čašif-efendija da ubrza njihov odlazak.<sup>76</sup> Srpske jedinice poduzimale su oštre akcije, uz korišćenje i topova, da bi muslimane natjerale da se isele. U martu 1834. došlo je do sukoba u višegradskom kraju gdje je vršeno razgraničenje sa srpskom kneževinom i postavljanje graničnih znakova, čemu su se protivili muslimani u Višegradu i Priboju, koji su imali imanja na drugoj strani Lima. Beogradski vezir je tada obavijestio bosanskog valiju i hercegovačkog mutesarifa da je sporna granica utvrđena Hatišerifom i da moraju sprječavati sukobe na njoj.<sup>77</sup> Do sredine jula 1834. iseljeni su muslimani iz sela Bulje i Peći. Oni iz Petrcu, Lonjina, Postinje, Žabljaka, Bušinje i Besarovine iseljeni su u Bosnu. Zbog pružanja otpora spaljena su sela Perućca, Aluge, Bučja, Kozla i Peći. Uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve vršeno je i pokrštavanje muslimana.<sup>78</sup> Seoba muslimana je zahvatila i Ivanjicu. Srbi su jeftino kupovali ili uzimali u zakup njihova imanja.<sup>79</sup> Spahija sela Plešina dao je posjed za ćup masla.<sup>80</sup> “Turske kuće” i imanja kupovali su jeftino i srpski trgovci iz Loznice.<sup>81</sup>

72 H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, Tuzla 2001, 117; također vidi: M. Marinković, *Bosna u prepisci kneza Miloša Obrenovića sa turskim vlastima, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 2, Beograd 2002, 173-182.

73 I. Šabotić-Ć. Rastoder, *Prilike u Smederevskom sandžaku, odnosno Kneževini Srbiji i njihov odraz na Bijeljinski kadiluk (1800-1836)*, u: *Semberija kroz vijekove*, Bijeljina 2012, 140.

74 R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, 319.

75 Opšir. R. Popović, Toma Vučić Perišić i iseljavanje Turaka iz Podrinja, *Račanski zbornik*, br. 5, Bajina Bašta 2000, 17-29; Isti, *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003, 64-65. Iza prognanih podrinjskih muslimana ostali su očuvani nazivi u toponomastici: Osmanovo brdo u Perućcu, Musino brdo u Višesavi, Selimov točak u Gunjcima.

76 Upor. *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, Beograd 1983, 123.

77 G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988, 214.

78 R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, 342.

79 S. Ignjić, J. Radovanović, V. Luković, Lj. Marković, M. Bujošević, *Ivanjica*, Beograd 1972, 26.

80 T. Đorđević, *Graničenje Srbije i Turske 1833. godine od Kopaonika do Paresije, Raška*, br. 14-15, Raška 1979, 111.

81 Iz jednog spiska Srba kupaca “turskih kuća i imanja” u Loznici i Azbukovačkom srezu 1836. vidi se da su oni kupili 122 kuće i dućana i 85 placeva, od toga je Cvijko Spasojević, pradjed geografa Jovana Cvijića, kupio 12 kuća i dućana i tri placa zemlje – prema: M. Grčić, *Migracije i poreklo stanovništva Jadrana - zapadna Srbija, Glasnik Srpskog geografskog društva*, br. 1, Beograd 2004, 43-44.

Miloš Obrenović je davao, u početku, uputstva lokalnim srpskim vlastima da muslimanska imanja isplaćuju, po potrebi, i više nego što u stvari vrijede, kao i da ih kupuju i bez tapija.<sup>82</sup> Ubrzo se, kao u Podrinju, za ta imanja nudila osjetno, pa i upola niže cijene od stvarne.<sup>83</sup> U mjestima gdje su muslimanske kuće paljene ili razorene, nastojalo se, prema uputama Miloša Obrenovića, da se sačuvaju hambari i ostala imovina. Njegove akcije izazvale su bijes kod bosanskih prvaka, kao i nezadovoljstvo na Porti: “Kad u Carigrad glas stigne, da je knez Miloš silom Turke iz podrinskih krajeva u Bosnu proterao, zameri mu se jako. Ali diplomaciji srpskoj pođe za rukom da se Porta ublaži”. Obrenović je uspio da podmićivanjem osmanskih velikodostojnika izbjegne osudu.<sup>84</sup> Mada je 1834. bila precizirana kao godina definitivnog iseljavanja muslimana iz seoskih naselja, i nakon toga bilo ih je još u oko 20 sela sokolske nahije. Ostali su i u Sokolu, Malom Zvorniku i Sakaru. U međuvremenu se vraćao i dio muslimana oko Sokola sve do 1862. godine, kada su se iselili u Bosnu.<sup>85</sup>

U Kneževinu se i dalje doseljavao pravoslavni živalj. Tu je 1815. na jednom kvadratnom kilometru živjelo 12,5 stanovnika, a 1844. već 22,6; broj sela povećao se sa 1.400 na 2.018.<sup>86</sup> Brojne porodice Srba iz Bosanske krajine su se, na poziv Miloša Obrenovića, naselile 1835-1836. u Loznici, Lješnici, Lipnici i drugim varošima i selima u Jadru. Znatan dio “Prekodrinaca, Krajišnika i Sremaca” naseljen je po “praznim turskim kućama” u Lješnici. Dobijali su i imanja iseljenih “Turaka”. Napuštenu zemlju od “Turaka” prisvajali su i Lješničani i Mačvani pod izgovorom da su te zemlje ranije bile otete. Kao i u Lješnici, u Podrinju, Loznici, naseljavane su 1834. po “napuštenim turskim kućama” Srbi iz derventskeg kraja.<sup>87</sup> Povlačenjem muslimana nakon 1830. iz šest nahija koje su date na upravu Srbima, neka naselja, poput Ražnja, Batočine, Bagrdana, Tekije, Rudnika i Brze Palanke “naseljavanjem Srba seljaka u njih postali (su) sela”. Druga su pretvorena u

82 Karakteristično je to bilo sa otkupom tih imanja u Čupriji, gdje on svojim ljudima u februaru 1834. šalje pismo: “Vi iščete da Vam pošaljem 6.390 groša, no ja Vam šaljem 16.000 groša da što više uzmožete i iskusurite, ne samo onih 80 arnautskih udžera, nego i druge kojekakve sirotinske zgrade, makar ih i skuplje malo platiti nego što vrede, samo nek prodaju Turci i neka zadovoljni budu... i nek se čas pre s vrata tornjaju” – prema: V. Stojančević, Dva oružana sukoba na srpsko-turskoj granici iz vremena prve vlade kneza Miloša Obrenovića, *Istorijski časopis*, knj. IV, 1952-1953, Beograd 1954, 129.

83 B. Miljković Katić, *Poljoprivreda u Kneževini Srbiji (1834–1867)*, 55. Osim domicilnih muslimana, velike parcele obradive zemlje i pašnjaka u srednjem i donjem Podrinju bile su vlasništvo muslimana iz Zvornika, Loznice, Bijeljine i Šapca – vidi: D. Pavić, Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku, *Istorijski časopis opštine Mali Zvornik*, br. 1, Mali Zvornik 2018, 21-22.

84 R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, 322.

85 G. Škoro, *Iseljavanje muslimana i Turaka*, 321-324.

86 *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 226; upor. V. Stojančević, Kosovsko-polimske migracije u Srbiju kneza Miloša, *Glasnik, Etnografski institut*, IX-X (1960-1961), Beograd 1961, 179-186.

87 Kada se pojavila kolera, koja je kosila i njih, prešli su na austrijsku teritoriju, na područje Slavonske i Banske vojne granice – vidi: L. Čelap, Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiji u doba kneza Miloša, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI, Sarajevo 1961, 278; V. Stojanović, Stanovništvo Jadrta i jadranska naselja u prošlosti, u: *Jadar u prošlosti*, Loznica 1985, 299-301.

palanke - sredinu između varoši i sela.<sup>88</sup> Porušene su džamije u Lješnici, Rudniku, Kragujevcu, Golupcu. Paraćinska džamija je pretvorena u pivnicu, a njena kibla u svinjac. U Čačku je džamija pretvorena u crkvu. Peštanske "Srpske narodne novine" su pisale da su srpski seljaci čeznuli za novcem i primitivno obrađivali zemlju, koju nisu đubрили, šume su uništavali, kuće nerado gradili, a stoku tokom zime držali pod vedrim nebom.<sup>89</sup> Među Srbima je, pak, došlo do reorijentalizacije nošnje. Ukrasni dijelovi nošnje orijentalno-levantskog tipa, prije svega fes, zatim jahanje rasnih konja i nošenje oružja, postaju statusni simbol srpskih "čaršijlija". Takvu kulturu odijevanja prihvatili su najprije prvaci na čelu sa knezom Milošem, da bi se za njima povelili i ostali varošani.<sup>90</sup>

Beograd je u aprilu 1841. proglašen za prijestonicu Kneževine što utiče da se naseljavanja Srba dalje dinamizira. Za vlade Aleksandra Karađorđevića donekle je opao intezitet iseljavanja muslimana. Beograd je kulturološki još uvijek bio raznolik grad. Mihail Pogodin (Михаил Петрович Погодин), ruski historičar i novinar, opisuje 1846. život u njemu: "Люди ходят как будто разноплеменные: и турецкие шарвары, и венгерский чекмень, и немецкий сюртук, и греческая феска".<sup>91</sup> Ivan Frano Jukić 1847. piše da od 849.286 stanovnika u Kneževini Srbiji ima 15.161 "Turčin", da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicu (ima turskih kuća 723, duša 3.659), Smederevu (turskih kuća 150, duša 750), Šapcu (turskih kuća 270, duša 1.350) i Sokolu - gradovima gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petrcu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, gdje su imali 2.649 kuća.<sup>92</sup> Nakon ponovnog dolaska na vlast Miloš Obrenović intezivno radi na iseljavanju preostalih muslimana. Poduzimane su razne akcije da se oni isele. Iseljavanja su bila uslovljena brojnim političkim, psihološkim, ekonomskim i vjerskim

88 I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đorđevića*, 26. Endru Pejton (Andrew Archibald Paton 1809-1874), orijentalista, engleski diplomata, piše 40-ih godina, prilikom obilaska Užica, nekada velikog trgovačkog centra, da je ono krajem XVIII stoljeća "imalo dvanaest hiljada kuća i oko šezdeset hiljada stanovnika", da "leži u tiješnoj dolini okruženoj planinama... Centralni predio doline obuhvaćen je samim gradom što pokazuje velike praznine. Čitave ulice koje su tu stajale prije srpskog ustanka (1804. - prim. S. B), sada su pretvorene u voćnjake... Užice, umjesto da liči na grad, ličilo je na raštrkani zbir kolibica i vrtića" – vidi: R. Škrijelj, Užice i Novi Pazar u putopisu. "Servia" Endrjua Arčibalda Petona, *Bošnjačka riječ*, br. 17-18, Novi Pazar 2010, 43-44.

89 "Srpske narodne novine", br. 53, od 10. jula 1844; opšir. T. Đorđević, *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815-1839)*, Beograd 1926.

90 D. Nikolić, "Čaršija" - počeci urbanizacije u Srbiji u XIX veku, *Glasnik Etnografskog instituta*, knj. XLIV, Beograd 1995, 90. Vladimir Dvorniković je ovaj fenomen ocijenio kao kuriozitet, smatrajući da to varoško i gospodsko "turčenje" predstavlja "znak slobode i blagostanja... znak odavno željenog emancipovanja" – vidi: V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1939, 452-453.

91 M. B. Белов, М. П. Погодин. [Путешествие в Сербию. 1846 г], Mešovita građa, XXXVI, Beograd 2015, 189.

92 I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 202-206. U "Novinama beogradskog čitališta" u martu 1847. objavljen je članak o dolasku "velikog broja Turaka" iz Bosne u Loznicu, "te zemlju prodaju i naši ljudi da se satru kupujući" – vidi: D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 22.

motivima.<sup>93</sup> Nakon Krimskog rata (1853-1856) Kneževina Srbija je prešla iz ruskog patronata u zaštitu evropskih garantnih sila. Srbi su krajem 1858. pravili planove za napad na Bosnu kod Zvornika.<sup>94</sup> Saznavši za to, osmanske vlasti su naredile da se nadzire granica prema Kneževini, a na Drini je uspostavljen kordon. Mada nije došlo do tog napada, srpske ambicije nisu nestale. Srbi su tražili da se muslimani iz Malog Zvornika isele ili da priznaju srpsku vlast, navodeći dalje da napadi na srpsku kneževinu započinju baš iz tog mjesta.<sup>95</sup> Knez Mihailo Obrenović je 1860. započeo novu, snažnu agitaciju protiv Porte. Reaktuelizirao je pitanje iseljavanja preostalih muslimana iz gradova. Kad je ovo pitanje bilo povezano sa odlukama Preobraženske skupštine iz 1861. o reorganiziranju srpske narodne vojske, i sa početkom njenog intezivnijeg naoružavanja, došlo je do novih srpsko-osmanskih sporova.<sup>96</sup>

U Beogradu su početkom 60-ih godina bili zategnuti odnosi. Srpska masa je, u trenucima agresivnog raspoloženja, muslimanima po čaršiji skidala čalme i obarala ćepenke, a oni - "batal-age", kako su ih Srbi nazivali, prijetili da će se osvetiti i "najesti šumadijskih kokošaka".<sup>97</sup> Srpskim žandarmima je bilo izdato naređenje da muslimane koje uhapsi izvan "turskog kvarta" kažnjava po srpskim zakonima.<sup>98</sup> Knez Mihailo je, naime, izdao zapovijest da srpska policija privodi

93 L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 487-488; Š. Hodžić, Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu, *Glasnik, VIS*, br. 2, Sarajevo 1979, 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 131-133; opšir. S. Bandžović, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća, *Takvim*, za 1999. (1419/20. h. g), Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, Novi Pazar 1998, 357-410.

94 Srpski izvori su često bosanske muslimane označavali kao omrzute "turke". To je uočio i italijanski konzul Eugen Durio koji je iz Beograda premješten na istu dužnost u Sarajevo. U izvještaju od 5. maja 1860. on navodi da je nakon 14-mjesečnog boravka u Beogradu naučio da je "najstrašnije oružje, omiljeno u politici Srbijanaca, da prikazuju bosanske turke kao one koji čeznu za krvoprolićem nad hrišćanima, uopće kao pohlepne i žedne krvi srpskih hrišćana. Politika majke Srbije je takva da uči svoju djecu od ranog djetinjstva u mržnji i prema samom turskom imenu te ulijeva gnjev u njihove glave od najranijeg djetinjstva" – prema: G. Šljivo, Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave, *Saznanja*, br. 1, Tuzla 2005, 90-91.

95 G. Šljivo, Velike sile i susjedi prema Bosanskom ejaletu u vrijeme osnivanja konzulata (1850-1863.), *Stav*, br. 2, Tuzla 2003, 46-47. Vasa Čubrilović ustvrđuje da se između Srbije i većine Srba u Bosni, koji živi sa lijeve strane rijeke Bosne u Bosanskoj krajini, "umetnuo" muslimanski blok srednje i istočne Bosne, mnogobrojan, kompaktan i dovoljno jak da spriječi dizanje većeg ustanka lokalnih Srba i da zadrži "prodiranje Srbijanaca dublje u Bosnu i njihovo spajanje sa Srbima iz Bosanske krajine". Na otporu tih muslimanskih masa u istočnoj Bosni "razbiće se svi pokušaji iz Srbije da se upadom preko Drine digne ustanak u Bosni. Tako je bilo 1807-1809, 1875-1876. pa i 1914-1915." – cit. prema: V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, Beograd 1939, 63.

96 S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926, 368-369; Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, II, Novi Sad 1989, 425.

97 Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Beograd 1984, 58. U martu 1862. Kneževina Srbija je sklopila sporazum s ruskom vladom o zajmu od 300.000 dukata, radi nabavke oružja. Srbi su se u Beogradu oslanjali na svoje oružane snage, status grada kao svoje prijestonice i prisustvo stranih predstavnika koji su imali zadatak da kontroliraju sprovođenje ranijih osmansko-srpskih sporazuma – vidi: Č. Popov, *Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije 1804-1878*, u: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Beograd 2013, 46-47.

98 Lj. Ristić, *Velika Britanija i Srbija (1856-1862)*, Beograd 2008, 206. Roman Zmorski, poljski

muslimane, a često i nizame, po svom nahodanju, što je izazivalo njihov revolt i protivljenje osmanskih vlasti: “Kad su srpski žandarmi poterali neke Turke koji su u Paliluli napravili neki nered, nizami turski, na Stambol kapiji silom ih otmu. Drugi još počеше rano noću da zatvaraju kapiju, koja nikad ni danju ni noću nije bila zatvarana”.<sup>99</sup> Uzjamni srpsko-osmanski sporovi kulminirali su 1862. kada je došlo do incidenata i sukoba u Beogradu, te je osmanska artiljerija iz tvrđave granatirala dijelove grada.<sup>100</sup> U toku sukoba dio muslimana sakrio se po kućama i džamijama odakle je pružao otpor srpskim napadačima: “Turci su se, koji nisu bili bliže gradu, povukli sa svojim porodicama u džamije, kojih je onda mnogo bilo, i odatle su pucali na svakog mimoprolazećeg Srbina. Srbi su se takođe od svoje strane naoružali i ubijali svakog Turčina koga su sreli”.<sup>101</sup> Kosta N. Hristić o tome zapisuje: “Puškaranje širilo se svuda gde su Turci stanovali. Naši ljudi u pojedinim gomilicama napadali su na turske kuće, a Turci su otud pucali i branili se. Oni su bili jako zastrašeni i niko se nije smeo pojaviti. Nisu smeli ni prenoćiti u svom stanu. Krišom prelazili su i provlačili se iz kuće u kuću i odbegavali u grad. Čitava jedna gomila jurila je i bežala dorćolskom ulicom u grad, napadana uz put od strane naših ljudi, kojom su prilikom izginuli neki s obe strane. Naši ljudi upadali su u kuće turske i pljačkali, a Turci bežeći u grad, pljačkali su neke bakalnice naših ljudi. No mnogi Turci koji su dalje od grada stanovali, nisu mogli u grad bežati. Oni su ostali skriveni u stanovima, braneći se iz svoga skloništa”.<sup>102</sup>

putopisac, koji je 1855–1856. boravio u Beogradu, bilježi da je bogatiji srpski živalj sve više potiskivao muslimane iz centralnih dijelova grada, ka Dorćolu i Dunavu, gdje su zajedno živjeli muslimani, Jevreji i siromašni Srbi – prema: M. Roter Blagojević, *Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda, Limes plus*, br. 1-2, Beograd 2012, 46.

99 *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, Beograd 1939, 145; N. Randelović-A. Đorđević, Protokol konferencije u Kanlidži, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LV, Niš 2010, 122. Ne izgleda da je, ukazuje Milorad Ekmečić, ova afera oko sukoba sa osmanskim vojnicima i incidentom na Čukur-česmi izmila spontano, nego da je u to bila upetljena i srpska vlada - vidi: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2, Beograd 1989, 191.

100 V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 534; *Istorija Beograda*, knj. II, 148-150. Odlazak muslimana iz Beograda uslijedio je nakon incidenta koji se sredinom juna 1862. desio na Čukur-česmi (Čukurčesme), kada su nizami ranili srpskog šegrta. K. Dimitrijević piše 1994. o tome “kako smo godinama učeni na pogrešnim istorijskim podacima” te navodi primjer Čukur česme: “Značajan je podatak da 3/15 juna 1862. godine nije od turskih nizama bio ubijen nego samo teško ranjen srpski dečak-šegrt Sava Petković, kao što pokazuje njegov spomenik u Dobračinoj ulici, gde je uklesan čak i pogrešan datum zbivanja. Pravu, izvornu verziju o tom događaju, nasuprot kraljevskom namesniku Ristiću, na osnovu zapisa svog oca Nikole, tadašnjeg ministra unutrašnjih dela, objavio je u svojim uspomnama *Zapisi starog Beograđanina* Kosta N. Hristić. Posle tog događaja usledilo je tursko bombardovanje srpske varoši kao i niz diplomatskih aktivnosti, pa se prava istina o samo povrednom ali ne i ubijenom srpskom šegrtu, morala radi viših političkih ciljeva, zataškati” - opšir. “Politika ekspres”, Beograd, 31. decembar 1994-3. januar 1995. U sukobima nakon incidenta na Čukur-česmi 1862. odsječena je “bar jedna, turska, glava” i “na kocu nabijena na plot”, ali “ne na Terazijama, već preko ulice od kneževe bašte”: “Turčina je posekao žandarski narednik, a neki nestaško dokopao glavu i nabio na kolac” – prema: I. Janković, *Glava u torbi*, “Republika”, br. 528-531, Beograd, 1. juli - 31. avgust 2012.

101 *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 145.

102 K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, 213. On dalje svjedoči: “U turskoj tekiji, koju samo jedna ulica rastavlja od naše policije, živeo je hodža sa ženom i ćerkom od 16-17 godina, a s njima

Nakon slamanja ovog otpora Srbi su dio muslimana protjerali u tvrđavu. Osmanski topnički napad na grad bio je za Mihaila “božji dar”, jer je potom mogao da naredi mobilizaciju.<sup>103</sup> Srpska vlada je ovaj sukob iskoristila za sređivanje spornih pitanja sa Portom, naročito za iseljavanje muslimana iz Kneževine.<sup>104</sup> Od polovine 1862. oni su započeli neorganizirano, i u grupama, prelaziti preko Drine, u Bosnu.<sup>105</sup> Srbi iz Beograda, kao i oni iz unutrašnjosti Kneževine i Vojvodine, useljavali se se u napuštene muslimanske kuće.<sup>106</sup>

U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-osmanskih sporova. Francuska i ruska vlada su prethodno načinile sporazum o istupanju u korist srpskih interesa.<sup>107</sup> Engleska i Austrija su pružale podršku Porti, optužujući Kneževinu Srbiju za izazivanje sukoba.<sup>108</sup> Konferencija je zaključena protokolom, po kome se tvrđave Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, “Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda”.<sup>109</sup> Porta je dala prednost obaveznom iseljavanju muslimana nad mogućnošću njihovog ostanka i opstanka pod srpskim zakonima. Nije htjela da ih ostavi pod jurisdikcijom “zavisne države”, čiji raniji odbojni odnos prema muslimanima nije odavao uvjerenje da će im biti garantirana sigurnost života, vjere, imovine i časti.<sup>110</sup> Porta je zadržala garnizone u Beogradu, Smederevu (Semendire),

---

je bilo tada onde još 4 do 5 ljudi, koji su se sklonili. Naši ljudi, bečari, podstreknuti i vođeni nekim Filipom Crnogorcem ili Hercegovcem, napadnu na ovu tekiju, pokušavajući da ulazak razvale, no Turci iznutra stanu pucati i braniti se. Filip sa 3-4 naša bečara uspenje se preko zida na krov, ovaj dignu i tavanicu razvale, pa unutra uskoče. Upravnik Barlovac, spazivši ovo, odmah je poslao nekoliko žandarma da hodžu i ostale spasu da ne izginu, no međutim je hodža ubijen, a kći mu zaklana. Bulu i one druge Turke žandarmi izvedu i u policiju dovedu i sklone”.

103 S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 111.

104 J. Dajković, Beograd i slučaj na Čukur česmi, *Godišnjak grada Beograda*, knj. IV, Beograd 1957, 314.

105 G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakluk 1863. godine*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001, 92-93. (dalje: G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika*).

106 A. Banković-Z. Vuksanović-Macura, *Stvaranje modernog Beograda*, Beograd 2019, 15.

107 N. Randelović-A. Đorđević, *Protokol konferencije u Kanlidži*, 113. Rusija je, iza Krimskog rata (1853-1856), planirala da ostvari “izlazak u topla mora” preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, da stvori “Veliku Bugarsku”, za svoje polazište ka Istanbulu- vidi: Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 14; *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1952, 36-37; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 315.

108 Engleski konzul Bulever je u jednom izvještaju naveo da su borbe prirodno uslijedile nakon izazivanja od strane Srba i “usudujem se da kažem, skoro i od strane srpske vlade” – vidi: M. Zorić, *Vek i po od predaje utvrđenih gradova Srbiji*, 13.

109 Opšir. N. Hristić, *Pre pedeset godina: Čukur česma, bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862*, Beograd 1912, 3-85; V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887, Beograd 1997, 508-509. Po završetku konferencije u Kanlidži, u Užicu je izbio veliki požar. Izazvali su ga Srbi - “verni ljudi”, da bi optužili muslimane kao podmetače i inspiratore sukoba. Ova akcija je izvedena po nalogu okružnog načelnika Pavla Đelmaša, odnosno srpske vlade. Požar je svojim razmjerama iznenadio i same piromane, ali je poslužio kao izgovor da se muslimani što prije isele.

110 F. Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo 2016, 124.

Kladovu (Fethu'l-islam) i Šapcu (Böğürdelen). Muslimani su se trebali iseliti “što je moguće brže”. Određenu odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja u Kneževini, trebala je Porti isplatiti srpska vlada “u ime sviju naknada koje je imala da traži po protokolu Kanličke konferencije” (Kanlica Protokolü).<sup>111</sup> Muslimani su trebali da ostave Srbima svoja groblja na čuvanje, a Srbi nisu smjeli da ruše džamije. To je ostalo tek slovo na papiru.

Beograd je početkom sedme decnije imao 730 muslimanskih, tri romska, 536 nemuslimanskih domova i 519 nemuslimanskih dućana. Imao je 2.328 zgrada, od kojih 1.486 “nesrpske” i 842 srpske kuće. Iz grada je 1862. prešlo u tvrđavu više od 600 muslimana. Mnogi Srbi su tada došli lako do imanja u “okolini beogradskoj”.<sup>112</sup> U gradu je bilo tada malo imućnijih muslimana, bilo je više onih srednjeg imovnog stanja, čija je imovina iznosila od 10.000 do 40.000 groša. Bojazan beogradskog muhafiza “da se ondašnji Turci ne pokažu upornim naredbama Portinim” nije imala osnova, kao ni neka nada stanovnika da će “đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom ćitapu”. Nakon pojedinačnog uslijedilo je masovnije iseljavanje kada je Rašid-paša stigao ferman sa odlukama Kanličke konferencije.<sup>113</sup> Niko se nije zabrinuo u Evropi zbog iseljavanja muslimana. Na evropske simpatije nisu mogli računati iz prostog razloga: Srbi su bili hrišćani, a oni nisu.<sup>114</sup> Odredbe Kanličke konferencije su bile izričite – posebna mješovita (srpsko-osmanska komisija) imala je zadatak da za četiri mjeseca od potpisivanja Protokola, iseli muslimane iz Kneževine.<sup>115</sup> Srpska uprava je nastojala da njihova imanja otkupi po minimalnoj cijeni, često i upola nižoj od stvarne.<sup>116</sup>

U Beograd je 13. septembra 1862. stigao parni remorker sa dva šlepa, unajmljen za 595 dukata. Pošto su u Zemunu rasprodali preostalu stoku, prvim većim transportom 17. septembra otišlo je dosta muslimana za Lom Palanku, odakle su pješice pošli u Niš i okolna naselja. Remorker se ponovo vratio i 24. septembra je otišla grupa od 550 lica u Vidin; dva šlepa su otišla 2. oktobra, jedan sa 600 lica ponovo u Lom Palanku, a drugi sa 300 lica do Brčkog. Posljednji transport je 9. oktobra otišao u Vidin.<sup>117</sup> Rašid-bej, jedan od predvodnika beogradskih muslimana,

111 V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 534; *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 148.

112 Upor. V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, 270; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 325; V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, 38.

113 S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)*, *Znakovi vremena*, vol. 4, br. 12, Sarajevo 2001, 153-157. U feremanu koji je u septembru 1862. poslat komandantu beogradske tvrđave naređuje se da se muslimanima koji odlaze u Niš, Vidin i Bosnu olakša putovanje, te da, u ovisnosti od mjesta gdje će oni ići, odmah obavijesti tamošnja lokalna vlast o njihovom dolasku – vidi: H. Oruç, *Seoba muslimana iz Kneževine Srbije i formiranje novih naselja u Bosni (1862-1865)*, u: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije*, Orašje 2013, 205-206.

114 B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: prilozi za etnologiju Balkana*, 316.

115 M. Lazić, *Sto pedeset godina od predaje smederevske tvrđave i drugih utvrđenih turskih gradova na Savi i Dunavu knezu Mihailu Obrenoviću*, *Mons Aureus*, br. 56, Smederevo 2017, 112.

116 B. Miljković Katić, *Poljoprivreda u Kneževini Srbiji (1834-1867)*, 60.

117 Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273; A. Zišan Furat, *Pisanje osmanske štampe o iseljavanju*

U vrtlozima deosmanizacije XIX stoljeća: Muhadžirski pokreti iz Kneževine Srbije u Bosansku Posavinu

otišao je u Bosnu i službovao u Sarajevu i Mostaru, zatim je bio okružni načelnik po Tesaliji i iza 1882. umro u Istanbulu.<sup>118</sup> Dio muslimana iz Beograda osnovao je u blizini Istanbula selo istog imena.<sup>119</sup> Muslimani napuštaju i Šabac, Smederevo, Užice. Iz Smedereva je 500 muslimana iz 150 kuća, austrijskim parobrodom 4. novembra otišlo u Vidin.<sup>120</sup> Broj muslimana u Užicu varirao je, prije iseljavanja, prema srpskim izvorima, od 3.000 (689 kuća) do 3.695 (723 kuće). Neka istraživanja navode da je tokom 1862. iz njega iseljeno 2.049 odraslih i 917 djece.<sup>121</sup> Kada su Užičani nevoljno krenuli put Bosne u septembru 1862. čelo kolone je bilo na Kadinjači, a “rep u varoši”.<sup>122</sup> Srpska vojska pratila ih je pjesmom. “Kad se opet staneš seliti”, govorio je jedan “era” dojučerašnjem komšiji, “nemoj drugoga

muslimana iz Srbije nakon konferencije u Kanlidži, u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Sarajevo 2012, 154-155.

118 Predvodio je onu struju koja je htjela da zaštiti interese muslimana, da se suprotstavi politici njihove marginalizacije koju je provodila srpska vlast. Posebno je poznat po knjizi *Tarih-i vak'a-i hayretnima Belgrad ve Sirbistan (Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji)*, objavljenoj u Istanbulu 1874. na osmanskom jeziku. Sastavljena je iz dva dijela. *Prvi dio obuhvata period 1802-1849, a drugi 1848-1861. godine. Govori o tadašnjim događajima u Smederevskom sandžaku*. Srpski sudovi ni jednom muslimanu, “bar čuda radi, ne presudiše parnicu u njegovu korist” – pisao je Rašid-bej. Nije skrivao ogorčenje zbog konfuznog državnog postupanja u slučaju Kneževine Srbije, slabosti i devijacija osmanskog sistema, diskriminatorne srpske politike i položaja muslimana: “Nema sumnje da će o tim događajima i drugi pisati, ali oni će se služiti činovničkim podacima, te će tako prava istina biti zaklonjena zavesom laskanja i poklona”. Njegova *Istorija* je bitan historijski izvor zato što predstavlja jedno svojevršno osmansko gledište srpskog državnog uzrastanja, pravu sliku višestruke krize u osmanskim balkanskim provincijama, propadanja i nestajanja muslimana iz srpske kneževine. Piše da su muslimani iselili, “goli i bosí, poput očerupanih ptića, praznih šaka, braneći čast svog potomstva i svojih šticećenika”.

119 V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, 25.

120 Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273; Z. Janković, *Put u Carigrad*, Beograd 2006, 46; M. Jagodić, *Kolonizacioni procesi u evropskoj Turskoj 60-ih i 70-ih godina 19. veka i Kneževina Srbija*, u: *Империи, граници, политици (XIX–началото на XX век)*, Софија 2016, 81.

121 Upor. E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 134-138; S. Marković, *Osnovne karakteristike demografskog razvoja Užica do XX veka*, *Demografija*, br. 11, Beograd 2014, 250; opšir. N. Radosavljević, *Užice: grad i nahija – okružje u vremenu straha (1788-1862)*, Užice 2013, 129-157.

122 Književnost zna zauzeti mjesto historijske nauke. O ovom muhadžirskom putu preko Višegrada ukazuje i Ivo Andrić u romanu *Na Drini ćuprija* (Beograd 1985, 107-108): *pojaviše se prvi užički muhadžiri na mostu. Muškarci su većinom išli pešice, prašni i pogruženi, a na sitnim konjima klatile su se umotane i zabuljene žene ili nejaká deca, uvezana među denjkovima ili na sanducima. Poneki ugledniji čovek jaše na boljem konju, ali nekim pogrebnim kasom i oborene glave, tako da još više odaje nesreću koja ih je ovde doterala. Ima ih koji na konopčiću vode jednu kozu. Neki nose jagnje u naručju. Svi čute, čak ni deca ne plaču. Čuje sa samo bat konjskih kopita i ljudskih koraka i jednolično kloparanje bakrenih i drvenih predmeta na pretovarenim konjima. Jedan jedini od tih premorenih ljudi, po izgledu neki siromah, inokosni čovjek, zastade za trenutak na kapiji, napi se obilno vode i primi ponuđenu cigaru...On samo otra duge brkove, zahvali kratko, i sa gorčinom koju u čoveku ostavlja zamor i osećanje napuštenosti, prozbori nekoliko reči, gledajući ih sve odjednom onim pogledom koji ne vidi: Vi sjedite ovdje i teferičite, a ne znate šta se iza Staniševca valja. Mi evo pobjegosmo u tursku zemlju, ali kuda ćete vi bježati, zajedno sa nama, kad i na ovo red dođe? To niko ne zna niti ko od vas misli na to.*

tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim”- na šta mu je ovaj odmahnuo: “Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučeno ćemo se i u Šamu zadržati”.<sup>123</sup> Iz Sokola i okolnih sela su transporti muslimana, u pratnji srpske vojske, išli putem niz rijeku Gračanicu do njenog ušća u Drinu. Skelom su prebacivani u Bosnu. Iz Šapca je oko 568 muslimanskih “kuća” iseljeno u Bosnu.<sup>124</sup>

Knez Mihailo je omogućio ostanak samo onim muslimanima koji su pristali da se zovu Ciganima. Svi oni koji su htjeli ostati morali su to ime prihvatiti.<sup>125</sup> Tzv. Bijeli Cigani naseljeni u Šapcu, Loznici, Krupnju, Ljuboviji i još nekim mjestima pored Drine, došli su iz Bosne “iako su mnogi tvrdili da su zapravo starosjedioci”, da su govorili samo “srpski jezik i to zanoseći pomalo na bosanski”.<sup>126</sup> U Kneževini je 1834. bilo 18.000 Roma. U popisima iz 1841. i 1843. nisu popisivani, a 1854. bilo ih je 12.000 evidentiranih.<sup>127</sup> Nekoliko porodica kovača iz Ivanjice molilo je kneza da ih ostavi jer su drugdje “majstori nepoznati”, prilažući svjedočenja deset ivanjskih opština o svojoj lojalnosti. Ipak su i oni protjerani u Bosnu.

123 Već po odlasku muslimana otpočela je pljačka njihove imovine. U jednom aktu užičkog načelnstva stoji: “kuće i ostale turske ograde, što su ovde posle požara i iseljavanja Turaka zaostale, povređuju naši ljudi, više manje otkidajući i odnoseći patose, tavane, vrata itd”. U Užicu je, u obračunu sa osmanskom baštinom, ubrzo porušeno i preostalih sedam džamija. Miladin Radović prijekorno je opisivao srpsko rušenje starog Užica: “Baš ih je bog stvorio za bataljivanje starina”, kazujući da su “Turci” imali više obzira prema kulturnim dobrima, nego Srbi po dobijanju Užica. Kamen sa Šehove džamije, najljepše džamije, korišćen je 1876. za zidanje kafanskih nužnika – vidi: S. Ignjić, *Užice i okolina 1862-1914*, Titovo Užice 1967, 24-26; Isti, *Muslimanska imanja u Užicu*, u: *Oslobođanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Beograd 1970, 379. Blagoje Živković piše 50-ih godina XX stoljeća da dok su muslimani živjeli u Užicu, “oko cele varoši bilo je mnogo vodnjaka (studenac – prim. S. B), a turske kuće su bile ograđene zidom. Stoga što njine žene nisu nikud izlazile, svaka je imala vodu... Kad su Turci izašli i otišli u Bosnu, Srbi su zapustili sve vode, od najmanje 120 tekućih voda – česama – danas nema više od stotine- sve je to zasuto” – prema: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Orašje 2005, 203-204.

124 U popisu muhadžira, koji su došli 1862. u Bosnu, nema imena ženskih članova, niti njihovog zbirnog broja. Iz Užica je u istočnu Bosnu prešlo 3.166 lica od kojih 2.049 odraslih i 917 djece koji su ostavili 550 kuća. Sokoljani su ostavili oko 400 kuća. Drinu je prešlo 1623 muškarca, od kojih 1.357 odraslih i 266 djece muškog pola. Iz Šapca je 696 muslimana prešlo u Bosnu, od kojih 500 odraslih i 196 djece. Sa njima je stiglo i 56 porodica iz Beograda, od kojih su 43 popisani kao odrasli, a 13 kao djeca, a ostavili su 15 kuća, dok je u Smederevu ostavljeno 150, u Ada Kali 150 i u Kladovu 100 kuća. Ukupno je iz ova četiri grada stiglo u Bosnu 3.949 odraslih i 1.392 djece. Ako se ovom broju pridodaju i ženski stanovnici, kojih nema na popisu, broj je još i veći – vidi: N. Nezirović, *Monografija Bosanskog Šapca: (od najranijih vremena do 1945. godine)*, Šamac 2011, 56; D. Živanović, *Šabački Turci 1830-1867, Godišnjak Narodnog muzeja u Šapcu*, br. 14, Šabac 2013, 85-100.

125 H. Jusufspahić, Istočna dijaspora, *Glasnik, VIS u SFRJ*, god. XLII, Sarajevo, januar-februar 1979, 293.

126 T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd 1984, 298; “Oslobođenje”, Sarajevo 18. august 1997.

127 R. Đurić, *Seoba Roma*, Beograd 1987, 63. Svih 6.176 muslimana koji su, nakon osmanske predaje gradova knezu Mihailu 1867, ostali da žive u Kneževini, u popisnim knjigama su vođeni kao Cigani muhamedanci, osim 36 beogradskih, što bi po tome značilo da je cijelo muslimansko stanovništvo Kneževine 1867-1868. bilo cigansko - (*Državopis Srbije*, IX, Beograd 1979, 152); upor. T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, 298.

U Kneževini je preostala još samo osmanska vojska po gradovima. Nastavljeni su raznovrsne akcije i pritisci srpske strane na Portu da i ona napusti gradove, uz stalno isticanje da opasnost za mir ne dolazi od Srba već zbog prisutnosti osmanskih garnizona.<sup>128</sup> Za srpske vlasti iseljenje tih garnizona iz Beograda bilo je važno državno i nacionalno pitanje. Niko od njenih čelnika nije bio spreman da prihvati bilo koju ponudu koja ne bi obuhvatila ovaj grad. Zato su govorili da je u Kneževini “samo jedan grad, Beogradski, a ostalo su kreature”.<sup>129</sup> Porta je, opterećena brojnim problemima, bila prisiljena na politiku stalnih ustupaka, što je, konačno, dovelo i do ispunjenja srpskih ciljeva. Sultan Abdul Azis (Abdülaziz) je 1867. pod pritiskom evropskih sila i rješavanja problema u nekim arapskim provincijama države, izdao ferman o predaji Srbima Beograda, Smedereva, Šapca i Kladova.<sup>130</sup> Ali Riza-paša (Ali Riza Paşa), osmanski komandant beogradske tvrđave (Veligrade muhafis), simbolično je 24. aprila 1867. predao knezu Mihailu “na kadifenom jastučiću” ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan “povjerio” na “čuvanje” knezu: “Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznanjujući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja”.<sup>131</sup> Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio grad sa posljednjim

128 S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom III, Beograd 1990, 447.

129 S. Rajić, Velika Britanija i gradsko pitanje 1866/1867 - borba za Beograd, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, Beograd 2013, 126.

130 Razlog izdavanja ovog fermana bila je, zvanično, “dobra namjera i briga za srpski narod”, koga krasi osobine pravednosti i lojalnosti”, te očuvanje njegove sigurnosti: “U skladu s tim, dužnosti zaštite će se ustupiti srpskim vojnicima, i od sada će se, uz zastavu Uzvišene države, na kule i bedeme podići i srpska zastava. Ovim proglašom dajemo, kako je objašnjeno, da za Državu čiji ste podanici, ti (knez Mihailo – prim. S. B) i srpski narod i dalje izvršavate sporazumne i utvrđene dužnosti, i da adekvatno štite pomenute tvrđave”. Srpska vlast se “obavezala da će uvažavati obilježja državne i vojne službe, te u svakoj situaciji braniti čast Države”. Srpski vojnici su, pak, prema stanovištu Porte, smatrani “sultanovim vojnicima” koji su se zavjetovali da neće izdati osmansku državu. Prema fermanu, “kad god se to zatraži, tvrđave će se vratiti i predati Uzvišenoj državi, zajedno sa topovima, streljivom i opremom, u stanju u kakvom su primljeni”.

131 Upor. *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 174. Ali Riza-paša, porijeklom iz stare istanbulske porodice, školovan je u Parizu, govorio je francuski, njemački, engleski i bosanski jezik. Srpski izvori navode da je bio “vrlo ljubezan i pristupan, kao što svi kazivaše, koji su sa njim u dodir dolazili i o kome su se i od građanstva čuli uobšte najbolji glasovi”. Njegova žena, Mejra, također je bila obrazovana, poznata po organizaciji prijema za žene i kćerke uglednih Beograđana, konzula, austrijskih oficira iz zemunskog, pančevačkog i petrovaradinskog garnizona. Poleksija Dimitrijević-Stošić je o tome pisala: “Zar nas Turci haraše, klaše i vešaše vekovima, a naše prve gospode klanjaju se pašinicima i s njom lumpuju kao belosvetske ženske. Gospode adamskog kolena, a pašinici gavaju ih noću po mahalama prate kao da su bečaruše” - vidi: “Duga”, br. 1698, Beograd, 15-28. avgust 1998; R. Vasiljević, Ali Riza-paša, *poslednji turski komandant Beogradske tvrđave*, *Limes plus*, br. 2, Beograd 2013, 52-53; D. Leovac, *Poslednji muhafizi Beograda (1856-1867)*, *Srpske studije*, br. 9, Beograd 2018, 138-139; Isti, *Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade – Example of Ali Riza Pasha*, *Etnoantropološki problemi*, sv. 1, Beograd 2019, 247-257.

odredom osmanske vojske.<sup>132</sup> Tim povodom su beogradske novine pisale: “Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina”.<sup>133</sup> Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava.<sup>134</sup> Porta je napuštanjem utvrđenja u Kneževini Srbiji bila znatno odsječena od Bosanskog ejaleta. Bilo je pitanje vremena kada će biti prisiljena da ga se odrekne. “Bosansko pitanje” je otvoreno upravo 1867, odlaskom osmanskih garnizona iz Kneževine.<sup>135</sup> Glavni smjer srpske politike je zahtjev da dođe do ujedinjenja Srba, “pri čemu prioritet imaju Crna Gora i Bosna i Hercegovina”.<sup>136</sup> Sultanova zastava na Kalemegdanu je skinuta 20. juna 1876. kada su, nakon ustanka Srba u Bosni, Srbija i Crna Gora, još uvijek vazalne kneževine, ušle u rat sa osmanskim državom.<sup>137</sup>

Vasa Čubrilović konstatira da se 1867. brišu posljednji tragovi “turskog gospodstva u Srbiji”.<sup>138</sup> Nastupilo je doba frontalnog uništavanja tragova jedne

132 Rašid-bej Belgradi ukazuje da su tvrđave predate srpskim vlastima u emanet i “sporazumjeli su se da se Srbi neće okrenuti protiv volje sultana nad sultanima”. On smatra da nije bilo razloga za predaju beogradske “divovske” tvrđave, “skupa sa spomenutim ogromnim količinama municije (...) Osim toga, muslimani ne bi bili tako zlostavljani, a njihova imovina, prihodi, palače i kuće ne bi otišli ni za šta”. Piše da su osmanski vojnici bili potreseni zbog načina na koji su tvrđave predate, da su ih Srbi gađali kamenicama i vrijeđali na odlasku. Plačući od gnjeva, oni su govorili: “Kako smo nesretna vojska mi! Kao da smo kakvi lopovi, ostavismo Beograd, kakvog nigdje nema, i druge tvrđave, po kojima sada odredi Srba stoje. Kako smo, kao vojnici islama, ostavili tvrđave ne mrdnuvši prstom, umjesto da ondje svi poginemo”. Tvrđave su, naglašava Rašid-bej, ostavljene na “povjerenje narodu koji je navikao da vara”. Konstatira da Srbi neće vratiti tvrđave, oružje i municiju, da je to bilo “jasno i malom djetetu”, tog nenadanog bogatstva neće se odreći, “a da ne krenu u rat”. Godinama su bili zaokupljeni nabavkom oružja i ratne opreme. Rašid-bej, ne vjerujući u srpsko prihvatanje obaveza proisteklih iz sporazuma, imajući u vidu i ranija iskustva, piše za kneza Mihaila da je “prokleti prevarant” – opšir. R. Belgradi, *Poučna kratka historija: dodatak = Exemplary short history: addendum = Tariḥçe-i İbretnîma: zeyl*, Sarajevo 2018.

133 R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, 41. Posljednji osmanski vojnik je 24. aprila 1867. napustio Beograd i Kneževinu Srbiju. Taj odlazak knežev sekretar Milan Đ. Milićević, u svojim *Spomenima*, opisao je ovako: “Na Kneževim karucama, izveze se iz Grada na Savu, te se ukrcu u parobrod, Riza-paša sa svojim haremom, i s celim štabom. Srpska vojska pucnjavom iz topova, svi ministri, i mnogi Beograđani ispratiše te Turke do Save. A malo pre pašina polaska lađa *Deligrad* odveze niz Dunavo poslednje nizame od turskog gradskog garnizona”; opšir. H. Karčić, *Posljednji muslimani u Beogradu 1867*, *Takvim*, Sarajevo 2018, 161-169.

134 Kosta Hristić navodi: “Beogradski grad, pre nego što se naša vojska u njemu smestila, valjalo je očistiti i kasarne dezinfikovati od silnoga gada i đubreta turskoga”. Srbi predaju tvrđava nisu shvatali kao kraj, “već kao početak borbe za oslobođenje celog naroda”. To potvrđuje i kratka besjeda jagodinskog prote Jovana Jovanovića pred knezom Mihailom, čestitajući mu, u ime naroda svog okruga, dobijanje gradova: “Narod, čestitajući ovu dobit, misli da to nije svršetak njegovi težnji, no naprotiv tek početak, i sad nastupa stanje, da se slobodno može raditi na onome, što svaki Srbin smatra za narodnu težnju i poslednji cilj, a to je ujedinjenje svih Srba”.

135 S. Rajić, *Velika Britanija i gradsko pitanje 1866/1867 - borba za Beograd*, 138.

136 M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2, 193.

137 Upor. Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 18-19; J. Malićević, *Istorija predaje turskih gradova u Srbiji srpskoj vladi 1867. godine*, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, 248; *Istorija Beograda*, II, 153.

138 V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 543-545. Veliki broj praznih parcela i muslimanskih kuća predat je na upravljanje Upravi varoši Beograda. Ona je 1865, kada je sve to postalo i pravno

višestoljetne kulture i obilježja naroda koji joj je pripadao. Srpski čelnici su postavljali pitanje: “Neće li vređati ponos naš, ako nam prestolnica zadrži i dalje oblik kakav joj je dalo varvarstvo”.<sup>139</sup> Odgovor je bio očit. Sve što je moglo da podsjeti na ranije prisustvo muslimana: džamije, druge sakralne građevine, groblja, bazari, pa i kuće u “turskom stilu” nestalo je u kratkom vremenu.<sup>140</sup> Otpočele su promjene i življenja i običaja. Jedna petina srpskog jezika tada je istočnjačkog, turskog porijekla.<sup>141</sup> Hroničari su zapisali da se turski jezik više ne čuje nigdje, grčki vrlo rijetko, a “srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, zanati, odelo i običaji, sve se to udešava prema onom što se vidi na zapadu, naime, u najbližem susedstvu”.<sup>142</sup> Pavel Rovinski (Павел Аполонович Ровинский), ruski historičar, koji je 1868-1869. putovao Srbijom, primjetio je da ima kod Srba “mnogo netrpeljivosti prema svemu stranom”; govoreći dalje o protjerivanju muslimana i zatiranju tragova islamsko-orijentalne kulture.<sup>143</sup> Nestankom muslimana započeo je žalosni kraj beogradskih džamija, iako je prema osmansko-srpskom sporazumu bilo utvrđeno da se one ne ruše. Mnoge su bile oštećene još u vremenu Karađorđeve vlasti.<sup>144</sup> Feliks Kanic (Felix Philipp Kanitz) je pisao da su noću “slučajno” u raznim dijelovima grada eksplodirale mine podmetnute pod džamije.<sup>145</sup> Vladimir Karić iste godine objavljuje da je nestalo “i onih mnogobrojnih munareta, koja su mu, još iz daleka gledanome, davala, živopisni tip prave, istočnjačke, muhamedanske varoši; danas

---

državno vlasništvo, objavila popis te imovine. Njegov sastavni dio je bilo i pitanje kako je njihov trenutni stanovnik/korisnik/ došao u posjed tih nekretnina, a najčešći je odgovor bio “sam se uselio” ili “sam zauzeo” – vidi: A. Banković - Z. Vuksanović-Macura, *Stvaranje modernog Beograda*, 15, 21. 139 Diksurs o “varvarstvu” se oslanjao na odbacivanje vrijednosti, ponašanja i prostora koji su smatrani “orijentalnim” – vidi: S. Radović, *Beogradski odonimi*, 58.

140 H. Zundhasen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 164.

141 M. Ekmečić, Istorijska opomena, *Književnost*, br. 10, Beograd 2000, 1229; također vidi: M. Teodosijević, Turcizmi u toponimima Beograda, *Analni Filološkog fakulteta*, 23/1, Beograd 2011, 381-397; T. Duran, *Toponimi turskog porekla u Srbiji*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd 2017.

142 M. Teodosijević, Poznavaooci turskog jezika kod Srba, *Orijentalistika*, Filološki fakultet, Beograd 1997, 53. Katarina Mitrović upućuje na činjenicu da su nakon “turskog odlaska” srpske vlasti veliku pažnju posvećivale uklanjanju osmanskog nasljeđa, “koliko zbog prilagođavanja novim urbanističkim standardima, toliko i na simboličnom planu, kako bi se uništili tragovi duge osmanske dominacije” – vidi: K. Mitrović, Evropeizacija i identitet: vizuelna kultura i svakodnevni život u Beogradu u XIX veku, u: *Gradovi Balkana, gradovi Evrope: studije o urbanom razvoju postosmanskih prestonica 1830-1923*, 115-122.

143 M. Karaulac, *Laž nacionalnih mitova*, “Vreme”, br. 415, Beograd 3. oktobar 1998. Joakim Vujić je 1826. naveo da u gradu ima 30 džamija koje su mahom bile u lošem stanju.

144 Upor. R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, II, Novi Sad 2001, 135; Lj. Nikić, Džamije u Beogradu, *Godišnjak grada Beograda*, knj. V, Beograd 1958, 160. Prema Evliji Čelebiji Beograd je 1660. imao 217 mihraba i džamija. Geograf Hadži Kalfa bilježi postojanje 100, a Hazim Šabanović podatke o 80 džamija; opšir. vid. članke Huseina Hadžiosmanovića: Veličanstvena Ejneban-begova džamija u Beogradu, *Glasnik VIS*, br. 4, Sarajevo 1983, 551-552; Velika Alipašina džamija u Beogradu iz 1575. godine, *Glasnik, VIS*, br. 6, Sarajevo 1983; 859-861; Jedinstvena Bajram-begova džamija u Beogradu (1557-1901), *Glasnik, VIS*, br. 1, Sarajevo 1984, 47-49; Čuvena sultan Mahmuda džamija u Beogradu (1739-1894), *Glasnik, VIS*, br. 3, Sarajevo 1985, 239-241.

145 Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, 162-163.

ih pažljivo oko može tek dva da raspozna, ali ni sa jednoga od njih ne razleže se više glas mujezina”.<sup>146</sup> U gradu je 1878. bilo pet džamija: Alipašina, Defterdarova, Bajramova, Jahjina i Bajrakli džamija.<sup>147</sup> Kanić je 1887. zatekao samo “Bajrakli džamiju”, koju je 1690. podigao sultan Sulejman III. Na njoj su bila izbijena vrata i prozori. Obnovljena je 1868. kako “ne bi muhamedanci koji po svojim poslovima u Beogradu bave, bez religiozne utehe bili”.<sup>148</sup> Karadža džamija je služila kao plinski rezervoar za Narodno pozorište. Mnoge umjetnički isklesane i ukrašene nadgrobne ploče i nadgrobni kamenovi sa turbanom uzidavani su u novogradnje, “koje su brzo nicala između porušenih turskih kuća ili su neposredno dograđivane na njima... većina šadrvana, među njima, na žalost, i neki vrlo lepi, sa turskim natpisima u kamenu, nestala je u dugotrajnoj borbi s ljudskom nerazumnošću i destruktivnošću”.<sup>149</sup> Janko Šafarik, upravnik Narodne biblioteke, tražio je da se Batal (Ejhan-begova) džamija, monumentalna građevina kvadratnog oblika, pretvori u nacionalni muzej. Jača je bila odluka vlasti da se ona sruši, na osnovu zapovijesti namjesnika Milivoja Blaznavca: “kafedžija Pandalo dao je Cincarima 230 dukata da je poruše”.<sup>150</sup> U Kneževini Srbiji je 1874. bilo 1.003.900 stanovnika. Tek je 140 muslimanskih porodica bilo u Malom Zvorniku i Sakaru, naseljima pod osmanskom upravom.<sup>151</sup> Dio muslimana iz Smedereva, Kladova i Beograda otišao je u Vidin i Niš, dok su neki prelazili i Bosfor, nastanjujući se po Anadoliji. Svako se morao naseliti tamo gdje mu je vlast određivala, što je izazivalo nezadovoljstva iseljenika, ali nisu imali previše izbora.<sup>152</sup> Porta je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobađanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja.<sup>153</sup>

146 V. Karić, *Srbija*, 666; Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, 163.

147 Opšir. M. R. Delić, *Turske starine u Beogradu*, “Beogradske novine”, br. 1-3, Beograd 1930; A. Talundžić, *Džamije u Beogradu poslije odlaska Turaka-Osmanlija 1867. godine*, “Preporod”, br. 27, Sarajevo 15. oktobar 1971. Konstantin Jireček, češki historičar, 1874. piše: “Stigli smo u Dort dol i uputili se prema Velikoj džamiji. Bila je divan spomenik muslimanskog stila. Na zidovima se može poznati arapsko pismo i slike drveća. Uz džamiju se nebu diže munare, njezin mali krov sija na suncu. Hteli smo da vidimo kakav je izgled sa munare, ali vec na uskim vratima sačekala nas je hrpa ptičijeg perja - bio je to stan ptica”.

148 I. Kolaj Ristanović, O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno-istorijski okvir, *Pravni zapisi*, br. 1, Beograd 2019, 215. Prvi imam 1868. bio je Muhamed ef. Hadžimehmedović iz Sarajeva, a prvi mujezin Uzejir Hadžiahmetović. U toku ratova 1875-1878. džamija je bila zatvorena. Obnovio je kasnije kralj Aleksandar Obrenović – vidi: J. Šaljčić, *Od konfesije ka identitetu*, 48-49.

149 F. Kanić, *Srbija*, I, Beograd 1985, 52-53. U jednoj bolje stojećoj kući na Dorćolu jedan kafedžija je, navodi F. Kanić, otvorio firmu sa natpisom “Kod dve bule”.

150 Upor. Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, 170-171; Đ. Đurić-Zamolo, Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, Beograd 1984, 334-335; A. Talundžić, Beogradske džamije, *Mak*, br. 20, Novi Pazar 1997, 98-99.

151 Opšir. I. Hasan, Islamski spomenici u Malom Zvorniku, *Islamska misao*, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

152 Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, 176.

153 F. Žoržon, Poslednji trzaji (1878-1908), u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 589, 633. Dio muhadžira iz Kneževine Srbije naselio se i u Novopazarskom sandžaku. Po novopazarskom kraju su naseljavani muhadžiri sa tog prostora nakon 1804, 1833. i 1862. godine. Muhadžiri iz Crne Gore,

Muhadžiri iz Kneževine Srbije su 1862-1863. naseljavani na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice, Modriče.<sup>154</sup> Da bi se ublažile nevolje muhadžira, Porta je ejaletskim vlastima, slala uputstva, da im, koliko god je to moguće, pomognu, da ne smiju osjetiti ni poniženja, ni uvrede.<sup>155</sup> I na Glasinac, visoravan, iza planine Romanije, doselile su se neke muhadžirske porodice.<sup>156</sup> Muhadžirima koji su od polovine 1862. počeli da u većim grupama prelaze preko Drine u Bosnu, vlasti su odredile privremeni smještaj uglavnom u Zvorničkoj kajmakamiji. Ovi “sultanovi musafiri”, kako ih je nazivao bosanski vezir, privremeno su razmješteni i po privatnim kućama, uz novčanu pomoć iz državne kase. To nije bilo dovoljno za njihovo izdržavanje pa su vlasti pristupale sakupljanju dobrovoljnih priloga za njih.<sup>157</sup> Ubrzo su vlasti u Bosni poduzele nove akcije za njihovo trajnije zbrinjavanje. Osman Šerif-paša, bosanski vezir, shodno naređenju sultana Abdul Aziza, o naseljavanju i podizanju novih naselja za muhadžire, krenuo je u aprilu 1863. u obilazak krajeva uz Savu, tražeći odgovarajuća mjesta za njihovo naseljavanje. Putujući dolinom Bosne stigao je u Gradačac, odakle je početkom maja 1863. došao u Bosanski Brod. Iz Broda je nastavio put ka Bosanskoj Gradišci. Prilikom obilaska pograničnog dijela uz Savu, naložio je da se za muhadžire podigne na desnoj obali Save pet naselja: Brezovo Polje i Drenovce u bijeljinskoj nahiji, zatim Orašje (Azizije-i Zir - Donja Azizija) i Bosanski Šamac (Azizije-i Bâlâ - Gornja Azizija) u gradačačkoj nahiji i Orahova u banjalučkoj nahiji.<sup>158</sup> Naseljavanje je vršeno uzduž austrijske i granice

Hercegovine dolaze u Sandžak od 60-ih godina. Vlasti su pripremale Novi Pazar, Sjenicu i Pljevlja za prijem izbjeglica u slučaju srpsko-crnogorskog napada – vidi: P. Vlahović, Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore u Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1993, 162; *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины у Россия 1850-1864*, Документы, Москва 1985, 258.

154 Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 90-91. Dušan Bataković piše da su oni “preplavili” istočnu Bosnu, “stvarajući novi zid verskog razdvajanja kojim je bilo otežano, a donekle i onemogućeno dalje političko zblizavanje pravoslavnih Srba s dve strane Drine” – prema: D. Bataković, Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek). Jezik, vera, identitet, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, Zagreb 2001, 70. U istočnobosanskim srezovima brojna sela i zaseoci su, uz ime, nosili i oznaku “tursko”, “srpsko”, “katoličko”. U tuzlanskom srezu 1910. je upisano 170 sela od kojih 45 imaju takve naznake (22 “turska”, 14 “srpska”, 9 “katolička”), dok se naznake “muslimansko” i “hrvatsko” skoro i ne pojavljuju, “što je izraz tradicionalizma u pojmovnom aparatu, a posebno naslijeđene, specifične zatvorenosti u vjerskim zajednicama” – vidi: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004, 204-205.

155 Š. Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla 1958, 77. (dalje: Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*); E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju: od postanka naselja, do završetka Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2005, 52. (dalje: E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*).

156 M. Filipović, *Glasinac*, Beograd 1950, 129; I. Pašić, *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000, 44.

157 G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 202-203.

158 S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1106; R. Jeremić, O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, *Glasnik Geografskog društva*, sv. 7 i 8, Beograd 1922, 148; P. Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih početaka do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko*

prema Kneževini Srbiji - na Uni, Savi i Drini, gdje su muhadžiri trebali popuniti pogranični lanac muslimanskog stanovništva.<sup>159</sup> Predstavници vlasti su isticali da u mjestima Orašje, Šamac, Orahovo i Kostajnica nije bilo mnogo muslimana, i da će njihovo naseljavanje biti od velikog značaja za državu.<sup>160</sup> Nova naselja su, poput Šamca, mahom građena u obliku šahovske table, sa širokim, pravim ulicama koje se naslanjaju pod pravim kutom. Između njih je ostavljan prostor za trgove, bašte i džamije. Postojanje džamija bilo je i jedan od uslova za sticanje pravnog statusa kasabe novoosnovanih naselja.<sup>161</sup> Izgradnja Šamca trajala je nekoliko godina. Građevinsko planiranje izveli su francuski inženjeri, koje je angažirao Osman Šerif Topal-paša. Oni su bili i nadzornici gradnje. Neki muhadžiri, zajedno su “sa kršćanskom rajom iz okolnih sela, koja je time odrađivala kuluk, i sami su od dodijeljenog i priručnog materijala, gradili kuće. Za to vrijeme stanovali su u privremenim skloništima”.<sup>162</sup> Orašje i Šamac nisu još bili dovršeni polovinom

---

*i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 37; G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika*, 94; H. Oruč, *Seoba muslimanskog stanovništva Kneževine Srbije prema dokumentima osmanskih arhiva (1862-1867)*, u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, 72. Nemuslimansko stanovništvo, pomjereno sa nekih zemljišnih parcela izdvojenih za naseljavanje muhadžira, naseljeno je na druge – vidi: M. H. Čeman, *Urgentne urbane intervencije osmanske vlasti na području Bosne i Hercegovine nakon 1860. godine*, u: *Centri i periferije u osmanskoj arhitekturi: ponovo otkrivanje balkanskog naslijeđa*, Sarajevo 2011, 140. (dalje: M. H. Čeman, *Urgentne urbane intervencije*).

159 V. Čubrilović, *Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860-1880. godine*, *Glasnik Geografskog društva*, sv. XVI, Beograd 1930, 36.

160 H. Oruč, *Seoba muslimana iz Kneževine Srbije i formiranje novih naselja u Bosni (1862-1865)*, 210. U Posavini je u ljeto 1858. došlo do bune srpskog stanovništva. Njeni predvodnici su mahom bili pravoslavni sveštenici. Manji broj katolika u Posavini stupio je u vezu sa ustanicima. Ustanici su potučeni u septembru te godine u bitkama kod Orašja i na Dugoj njivi. Sveštenici, kolovođe ustanka pobjegli su u Kneževinu Srbiju – vidi: B. Branković-B. Milošević, *Osmanske reforme i bune srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 1829-1861. godine – vrijeme Josifa Rajačića*, u: *Patrijarh Josif Rajačić*, Sremski Karlovci-Beograd 2017, 196.

161 M. H. Čeman, *Urgentne urbane intervencije*, 150.

162 E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, 54. Bosanski Šamac su naselili užički i dijelom beogradski i sokoljanski muslimani - mahom trgovci, zanatlija, ulema, a najmanje poljoprivrednici. Jedan stari Orašjanin je govorio: “Što je u Užicu bilo zlata, otišlo je u Šamac, što je srebra - otišlo je u Orašje, a što je bakra – otišlo je u Brezovo Polje” – vidi: A. Nametak, *Folklor užičkih muslimana u Bosanskoj Posavini*, Rad 8. Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Titovo Užice 1961, 143-148; G. Šljivo, *Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830-1878. godine*, u: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije* 64. Pretpostavlja se da su Brezovo Polje prvo naselili muslimani iz okoline grada Bača, prije potpisivanja Karlovačkog mira (1699). Na osnovu kazivanja, navodi Osman Kavazović, koja se generacijski prenose, muhadžiri koji su 1862. izabrali Brezovo Polje za prebivalište – odluku su donijeli iz dva razloga: prvi, u Starom Brezovom Polju živjeli su muslimani, drugi, zbog uzvišice pored rijeke Save. Naime, idući uzvodno primijetili su tragove poplava što ih je ostavila Sava, i tražili su uzvišicu za naselje govoreći: “Što je voda nekad donijela, to će jednog dana i odnijeti”. Muhadžiri su zadržali običaje iz zavičaja: Šapčani su se bavili trgovinom i ribolovom, Užičani trgovinom i zanatstvom, a Sokoljani zemljoradnjom. Mještani Starog Brezovog Polja sebe su nazivali starobačvanima, a pristigle muslimane - muhadžirima – vidi: O. Kavazović, *Naselje Brezovo Polje, Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 2, Tuzla 2009, 46; također vidi: Isti, *Azizija i Begova džamija u Brezovom Polju*, Tuzla 2018; F. Hadžimuhamedović, *Turski neoklasicizam Azizije džamije u Brezovom Polju, Baština*, V, Sarajevo 2009, 250-252.

juna 1863, kako je bilo planirano, a doseljenici su već počeli grupno pristizati.<sup>163</sup> U Šamac su u ljeto te godine došli muhadžiri iz Užica i Beograda.<sup>164</sup> Već godinu dana kasnije ovaj grad je imao 350 kuća i 2.000 stanovnika.<sup>165</sup> Oko njega je podignut visok nasip da bi spriječio potapanje naselja prilikom visokog vodostaja rijeke Save. Početkom marta 1865. Šamac je ipak poplavljen, pa su se njegovi stanovnici sklonili u brdovitiji Gradačac. Mnogi Šamčani su se tada razboljeli i umrli. Vlasti su potom odlučile da u proljeće te godine podignu u tom mjestu još stotinu novih kuća.<sup>166</sup> Sarajevska "Bosna" je pisala 1869. da muhadžirske varošice na obali Save "imadu priliku, da svoju trgovinu razvijaju, i da se obogate a kuće su i ostale zgrade u tijem mjestima sve od tvrdog materijala".<sup>167</sup>

Iz Beograda se u Brčkom naselilo 15 porodica sa 36 muških članova (među kojima su Mujanovići, Mujkanovići, Klimente), u Orašju 134, i u gradačaćkom srezu 25 porodica. Preseljeno je 1862. i "nešto" etničkih Turaka iz Beograda i Šapca u Orašje i neka druga mjesta.<sup>168</sup> Muhadžirima su u Orašju napravljene kuće, srazmjerne broju članova porodice. Trgovcima i zanatlijama su podignuti dućani. Uz svaku kuću dato je po pet dunuma zemlje. Uvedena je i isplata dnevnic (jevnija) u iznosu od po jedan groš po osobi. Doseljenici su bili oslobođeni i vojne obaveze u narednih 20 godina.<sup>169</sup> Mahale u Orašju su se nazivale: Beogradska, Užička, Šabačka i Sokolska. Dio pravoslavnog stanovništva iz Orašja iseljen je u Obdovac i Draganovce, te u još neka pravoslavna sela u Posavini.<sup>170</sup> Između doseljenih muslimana i starosjedilaca - katolika i pravoslavaca, nije bilo netrpeljivosti i omraze.<sup>171</sup> Doseljenici su među posavske muslimane unijeli smisao

163 G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 218-219. U Šamcu su građene kuće na panjevima, bile su od šepera i pokrivene daskama – vidi: M. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne, Sarajevo 1969*, 124; N. Nežirović, *Monografija Bosanskog Šamca: (od najranijih vremena do 1945. godine)*, 47; također vidi: I. Pavlović, R. Ilišković, *Bosanska Posavina 1774-1864: Posavsko-trebavska buna*, Modriča 2008, 367-393.

164 E. Tihčić, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva*, 156. Među beogradskim muhadžirima pristiglim u Šamac bio je i čukundjed Alije Izetbegovića, koji je imao posjede na Adi Ciganliji (porodica Jahić) - vidi: M. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 119; "As", spec. izdanje, Sarajevo novembar 1990; "Slobodna Bosna", Sarajevo, 11. august 1996.

165 V. Čubrilović, *Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860-1880. godine*, 36-38.

166 G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika*, 101, nap. 29.

167 Prema: Š. Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature*, Tuzla 2005, 116.

168 M. Hadžijahić, O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878, *Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 217; E. Tihčić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, 54-55. U Modriču se pristigle porodice Zečića (prvobitno bila u Brčkom ili Brezovom Polju) i Alijagića iz Beograda, Hadžalijagića iz Sokola, Suljića iz Valjeva, Grabonjića i Hodžića iz Šapca, Sušića (Sušića), Ajkunića, Đonlajića, Alića, Čamdžića, Đarića, Rustemovića, Biberovića, Beširovića iz Užica. Iz drugih mjesta srpske kneževine pridošle su porodice Bećirbašića, Žilića i Sadića itd. – vidi: M. Filipović, *Modriča nekad i sad*, Sarajevo 1959, 56.

169 M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, 123, Sarajevo 1990, nap. 14.

170 P. Živković, *Studije iz povijesti Bosanske Posavine, Usore i Soli*, Osijek 2000, 87.

171 G. Šljivo, *Orašje 1863-1995*, Orašje 2001, 241. Pavo Živković iznosi da su seljaci iz okolnih sela za doseljenike u Orašju morali peći ciglu, sjeći drva i graditi kuće; upor. P. Živković, *Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih početaka do austrougarske okupacije (1878)*, 37; R. Horvat, *Naseljavanje muslimana u Bosnu 1863*, *Županjski zbornik*, II, Županja 1969, 195; M. H. Čeman, *Urgentne urbane intervencije*, 145-146.

za trgovinu. Naročito su razvili trgovinu šljivama. Uzgajanje šljiva je prošireno po sjeveroistočnoj Bosni, a posebno u Posavini. Tu su nastale razne vrste i odlike (“bosanska kraljica”, “bardaklija”, “bistrica”). Brčko u kojem se počela razvijati prerada šljiva na industrijski način, postaje ekonomski snažnije. Razvitku je pogodovalo, uz dolazak muhadžira, i uspostava parobrodske saobraćaja na Savi.<sup>172</sup> Vjekoslav Klaić piše 80-ih godina XIX stoljeća da je Brčko “znamenita trgovačka varoš, koja se sve više diže, leži na utoku Brke u Savu”. Brčko smatra “glavnim gradom bosanske Posavine (u užem smislu); tuj se izvaža 125.000-150.000 metr. centi suhих šljiva, koje po lađah, koje po kolih, a uvozi se opet sol za svu Bosnu”.<sup>173</sup> Dosljenici iz Beograda su se bavili trgovinom i zanatima, iz Sokola zemljoradnjom i stočarstvom, a iz Šapca zanatstvom, ribarstvom i skeledžijskim poslovima.<sup>174</sup> U Tuzli je postojala jaka srpska trgovačka čaršija, koja je svoju moć gradila na poslovnim vezama sa Kneževinom Srbijom. Na tim vezama se podigao i izvjestan broj muslimanskih trgovaca pristiglih iz nje.<sup>175</sup>

Najveći broj muhadžira iz Užica i Sokola naselio se u krajevima istočne i sjeveroistočne Bosne.<sup>176</sup> Lokalne vlasti su pravile planove da dio muhadžira nasele na konfisciranim imanjima Husein-kapetana Gradašćevića. Ruske diplomate u Sarajevu su procjenjivale da će se oni teško privići na obradu zemlje jer nisu bili zemljoradnici, već mahom gradsko stanovništvo.<sup>177</sup> U krajeve Zvorničkog sandžaka

172 M. Filipović, Cincari u Bosni, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 2, Beograd 1951, 84-85; J. Dedijer, *Hercegovina i Hercegovci*, Beograd 2000, 66; J. Mulić, *Velika Srbija: Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, Sarajevo 2006, 296. Mulić navodi da su čuvenu vrstu šljive “Mađaricu” svojedobno iz Požege u Slavoniji, u Smederevski sandžak donijeli (reznicu šljive), muhadžiri krajem XVII stoljeća, i da je ona tu nazvana “Požeगाча”.

173 Za Bosanski Šamac piše da “ima ravne i široke ulice, koje teku uzporedno sa Savom, a kuće malene, u kojih može stanovati 5-6 duša. Kuća ima ukupno 350, a žitelja do 2000. Žitelji Šamački trguju mnogo sa susjednom Slavonijom, osobito s Babinom gredom. Na Savi ima tuj skela, isto tako i na Bosni” – prema: V. Klaić, *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Dio 1, Zemljopis, Zagreb 1878, 172-175.

174 E. Tihic, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva*, 156.

175 I. Hadžibegović, Etnička struktura stanovništva Tuzle u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), *Prilozi*, br. 24, Sarajevo 1988, 137-138.

176 J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 144; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 95-96. Galib Šljivo smatra da su podaci koje je Šerif Osman-paša dao engleskom konzulu najpouzdaniji o broju podignutih kuća za pristigle prognanike. Valija je, naime, rekao konzulu da su podignuta nova naselja: Kozluk (Zvornička kaza) sa 118 kuća u koje je smješteno 571 lice, Brezovo Polje ili Brezovo selo (Bijeljinska kaza) sa 300 kuća u kojima je smješteno 1.555 lica, Orašje-Azizija (Gradačacka kaza) u kojem je sagrađeno 260 kuća i u njih smješteno 963 lica, Bosanski Šamac- Gornja Azizija (Gradačacka kaza) u kojem je izgrađeno 260 kuća i u njih nastanjeno 1.180 lica. U Banjalučkoj kajmakamiji, u novopodignutoj Orahovi (Gradiška kaza) sagrađeno je 225 kuća i u njih je useljeno 1.090 lica – vidi: G. Šljivo, *Orašje 1863-1995*, 31.

177 I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 90. Britanski konzularni predstavnici u Bosni su, pak, i prije konferencije u Kanlidži 1862. smatrali Kneževinu Srbiju izgubljenom za Osmansko carstvo. U prenošenju informacija svojoj vladi izostajalo je njihovo dublje unošenje u problem dolaska i zbrinjavanja muhadžira iz Kneževine, kao i saosjećanje sa njima – vidi: E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo 2013, 146-147.

1862. je prešlo oko 533 užičke porodice sa 1.243 lica. U Tuzlu je došlo 12 porodica, u Bijeljini 23, u Brezovo Polje 89 porodica sa 215 muških članova, u Bosanski Šamac (Gornju Aziziju) 235 porodica sa 498 muških članova, u Gračanicu 14 porodica, u Srebrenicu 22, u Donju Aziziju (Orašje) oko 140 porodica sa 300 članova, i u Vlasenicu tri porodice.<sup>178</sup> Neke porodice (Čanići, Ribići i dr) su došle u Kladanj.<sup>179</sup> U gračaničkom kadiluku je 1863. izgrađeno 28 kuća za smještaj 128 odraslih osoba sa 60 djece, mahom iz Užica, Sokola i Šapca.<sup>180</sup> U Gračanicu dolaze užičke porodice Malagića, Karasoftića, Tihića, Saračevića, Žilića, Dizdarevića. Neke porodice su došle iz Sokola, Valjeva i Šapca.<sup>181</sup> U Bosnu su stigle i desetine porodica Roma iz Užica.<sup>182</sup> Iako je bilo planova da se u Sarajevu smjesti oko 100 užičkih porodica od toga se odustalo, tu se naselilo tek nekoliko njih.<sup>183</sup> Iz sokolskog kraja je 31 porodica sa 79 članova došla u Brezovo Polje, u Orašje jedna, a u Bosanski Šamac 32 porodice sa 69 članova. Iz šabačkog kraja je u Brezovo Polje došlo 148 porodica sa 375 članova, u Orašje 25 porodica sa 47, a u Bosanski Šamac 25 porodica sa 57 članova.<sup>184</sup> Dio muslimana iz Užica i Sokola naseljen je i u Bosanskoj krajini, na prostoru Bosanske Kostajnice. Tu su podigli džamiju

178 Upor. Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*, 74-138; S. Ignjić, *Muslimanska imanija u Užicu*, 377-378; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862. godine*, *Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ*, br. 2, Sarajevo 1991, 166-167; Dž. Čilimković, *Tuzla u osmansko doba*, Tuzla 1996, 31-33. U Tuzlu su došli Berbići, Čugurovići, Mandžići, Mukići, Preci, Saračići; u Bijeljini - Berberovići, Ćosići, Alibegovići; u Brezovo Polje - Tvice, Satarići, Bešlagići, Kukići; u Bosanski Šamac - Fisovići, Topalovići, Škiljići, Begići; u Orašje - Kabaklići, Ćosići, Drljače, Isići, Beširovići; u Srebrenicu - Begići, Malagići itd. Šaban Hodžić navodi spisak i drugih muhadžirskih porodica 1881. u Tuzli: Prgonić, Đulbegović, Bojadžija, Hasanović, Tabak, Ćulumarević, Golić, Juličević, Šipić, Kulinović, Ramić, Berbić, Ćosić, Džudžić, Sejdić, Saletović, Buzadžić, Šebić, Drinjaković, Žilić, Tufekčić i druge; opšir. Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, 174-176; S. Kulenović, *Etnologija sjeveroistočne Bosne*, II, Tuzla 1995, 36.

179 H. Suljkić, *Objekti islamske kulture u Kladnju*, *Glasnik, Rijaset IZ u BiH*, br. 3-4, Sarajevo 1999, 324-325.

180 Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije*, 140; G. Šljivo, *Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku*, *Gračanički glasnik*, br. 10, Gračanica 2000, 34.

181 Upor. S. Kulenović, *Etnologija sjeveroistočne Bosne*, II, 30; E. Šaković-R. Djedović, *Mahala Čiriš-razvoj i prošlost*, *Gračanički glasnik*, br. 15, Gračanica 2003, 42. U Janju su iz Užica doseljene i ove porodice: Delići, Grabovače (Grabići), Hadžići, Ibrišimovići, Jasenice (Jasenčevići), Mehkići, Mulahusejnovići, Mulalići (Zvorničani), Sakići, Šehići, i Terzići iz Kozluka, Bešlagići, Čikići, Ćosići, Durakovići, Đilovići, Golići, Huremovići, Hodžići, Handžići, Halilovići, Krajinovići, Klanjakovići (Klane), Mešanovići, Numanovići, Paravlići, Ramići, Saračevići, Sarajlići, Spahići, Topalovići i Tuzlakovići iz Brezova Polja – vidi: M. Nurkić, *Janja i Janjari kroz istoriju*, u: *Semberija kroz vijekove*, 251.

182 H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862. godine*, 165.

183 I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 30; M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 67-68. Francuski konzul je smatrao da bi naseljavanje Užičana u Sarajevu moglo biti problematično jer Sarajlije ne podnose došljake. Ruski konzul se, pak, zalagao da se oni nasele u blizini vilajetskih vlasti i stranih konzula, a ne u unutrašnjosti. Hamdija Kreševljaković piše da su u Sarajevo 1862. došle neke užičke porodice “koje nisu reflektirale na državnu pomoć, a zvahu se u Užicu Hisarići, Ceribašići, Prohići i Vučkovići, a ovdje njihove potomke prozvaše – Užičani”.

184 Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*, 106.

Aziziju, koja je dobila ime po sultanu “našem presvijetlom dobrotvoru padišahu”.<sup>185</sup> Dio novog naselja, od “džamije do vrh naselja” prema Bosanskom Novom, nazvali su Užice, da ostane neka uspomena na “naš stari zavičaj u koji se više nikada nismo vratili”.<sup>186</sup> Muhadžiri su naseljeni i u varošici Orahovo, na putu između Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške. Tu je za njih izgrađeno preko 200 kuća.<sup>187</sup>

Neki muhadžiri su iskazivali ogorčenje zbog upućivanja u neka mjesta za naseljavanje. Za razliku od onih koji su 30-ih godina dolazili u Bosnu iz seoskih sredina, ovo je mahom gradsko stanovništvo, naviknuto na veće standarde, sadržajni i bogatiji život. Isticani su zahtjevi da, umjesto kuća, dobiju novac, da se potom sami brinu o svojoj egzistenciji. Dio naseljenika u posavskim krajevima nije krio nezadovoljstvo. Muhadžirima pristiglim iz gradova, prilagođavanje nije bilo jednostavno. To je posebno teško padalo Užičanima i Sokoljanima. Zazirali su od novih uslova života, od vodoplavnih područja sa baruštinama. Bilo je onih koji se nisu mogli pomiriti sa planiranim smještajem. Vlasti, bez obzira na ta nezadovoljstva, nisu odustajale od toga da ih i prisilno smjeste, ako bude nužno. Tuzlanski kajmakam je uhapsio neke muhadžire koji su negodovali, dok je drugima poručio da će biti upućeni u Sarajevo, gdje će biti kažnjeni. Među muhadžirima su kružile glasine da su se četiri porodice, koje su iz Šapca došle u Bijeljino, vratile u Šabac i tamo prešle na pravoslavlje.<sup>188</sup> Stariji muhadžiri su u Posavini tugovali za svojim zavičajem, pa su i svoje snove o povratku detaljno prepričavali.<sup>189</sup>

Na Drini, prema Kneževini Srbiji, oživio je zapušteni Kozluk.<sup>190</sup> Tu je iz Sokola naseljena 141 porodica sa 373 muških članova (u osmanskim izvorima ženski dio porodica nije bio evidentiran). Od tog broja bilo je šest romskih porodica sa 13 muških članova. Muhadžiri su u Kozluku zatekli džamiju, kulu,

185 “Sultanske džamije” u Bosni nisu bile i njihove vakufske zadužbine, na osnovu sultanskih naredbi podignute su iz državnih sredstava. To su faktički bile državne džamije –vidi: M. Kalajdžić, *Islamska tradicija Bošnjaka: sultanske džamije u Bosni i Hercegovini*, u: *Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije*, Sarajevo 2008, 304-308.

186 Muhadžiri su tu, prema kazivanju jednog od njihovih potomaka, da bi sagradili nove domove, posjekli cijelu šumu, hrastovu, “tesali japiju, pilali dasku, četiri tesana kamena na četiri ćoška, na njih grede i u visini, gore na boju za čeljad, a dolje u prizemlju za pokoje živinče, ako ga je imao” – prema: M. Kazazović, *Ponovo muhadžiri*, “Preporod”, br. 3/586, Sarajevo, mart 1996, 24; također vidi: Haris-ef. Ahmić, Vakufi na području Medžlisa Islamske zajednice Bosanska Kostajnica, u: *Vakufi na području Bihaćkog muftijstva*, Sarajevo 2017, 274.

187 M. H. Čeman, *Urgentne urbane intervencije*, 147-148. V. Čubrilović piše da su muslimani iz Orahove 1875. smetali širenju srpskog ustanka “iako su u početku sklopili sa ustašama sporazum o međusobnom nenapadanju. Iz Orahova došao je jedan od glavnih turskih odreda, koji će uništiti na Gašnici kod Save 10. septembra 1875. četu harambaše Petrovića Pecije, pa i njega samog ubiti”. Oko Kostajnice je i započeo srpski pokret 1875. godine, ali se i “slomio njegov prvi nalet u avgustu te godine, kad je na otporu njenih muslimana propao pokušaj ustalih knežopoljskih Srba iz okolnih sela da je zauzmu” – nav. prema: V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 535.

188 G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika*, 99-100; Isti, *Orašje 1863-1995*, 27.

189 A. Nametak, *Folklor užičkih muslimana u Bosanskoj Posavini*, 144.

190 H. Suljković, *Islamski spomenici u Kozluku*, u: *Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini*, sabrani tekstovi, Tuzla 2007, 189-191; Š. Sulejmanović, *Džamija u Kozluku kod Zvornika*, u: *Srebrenica kroz minula stoljeća*, knj. 7, Tuzla-Srebrenica 2018, 114-119.

ostatke krečane i stambenih objekata, “naselje je već bilo zaraslo u korov”. Tu su živjele samo porodice Mehića i Marhoševića, doseljene iz Loznice, vjerovatno 1834. godine. Osim Sokoljana u Kozluk su došli i neki muhadžiri i iz drugih mjesta.<sup>191</sup> Većina njih je vjerovala da će tu privremeno ostaniti, da će se, na kraju, vratiti u svoj Soko. Zemljište koje je vlast otkupila od zborničkog bega Fidahića je isparcelizirano i podijeljeno muhadžirima. Vlast im je pomagala u izgradnji skromnih domova (carskih kuća). Oni muhadžiri koji su u Sokolu uspjeli dobiti veću nadoknadu za nekretnine, osiguravali su sebi veće zemljišne posjede. Manjih pomjeranja iz Kozluka bilo je u kasnijim vremenima.

Prema navodima ruskog konzulata u Sarajevu, iz Kneževine Srbije je, zaključno 1867-1868. prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.<sup>192</sup> Oduzeto im je, govore drugi podaci, pored milion hektara obradive zemlje i oko 100.000 građevinskih objekata (kuća, zanatskih radnji i sl). Uništeno je oko 600 sakralnih objekata i opljačkano oko 300.000 grla stoke.<sup>193</sup> Kneževina Srbija se u novom ratu 1877-1878. protiv Osmanskog carstva proširila zauzevši niški, pirotski, toplički i vranjanski okrug, odakle su protjerivani muslimani.<sup>194</sup> Nakon 1878. nastala su tzv. “turska ostrva” na Balkanu. Vremenom se sužavaju, raspadaju na manja ili nestaju zbog iseljavanja muslimana.<sup>195</sup> Evropske sile su znale za zločine nad muslimanima na Balkanu, ali su priznavale i legalizirale osvajanja i rezultate tih vjerskih i etničkih čišćenja. Biti iskorjenjen, napisala je Hana Arent, značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznali i jamčili.<sup>196</sup>

191 To su porodice: Brkići, Ekmečići, Hadžialići, Jahići, Jatići, Mulaosmanovići, Muratovići, Memiševići, Omerhodžići, Omerovići, Suljagići - nav. prema: A. Uzunović, N. Banjanović, *Kozluk*, Kozluk 1979, 40.

192 I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996, (Pogovor M. Pelesića) 260. Ibrahim Tepić piše da ovaj podatak treba primiti sa oprezom “jer još uvijek ne postoje dokumenti koji bi ih mogli potvrditi”. Đ. Pejanović navodi da je doseljeno oko 20.000 muslimana - vidi: Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 36. Jusuf Mulić, pozivajući se na Š. Hodžića, iznosi da je samo u Zbornički sandžak došlo oko 20.000 porodica muhadžira, zaključujući da se nikada neće utvrditi tačan broj doseljenih - vidi: J. Mulić, *Velika Srbija, Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, 311.

193 M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, 176. Ove brojke treba primiti sa rezervom. Mustafa Memić piše da je u “Beogradskom pašaluku” početkom XIX stoljeća bilo oko 368.000 stanovnika. U 38 varoši ovog “pašaluka”, po istim navodima, 65% stanovništva činili su muslimani.

194 Kob dijela beogradskih muhadžira opisao je Milan Milićević nakon pada Niša 1878. u srpske ruke: “Čudnovata je sudbina mnogih između ovih Turaka. Njih ima koji su se rodili u Jagodini. Odatle ih je digao Knez Miloš i saterao u Beograd. Iz Beograda krenuo ih je Knez Mihailo u Niš. Iz Niša potisnuo ih je Kralj Milan dalje. Turci se iseljavaju u Prištinu, Skoplje, Prizren, Solun” - vidi: M. Milićević, *Kraljevina Srbija*, Beograd 1886, 108. Kosta N. Hristić navodi (*Zapisi starog Beograđanina*) da su “Turci Beograđani” iz Niša: “posle 1878. godine otišli dalje na jug, u Skoplje, da nas tamo opet dočekaju 1912. godine” - upor. S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878. i 1880)*, 345; H. Suljkić, *Iseljavanja milom ili silom*, “Preporod”, br. 13-14/662-663, Sarajevo, 1. jul 1999.

195 T. Kovalski, O balkanskim Turcima, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 180.

196 H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484.

Islam je za Evropu bio trajna trauma.<sup>197</sup> Pretežno negativne predstave o islamu i o muslimanima svojstvene su historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkim stereotipima hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope.<sup>198</sup> Predrasude su, nerijetko opterećene emocijama, bile višestruko imune na protivargumente proizašle iz drugačijih iskustava i spoznaja. Pritisak historije je djelovao na balkanske države kao valjak na putu: “u slijepoj mržnji prema osmanskome dobu, uništavane su i ljepote koje su bile stvorene”. Osmanska arhitektura, javni objekti, džamije, mostovi, umnogom su nadmašivali ono što ih je zamijenilo.<sup>199</sup> Ta kultura se može analizirati tek uspostavljanjem distance od nacionalističkih kategorija. Historiografije funkcioniraju i kao faktori oblikovanja nacionalnih i političkih ideologija. Muslimani nisu bili “miljenici” balkanskih i evropskih historiografija. Oskudna znanja i odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je diskriminatornog stava u njima. Borba za racionalizaciju odnosa prema prošlosti i njeno razumijevanje u složenosti jedna je od ključnih alatki za rušenje memorijskih i drugih barijera i granica na Balkanu.<sup>200</sup> Mnoge događaje je gotovo nemoguće promatrati bez šireg konteksta, dublje perspektive - ugla procesa dugog trajanja - “sporih historijskih tokova koji iz dubine utiču na onaj površni, brzi politički tok”, i njihovih stvorenih, dramatičnih čvorišta. Značajni momenti u historiji koje tumači “pobjednička” ili dominantnija strana, često generiraju popularne naracije koje se prihvataju kao šira “mega-istina”. Tzv. “poštena” nacionalna historija podrazumijeva sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog, da se kritikuju viđenja koje ne odgovaraju reprezentativnoj matrici, idealiziranim autoprojekcijama i predstavama sa mitološkim nanosima, pravljenim za domaću upotrebu.<sup>201</sup>

Problematično je svođenje historijskog totaliteta na samo jednu dimenziju. Stalni je zato zahtjev za kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koja vode računa o iskustvima onih koji su “tradicionalno demonizirani ili ignorirani” kroz “velike priče”. Nema “privilegirane prošlosti”. Različite interpretacije će uvijek postojati, ali važno je za historičare da uključuju i perspektive „drugih“. Postoje u naučnim krugovima, ne samo balkanskim, otpori prema sistematičnom istraživanju građe iz turskih arhiva, zbog mogućih korekcija i “narušavanja starih istina”, pojave novih činjenica i gledišta, racionalnijeg odnosa prema “kontroverznim” temama osmanskog perioda. Više im odgovaraju konzervirane slike, manihejske

197 E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000, 83.

198 Upor. R. Samardžić, Turci u srpskoj istoriji, *Zbornik za orijentalne studije*, br. 1, Beograd 1992, 34-35; D. Tanasković, Ka razumevanju “srpsko-muslimanskog sukoba”, *Letopis Matice srpske*, sv. 1-2, Novi Sad 2001, 68.

199 Opšir. F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, “Književne novine”, br. 870, Beograd 15. septembar 1993; Б. Јелавич, *Историја на Балканот*, II, Скопје 1999, 121; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: prilozi za etnologiju Balkana*, 143; F. Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, Beograd 2002, 432; *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002, 10-11.

200 D. Stojanović, *Balkanizacija istorijskog sećanja*, Pešćanik.net, 14. septembar 2019, <https://pecanik.net/balkanizacija-istorijskog-secanja>.

201 Ernest Renan upućuje da je nacija prije svega, “zajednica sjećanja na slavnu i tešku prošlost. Ova patriotska komemoracija ne priznaje mrlje i sramotne epizode; zato je nacionalna povijest uvijek povijest s greškom” – prema: E. Renan, Što je nacija?, *Pro Tempore*, br. 4, Zagreb 2007, 61-67.

ocjene i dogmatska terminologija. Nužno je suočavanje sa pojavama “dogovorene” historije, sa svim fenomenima nacionalne baštine, posebno onim iz perspektive odnosa prema drugim narodima i “zajedničkim državama”, uz distanciranje od instrumentaliziranih interpretacija i dekonstruiranje mitske prošlosti. Kritičko bavljenje historijom iziskuje primjenu multiperspektivnog metoda radi sveobuhvatnijih spoznaja o prohujalim historijskim periodima i važnim događajima u njima.

## Zaključak

Tokom šest decenija XIX stoljeća, u nekoliko navrata, djelovanjem unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora, pod raznim oblicima prisile, dolazilo je do masovnog pokretanja i iseljavanja muslimana iz Smederevskog sandžaka, u različitim pravcima, pa znatnim dijelom i u Bosanski ejalet, posebno u krajeve istočne Bosne i Bosanske Posavine, gdje su za njih podizana i nova naselja. Te događaje je bitno promatrati unutar šireg historijskog konteksta, on pruža potpunije odgovore. Nekada brojno muslimansko stanovništvo je u Smederevskom sandžaku, još od kraja XVII stoljeća, bilo podvrgnuto stradanjima, izbjeglištvu, pauperizaciji i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja. Veliki muhadžirski pokret nastao je po izbijanju srpske pobune pod Karađorđem 1804. i opštem progonu muslimana. Nakon njenog slamanja 1813. dio njih se vratio u svoje opustošene domove. Proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka, uz podršku moćnih evropskih država, doveo je do dalje marginalizacije i nestajanja preostalih muslimana, prisiljavanih da se bez, ili uz male nadoknade, odreknu svojih posjeda i, uz saglasnost centralnih osmanskih vlasti, isele. Novi muhadžirski pokret obuhvatio je 1830-1834. seosko, a idući 1862. - gradsko stanovništvo. Djelimično su pošteđeni samo muslimani – Romi. Naselja koja su u Kneževini Srbiji ostala iza muslimana bila su izložena uništavanju kulturno-historijskih tragova njihovog višestoljetnog prisustva i dokaza da su tu oni nekada činili većinu stanovništva. U Bosni su pristigli muhadžiri (sultanovi musafiri) našli svoje pribježište, ne zaboravljajući krajeve iz kojih su potekli. Deosmanizacijske procese, kao i sve geopolitičke promjene i prelomne događaje u historiji Balkana, treba multiperspektivno sagledavati sa pozicija svih njegovih naroda.

## Summary

During the six decades of the nineteenth century, on several occasions, the influence of internal and external military-political factors, under various forms of coercion, led to the mass movement and emigration of Muslims from the Smederevo Sanjak, in different directions, and to a considerable extent to the Bosnian Eyalet, especially in the regions. eastern Bosnia and Bosnian Posavina,

where new settlements were erected for them. It is important to look at these events within a broader historical context; it provides more complete answers. Formerly the numerous Muslim population in Smederevo Sanjak, from the end of the seventeenth century, was subjected to suffering, refugee, pauperization and a number of other existential temptations. The great refugee movement arose after the outbreak of the Serbian rebellion under Karadjordje in 1804 and the general persecution of Muslims. After its collapse in 1813, some of them returned to their devastated homes. The process of building Serbian statehood in the Smederevo Sanjak area, with the support of powerful European states, led to the further marginalization and disappearance of the remaining Muslims, forced to renounce their possessions without, or with little compensation, and with the consent of the central Ottoman authorities. The new refugee movement encompassed 1830-1834. rural, and in 1862 - the city population. Only Roma Muslims were partially spared. Settlements left behind by Muslims in the Principality of Serbia were exposed to the destruction of cultural and historical traces of their centuries-old presence and evidence that they once constituted the majority of the population. In Bosnia, arriving refugee ("sultan's musafirs") found their refuge, not forgetting the places where they came from. The de-Ottomanization processes, as well as all geopolitical changes and turning events in the history of the Balkans, should be viewed from the perspective of all its peoples.

**Dr. sc. Marijan PREMOVIĆ, docent**  
Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora  
Studijski program za istoriju  
E-mail: premovicmarijan@yahoo.com

UDK:94:314.1(497.16:497.6+1-18)''16/17''  
314.1(497.16:497.6+1-18)''16/17''

## **DOSELJAVANJE CRNOGORSKOG STANOVNIŠTVA NA PROSTOR SJEVEROISTOČNE BOSNE, S POSEBNIM OSVRTOM NA BRČKO U XVII I XVIII STOLJEĆU**

**Apstrakt:** *Migracije su kretanja ljudi uslovljena različitim motivima, uzrocima i posljedicama. U radu je dat pregled migracija sa prostora Crne Gore u sjeveroistočnu Bosnu. Analizirani su migracijski valovi u XVII i XVIII stoljeću. Za proučavanje ove teme postoje ograničavajuće okolnosti: poput nedostatka primarnih izvora i dosta oskudne relevantne historijske literature. Iseljavanja stanovništva bila su najčešće uzrokovana političkim, društvenim i privrednim utjecajima. Na osnovu dostupnih podataka naseljavanje Crnogoraca u sjeveroistočnu Bosnu možemo podijeliti u dvije grupe: na stalne i povremene (sezonske).*

**Ključne riječi:** *Migracije, Crna Gora, sjeveroistočna Bosna, XVII i XVIII stoljeće.*

## **IMMIGRATION OF THE MONTENEGRO POPULATION TO THE NORTHEAST BOSNIA, WITH SPECIFIC REFERENCE TO BRCKO IN XVII AND XVIII CENTURY**

**Abstract:** *Migrations are movements of people conditioned by different motives, causes and consequences. The paper provides an overview of migration from the territory of Montenegro to northeastern Bosnia. Migration waves in the seventeenth and eighteenth centuries were analyzed. There are limiting circumstances to studying this topic: such as the lack of primary sources and the rather scarce relevant historical literature. Population displacements were most often caused by political, social and economic influences. Based on the available data, the settlement of Montenegrins in northeastern Bosnia can be divided into two groups: permanent and occasional (seasonal).*

**Key words:** *Migration, Montenegro, northeastern Bosnia, XVII and XVIII centuries.*

## Uvodne napomene

Prostor Balkana kroz historiju obilježen je fenomenom migracija, seoba, svakovrsnog pomjeranja stanovništva. Migracije predstavljaju fizičko kretanje pojedinaca ili grupa u geografskom prostoru, koje dovodi do relativno trajne promjene mjesta boravka. Emigranti napuštaju prebivališta u svojoj izvornoj sredini, iseljavaju se iz te sredine (emigracije) i useljavaju se u novu sredinu (imigracije). Historijski, migracije su kretanja ljudi uslovljena različitim motivima, uzrocima i posljedicama. Čovjek na kretanje može biti podstaknut egzistencijalnim potrebama, željama za promjenom ili psihološkim pritiscima, usljed prirodnih katastrofa ili ratova.<sup>1</sup>

Za proučavanje naše teme postoje ograničavajuće okolnosti: poput nedostatka primarnih izvora i dosta oskudne relevantne historijske literature. Migracije se kao društveni proces iz Crne Gore prema Bosni mogu pratiti vrlo rano, još kroz srednji vijek,<sup>2</sup> nastavljene su u osmanskome razdoblju bosanske i crnogorske historije.<sup>3</sup> One su veoma važan činilac demografskih kretanja, ali su u korelaciji s društvenim, političkim i privrednim životom susjednih teritorija. Tokom osmanske uprave, područje današnjeg Brčko Distrikta bilo je u administrativnom okviru Zvorničkog sandžaka i Bosanskog pašaluka.<sup>4</sup> U XVII i XVIII stoljeću u Crnoj Gori nisu još bili formirani organi centralne državne vlasti. Osmanska država je u svim svojim pokrajinama sprovodila stratešku politiku naseljavanja određenog područja. I to je često bio razlog da osmanska država preduzima mjere u vidu planskog naseljavanja u opustjelim ili graničnim prostorima.<sup>5</sup>

1 Vidjeti: Rudi Stojak, Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990, 297–313; Stjepan Pavitiš, Bosna: migracije, *Migracijske teme*, br. 16, sv. 4, Zagreb 2000, 333–357; Vukajlo Gluščević, *Migracije stanovništva Crne Gore u XIX vijeku*, Podgorica 2000, 16–24; Ramiza Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683-1718)*, Zagreb 2019, 65–66 (neobjavljeni doktorski rad). (dalje: R. Smajić, *Migracijski tokovi*).

2 Božidar Šekularac, Tragovi srednjovjekovnih veza i odnosa Crne Gore i Bosne, *Istoriski zapisi*, god. 75, br. 1–2, Podgorica 2002, 19–29.

3 Milenko S. Filipović, Glasinac, antropogeografsko-etnološka rasprava, *Naselje i poreklo stanovništva*, knj. 32, SAN, Beograd 1950; Milenko S. Filipović, Ozrenjaci ili Maglajci: etnološki prikaz, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. VII, Sarajevo 1952, 7–12. (dalje: M. S. Filipović, *Ozrenjaci ili Maglajci*); Mirko Barjaktarović, Vlasenica (prilog proučavanju naših varošica), *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, knj. I, Tuzla 1957, 216–217; Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd 1962, 50–51, 110. (dalje: Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca*); Milenko S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Sarajevo 1969, 20–23; Božidar Šekularac, Migracije u prošlosti i sadašnjosti iz Crne Gore u Bosnu i Hercegovinu, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990, 223–227. (dalje: B. Šekularac, *Migracije*); R. Smajić, *Migracijski tokovi*, 43–45, 70–71, 107, 110–111.

4 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 50–54, 77–81, 92–94.

5 Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca*, 27–30.

## Migracije iz Crne Gore u Bosnu

Iseljavanja stanovništva s prostora današnje Crne Gore pominju se od druge polovine XVII stoljeća. Migraciona kretanja, iz crnogorskog primorja prema Bosni, bila su posljedica Morejskog rata između Mletačke Republike i Osmanskog carstva (1684–1699).<sup>6</sup> Prva veća migracija prema Bosni bila je 1687. godine kada je Republika Sv. Marka zauzela od Osmanlija Herceg Novi. Tada je 2.200 stanovnika krenulo prema Baru, srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni. To su današnje porodice: Bijedić, Šehović, Resulbegović, Dizdarević, Duraković, Kreso, Abaza, Balić, Bašić itd.<sup>7</sup>

Učestali sukobi Crnogoraca s Osmanlijama početkom XVIII stoljeća, presretanja vojnih i trgovačkih karavana na putevima kroz Crnu Goru i Hercegovinu, naveli su Portu na pomisao da raseli Crnogorce radi bezbjednosti. Namjera je samo djelimično ostvarena za vrijeme napada Numan-paše Čuprilića 1714. godine.<sup>8</sup> Poslije uspješnog pohoda Numan-paša je u povratku za Bosanski ejalet iz napadnutih nahija poveo sa sobom od 2.000 do 24.000 stanovnika, sa ženama i djecom, koje će naseliti na području Glasinca i Vlasenice. Među naseljenim Crnogorcima na Glasincu bile su porodice iz plemena Cuca, Bjelica, Čeklića, Pješivaca i Bjelopavlića, a u kasnijim navratima tu se naselila: 21 porodica iz Pive, šest rodova Drobnjaka i Banjana i 12 rodova Nikšićana.<sup>9</sup> Iseljavanja Crnogoraca, bila su nastavljena u drugoj polovini XVIII stoljeća. Migracije u Bosnu bile su iz Nikšićke Župe i Vražegrmaca, a iz Bjelopavlića je 1768. godine iseljeno oko 170 stanovnika. U ovom migracionom kretanju Crnogorci su najčešće naseljavali Sarajevsko polje, Glasinac, Usoru, Spreču, Birču i Posavinu.<sup>10</sup>

Postoje podaci u dokumentima da je sjeveroistočna Bosna predstavljala usputnu stanicu pojedinim porodicama koje su se privremeno (sezonski) iseljavale iz Crne Gore u Srbiju. Stočari iz Crnogorskih brda sa svojom stokom stizali su na ovaj prostor. Tokom XVIII stoljeća, stočari su se upućivali na zimovnike u mirnodopsko vrijeme. Čobanpaša po pravilu je bio „muhamedanac“, a čobanima nemuslimanima su radi sigurnosti dodjeljivana muslimanska imena.<sup>11</sup> Najviše je karavana dolazilo iz Polimlja: Plava, Gusinja i Berana (sela: Budimlja, Polica, Vinicka, Šekular, Ržanica itd). Među takvima spominju se porodice: Grujića iz Šekulara, Žujevića s Police, Garčevića iz Ržanice i dr. Jedan dio tih čobana bi ostao u sjeveroistočnoj Bosni, nakon toga bi tu doveo i svoju porodicu iz rodnog mjesta.<sup>12</sup> Na preseljavanje stanovništva imale su uticaja osmanske vojne ekspedicije protiv Crne Gore. Prostor između

6 Dragana Radojičić, Migraciona kretanja iz Hercegovine u hercegnovski kraj krajem XVII i početkom XVIII vijeka, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990, 103.

7 B. Šekularac, *Migracije*, 225.

8 Enes Pelidija, Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706-1714, *Prilozi*, br. 17, Sarajevo 1980, 119–127.

9 B. Šekularac, *Migracije*, 225; R. Smajić, *Migracijski tokovi*, 43–44, 107.

10 B. Šekularac, *Migracije*, 225.

11 R. Smajić, *Migracijski tokovi*, 111.

12 B. Šekularac, *Migracije*, 225.

donjeg toka rijeke Spreče na sjeveru i Bosne na zapadu ispunjava planina Ozren sa svojom podgorinom. Po predanju porodica Šarčević u Donjoj Paklenici došla je iz Crne Gore. Pretka ove porodice, Vukadina, doveo je neki vojni osmanski starješina, kada su Osmanlije iz Bosne ratovala sa Crnom Gorom. Maglajski kapetani dolazili su do novih čifčija na način što su nasilno premeštali Crnogorce ili zarobljenike iz ratnih okršaja i naseljavali ih po Ozrenu i Glasincu.<sup>13</sup>

Sveštenečki rod Marjanovići s ograncima u Porječini došao je u drugoj polovini XVII stoljeća, iz Bjelopavlića. Ovaj prostor naselili su tada Crnogorci: Milivojevići u Smrdinu, Spasojevići u Gornjem Rakovcu i Bjeloševići u Bukovici. Naseljavanje je teklo obično poslije dužeg ili kraćeg zadržavanja u etapnim oblastima.<sup>14</sup> Prostor sjeveroistočne Bosne tokom XVIII stoljeća naslilili su Katanići iz Vasojevića, čijih ogranaka pod raznim imenima ima u Vasiljevcima, Stuparima i dr. sa svega 150 domaćinstava. Iz Gornjeg Polimlja Katanići su krenuli, bili su u Koritima i Rudinama između Bileće i Gacka, zatim u Livanjskom Polju, pa u Gostoviću, gde su neki ostali (danas to je porodica Dabić) i na Ceru u Tešanjskom srezu, odakle je predak Vasilj došao pod Ozren i osnovao današnje selo Vasiljevce. Iz Vasojevića su i Simići u Gornjem i Donjem Rakovcu, Brusnici i dr.<sup>15</sup> Više imena mjesta podsjećaju na prisustvo stanovništva iz Vasojevića: Konjuh u Kladanjskom srezu, Turija u Tuzlanskom i Konjičkom srezu.<sup>16</sup>

Pomjeranja i seobe dovele su do ukrštanja stanovništva, koje se usljed migracija izmješalo. Važno je pomenuti da je sve stanovnike u sjeveroistočnoj Bosni i Brčkom osmanska administracija skupno imenovala kao Bošnjake, Bosnali ili samo Bosna. Službene popisne knjige (defteri) koje su vođene tokom osmanskog razdoblja za stanovnike Bosne imaju jednako obilježje, Bošnjak, bilo da je riječ o Marku, Jovanu ili Ahmedu.<sup>17</sup>

## Zaključak

Rad daje pregled migracija iz Crne Gore u sjeveroistočnu Bosnu. Analizirani su migracijski talasi u sedamnaestom i osamnaestom vijeku. Za proučavanje ove teme postoje ograničavajuće okolnosti: poput nedostatka primarnih izvora i prilično oskudne povijesne literature. Raseljavanje stanovništva najčešće je uzrokovano političkim, socijalnim i ekonomskim utjecajima. Na osnovu dostupnih podataka, naselje Crnogoraca u sjeveroistočnoj Bosni može se podijeliti na trajno i povremeno (sezonsko). Emigracija je bila uvjetovana ratom između Mletačke Republike i Osmanskog carstva u ratu Morei. Početkom XVIII vijeka, Osmanlije su prisilno raseljavali Crnogorce, jer su pravili probleme. Nakon Numan-pašinog

13 M. S. Filipović, *Ozrenjaci ili Maglajci*, 10.

14 *Isto*, 12.

15 *Isto*, 12.

16 Radoslav – Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići: u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda*, Sarajevo 1935, 263.

17 R. Smajić, *Migracijski tokovi*, 167.

kokriličkog marša na Crnu Goru 1714. godine, na području Glasinca i Vlasenice naselilo se 2.000 do 24.000 stanovnika sa ženama i djecom.

S druge strane, potraga za boljim životom, bijeg od vlasti, izbjegavanje krvnih osveta uticali su na migraciju Crnogoraca u sjeveroistočnu Bosnu. Povremene ili sezonske migracije uključuju boravak stočara s Polimlja (Plav, Gusinje i Berane). Većina se vratila kući, dok su neki ostajali u sjeveroistočnoj Bosni sa porodicama. Kretanja i migracije utiču na to da se stanovništvo miješa.

## Summary

The paper gives an overview of migration from Montenegro to northeastern Bosnia. Migration waves in the seventeenth and eighteenth centuries were analyzed. There are limiting circumstances to studying this topic: such as a lack of primary sources and a rather scarce relevant historical literature. Population displacements were most often caused by political, social and economic influences. Based on available data, the settlement of Montenegrins in northeastern Bosnia can be divided into permanent and occasional (seasonal). The emigration was conditioned by the war between the Meltach Republic and the Ottoman Empire in the Morei War. At the beginning of the eighteenth century, the Ottomans forcibly displaced Montenegrins because they were making trouble. After the Numan-pasha Ćuprilić march to Montenegro in 1714, 2,000 to 24,000 residents with women and children settled in the area of Glasinac and Vlasenica.

On the other hand, the search for a better life, escape from the authorities, avoidance of blood feuds have affected the migration of Montenegrins to northeastern Bosnia. Occasional or seasonal migrations include the stay of cattle farmers from Polimlje (Plav, Gusinje and Berane). Most of them returned home, while some stayed in northeastern Bosnia with their families. Movements and migrations influenced the population to mix.

Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ  
Pedagoški zavod Zenica  
E-mail: [ceh.mirza@gmail.com](mailto:ceh.mirza@gmail.com)

UDK:94:314:314.1(497.6 Bosanska Posavina)''45''  
314:314.1(497.6 Bosanska Posavina)''45''

## DEMOGRAFSKE I KONFESIONALNE PROMJENE STANOVNIŠTVA BOSANSKE POSAVINE POD OSMANSKOM VLAŠĆU

**Apstrakt:** *Dugotrajno osvajanje Bosne od strane Osmanlija, imalo je za posljedicu značajna pomijeranja stanovništva. Ta pojava posebno je bila izražena u područjima zahvaćenim velikim i iscrpljujućim ratovima, odakle je stanovništvo usljed opasnosti bježalo u mirnije i sigurnije krajeve. Na opustjela i manje naseljena ili nenaseljena područja, posebno ako se radilo o krajevima pogodnim za razvoj poljoprivrede, kasnije je vršeno plansko naseljavanje vlašskog stočarskog stanovništva. Njihova pojava dovela je do većih demografskih i etničkih promjena, kako Bosanske Posavine, tako i Bosanskog ejaleta u cjelini.*

**Ključne riječi:** *Bosanska Posavina, nahije, Vlasi, naseljavanje, Zvornički sandžak, naselja.*

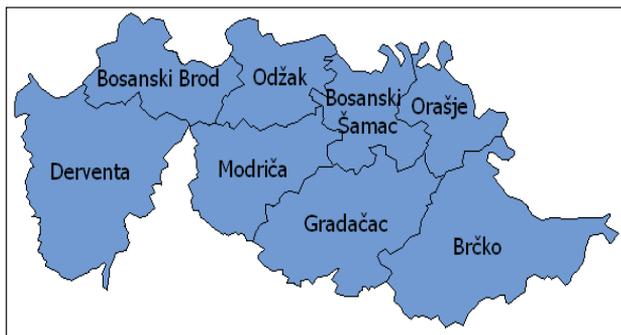
## DEMOGRAPHIC AND CONFESIONAL CHANGE IN POPULATION OF BOSNIAN POSAVINA UNDER THE OTTOMAN ADMINISTRATION

**Abstract:** *The long conquest of Bosnia by the Ottomans has resulted in significant population movements. This phenomenon was especially pronounced in areas affected by major and exhausting wars, from where the population fled to quieter and safer areas due to danger. In the deserted and less populated or uninhabited areas, especially if working in areas suitable for agricultural development, the settlement of the Vlach cattle population was later planned. Their emergence has led to greater demographic and ethnic changes, both in the Bosnian Posavina and in the Bosnian eyalet as a whole.*

**Key words:** *Bosnian Posavina, nahije, Vlachs, settlement, Zvornik Sanjak, settlements.*

## Bosanska Posavina u prva dva stoljeća osmanske vlasti

Područje Bosanske Posavine smješteno je uz obale nekoliko rijeka. Radi se o dolinama Save, Bosne, Tolise, Tinje, Usore, Ukrine te podnožja planine Majevica sa srednjovjekovnim naseljima: Tolisa, Modriča, Nenavište (Gradačac), Novi



Prilog 1. *Općine Bosanske Posavine.*

Brka), Brod, te nešto mlađim gradskim naseljima kakvi su: Odžak, Bosanski Šamac, Orašje i drugi. S obzirom da je historija ovoga kraja neodvojivo vezana za historiju šireg tuzlanskog područja, njegova prošlost se mora razmatrati u širem teritorijalnom kontekstu sjeveroistočne Bosne. S tim u vezi, a fokusirajući se na

samu temu ovog rada, pokušat ćemo tu historiju koliko je moguće više svesti u prostorne okvire Bosanske Posavine. Vidne promjene na ovom prostoru (društvene, privredne, etničke, vjerske), nastupaju krajem 15. i tokom 16. stoljeća. To je vrijeme osmanskih osvajanja u Bosni i prodora prema Ugarskoj koja nisu zaobišla ni prostore sjeveroistočne Bosne. Naime, nakon što je 1512. godine, bosanski namjesnik Feriz-beg osvojio Srebreničku banovinu koja je bila pod kontrolom Ugarske, kompletan taj prostor do Save priključen je Zvorničkom sandžaku (prostor između rijeka Drine, Save i Bosne)<sup>1</sup>.

Osvajanje Srebreničke banovine, označilo je početak velikih demografskih kretanja na tom području. Naime, osmanskim osvajanjem, dobar dio starosjedilačkog stanovništva povukao se preko Save, u Slavoniju i Ugarsku, zatim u Srijem pa i Bačku. Povlačeći se pred Osmanlijama, to stanovništvo doprlo je do Mohača, Pečuha, Šikloša, Santova, Baje (Mađarska), te u područja oko Sombora i Subotice, Bača i Sente (Vojvodina, Srbija).<sup>2</sup> Zahvaljujući tome, najveći broj naselja u tom dijelu Bosne ostala su prorijeđena i pusta, a zemlje neobrađene pa ih je trebalo naseliti.

1 Toma Kovačević u svom djelu „Opis Bosne i Hercegovine“, kada govori o Zvorničkom sandžaku, napominje da je on pretežito planinski, ali da je njegov sjeverni dio koji se naziva i Posavina, najveća, a u isto vrijeme i najrodnija ravnica u Bosni. „Zemljište njeno pruža se u dužinu 25, a u širinu 3 do 4 sata. Kroz Posavinu protiču mnoge rječice i nekoliko rijeka. Naravno one čine Posavinu još više rodnijom i za obitavanje ugodnijom“. Toma Kovačević, *Opis Bosne i Hercegovine*, Beograd 1879, 118.

2 Pavo Živković, Marija Brandić, Usora i Soli u prva dva stoljeća turske prevlasti, *Povijesni zbornik, godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, broj 1 i 2, Osijek 2006/2007, 52. (dalje: P. Živković, *Usora i Soli*).

Naravno, postojalo je više razloga za to naseljavanje, ali strateški razlog je bio da se osiguraju tek uspostavljene sjeverne i sjeverozapadne granice Osmanskog carstva. Novo stanovništvo koje su Osmanlije protežirale i njihovu kolonizaciju usmjeravale prema Zvorniku i Teočaku, kao i oko puta koji je preko Majevice povezivao Tuzlu sa brčanskom skelom na Savi, bili su Vlasi.<sup>3</sup> Oni su na ove prostore doseljavani u etapama iz oskudnijih krajeva južne Hercegovine, Crne Gore i Srbije, pretežno dinarskih oblasti stare Raške (današnjeg Sandžaka).

Prisustvo Vlaha u Zvorničkom kraju evidentirano je već popisom iz 1476. godine. U njemu se navodi 165 vlaških doseljenih domaćinstava čijih je 89 domaćina služilo u tvrđavi. U popisu iz 1528. godine, njihova najveća rasprostranjenost evidentirana je upravo oko Zvornika, sa njegove sjeverozapadne strane, te oko gornjeg toka Spreče i u poriječju Sapne. Riječ je o crnogorskim vlasima koji su na tom području podigli naselje, nazvavši ga po istoimenoj planini u njihovoj postojbini, Čelopek. Oni su u kratkom razdoblju naselili sve krajeve zvorničke nahije.<sup>4</sup> Isti slučaj je bio s nahijom Sapna. Tamo je 1528. godine evidentirano 370 vlaških domaćinstava.<sup>5</sup> U istom popisu stanovništva Teočaka, navodi se vlaško bratstvo Rudinjana koji su se doselili iz Rudina u Crnoj Gori. U tamošnjoj nahiji su od 9 sela Vlasi naselili 6, s ukupno 151 domaćinstvom. Među doseljenim Vlasima u okolici Teočaka bilo je bratstava koja su došla iz porječja Tamnave u Srbiji (sjeverno od Valjeva). Na područje Ugljevika doselili su Vlasi sa rijeke Lab na Kosovu. I ovdje su doseljenici mijenjali zatečene toponime. Oni sa Laba, Ugljevika su bili preimenovali u „Dolina Laba“, a selo Srednji Lokanj kod Teočaka u „Rudine“, po Rudinama u Crnoj Gori.<sup>6</sup> Vlasi su naselili i Lopare (Lipovice, Labucka, Podlistina, Vranovići i Priboj) s ukupno 151 domaćinstvom.<sup>7</sup>

Dolina Spreče je također bila naseljena Vlasima. U 12 tamošnjih sela od ukupno 13, evidentirano je čak 520 vlaških domaćinstava. Među doseljenicima bilo je najviše zastupljeno crnogorsko bratstvo Banjana. U ovom dijelu Bosne ukupno je registrirano 900 vlaških domaćinstava.<sup>8</sup> Bijeljinski kraj je pred dolazak Osmanlija bio slabo naseljen zbog čestih srpskih i ugarskih pustošenja. Njegovo intenzivno

3 Brčko se kao naselje počelo razvijati kod stare skele na Savi. U osmanskim dokumentima Brčko se prvi put pominje kao selo 1548. godine. Početkom XVII stoljeća češće se pominje kao mjesto čiji su stanovnici uglavnom bili derbendžije, mostari, splavari. Brčaci su prevozili robu i putnike preko Save besplatno, a za tu službu bili su oslobođeni plaćanja mnogih dažbina osmanskoj vlasti. Pošto su u to vrijeme Bosansku Posavinu u većini nastanjivali muslimani, pouzdano se može tvrditi da su oni i osnovali Brčko. Jovan Milićević i drugi, *Brčko i Okolina*, Beograd 1961, 11.

4 Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 35-36. (dalje: E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva*).

5 Adem Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u 15. i 16. vijeku*, unutar: *Studije o Bosni: historijski prilozi iz Osmansko-Turskog perioda*, Istanbul 1994, 46. (dalje: A. Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini*).

6 A. Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini*, 11.

7 Adem Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u 15. i 16. vijeku*, unutar: *Studije o Bosni: historijski prilozi iz Osmansko-Turskog perioda*, Istanbul 1994, 47. (dalje: A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni*).

8 A. Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni*, 47.

naseljavanje započelo je u 16. stoljeću, kada se u popisu stanovništva iz 1532. i 1548. godine navodi mnoštvo doseljenika uz koje stoji oznaka „došljak“ ili „došljaci“.<sup>9</sup>

Nahija Koraj, koja se prostirala zapadno od Bijeljine, u poriječju Lukavca, kojoj je pripadala i tvrđava Brčko, obuhvatala je 1533. godine 14 sela i jednu naseljenu mezru, i to: Korenita, Bili Potok, Brdnjik (Brnjik), Žirovnicu, Maoču, Štrpce, Skakavu, Pčelić (Čelić), Rahić, Labsku ili Dedekovo, Brezik, Ljutnicu, Hrgove, Hmeljin Zagon, te mezru Ostrojno sa ukupno 264 kuće i 38 mudžereda (neženja), od čega 53 muslimanske kuće sa 13 mudžereda (muslimani 20%).

Za vrijeme osmanskih osvajanja, nahija Nenavište (Gradačac) koja se prostirala zapadno od nahije Koraj, a sjeverno od Srebrenika i Sokola (Gračanica), tj. područje koje su zatvarale rijeke Tinja, Sava i Bosna, ostalo je dugo vremena ničija zemlja pa samim tim i slabo naseljeno.<sup>10</sup> U tom kraju se 1533. godine spominju samo četiri slabo naseljena mjesta: Gračac (Gradačac), Bihća Glavica, Koprivna i Modriča, s jedva 49 poreskih obveznika i 10 mudžereda. Od tog broja u Gradačcu je bilo 11 muslimanskih i 6 kršćanskih kuća, a u Modriči 2 muslimanske i 14 kršćanskih kuća, okupljenih oko franjevačkog samostana „Svetog Ilije“.

Na primjeru Modriče, jasno se vidi da su postojali i izvjesni faktori koji su se procesu prelaska na islam i te kako odupirali. To su bili samostani (manastiri) i crkve, centri kulturnog djelovanja kršćana. U tom smislu na prostoru Bosanske Posavine postojao je veći broj katoličkih župa i samostana (Modriča, Skakava, Tramošnica, Blaževac, Bijela, Brka, Koraj, Dubica i druge) u kojima su djelovali franjevci, a tu je i blizina Đakovačke biskupije s kojom su bili vjerski povezani. Uticaj tih samostana se znatno osjećao u njihovoj blizini, a bio je sve slabiji kako se išlo dalje od tih centara. Tako se npr. uticaj franjevaca osjećao u Koraju i 1533. godine, gdje je u to vrijeme postojao franjevački samostan „Conventus S. Mariae i Campo“, a u kojoj je islam do te godine, kako smo ranije vidjeli, prihvatilo samo 20% stanovništva.<sup>11</sup>

Što se tiče nahije Nenavište, kako bi osigurao zaleđe za nova osmanska osvajanja prema sjeveru, zbornički sandžak-beg je 1541. godine, uputio poziv vlaškim knezovima da se nasele na tom području, obećavajući im znatne poreske olakšice. Da su tu nahiju zaista naselili Vlasi svjedoči više naziva novih sela koja se ranije ne spominju, a koja nose čisto rodovska imena Vlaha (Poznojevići, Petrosalići, Jakšići, Kojasići, Skugrići), kao i to što je većina tih sela bila carski ili sandžakbegov has.<sup>12</sup>

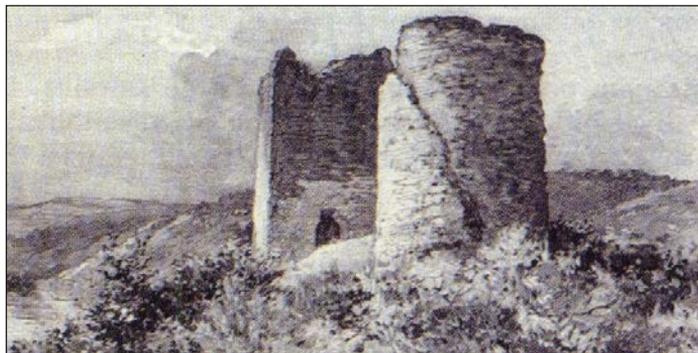
9 Stanovništvo tog područja je tokom 17. i 18. stoljeća zbog kuge znatno prorijedeno pa se prišlo novom naseljavanju. Kako su hercegovački begovi Sijerčići i Ljubovići ovdje imali svoje posjede naselili su brojne kmetove iz Gornje Čađavice, Popova i Korita u Hercegovini. Milenko Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne, Građa, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, knj. XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1969, 10. (dalje: M. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*); Boris Nilević, Pitanje etničko-konfesionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, *Prilozi, Institut za istoriju*, XXI, br. 27, Sarajevo 1986, 221-223.

10 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 138.

11 Adem Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni*, 55.

12 *Isto*, 61-63.

Učvršćenje osmanske vlasti u ovom dijelu Bosne pokrenulo je i skupine maglajskih Vlaha koji su zaposjeli prostor između lijeve obale Bosne i Save. Godine 1528. maglajski Vlasi su naselili Doborsku nahiju (porječje Ukrine)<sup>13</sup> s ciljem osiguranja putne komunikacije Tešanj – Doboj – Dubočac (put je dalje vodio



Prilog 2. *Ostaci starog grada Dobora (Modriča), iznad lijeve obale rijeke Bosne, na planini Vučjak*

za Slavonsku Požegu), kao važnog tranzitnog puta između Bosne i Slavonije koji je do tog vremena bio prilično nesiguran.

To je vrijeme kada se vlaško stanovništvo nastavilo širiti naseljavajući gotovo prazna područja prema Savi, nahije Bijeljinu,

Koraj, Srebrenik i Nenavište (Gradačac). Naime, stabilizacija političkih i privrednih prilika u ovoj oblasti koje su uslijedile poslije bitke na Mohačkom polju (1526), odnosno poslije osvajanja Budima (1541) i aneksije srednje Ugarske rezultirala je brzim razvojem gradova (kasaba), ali i povećanim prilivom stanovništva u nahijama gdje gradskih naselja nije bilo. Zahvaljujući tome na posavskom se području u periodu između dva popisa, od 1533. pa do 1548. godine, zapaža, naglo povećanje broja stanovnika, pa time i naseljenih mjesta.<sup>14</sup>

Osim što je izazvalo krupne etničke promjene, doseljeno stanovništvo je posvuda mijenjalo toponime i davalo im nazive po onima iz starog zavičaja pa tako: Vukšići kod Brčkog nazvani su po Vukšićima u okolici Pljevalja (Crna Gora).<sup>15</sup> Boderište je nazvano po Bodežištima u Gacku, Mionica kod Gradačca po Mionici u okolini Valjeva, ali i Užica, Drijenča kod Čelića po Drenči kod Kruševca, Dragaljevac kod Bijeljine po Dragaljevcu u Piperima (Crna Gora), Maoča ispod Majevice po Maoči kod Pljevalja. Sela Piperi kod Visora na Majevisi i Piperi kod Koraja na rječici Lukavcu nazvana su po Piperima u Crnoj Gori. Osmanske vlasti su ih tu naselile da čuvaju i održavaju važan putni pravac koji je preko Majevice povezivao Tuzlu sa brčanskom skelom preko koje se išlo dalje u Slavoniju.<sup>16</sup> Međutim, nazivi nekih mjesta nose imena koja su se već izuobičajila i podsjećaju na stanovništvo iz doba prije osmanskog osvajanja, npr. Babunovići (Srebrenik), Vitanovići (Brčko), Tvrtkovište (Orašje), Kostrč (Brčko), Tramošnica (Gradačac).

13 A. Handžić, Postanak i razvoj Dervente u 16. stoljeću, *Prilozi, Institut za istoriju*, X/2, Sarajevo 1974, 116. U popisu stanovništva iz 1570. godine od 20 navedenih naselja, 18 ih je bilo naseljeno doseljenim Vlasima.

14 Stanko Mijić, *Vremeplov Bosanske Posavine*, Tolisa 2002, 62-63.

15 Interensantno da naselje Vukšići postoji i na prostoru općine Milići u srednjem Podrinju.

16 A. Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini*, 14.

Uglavnom do 1548. godine na području nahije Nenavište, nastala su naselja Crkvice ili Križevac (današnje selo Crkvina, jugozapadno od Šamca), Vučkovac ili Tinjica (današnje selo Vučkovci, jugoistočno od Gradačca), Slatina, Svibovac (današnje selo Sibovac), Čremošnica (današnje selo Tramošnica), Žabar, Orahova Rika, Milutinovo Selište, Petrosalići, Domanovci (današnji Domaljevac), Ledenice, Poznojevići, Koprivna, Hajsici (današnji Hasić), Gornji i Donji Boki (današnje selo Bok, jugozapadno od Orašja), Jakšići, Rupanovići (Županovići), Kojosići, Ogudovac (danas Obudovac), Orlovo Polje, Rajska, Brestovo Polje kod Modriče, Tolisa kod Orašja, Gornji i Donji Skugrić, Nenaviško polje, Tvrtkovište (danas Donja Mahala) i Tolisa kod Skugrića.<sup>17</sup>

Iako proces prelaska na islam, nije bio masovan, zbog postojanja većeg broja samostana i crkvi, jako je malo ostalo autohtonog katoličkog stanovništva na ovim prostorima. Naime, usljed brojnih osmansko-habsburških ratova koji su započeli u drugoj polovini 17. stoljeća, ono se u velikoj mjeri iselilo preko Save, nastanivši mnoga sela oko Vinkovaca, Đakova, Našica i Orahovice, a pogotovu oko Požege. S druge strane, novi val katoličkog stanovništva zapljusnuo je ove prostore u vrijeme najžešćih osmansko-habsburških ratova i to iz Srednje Bosne, Žepča, Hercegovine, a bilo je i onih koji su se doselili iz Slavonije u vrijeme kratkotrajne habsburške vladavine ovim prostorima.<sup>18</sup> Naime, budući da su Požarevačkim mirom, 1718. godine, Habsburgovci proširili svoj teritorij, slavonsko stanovništvo u tom periodu seli na novoosvojena područja koja su bila rijetko naseljena jer su starosjedioci muslimani selili dublje prema jugu. Tako su austrijske vlasti „mamile slavonske posavce, dajući im izobila zemlje i mnogo olakšica.“<sup>19</sup> Tada dio stanovništva oko županjske Posavine – Bošnjaci, Štitar, Babina Greda te Gundinci, Sikirevci, Jaruge seli na desnu obalu Save i naseljava Donju Mahalu, Tolisu, Bok, Oštru Luku, Matić, Ugljaru, Domaljevac, Bazik, Grebenice, Tišinu i Hasić. Nakon Beogradskog mira 1739. godine, kada Austrija ponovo gubi prostor Bosanske Posavine, većina katoličkog stanovništva ipak ostaje na desnoj obali Save i prihvaća vlast Osmanskog Carstva.<sup>20</sup> Naime, Beogradski mir, jasno je naglasio da se „nijedni stanovnici ne prisiljavaju niti nagone prijeći ili iseliti na drugu stranu, ostavivši i potvrdivši svima njima njihove kuće nedirnutе“.<sup>21</sup>

17 Esad Sarajlić, *Gradačac sa okolinom u prošlosti*, Gradačac 2008, 80.

18 Tako npr. za stanovnike selâ pored Save: Vidovice, Domaljevac, Grebnice, D. Mahala, Orašje i Ugljara, pripovijeda se da su došli iz Slavonije. Risto Jeremić, O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, *Glasnik Geografskog društva*, sv. 7-8, Beograd 1922, 148.

19 Stjepan Pavičić, Razvitak naselja u županjskom području, *Županjski zbornik*, br. 3, Županja 1971, 37. (dalje: S. Pavičić, *Razvitak naselja*).

20 S. Pavičić, *Razvitak naselja*, 37.

21 Ivan Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Zagreb 1993, 116.

## Promjene na tlu Bosanske Posavine od 17. do 19. stoljeća

Masovnije migracije stanovništva koje su započele prvih godina Bečkog rata (1683-1699), a završene Požarevačkim mirom 1718. godine, odvijale su se na način da su kršćani selili prema sjeveru na teritorije gdje je bila vlast bečkog cara, dok su se muslimani povlačili prema jugu. Sve to je imalo direktnog utjecaja na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva kako Bosanske Posavine, tako i Bosanskog ejaleta u cjelini. U navedenom vremenskom periodu u Bosnu su se vraćali potomci onih Bošnjaka čiji su preci u vrijeme osmanske teritorijalne ekspanzije odlazili na prostore današnje Slavonije, Vojvodine i Mađarske, a koji su tokom 16. i 17. stoljeća bili u sastavu osmanske države.<sup>22</sup> Nakon njihovog protjerivanja, pojedini gradovi na tom području su se borili za očuvanje vlastitog urbanog statusa, jer su ostali skoro pusti.

Primjera radi, za vrijeme bečkog rata Slavonija je izgubila 80% svog stanovništva. Takav demografski pad u Evropi nije zabilježen još od epidemije kuge 1348. godine. Tokom ratnih godina ona je bila poprište stalnih seoba. Kršćansko stanovništvo bježalo je u šume zbog straha od Osmanlija, a muslimansko stanovništvo bježalo je prema Bosni zbog istog razloga. „Cestama i putevima žurile su povorke izbjeglica, miješali su se ljudi, žene, djeca i stoka, odjekivali plač, povici, krikovi i njisak konja. Neki su bježali pješice, neki na konjima ili kolima. Od sve svoje imovine nosili su što su ponijeti mogli, ili samo ono što su na sebi imali. (...) Idući tada Slavonijom, moglo se danima putovati od mjesta do mjesta da se ne vidi drugačija slika i ne susretne ljudski stvor. Zemlja je godinama ležala pusta i neobrađena, jer nikoga nije bilo niti je imao s čim da je obrađuje. (...) Plamen rata progutao je ljude i uništio radnu stoku, a glad i bijeda postali su stalni pratoci malobrojnog stanovništva Slavonije.“<sup>23</sup>

Znatan dio tih izbjeglih porodica, koji nisu htjeli preći na katoličku vjeru, u prvim decenijama 18. stoljeća naseljava se u blizini granica Habsburške monarhije. Ne mali broj muhadžira koji su do 1699. godine živjeli u Slavoniji, poslije Karlovačkog mira naseljavaju se na teritoriji Posavine. Oni pak, koji su živjeli na prostoru Ugarske naseljavali su se po majevičkim selima u Tuzli, Modriči i okolnim susjednim mjestima.<sup>24</sup> Nagli priliv tako velikog broja novog stanovništva imao je

22 U vrijeme bečkog rata (1683-1699) pristigla su i dva istaknuta roda. Riječ je o Karabegovićima i Hadžićima, koji su nakon uspješne vojne akcije generala Pikolominija uspjeli pobjeći iz Budima u krajeve južno od Save, u današnji modrički kraj. Iz roda Karabegovića, koji se razgranao, potječe ukupno 19 domaćinstava čiji ogranci su: Karabegovići, Ganibegovići, Jusufbegovići i Mehmedbegovići. Od Hadžića, koji se također u ove krajeve doseliše nakon Srijemsko-karlovačkog mira 1699. godine, ostadoše ovi ogranci: Dedići, Hadžići, Hadži-Haskići, Hadži-Dedići, Hadži-Husići, Hadži-Omerovići i Hadži-Ahmetovići. Za njih se kaže da su u ove krajeve došli iz Slavonske Požege. Milenko S. Filipović, *Modriča nekad i sad*, Naučno društvo NR BiH, Posebna izdanja, knj. I, Sarajevo 1959, 55-56.

23 Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Osijek 1988, 34, 40-41.

24 Enes Pelidija, *Banajalučki boj iz 1737. uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003, 79-80.

kobnih posljedica i za njih i za starosjedioce. Došavši bez „igdje ičega“, naseljavani često na pusta, pa i močvarna (u Posavini) i planinska zemljišta, ubrzo su bili zahvaćeni epidemijama, bolestima i glađu kakvu izazivaju svi veliki ratovi, pa su masovno umirali.<sup>25</sup> O tome je fra Nikola Lašvanin u svom Ljetopisu zapisao sljedeće: „Bijaše na Bosni Husejin-paša. – I pomori oganj<sup>26</sup> u prolitje ljude gore nego kuga. – Iste godine pade snig i mraz na žita. I bi glad koga nije nitko zapamtio... Pomr mlogi narod od glada. A bižanija bižaše od Save prid vojskom cesarovom. Kud god bi se mako, ležahu mrtvaci, nit se kopahu, nit imadijaše tko“. Ljudi jidahu resu liskovu, s drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke...“.<sup>27</sup>

Kakvo je dramatično stanje vladalo u Bosanskom ejaletu tog vremena, vidi se iz jednog izvještaja koji su ulema, dobri ljudi, šejhovi i sirotinja grada Sarajeva 1695. godine uputili Visokoj porti, a u kojem se navodi: „Naš kraj se nalazi na samoj granici Carstva. Neki naši, koji su bili sposobni za borbu i rat, su za vrijeme ratova u bojevima izginuli, a neki su, opet, prošle godine pomrli od kuge. Neki su za vrijeme suše i nerodice i pred navalom neprijatelja pobjegli. Ono što je preostalo, ima dvanaest godina kako se, koliko mogu, bore sa dušmanima. U našoj bližoj i daljoj okolini, jedna raja je prebjegla neprijatelju, a jedna se odmetnula u hajduke. Na drumovima stalno pljačkaju trgovce, putnike i ono što je od raje preostalo...



Prilog 3. Osijek, pogled na osmanski šehar s istaknutim gradskim džamijama (17. stoljeće).

Od 48 nekada uređenih i naseljenih kadiluka u vilajetu Bosni ostalo je još svega tri-četiri kadiluka. U strahu od neprijatelja koji se približava sa sve četiri strane, ehalija (stanovništvo, prim.a) pretežno živi po skloništim i pećinama.<sup>28</sup>

Ovako teško stanje uticalo je na to da sultanovi nemuslimanski podanici uz rijeku Savu – u situaciji kada se brojni muhadžiri doseljavaju

u njihovu okolinu – još u toku rata prelaze na stranu sultanovih protivnika. Tako su potajno skupine katolika i pravoslavaca prelazile Savu i naseljavale pogranična sela, ali i osnivale nove poput Prnjavora, Svilaja i Zbjega (Slavonska Posavina).

25 Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, 71

26 Oganj se ovdje uzima u značenju: groznica, vrućica.

27 Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo-Zagreb 2003, 197.

28 Kako je 1698. godine spriječeno masovno iseljavanje Bošnjaka? <http://www.ghb.ba/kako-je-1698.-godine-sprijeceno-masovno-iseljavanje-bosnjaka-> (13.5.2019).

Drugi su se selili sjevernije prema Požegi, Đakovu i Osijeku.<sup>29</sup> Mnogi franjevački župnici sa teritorija današnje Bosanske Posavine, preveli su svoje vjernike u Slavoniju i Srijem. Tako je fra. Andrija Šipračić, dubočki župnik preveo iz svoje župe oko 2.700 duša, preko Save u Slavoniju naselivši ih sve do Slavonske Požege.

U vrijeme povlačenja princa Eugena Savojskog iz Sarajeva,<sup>30</sup> pred sam kraj 17. stoljeća, pod vodstvom bosanskih franjevaca, modrički kraj je napustilo preko 6.000 katolika. Najviše ih se naselilo nedaleko od Đakova, gdje je bilo sjedište biskupije.<sup>31</sup> O iseljavanju katoličkog stanovništva, naročito na početku 18. stoljeća, kada se proćulo da je Slavonija došla pod vlast Habsburške monarhije (Austrije), svjedoči i sačuvana matična knjiga za područje drenovačke župe (istočna Slavonija) koja evidentira doseljenike iz Bosne.

„ (...) Prema tome tu su zabilježeni ljudi koji su bili doseljeni iz sela Koraja, Bogutova, Dragaljevca, Crnjeljeva, Maleševaca, sve sela iz župe Korenite, onda iz Bile (danas Bijele), Boče, Bodežišta, Zovika, Strepaca, i to nekoliko porodica koje danas nose prezime Strepачki, iz sela Ulovića, Ulica i Hrhova, sve iz župe Bile. Poveći broj doselio je iz župe Dragunj koja je 1673. godine imala 4.161 katolika. Ona se nalazila na jugozapadnom dijelu Majevice prema Tuzli. (...) Župa tramošnjička dala je preseljenike uglavnom krajevima zapadno otuda, ali nešto se porodica našlo iz nje i u Podgajcima i u Rajevu Selu.“<sup>32</sup>

Za vrijeme rata od 1716. do 1718. habsburški general Petraš je povukao gotovo sve preostale katolike (bosanske Šokce<sup>33</sup>) iz okolice Zvornika. Tako je od 1675. do 1739. godine Bosnu napustilo oko 200.000 katolika koji su poglavito naselili Slavoniju te Baranju, Bačku i Banat promijenivši tako dotadašnju etničku sliku tih prostora.<sup>34</sup>

Odbjeglo kršćansko stanovništvo sa prostora Bosanske Posavine, donekle je nadomještalo muslimansko i hrišćansko koje je dolazilo iz raznih krajeva od sjevera iz Ugarske pa na jug do Hercegovine. Tako su mjesta Dubočac i Velika

29 Antun Lešić, *Stanovništvo Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, 89-90. <https://hrcak.srce.hr/file/271855> (14.5.2019). (dalje: A. Lešić, *Stanovništvo Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća*).

30 O pohodu Savojskog i stanovništvu koje se s njim povuklo preko Save, Andrija Kačić Miošić u svome „Razgovoru ugodnom naroda slovinskog“ pjeva: Koliko je pusto Sarajevo, šer bijeli, gnizdo trgovačko, svega ga je princip osvojio, sa četiri strane užegao. / Vojska mu se u skerlet obuče, sve bogatstvo iz njega izvuče pak se vrati k ravnoj Slavoniji pivajući, konje igrajući. / Tad krstjani mnogi uskočiše, silenoga cara odbigoše: u Brodu se namistiše jedni, u Sibirju i selu Kobašu; / u Požegu drugi otiđoše ter požežki varoš naseliše, bojak biše, glave odsicaše pod kriocem bečkoga cesara. / Često oni u četu idahu, plino gone, tursko robje vode. I sada su na glasu junaci ter se zovu delije Posavci. Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. <http://dzs.ffzg.unizg.hr/html/Kacic.htm> (17.5.2019).

31 P. Živković, *Usora i Soli*, 57.

32 S. Pavičić, *Razvitak naselja*, 36.

33 U *Glasniku zemaljskog muzeja* od 1891. godine, na 272 strani, tumači se da je ime Šokac, nastalo zbog toga što su se katolici u hrpama iseljavali u Mađarsku, jer u turskom jeziku riječ čok-čok znači mnogo-mnogo, a Mađari ugledavši veliku masu, zavikaše im šok-šok. Druga teorija smatra da su Šokci ime dobili po tome što su oni zapravo bili uskoci, odnosno skokci s obje strane rijeke Save.

34 A. Lešić, *Stanovništvo Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, 91.

(Derventa), nekad središta franjevačkih župa, postala naselja sa muslimanskim stanovništvom. Slično je bilo sa Sočanicom (Derventa) i Vinskom (Brod) koje su naseljene pravoslavnim stanovništvom kao i selom Majevac (Doboj).<sup>35</sup> Poslije tih egzodusa, katolici su u 18. stoljeću, postali najmanja vjerska skupina, ne samo na prostoru Posavine, nego i u Bosni općenito.

### Dolazak muhadžira iz zapadne Srbije na tlo Bosanske Posavine u 19. stoljeću

Muslimansko stanovništvo na prostoru Smederevskog sandžaka, u kojem je bilo veoma malo etničkih Turaka, koje su nazivali „Turkušama“ (tursko čeljade), „Gangrcima“ ili „Mandžukama“, je početkom 19. stoljeća činilo većinsko stanovništvo, naročito u Beogradu, Šapcu i Užicu. U jedanaest nahija ovoga sandžaka oni su predstavljali 58% stanovništva.<sup>36</sup> U Beogradu su predstavljali četiri petine u odnosu na drugo stanovništvo, u Užicu su činili 96,7% populacije, a 65% u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima, u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od čega oko 200 pod oružjem.<sup>37</sup> Isti izvori su procjenjivali da se uoči krize 1862. godine, u kneževini Srbiji nalazilo „oko 12.500 muslimana, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika“.<sup>38</sup>

Poslije naglog pogoršanja odnosa između srbijanske kneževinske vlade i osmanskih garnizona u gradovima tokom 1862. godine, Srbija je uspjela da se s Portom dogovori o tome da muslimansko stanovništvo koje je boravilo po gradovima u Srbiji, napusti odmah svoje domove.<sup>39</sup> Još od polovine 1862. godine, muhadžiri su počeli neorganizirano i u većim grupama prelaziti preko Drine u Bosnu. Osmanske vlasti su se trudile da što je moguće više olakšaju teškoće tih ljudi nastojeći da izlaze u susret novodoseljenim muhadžirima kao i da se brinu o njihovom smještaju, ishrani i uopće prvoj pomoći. U naređenju koje je Porta uputila bosanskom valiji Osman-paši, bilo je izričito naglašeno da se moraju uložiti krajnji naponi kako bi se doseljenici što bolje smjestili, uz napomenu da oni tom prilikom ne smiju osjetiti ni poniženja ni uvreda, a kamoli šta više.<sup>40</sup>

35 Ahmet Omerhodžić, *Derventa i okolina*, Sarajevo 1981, 21.

36 Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)*, *Znakovi vremena, Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, br. 12, Sarajevo 2001, 67. (dalje: S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije*).

37 U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz šezdesetih godina 19. stoljeća: „Šabac grade, moj veliki jade! / Kroza te se proći ne mogaše / Od Mus-age i od Halil-age / Od srebrenih noža i pušaka / I od njina velika jordama“. Jedno od naseljenih mjesta u šabačkoj nahiji zvalo se Veliki Bošnjak. Danas nosi naziv Dragilje. Stari Adžbegovac u negotinskoj nahiji danas se zove Srbovo, naselje Turčin u jagodinskoj nahiji danas nosi ime Staro Selo i slično.

38 S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije*, 67.

39 Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću – studije i članci*, Tešanj 2008, 465. (dalje: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću – studije i članci*).

40 G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću – studije i članci*, 77.

Prognani muhadžiri su prvobitno bili razmješteni po privatnim kućama. Vlasti su im davale novčanu pomoć iz državne kase koja je bila nedovoljna za njihovo minimalno izdržavanje. Zbog toga se pristupilo sakupljanju dobrovoljnih priloga, koje su u nekim krajevima bili obavezni da uplate svi stanovnici pa i hrišćani. Najveći broj muhadžira naselio se na teritoriju Zvorničkog kajmakamluka: po Zvorniku, Srebrenici, Vlasenici, Tuzli, Janji, Bijeljini, Brčkom i Gračanici.<sup>41</sup> Sultan je doseljenike oslobodio i vojne obaveze u narednih 20 godina, tj. do 1882. godine.<sup>42</sup> Lokalne vlasti su pravile planove da neke muhadžire nasele na konfiskovanim imanjima Husein-kapetana Gradašćevića. Ruske diplomate iz Sarajeva su izvještavale svoje pretpostavljene da će se muhadžiri teško privići na obradu zemlje jer oni nisu bili zemljoradnici, već mahom gradsko stanovništvo.<sup>43</sup>



Prilog 4. Donja Azizija (Orašje) u drugoj polovini 19. stoljeća.

Kozluku (na području današnje općine Zvornik), Brezovom Polju (danas u sastavu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine), te Donjoj i Gornjoj Aziziji, odnosno Orašju i Bosanskom Šamcu. Sva nova naselja bila su sagrađena po istom planu sa pravilno raspoređenim ulicama. Snabdjevena dovoljnim količinama pitke vode, imala su po jednu džamiju, a svaka porodica je dobila poveću obradivu parcelu od 25 do 40 dunuma. Svi novopridošli stanovnici tih naselja doselili su se iz Užica, Valjeva, Šapca, Beograda i Sokola, pa su po njima dobijali prezimena: Užičanin, Valjevac, Šabić, Biogradlija, itd.

Još nije precizno utvrđeno koliko se tada iselilo muslimana iz Srbije u Bosnu. Prema nekim podacima radi se o broju od oko 8.000 ljudi, dok je ruski konzulat u Sarajevu, tvrdio da je iz Srbije zaključno sa 1867-1868. godinom protjerano u Bosnu oko 30.000 muslimana.<sup>44</sup> Svakako da ove podatke treba uzeti s

41 Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 76-77.

42 Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, 123.

43 Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 90. (dalje: I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*).

44 Uporedi: I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996, 260, (Pogovor M. Pelešića). Dr. Ibrahim

rezervom, jer još uvijek ne postoje dokumenti koji bi ih mogli potvrditi. Naravno, nisu svi oni bili naseljeni u Zvorničkom kajmakamluku. Dobar dio njih je odlučilo da putuje što dalje od Srbije prema zapadu. Kada su konačno došli do rijeke Une i dalje više nisu mogli, jer je s druge strane bilo drugo carstvo (habsburško), odlučili su da se tu i nastane. To su bile mahom porodice iz Užica i okoline za koje su izgrađena dva naselja u Banjalučkom kajmakamluku i to: Orahovo (između Bosanske Gradiške i Jasenovca) i jedno naselje na ulazu u Bosansku Kostajnicu koje i danas nosi naziv Užice.<sup>45</sup> Jedan broj prognanih naselio se kod rodbine i prijatelja u drugim gradovima širom Bosne, a dosta ih se uputilo i na teritoriju Novopazarskog sandžaka koji je u to vrijeme također bio u sastavu Bosanskog ejaleta.

O političkim prilikama koje su pratile doseljavanje muslimanskih prognanika iz Srbije i nastojanju srbijanske vlade da izazove reakciju i nemire u Bosni, pisao je i pruski konzul dr. Blau. „Nije prošlo mnogo vremena, veli Blau, kako mi je u povjerenju saopćeno, da je srpskom otpravniku poslova u Istanbulu sa zvaničnog mjesta uručen jedan memorandum ministra Garašanina, u kojem se okrivljuje ejaletska vlada u Bosni za ugnjetavanje i nepravilnosti prema hrišćanskom stanovništvu, kao što su razne pronevjere, pravna uskraćivanja i svakovrsna zlostavljanja.“ Nabranje ovih nepravilnosti se odnosilo na događaje iz 1863/64. godine, pa su navedene brojne, tobože, razne zloupotrebe i da stanovništvo plače da se do neba čuje. Engleski poslanik u Sarajevu Holmes je ocjenjujući ovaj memorandum istakao kako on predstavlja stranačko i nedopustivo miješanje u kojima ima „malo istine, mnogo laži i raznih izvrtanja, i dodavanja raznih izmišljotinja samo da bi se proizvelo mnogo mržnje.“ Također i pruski konzul je smatrao da za ovaj memorandum srbijanska vlada snosi veliki dio odgovornosti, posebno što je on doveo do talasa iseljavanja pravoslavnih seljaka iz Bosne upravo u proljeće 1864. godine.<sup>46</sup>

To je zapravo i bio stvarni cilj tog memoranduma. U pozadini svega je bilo nastojanje srbijanske vlade da krajeve koji su ostali pusti nakon protjerivanja muslimanskog stanovništva popuni pravoslavnim življem koje je do tada bilo naseljeno uz rijeku Savu. Naime, oni su u tom trenutku bili najpodesniji element iz razloga što su bili najviše pogođeni muslimanskim doseljavanjem iz Srbije, a to je olakšavalo posao agitatorima koji su podsticali i organizirali njihovo iseljavanje iz Bosne. S tim ciljem, iseljenicima, posebno onima iz Posavine, srbijanska vlada

---

Tepić piše da ovaj podatak treba uzeti svakako s rezervom „jer još uvijek ne postoje dokumenti koji bi ih mogli potvrditi“.

45 Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit, *Povijest Bosne*, knj. II, Sarajevo 1999, 1107. Muvekit na ovom mjestu navodi Kostajnicu u Banjalučkom kajmakamluku kao novoizgrađeno naselje za muhadžire iz Srbije. Međutim, Šljivo ne spominje da je riječ o kompletno novoizgrađenom naselju nego da je riječ o 182 novosagrađene kuće u kojima je smješteno 728 stanovnika. G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću – studije i članci*, 485.

46 Pavle Mitrović i Hamdija Kreševljaković, Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870), Naučno društvo Bosne i Hercegovine, *Grada*, knj. V, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 3, Sarajevo 1958, 83-85.

je obećavala da više godina neće plaćati poreze, a dobijat će i razne povlastice od države.

Samim tim, srbijanska vlada nastojala je postići dva bitna cilja: popuniti upražnjena muslimanska područja uz granicu sa Bosnom i predstaviti međunarodnoj javnosti osmansku vlast kao nekoga ko čini isto ono što je ona učinila muslimanima u Srbiji. Time je zapravo nastojala opravdati muslimansko protjerivanje iz Srbije i sve to na neki način relativizirati u očima evropske i svjetske javnosti. Međutim, osmanske vlasti su vrlo brzo prepoznale ove namjere i zaustavile daljnja iseljavanja. Rezultat svega toga bilo je djelomično napuštanje posjeda u Bosni od strane pravoslavaca da bi u Srbiji zaposjeli slobodne oranice koje su ranije pripadale muslimanima.<sup>47</sup>

Doseljavanje muslimanskog stanovništva na teritoriju Bosanskog ejaleta, odnosno Zvorničkog kajmakamluka zasigurno je imalo za posljedicu promjenu kako etničkih tako i agrarnih prilika na ovom prostoru. Međutim, bitno je istaći da to nije značajnije utjecalo na međunacionalne odnose koje je srbijanska vlada nastojala preko svojih agenata bitno narušiti. Rezultat je to pravovremene intervencije osmanskih vlasti, ali i naseljavanjem muslimanskih prognanika u najvećoj mjeri na državno zemljište uz Savu koje je ranije pripadalo Husein-kapetanu Gradaševiću.<sup>48</sup>

## Zaključak

Prva dva stoljeća osmanske vlasti na prostoru sjeveroistočne Bosne, a samim tim i Bosanske Posavine, bila su sudbonosna za demografsku i konfesionalnu sliku tih dijelova današnje Bosne i Hercegovine. Demografska i konfesionalna slika više se nije mogla vratiti na stanje, kakvo je bilo u ranijem razdoblju. I u privrednom pogledu zbog čestih vojnih djelovanja, taj kraj se nije mogao bolje razvijati. Osim vojske, tim su područjem harale i brojne epidemije, koje su također, doprinosile demografskim promjenama.

Gledajući u cjelini, migraciona kretanja stanovništva, kako u Bosanskoj Posavini, tako i u Bosanskom ejaletu, odvijala su se ili prisilno u ratnim vremenima kada su bila i najmasovnija ili mirnim putem zbog ekonomskih razloga. Važnu prekretnicu u strukturnoj promjeni stanovništva Posavine predstavlja Bečki rat, a samim time i ratna djelovanja koji su raselila veliki broj stanovništva.

<sup>47</sup> G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću – studije i članci*, 65.

<sup>48</sup> Svakako da treba spomenuti da u ovo doba ima dosta i Jevreja, koji su se nastanili po cijeloj Posavini. Zatim, da krajem 18. stoljeća i na ove prostore dolaze i Cincari koje Osmanlije dovode iz Makedonije, kao vrsne trgovce. Vremenom su sve one izgubile svoj identitet i potpuno se poslovenili. Iz njihovih redova potiču mnoge trgovačke porodice u Brčkom, Tuzli i Gračanici. Otuda je i kasnije čuvena trgovačka porodica Krsmanovića koji su polovinom 19. stoljeća odselili u Beograd i tamo izgradili desetak monumentalnih građevina koje se svojom ljepotom i danas ističu.

Iz tih razloga, smatra se kako danas u cijeloj Bosanskoj Posavini nema stanovništva starijeg od kraja 17. stoljeća. U knjizi *Brčko i okolina* Jovana Milićevića, koja je izdata 1961. godine, navodi se da je najstarije današnje stanovništvo muslimansko, mada u nekim krajevima i pravoslavno stanovništvo po starosti ne zaostaje mnogo iza muslimana. Pored muslimana i pravoslavnih ima i katolika, koji su relativno najmlađi i koji su se uglavnom naselili za vrijeme kratkotrajne habsburške okupacije ovih krajeva u prvoj polovini 18. stoljeća.

U to vrijeme za muslimane je karakteristična pojava jačanja svijesti da jedino svojom odlučnošću u narednim ratovima mogu sačuvati голу egzistenciju, te da od Porte ne mogu očekivati nikakvu veću pomoć. Sve te promjene su u narednim decenijama još više došle do izražaja, kada usljed ratova, kuge i drugih bolesti, procenat muslimanskog stanovništva naglo opada. Zahvaljujući tome, ali i talasima novog doseljavanja, pravoslavno stanovništvo, tokom 19. stoljeća postaje relativna većina u Bosanskom ejaletu. Bila je to većina koja nije imala ni traga svijesti o staroj srednjovjekovnoj bosanskoj tradiciji i državnosti. Naprotiv, njihovu svijest prožimala je srpska narodna tradicija i osjećanje povezanosti sa ostalim Srbima. Prema tome, nije slučajno da su krajevi u kojima je pravoslavno stanovništvo činilo većinu, tj. istočna Hercegovina, Bosanska Krajina i Posavina bili glavna žarišta svih pobuna u Bosanskom ejaletu tokom druge polovine 19. stoljeća.

## Summary

The first two centuries of Ottoman rule in the area of northeastern Bosnia, and therefore of the Bosnian Posavina, were crucial for the demographic and confessional image of these parts of present-day Bosnia and Herzegovina. The demographic and confessional picture could no longer return to what it was in the earlier period. Even in economic terms, due to frequent military activities, the region could not develop better. In addition to the military, the area has been plagued by numerous outbreaks, which have also contributed to demographic change.

On the whole, migration movements of the population, both in the Bosnian Posavina and the Bosnian Eyalet, took place either forcibly in times of war, when they were also most massive or peaceful for economic reasons. An important milestone in the structural change in the population of Posavina is the Vienna War, and therefore the acts of war that displaced a large population.

For these reasons, it is believed that there is no population in the entire Bosnian Posavina older than the end of the 17th century. The book *Brcko and the Surroundings* by Jovan Milićević, published in 1961, states that the oldest population today is Muslim, although in some parts the Orthodox population does not lag far behind Muslims in terms of age. In addition to Muslims and Orthodox, there are also Catholics, who are relatively youngest and mostly settled during the short-lived Habsburg occupation of these lands in the first half of the 18th century.

At the time, Muslims were characterized by an awareness-raising that only through their determination in the coming wars could they preserve a bare existence, and that they could not expect any greater help from Porte. All these changes became even more pronounced in the coming decades, when, as a result of wars, plague and other diseases, the percentage of the Muslim population declined sharply. Thanks to this, but also with the waves of new immigration, the Orthodox population became a relative majority in the Bosnian eyalet during the 19th century. It was a majority that had no clue to the old medieval Bosnian tradition and statehood. On the contrary, their consciousness was permeated by the Serbian folk tradition and a sense of connection with other Serbs. Therefore, it is no coincidence that the places where the Orthodox population was the majority, i. eastern Herzegovina, the Bosnian Krajina and Posavina were the main focal points of all rebellions in the Bosnian eyalet during the second half of the 19th century.

**Enes PAŠALIĆ, prof.**  
Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine  
E-mail: pasalicenes@gmail.com

UDK:94:908:3:314.1(497.6 Brčko)"405"  
908:3:314.1(497.6 Brčko)"405"

## **KULTURA SJEĆANJA NA PRISILNE MIGRACIJE U BRČKOM**

**Apstrakt:** Tema „Kultura sjećanja na prisilne migracije u Brčkom“, dovodi u prvi plan vezu između migracija i sjećanja. Sa sociološkog aspekta ova veza je posebno bitna jer postojanje kulture sjećanja, prije svega sjećanja na migracije, tvori zajednice sjećanja kao pretpostavku svake društvenosti. Kultura sjećanja je institucionalno sjećanje o nekim događajima koje se eksteriorizira u simboličke forme muzeja, arhiva, priča, spomenika, svetih mjesta, slika, skulptura... i koje se putem svetkovina i rituala čuva od zaborava kao socijalna supstanca svakog kolektiviteta. Migracije su kretanja ljudi u prostoru koja dovode do određenih promjena. Prisilne migracije su povezane sa geopolitičkim promjenama. Elementi migracija su prostor iseljenja, prostor useljenja, migranti i domicilno stanovništvo. Subjekti migracije i domicilno stanovništvo se razmatraju sa aspekta etničkog, religijsko-konfesionalnog i nacionalnog određenja, a prostor useljenja/iseljenja sa teritorijalno-administrativnog, državno-pravnog i političkog aspekta. Mada su migracije oblikovale prostor Brčkog, Brčko institucionalno, ali i na nivou etno-nacionalnih zajednica koje tu žive, nema samosvijest o svom historijskom trajanju i historijskom identitetu.

Migracije na prostoru Brčkog pratimo od doseljavanja Slavena na prostore Brčkog; iseljavanja katolika, naseljavanja pravoslavnih Vlaha i islamizacije nakon okupacije Brčkog od strane Osmanlija; doseljavanja muslimana iz Srbije u 19. vijeku; doseljavanja trgovaca u Brčko u 19. vijeku; iseljavanja muslimana za vrijeme austrougarske okupacije; doseljavanja izbjeglica iz Podrinja 1941. godine; protjerivanja i istrebljenja Srba i Židova za vrijeme NDH i protjerivanja Muslimana i Hrvata 1992. godine.

Osnovno pitanje koje smo postavili je: Da li Brčko kao jedna urbana sredina, koja se još posredstvom brčanskih trgovaca u 19. vijeku izdigla iz provincijalne zatvorenosti i ekonomski, pa i kulturno internacionalizirala, a u vrijeme Austro-Ugarske i socijalističke Jugoslavije modernizirala, ima historijsku samosvijest o svom historijskom bivstvovanju koje se ogleda u kulturi sjećanja na migraciona kretanja njenog stanovništva. Od toga da li u Brčkom postoji zajednička kultura sjećanja (zajednica onih koji se sjećaju svoje zajedničke prošlosti) zavisi i stepen integriranosti brčanskog društva. U nedostatku jedinstvene Mi-grupe ili zajednice sjećanja može se govoriti o podijeljenom brčanskom društvu na više

*Mi-grupa ili zajednica sjećanja. Brčko očigledno nema eksterno uprisutnjenu prošlost u vidu muzeja, arhiva, slika, skulptura, tekstova, godišnjica, koja se evocira svetkovinama i godišnjicama, a posebno kada su u pitanju traumatična i bolna iskustva emigracija i imigracija na ovim prostorima. Stoga se ne može govoriti o stanovništvu Brčkog kao jedinstvenoj i solidarnoj Mi-grupi. Na mjestu kolektivnog sjećanja je prikrivena trauma, zaborav, ćutanje i tugovanje ili praznina. Sjećanje se svodi na komunikativno „ogovaranje“ unutar pojedinih etno-nacionalnih grupa. Stoga se kolektivni institucionalni mentalitet Brčkog može uporediti sa Ničeovim opisom kulture sjećanja stada koje se sjeća samo u nuždi preživljavanja ili potrebe za „žderanjem“. Nakon toga sve zaboravljaju pa se onda ponovo ponečeg sjete kada ogladne. Sve to naravno nije slučajno jer kultura sjećanja ovisi o tome ko pamti, da li pamti pobjednik ili poraženi, žrtva ili počinitelj, svjedok ili zločinac... Ako su ovi statusi nedefinirani i nepriznati, veliki dio kolektivnog sjećanja će se gurnuti ispod praga svijesti i na njegovom mjestu će biti zaborav. No, time što se zaboravlja ne znači da ono što se dešavalo nije postojalo. Učinci toga „zaboravljenog“ su itekako prisutni u sadašnjosti.*

**Ključne riječi:** *Migracije, prisilne migracije, kultura sjećanja, Brčko.*

## THE CULTURE OF REMEMBRANCE OF FORCED MIGRATION IN BRCKO

**Abstract:** *The theme “The Culture of Remembrance of Forced Migration in Brcko” brings to the fore the link between migration and memory. From a sociological point of view, this link is especially important because the existence of a culture of remembrance, and above all remembrance of migration, forms communities of memory as a prerequisite for all sociability. A culture of remembrance is an institutional remembrance of some events externalized into symbolic forms of museums, archives, stories, monuments, sacred sites, paintings, sculptures ... and kept from oblivion through pageants and rituals, as a social substance of every collectivity. Migrations are the movements of people in space, that lead to certain changes. Forced migration is linked to a geopolitical change. The elements of migration are emigration space, immigration space, migrants and domicile population. The subjects of migration and domicile population are considered from the aspect of ethnic, religious-confessional and national definition, and the area of emigration / immigration from territorial-administrative, state-legal and political status. Although migration shaped Brcko’s space, Brcko institutionally, but also at the level of ethno-national communities living there, lacks self-awareness of its historical duration and historical identity.*

*Migrations in the Brcko area are monitored from the immigration of Slavs to the Brcko area Emigration of Catholics; immigration of Orthodox Walachs*

*and Islamization after the Ottoman occupation of Brcko; Immigration of Muslims from Serbia in the 19th Century; Immigration of merchants to Brcko in the 19th century; Muslim emigration during the Austro-Hungarian occupation; Immigration of refugees from Podrinje in 1941. i The expulsion and extermination of Serbs and Jews during the NDH 1992 expulsion of Muslims and Croats.*

*The main question we ask is: As an urban area, which arose from provincial encasement and achieved economic and cultural internationalization through activities of the merchants of Brcko in the 19th century, subsequently modernized during the times of Austria-Hungary and socialist Yugoslavia, does Brcko have a historical self-awareness about its historical existence, which is reflected in the culture of remembrance of the migratory movements of its population? The degree of integration of the Brcko's society depends on whether there is a common culture of remembrance in Brcko (a single community of those who remember their common past). In the absence of a single Us – group, or a single community of remembrance, one can speak of a community in Brcko divided into multiple Us – groups or multiple communities of remembrance. Brcko clearly does not have an externally represented past in the form of museums, archives, paintings, sculptures, texts, anniversaries, evoked by pageants and anniversaries, especially when it comes to traumatic and painful experiences of emigration and immigration in these areas. Therefore, one cannot speak of the Brcko's population in terms of a unique Us – group, with common solidarity. In the place of a collective remembrance, concealed trauma, oblivion, silence, sadness or emptiness exists. The memory is brought down to a communicative “gossiping” within certain ethno-national groups. Therefore, Brcko's collective institutional mentality can be compared to Nietzsche's description of a herd memory culture, where herd remembers only in the necessity of survival or the need to “eat”. After that, herd forgets everything, and then remembers it again when they are hungry. Of course, all of this is not accidental, because the culture of remembrance depends on the one who remembers, whether it's the winner or loser, victim or perpetrator, witness or criminal ... If these statuses are undefined and unrecognized, much of the collective memory will be pushed below the threshold of consciousness, and its place will be taken by oblivion. But being forgotten does not mean that what happened never existed. The effects of this “forgotten” exist in the present.*

**Key words:** *Migration, forced migrations, culture of remembrance, Brcko.*

## Uvod

Naslov „Kultura sjećanja na prisilne migracije u Brčkom“, dovodi u prvi plan vezu između migracija i sjećanja. Sa sociološkog aspekta ova veza je posebno bitna jer postojanje kulture sjećanja, prije svega sjećanja na migracije,

tvori „zajednicu sjećanja“ kao pretpostavku svake društvenosti.<sup>1</sup> Migracije imaju centralno mjesto u kolektivnoj memoriji sve tri abrahamske monoteističke religije, judaizmu, kršćanstvu i islamu, i kao takve ne predstavljaju samo odlazak, nego i dolazak. Svaka strana zemlja biva zemlja rođenja (dolaska), a svaka zemlja rođenja biva zemlja stranaca.<sup>2</sup> Još u Starom zavjetu četiri puta u Petoknjižju stoji uputa da se poučavaju djeca Mojsijovoj i židovskoj seobi iz Egipta.<sup>3</sup> Prva biblijska migracija predstavljena je u trećem poglavlju *Knjige postanaka* na samom početku ljudske historije. Zbog prvobitnog grijeha Adam i Eva su protjerani iz Raja na Zemlju da je kultiviraju.<sup>4</sup> Muslimani izgon Muhameda iz Meke u Medinu 622. godine pamte kao vremenski početak muslimanske ere.<sup>5</sup> Svaka migracija je istovremeno kraj i novi početak povezan sa određenim prostorom. Da bismo očuvali ovu vezu između kraja i početka, moramo je zapamtiti, a onda to zapamćeno čuvati od zaborava (pod sjećanjem).

Sjećanje je sposobnost koja nam omogućava da formiramo svijest o sopstvenom identitetu, kako na kolektivnom tako i na ličnom nivou. Ljudski identitet je izgrađen od vremena. Da bi se moglo govoriti o identitetu moramo sebe sagledati u vremenskom kontinuitetu.<sup>6</sup> Sinteza vremena i identiteta se efektuiru putem sjećanja.<sup>7</sup> Kultura sjećanja formira zajednicu sjećanja, zajednicu (Mi) onih koji uspostavljaju svoje socijalne veze sjećanjem na svoje porijeklo, na svoju zemlju koju su morali napustiti i novu zemlju na kojoj su se naselili. Time se uspostavlja i reprodukuje vremenski (generacijski) kontinuitet (svijest o porijeklu) koji je povezan socijalnim i kulturnim vezama sa prostorom. Tako sjećanje biva „konektivni faktor“ koji čuva (uspostavlja) identitet zajednice i njenu tradiciju, te omogućava tom identitetu socijalizaciju prostora i vremena kao bitnih pretpostavki svakoga iskustva.<sup>8</sup> Bez zajednice sjećanja nema potpunog integriteta jedne socijalne, kulturne i političke zajednice.

## Migracije

Generalno migracije možemo odrediti kao kretanje određenih grupa ljudi i pojedinaca u prostoru, bilo preko internacionalnih granica, bilo unutar jedne

1 Jan Assman, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005.

2 Fabio Baggio, *Theology of Migration*, Quezon City, Philippines 2005, 2.

3 „Svome sinu tog dana objasni: to je za ono što mi je Jahve učinio kada sam se iz Egipta izbavio...“ (Ex. 13.8) Vidjeti Jan Assman, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005, 17. (dalje: J. Assman, *Kulturno pamćenje*).

4 Fabio Baggio, *Theology of Migration*, Quezon City, Philippines 2005.

5 Mohammad Hashim Kamali, *The Significance of Hijrah in Islam*, Islam and Civilisational renewal, 122-124.

6 Locke je među prvima koje je doveo u vezu identitet, vrijeme i sjećanje. Vidjeti: Michal Sladeček i Jelena Vasiljević, Problematičnost pojma „Kolektivno sećanje“, u: *Kolektivno sjećanja i politika pamćenja*, Zavod za udžbenike, Beograd 2015, 9.

7 Jan Assman, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005.

8 Assman uspostavlja vezu između sjećanja na migracije, identiteta i simboličkog trajanja u prostoru i vremenu. Vidjeti: J. Assman, *Kulturno pamćenje*, 17-41.

države. Migracije obuhvataju svako kretanje ljudi bez obzira na obim i razloge. One uključuju izbjeglice, raseljene osobe, osobe bez mjesta boravka, ekonomske migrante...<sup>9</sup> Shodno razlozima migracija, migracije smo podijelili na dobrovoljne (voluntary migration) i prisilne migracije (forced migration).

Prisilne migracije najčešće imaju političku pozadinu jer su uzrokovane nasiljem koje ima i političke ciljeve. Dobrovoljne migracije uobičajeno su zasnovane na ekonomskim razlozima. U praksi migracije uobičajeno počivaju i na jednim i na drugim razlozima.<sup>10</sup>

Osobe koje su prisilni migranti nazivaju se izbjeglicama (refugges). Izbjeglice definiramo kao osobe koje su zbog straha od proganjanja na rasnoj, religijskoj, nacionalnoj osnovi ili zbog članstva u određenoj organizaciji prisiljeni napustiti mjesto svog porijekla i boravka jer državni organi nisu u stanju da im pruže adekvatnu zaštitu.<sup>11</sup>

### Migracije kao trauma

Ljudi su ukorijenjeni u prostor i svaka društvena grupa svoj identitet veže za određeno mjesto. Prostor treba razlikovati od mjesta. Prostor je apstraktni okvir ljudskog djelovanja koji se putem te djelatnosti fizički mijenja i ispunjava osjećanjima, vrijednostima, značenjem i kao takav postaje mjesto. Mjesto je socijalizirani prostor koji ima svoje značenje i za koje smo na mnoge načine vezani.

Svaka migracija, posebno prisilne migracije, proizvode kulturni šok, osjećaj diskontinuiteta, gubitak kultiviranog prostora, objekata, ljudi, načina života, uspomena koje su vezane za određena mjesta. Gubitak sopstvenog mjesta (kultiviranoga životnog prostora) znači gubitak prijatelja, jezika, stila života, prehrane, osjećaja sigurnosti. Prisilne migracije su traume koje mogu dovesti do praznina u doživljaju vremena, sopstva, drugih ljudi i svijeta.<sup>12</sup> Prisilni dolazak u drugo mjesto življenja, u drugu kulturu, običaje, među nepoznate ljude je kulturni šok. Izbjeglica se, ili prepušta žalovanju za izgubljenim, ili se integriraju u novo društvo, u novu kulturu. Proces integracije je kompleksan proces i od njega u bitnome ovisi sam identitet grupe, njena samosvijest i njeno samodefinisanje. Dolazak drugih i drugačijih u određeno društvo ili koegzistencija različitosti traži ne samo prilagođavanje pridošlica nego i redefiniranje grupe.

9 The phenomenology of migration, International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies.

10 Kriteriji podjele na dobrovoljne i prisilne migracije nisu do kraja jasni ali ova podjela ostaje važna i korisna za analitičke svrhe. Vidi: Alexander Betts, *Forced Migration and Global Politics*, Wiley-Blackwell 2009, 5. (dalje: A. Betts, *Forced Migration*).

11 A. Betts, *Forced Migration*, 5.

12 Cathy Caruht, *Unclaimed experience Trauma, Narrative and History*, The Johns Hopkins University Press Baltimore and London, 1996.

## Integracija migranata

Svaka društvena grupa podrazumijeva identitet po kojem se razlikuje od drugih društvenih grupa. Kolektivni (grupni) identitet se izražava kao „ja koje je Mi i Mi koje je ja“<sup>13</sup> i koje je temeljni princip ljudske društvenosti, a koji se po Assmanu izražava kao „zajednica sjećanja“. Istovremeno svaka uspostava kolektivnog identiteta (Mi) proizvodi svoju razliku, one koji su isključeni, one (kolektive i pojedince) koji nisu Mi. Spram svakog onoga koji ne pripada identitetu grupe, koji je Drugi i drugačiji se uspostavljaju razlike koje mogu biti uzrok disfunkcionalnosti društva ili voditi u konflikte. Najbitniji elementi grupnog identiteta (razlike) su etničko porijeklo, religijska pripadnost i nacionalno opredjeljenje koji se objektiviziraju na određenom prostoru i sa njim povezanom administrativno-teritorijalnom, odnosno državnom uređenju.

Proces društvene integracije migranata pretpostavlja migrante ili subjekte integracije, društvo u koje treba da se integriraju kao i sam proces integracije.

Prisilni migranti su gotovo uvijek u stanju kulturnog šoka, osjećaja diskontinuiteta zbog gubitka mjesta ranijeg življenja za koje su vezana njihova sjećanja, razni objekti, način života, prijatelji. Taj kulturni šok prati ogromna ljudska patnja, kako zbog iskustva nasilnog odlaska, tako i zbog gubitka koji je sa tim povezan.<sup>14</sup>

Stanovnici zemlje domaćina se najčešće etnički, socijalno i kulturno razlikuju od pridošlica. Te etničke, socijalne i kulturne razlike uslovljavaju da zemlja domaćin sa oprezom i rezervom gleda na izbjeglice, kao što izbjeglice sa nelagodom prihvataju nove uslove života.

Ako se radi o migrantima sa različitim etničkim porijeklom, religijskim vjerovanjima, socijalnim statusom i kulturom, različitim iskustvom i navikama neophodno je da dođe do integracije da bi se izbjegli sukobi. Integraciju je lakše provesti ako se radi o grupama sa sličnim kulturnim obrascima života.

Najjednostavnije, integraciju definišemo kao „proces prihvatanja imigranata da postanu sastavni dio društva“.<sup>15</sup> Prihvatanje se odnosi kako na migrante koji treba da prihvate novo društvo, tako i na društvo domaćina koje treba da prihvati pridošlice.

Integracija se može istraživati na nacionalno-državnom nivou, na etno-nacionalnom nivou, ali u posljednje vrijeme posebna pažnja je poklonjena istraživanju na nivou jednog grada,<sup>16</sup> koje ćemo i mi koristiti u ovome radu.

13 Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ 1986, 111.

14 Vamik D. Volkan, *Immigrants and refugees*, Karnac 2017, 5-7.

15 Rinns Penniux, *Intergration of Migrants: Economic, Social, Cultural and Political Dimensions*, See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/254920820>, 2004.

16 *Isto*.

Integracija se provodi na tri nivoa:

1. Pravno-politička integracija, koja određuje do kog stepena je migrant postao pravno i politički ravnopravan i jednak član zajednice.
2. Socijalno-ekonomska integracija, koja podrazumijeva koliko je migrant ravnopravan pri zapošljavanju, stanovanju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, visini prihoda i drugim socio-ekonomskim pokazateljima.
3. Kulturna integracija, koja pokazuje supstancijalnu integritetnost pojedinca-migranta u novu zajednicu.

Od procesa ili uspješnosti integracije ovisi konstrukcija insajdera i outsajdera, odnosno da li će migranti postati dio zajedničkog „Mi“ društva u koje su došli. Migranti moraju da svoj raniji identitet, svoje sjećanje prilagode identitetu i sjećanju društva u kojem trebaju nastaviti život. Društvo domaćin treba da redefiniše svoj sopstveni identitet tako što će težiti da u sopstveni identitet ugradi i identitet i sjećanje novopridošlih članova društva. Ili će pokušati asimilirati pridošlice i na nivou kolektivnog identiteta isključiti njihova sjećanja, njihovu kulturu.

Pravno-politička jednakost jest formalni uslov uključivanja u novu društvenu stvarnost, ali formalni uslovi ne tvore zajednicu u kojoj će svako „ja“ istovremeno biti „Mi“ i „Mi“ biti svako „ja“. Pretpostavka istinske, pa i formalne, integracije je kulturna integracija koja omogućava da „ja“ migranata postaje „Mi“ nove zajednice, i da „Mi“ nove zajednice postaje „ja“ migranata. Ta kulturna integracija izražava se kroz kulturu sjećanja koja tvori „zajednicu sjećanja“ i koja je osnov integracije migranata u novo društvo.

Assman, na biblijskom učenju o neophodnosti sjećanja na egzodus, sjećanje na egzodus dovodi u vezu sa identitetom grupe (Ja/Mi/Oni). Sjećanje, priča o egzodusu je supstanca grupe (Ja/Mi/Oni). Kontinuirano ponavljanje tog sjećanja na egzodus (porijeklo) uspostavlja vremenski identitet među generacijama. Koncept memorije konstituše osnov za novu paradigmu kulture koja je povezana sa umjetnošću, politikom, društvenošću, religijom i pravom jednog društva.<sup>17</sup>

## Sjećanje

Imperativ je svakog društva: „Sjeti se“, sjeti se ko si, sjeti se svog porijekla, sjeti se važnih događaja. Da bi neka grupa ljudi bila zajednica (društvo) mora imati zajedničko sjećanje koje je samosvijest o sopstvenom identitetu (porijeklu).

Sjećanje kao osnov identiteta (samosvijesti), znanja o sebi otvara dimenziju vremena. Sjećamo se onoga što je bilo, a nije više, sjećamo se svoje prošlosti, svoga povijesnog trajanja. Time se diferenciramo od drugih koji imaju različito sjećanje, različito povijesno iskustvo. Tako se uspostavlja unutargrupno jedinstvo i solidarnost i razlika spram Drugih.<sup>18</sup>

17 Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization Writing, Remembrance and Political Imagination University of Constance, Germany.*

18 Jan Assman, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005.

Assman razlikuje tri vrste sjećanja: individualno sjećanje, komunikativno sjećanje i kulturno sjećanje:

- Individualna memorija, pa samim tim i sjećanje je pohranjeno u neuro-mentalnom sistemu pojedinca.
- Komunikativno sjećanje je društveno sjećanje i odnosi se na komunikaciju i socijalnu interakciju. Ovo sjećanje živi u svakodnevnoj interakciji pojedinaca i zato ima ograničeno vremensko trajanje. Ne traje duže od 80 godina, vrijeme koje se prostire na tri generacije.<sup>19</sup>
- Takvo sjećanje je neinstitucionalno verbalno (oralno) sjećanje. Verbalno (oralno) pamćenje uobičajeno pamte noviju prošlost i mitsko vrijeme nastanka i ograničeno je trajanjem onih koji komuniciraju (pamte). Stoga su u komunikativnom sjećanju prisutne „pukotine u sjećanju“ (floating gap), praznine onoga što sa novim generacijama biva zaboravljeno jer je izvor sjećanja memorija pojedinca, koja je vremenski ograničena. Ona se prenosi putem usmene predaje najviše tri generacije.<sup>20</sup> Sam sadržaj sjećanja ovisi o ličnom okviru kroz koji se pojedinac sjeća, od specifičnog individualnog horizonta vremena, prostora i identiteta koji se mijenja. S promjenom okvira mijenja se i sjećanje.<sup>21</sup>
- Kulturno sjećanje je institucionalno sjećanje. Memorija je eksteriorizirana i objektivizirana, pohranjena u simboličke forme koje su stabilne i situacijski transcendentne. Eksterni objekat nosi sjećanje koje je u njega pohranjeno. Ono se evocira putem svetkovina i rituala a nalazi se u „lieux de memoire“<sup>22</sup>, sjedištima sjećanja, određenom mjestu, liku, egzodusu, spomeniku, slici, tekstu, priči, koji bivaju objektivizirani prostori ljudskog sjećanja. Ova memorija obezbjeđuje identitet i kontinuitet društvu zajednice sjećanja.

### Prisilne migracije u Brčkom

Mada smo na početku migracije generalno odredili kao prostorno kretanje ljudi, ipak ne bi bilo dobro ovo određenje migracija svesti na svaku prostornu mobilnost. Sam pojam „migracije“ potiče od latinske riječi „migration“, „migrare“, što znači lutanje, kretanje, selidba. No, u korijenu latinske riječi „migrare“ ima značenje koje se odnosi na određene „promjene“.<sup>23</sup> Stoga ćemo migracije definirati

19 *Isto.*

20 *Isto.*

21 *Isto.*

22 Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring 1989, 7-24.

23 “Tumačenja migracije koja previše ističu njezinu „normalnost“, smanjuju ujedno značaj njezine razorne/dez - organizacijske, odnosno stvaralačke dimenzije u odnosu na društvene strukture svojstvene čovjeku, a ne životinji (lastavici ili jegulji). U tom smislu, bit će nam korisno vratiti

kao selidbe iz jednog mjesta boravka u drugo koje dovode do određenih promjena, do promjena sastava stanovništva na određenom prostoru. Ljudi koji borave na određenom prostoru taj prostor humaniziraju i pretvaraju ga u socijalno, kulturno i političko mjesto svog boravka sa kojim su čvrsto vezani. Svako preseljenje nužno znači određene promjene, odnosno gubitak socijalnog, kulturnog i političkog zavičaja, jezika, običaja..., odnosno dobitak novog socijalnog, kulturnog, političkog zavičaja...<sup>24</sup>

Prisilne migracije su trajna ili privremena promjena mjesta boravka usljed određenih prijetnji ili progona zbog rasne, etničke, religijske, nacionalne ili neke druge grupne pripadnosti ili političkog mišljenja. One imaju dugu historiju, ali se ipak smatraju modernim fenomenom koji nastaje sa rušenjem multikulturnih imperija i stvaranjem nacionalnih država.<sup>25</sup>

Migracije nisu geopolitički i geostrateški neutralne nego dovode do geostrateških<sup>26</sup> promjena, do nove političke geografije. Najčešći uzroci prisilnih migracija su političke prirode kojima je cilj naseljavanjem, odnosno raseljavanjem određenog tipa stanovništva mijenjati geostrateški, odnosno teritorijalno-administrativni i državno pravni status određenog područja.<sup>27</sup>

Strukturni elementi migracije su mjesto iz kojeg se migrira, sam subjekt migracije i mjesto u koje se emigrira. Subjekt migracije ćemo odrediti na osnovu njegovog etničkog porijekla, religijsko-konfesionalne pripadnosti i nacionalnog opredjeljenja, što implicira socijalne, kulturne i političke karakteristike subjekta migracija.

Mjesta emigracije, odnosno imigracija ćemo odrediti na osnovu njihovih granica koje mogu biti internacionalne (migracije iz jedne države u drugu), državne (migracije unutar jedne države), regionalne (migracije između različitih regija) i mjesne (migracije između gradova).

Pošto se migracija može odvijati na internacionalnom planu (migracije iz jedne u drugu državu) ili unutar jedne države (migracija iz jednog mjesta u drugo mjesto) potrebno je utvrditi granice. Granice određuju političke (državu i suverena), kulturne i socijalne karakteristike mjesta koje im daju sami stanovnici tih mjesta.

Kao što smo rekli, migracije dovode do određenih promjena, do socijalnih, kulturnih i političkih promjena unutar mjesta (granica) iz kojeg se migrira, kao i mjesta u koje se emigrira, ali i kod samog subjekta migracije i njegovih bitnih socijalnih, kulturnih i političkih određenja.

etimologiju „korak nazad“; indoevropski korijen latinskog izraza *migrare* znači promjena.“ Emil Heršak, Poslijeratna migracijska perspektiva evrope, *Suvremene svjetske migracije*, 1984, 5.

24 Emil Heršak, Poslijeratna migracijska perspektiva evrope, *Suvremene svjetske migracije*, 1984, 8.  
25 Vidjeti: *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, Online publication 2014.

26 Geostrategija promatra prostor s aspekta državnih i političkih interesa i vojne moći. Vidjeti: Miroslav Stjepan Čagalj, *Političko-geografski osvrt na demografska kretanja u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 2019.

27 Miroslav Stjepan Čagalj, *Političko-geografski osvrt na demografska kretanja u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 2019.

Podaci o prisilnim migracijama na prostoru Brčkog, kao i podaci o historiji Brčkog, su veoma oskudni.<sup>28</sup> Posmatrati migracije na prostoru Brčkog izolovano, van šireg regionalnog, državnog, pa i internacionalnog konteksta, uz oskudne historijske izvore, ne bi dalo željene rezultate. Stoga ćemo razmatranje prisilnih migracija na prostoru Brčkog kontekstualizirati u širi okvir migracija na prostorima Balkana, odnosno države Bosne i Hercegovine, s posebnim naglaskom na regiju Bosansku Posavinu kako bi utvrdili administrativno-politički status Brčkog unutar tih okvira (granica).

Pri tome ćemo voditi računa o etničkim, religijsko-konfesionalnim i nacionalnim određenjima migranata i njihovih „domaćina“, kao i njihovoj integriranosti (migranata i domaćina) što je u bitnom uticalo na teritorijalno-administrativni i državno-pravni status Brčkog.

Akcentat će biti stavljen na kraj 18. i 19. stoljeća, vrijeme stvaranja nacionalnih država na Balkanu, koje je dovelo do masovnih, nasilnih migracija, čije su se posljedice osjetile u 20. i osjete još u 21. stoljeću.

## Balkan

Za Balkan<sup>29</sup> možemo reći da je kao granični region između Evrope, Azije i Afrike, sudbonosno određen pojmom seoba (hidžra). Migracije su fundamentalan element u historiji Balkana, od dolaska Slovena pa sve do početka novog milenijuma. Vijekovima su invazije, ratovi, pobjede ili porazi bili uzroci migracija stanovništva na Balkanu i to još uvijek jesu zbog religijskih, etničkih, jezičkih ili kulturnih razloga.<sup>30</sup> Gotovo uvijek se radilo o prisilnim seobama do kojih je dolazilo usljed „etničkog čišćenja“ određenih teritorija na najsvirepiji način.

Ove prisilne migracije svoj uzrok imaju u sporu oko identiteta, etničkom, religijskom, nacionalnom, pa onda i političkim državnim identitetima. Svaki identitet proizvodi svoju *Razliku*<sup>31</sup> i samim tim povlači granice prostorne

28 Ono što je do sada napisano o historiji Brčkog može se svesti na tri početna teksta u knjizi Brčko i okolina i na nekoliko amaterskih pokušaja da se piše historija Brčkog, kao ona dr. Jakobovića koji donosi neke nove, ali oskudne podatke. Sve ostalo o prošlosti Brčkog može se naći u prilogama i knjigama autora koji se izvorno nisu bavili Brčkim, nego nekim drugim temama pa u vezi sa tim istraživanjima dolazili do podataka o Brčkom, kao što je Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975. (dalje: A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*).

29 Balkan je izvorno bilo ime za planinski lanac kojim je prolazio put iz srednje Evrope do Konstantinopolja. „Jezgro balkanskog regiona čini kopnena Grčka, Srbija, Hrvatska, Rumunija, Osmansko carstvo i Turska, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Albanija.“ Termin „balkanizacija“ najčešće je nabijen negativnim konotacijama koje se odnose na nasilje, grubost, primitivnost, nasilje, krvoproliće i isparcelisanost. Vidi: Mark Mazower: *The Balkans, A Short History*, Zagreb 2003; Safet Bandžović, *Demografska osmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine* i drugo.

30 Corrado Bonifazi Marija Mamolo, *Past and Current Trends of Balkans Migrations*, Espece, Populations, Societes 2004, 519.

31 Ja jeste Ja samo u odnosu na svoju razlike, ne-Ja, u odnosu na koje postavlja granicu. Vidjeti: Hegel, *Nauka Logika 2*, BIGZ Beograd 1987, 33.

(geografske), socijalne, kulturne, političke. Temeljni označilac identiteta (granice) na Balkanu bila je religija, koja je potisnula u drugi plan etničke (nacionalne) identitete. Historijsko nasljeđe Balkana je nasljeđe granica, koje još uvijek do kraja nisu određene i priznate, te se stoga još uvijek prekravaju ognjem i mačem, osvajanjima i etničkim čišćenjem određenih prostora i povlačenjem novih krvavih granica.

Bitno razgraničenje na Balkanu započinje raspadom Rimskog carstva i raskolom između pravoslavlja i katoličanstva, istočne i zapadne crkve, Rimskog i Bizantijskog carstva. Granica ovog raskola ide rijekom Drinom i Dunavom (hrvatski, srpski i bosanski krajevi), mađarsko-rumunskom granicom (tj. granica tadašnje Ugarske i Vlaške), te rijekom Vislom do Baltika (tj. granica Poljske prema Bjelorusiji).

Ove granice se usložnjavaju osmanlijskim osvajanjima Balkana i širenjem islama na kršćansku Evropu. Osmansko carstvo se smatralo nasljednikom Rimskog i Bizantskog carstva<sup>32</sup> koje je povuklo nove civilizacijske granice na Balkanu koje idu i rijekom Savom i Drinom.

Upravo na Balkanu se postavljalo i postavlja pitanje granica između Istoka i Zapada, okcidenta i orijenta, kršćanstva, hrišćanstva i islama.

Odbranom Beča 1683. godine svjetska moć se seli iz Osmanskog carstva u kršćansku Evropu. Time je otvoreno „istočno pitanje“<sup>33</sup>, odnosno pitanje statusa muslimana na Balkanu (na prostorima Osmanskog carstva). Rusko-turskim ratom 1761-1774. proširuje se ruski uticaj i na Balkan. Nakon ovoga rata obnovljen je proces stalnog širenja ruskog carstva na jugu i istoku

U 19. i 20. stoljeću započinje talas nacionalnih pobuna na Balkanu i stvaranja nacionalnih država. Time se otvorilo pitanje nacionalnih granica koje na Balkanu i danas traje. Osamostaljivanje Grčke 1830, Bugarske 1878, Srbije 1878, Rumunije 1859, Crne Gore 1878. u osnovi su imale nacionalne oslobodilačke pokrete i oslobađanje od turske vladavine, sa željom da podijele ono što je preostalo nakon odlaska Turaka. Balkanske države su htjele da vladaju same sobom. Prvi i Drugi svjetski rat je u funkciji rješavanja nacionalnih pitanja na Balkanu, kao što je to bio i raspad SSSR-a i SFRJ.

Sva ova velika provlačenja i mijenjanja granica na Balkanu pratile su strahote prisilnih migracija. Bosna (Bosna i Hercegovina) je jedno od čvornih mjesta tih zbivanja.

32 Vidi: Mark Mazower, *The Balkans, A short History*, Zagreb 2003.

33 Pod „Istočnim pitanjem“ Fikret Karčić podrazumijeva paradigmu tumačenja sudbine muslimana na Balkanu nakon povlačenja Osmanskog carstva. Vidjeti: Fikret Karčić, *Istočno pitanje i Muslimani Balkana. Istočno pitanje u XX vijeku*, CNS, Sarajevo 2004.

## Bosna

Za Bosnu se kaže da je još od srednjeg vijeka „granica“.<sup>34</sup> Imamović smatra da je Bosna granična zemlja između Rima i Carigrada, istočne i zapadne crkve, Istočnog i Zapadnog carstva, između pravoslavlja, katoličanstva i islama, između Austro-Ugarske i Otomanske imperije, Istoka i Zapada.<sup>35</sup>

Pitanje granice je pitanje ograničenja nekog etnita, ali i mogućnost njenog prekoračenja u nešto Drugo i drugačije. Na ovim balkanskim prostorima pitanje granice je uvijek bilo pitanje etničkog, religijskog, konfesionalnog identiteta kojim se uspostavlja *Razlika* (granica) spram onih etničkih, religijskih, konfesionalno, civilizacijski i nacionalno Drugih i Drugačijih.

Ipak, za Bosnu ne bismo mogli reći da je „granica“, granica nekog etnosa, neke religije ili konfesije. Za Bosnu se prije može reći da je „čvorište“ (sastajalište, spojište, ali i razkrižje), spojište i razkrižje različitih etnosa, religija, konfesija, nacija, civilizacija u neraskidivom, čas ljubavnom, čas smrtnom zagrljaju. U njoj se susreću i isprepliću različiti etnički, religijski, konfesionalni, nacionalni, civilizacijski identiteti, čas u sukobu i odvajanju čas u ljubavnom spajanju, što sve dovodi do periodičnih krvavih seoba, a da se bosanski čvor ipak ne može razvezati.

## Bosanske granice

Ćorović smatra da Bosna sve do 19. stoljeća nije imala svoje potpuno ustaljene granice. Otkad je izašla iz svoje prvobitne vrhbosanske matrice, Bosna nije imala potpuno prirodne i stabilne granice.<sup>36</sup> Teritorij bosanske srednjovjekovne države, smatra Jelena Mrgić, bio je podijeljen na nekoliko „zemalja“, u značenju velikih upravnih i geografskih cjelina. Matična i najstarija „zemlja“ bila je „zemlja“ Bosna obuhvatajući sliv istoimene rijeke.

Na zapadu se „zemlja“ Bosna graničila sa drugom „zemljom“ Donji Kraji sastavljenom od župa u dolinama Vrbasa i Sane. Istočne granice „zemlje“ Bosne izbijale su na Drinu kod ušća Prače. Do polovine 14. stoljeća formirana je još jedna „zemlja“ Podrinje. Sjeverno od „zemlje“ Bosne formirane su još dvije „zemlje“ Usora i Soli koje su obuhvaćale najveći dio sjeverne Bosne, prema savremenoj geografskoj podjeli.<sup>37</sup>

Mada su sve ove zemlje u srednjem vijeku povremeno bivale u sastavu bosanske države i imale bosanskog vladara, ovi vladari su najčešće bili vazali.<sup>38</sup>

34 Mustafa Imamović navodi da bi se po nekim piscima ime „Bosna“ moglo dovesti u vezu sa značenjem „granice“ „Ime Bosna bi se, prema nekim piscima, moglo dovesti u vezu sa rijetkom latinskom riječju „bosina“, kojom se označava granica (limes ili termines).“ Vidjeti: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997, 24. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

35 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 24.

36 Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, GLAS Srpske 1999, 1.

37 Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, Beograd 2008, 52-53. (dalje: J. Mrgić, *Severna Bosna*).

38 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 25.

Ugari su kroz cijelu istoriju srednjovjekovne Bosne, do Stjepana Kotromanića, smatrali Usoru i Soli njenim oblastima ili u vlasti njenih vazala, bosanskih i srpskih vazala.<sup>39</sup> Ono što je u bitnome odredilo ovo bosansko čvorište je dolazak Osmanlija i stvaranje Zvorničkog sandžaka, smatra Handžić.<sup>40</sup>

Mada je rijeka Drina predstavljala prirodno-geografsku, ali i administrativnu i civilizacijsku granicu između Srbije i Bosne, ali i Istoka i Zapada još od podjele Rimskog carstva, osmanlijsko stvaranje Zvorničkog sandžaka koji je jednom polovinom obuhvatao zapadnu a drugom istočnu kulturnu sferu značilo je, ne samo „pomirenje“ tih suprotnosti i radikalnu promjenu etničke, konfesionalne i političke konfiguracije<sup>41</sup> koja je u bitnom uticala na državno-pravni status Bosne.

## Nomen est omen

U nauci nema jedinstvenog mišljenja o postanku i značenju imena Bosna.<sup>42</sup> Bosna se prvi put spominje u historijskim izvorima u spisu *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, napisanom u 10. stoljeću Područje Bosne se prije 10. stoljeća nazivalo Sklavinija (slavenska zemlja), Zagorje, Morava. Ako se povijesni izvori prije 10. stoljeća odnose na područje Bosne tada se govori o neodređenoj slavenskoj zemlji.<sup>43</sup>

Kod Porfirogeneta Bosna je predstavljena kao zasebna teritorija i mjesto susreta etničkih Srba i Hrvata, bez sopstvenog suvereniteta<sup>44</sup>, mada postoje i drugačija mišljenja, kao i kod većine ostalih pitanja vezanih za Bosnu, da je Bosna od samog početka bila Bosanska.<sup>45</sup> Naziv „Bosna“ se prvo koristio za određeni prostor, kasnije za rijeku, a vremenom je postao etnonim, etnički naziv za (dio) stanovnika koji su živjeli na tom prostoru, Bošnjake, Bosance.<sup>46</sup>

Samo porijeklo riječi u obliku *Bosona* koje koristi Porfirogenet ostalo je nejasno, da li je predslavenskog ili slavenskog porijekla. Hadžijahić i drugi smatraju bosansko ime slavenskog porijekla i da je došlo početkom 10. stoljeća jer se to ime

39 *Isto.*

40 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost 1975.

41 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 42.

42 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 24.

43 Vidjeti: Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 21. (dalje: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne*).

44 Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, GLAS Srpske 1999.

45 Tibor Živković, *O počecima Bosne ranom srednjem vijeku-On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages*, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2010, 161-180 Postoji opsežna literatura o počecima Bosne: Klaić 1882, 42-45, mislio je da je Bosna bila samostalna regija još od doseljavanja Slavena. Isto mišljenje dijele Klaić 1989, 34; Goldstein 1995, 309. S druge strane, Rački 1881, 71-72; Ćorović 1940, 121; Ćirković 1964, 39, misle da je Bosna u ranom srednjem vijeku, ustvari, bila dio Srbije. Nasuprot njih Šišić 1925, 463, je vjerovao da je od 850-ih do 950-ih godina najveći dio Bosne pripadao Hrvatskoj. Ovu tezu dalje razrađuje Čošković 1996, 15-18.

46 Vidjeti: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997.

nigdje ne spominje ranije u grčkim i rimskim izvorima, što je najvećim dijelom i prihvaćeno.<sup>47</sup>

### **Bosanska etničnost: Nazivate me Hamzom, o čudno je to, čudno<sup>48</sup>**

Svaka rekonstrukcija identiteta stanovništva jednog područja mora početi pitanjem njihovog porijekla kao naroda, njihovom etnogenezom, njihovim etničkim identitetom.<sup>49</sup> Etnički identitet<sup>50</sup> Weber zasniva na subjektivnom vjerovanju u zajedničko porijeklo na osnovu fizičkog izgleda, običaja, sjećanja na kolonizacije i migracije.<sup>51</sup> Parsons etničku zajednicu temelji ne religijskom vjerovanju (magija), srodstvu i njihovom ishodištu za konstitucionalni simbolizam temeljem kojeg društvena grupa (etnos) stiče samosvijest ili Mi identitet,<sup>52</sup> a jedan od najbitnijih elemenata tog konstitutivnog simbolizma je ime etnosa (the name based ethnicity).<sup>53</sup>

Kao što je Bosna do 10. stoljeća bila bezimeno područje tako je etničko (plemensko) određenje njenih slavenskih doseljenika ostalo bezimeno.<sup>54</sup> Slaveni su na ovome području zatekli heterogen etnički sastav, Ilire, Tračane, Romane, Avare, Gote, ali ostaje upitno koja slavenska plemena su ovladala ovim područjem i formirala prve političke zajednice. Po Porfirogenetu među slavenskim plemenima koja su naselila ove prostore spominju se Srbi i Hrvati iz čega se za mnoge izvlačio zaključak da su isključivo Srbi i Hrvati vladali ovim područjem, odnosno da su Srbija i Hrvatska imale svoju granicu u Bosni.<sup>55</sup> No, ako bi to bilo tako da je Bosna pripadala Srbima i Hrvatima, onda bi bilo logično za očekivati da bi oni shodno svojim etničkim imenima nazvali kulturne, političke i vjerske institucije, što nije slučaj.<sup>56</sup> Reći da je“ Bosna od početka bila bosanska“,<sup>57</sup> još uvijek ne znači odgovoriti na pitanje ko je u etničkom smislu nosio bosanstvo Bosne?<sup>58</sup> Imamović smatra da je na toj bezimenoj slavenskoj podlozi usvajanjem islama

47 M. Hadžijahić, *Povijest Bosne*, 164.

48 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 21.

49 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997.

50 Ovdje nećemo ulaziti u raspravu oko suprotstavljenih stavova u definiranju etnosa, nego ćemo za naše potrebe na učenjima Webera i Parsonsa definirati etnos kao subjektivno vjerovanje grupe ljudi u specifičnu razliku spram drugi društvenih grupa temeljeno na vjerovanju u zajedničko porijeklo, zajedničko sjećanje i simboličku konstituciju u okviru koje je samo ime grupe od ključnog značaja. Vidjeti: Richard Jenkis, *Rethinking ethnicity*, Sage Publication 2008; Talcott Parsons, *Društva*, August Cesarac 1991; Weber, *Privreda i društvo*, Prosveta 1976.

51 Vidjeti: Florin Curta, *The Making of the Slavs*, Cambridge 2004, 14 i dalje.

52 Talcott Parsons, *Društva*, August Cesarac 1991, 46 i dalje.

53 Pablo Mateos, *Name, Ethnicity and Population*, Springer.

54 Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004.

55 Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, GLAS Srpske 1999.

56 Vidi: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997.

57 Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb 1994.

58 „Jedino razborito što bi se moglo kazati o etničkom identitetu Bosanaca jeste ovo: Oni su bili Slaveni koji su prebivali u Bosni.“ Vidjeti Neol Malcolm, *Povijest Bosne*, Erasmvs 1995, 16.

konačno oblikovan bosanski muslimanski ili bošnjački etnos, narod nasuprot ostalih južnoslovenskih Slavena, Srba i Hrvata.<sup>59</sup> Po Imamoviću, isključivo oni iz bezimene slavenske mase koji su primili islam su konačno oblikovali bošnjački etnos. Ovaj zaključak vodi u zatvoren krug jer na mjesto etnosa stavlja religijsko određenje, što su dvije različite kategorije, i tako izbjegava da govori o tome koja je etnička skupina ovladala bosanskim prostorom.

Srednjovjekovni stanovnici Bosne iz dostupnih historijskih izvora nazivaju se Sklavini (Slaveni), pa onda krstjani, Bošnjani ili dobri ljudi,<sup>60</sup> što je više konfesionalna, nego etnička, odrednica. Tako, na osnovu dostupnih izvora, etnički identitet bosanskog stanovništva ostaje nepoznat.

### Bosanske konfesionalnosti

Bosansko čvorište izražavalo se prije svega u njegovoj multikonfesionalnosti. Katoličanstvo i pravoslavlje u okviru kršćanstva, te islam i judaizam susreću se i prepliću vijekovima na prostoru Bosne. Tome treba dodati i Crkvu bosansku koja je dominirala u srednjem vijeku do dolaska Osmanlija.<sup>61</sup> Pripadnici svih ovih konfesija su se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi najvećim dijelom nazivali Bošnjanima (lat. Bosnesis). Etnička imena Srba i Hrvata gotovo da nisu bila u upotrebi do 19. stoljeća. Bitna tačka u stvaranju multikonfesionalne Bosne bio je proces kristijanizacije bosanskohercegovačkog stanovništva tokom IX i X stoljeća. Pokršćavanje je bilo „vrlo površno i sinkretično: unutar nove vjere ostalo je mnogo ostataka pretkršćanskih vjerovanja, koja su se održala do danas“.<sup>62</sup>

S procesom kristijanizacije Slavena u 6. i 7. stoljeću započeo je proces podjela, konflikta i razgraničenja različitih religija i konfesija koje su bile nosioci najveće političke moći na Balkanu. Sukobi između Rima i Konstantinopolja, Istočne pravoslavne i Zapadne katoličke crkve, katoličke Habsburške monarhije i islamske Otomanske imperije odvijali su se na prostorima Bosne, a da definitivnog pobjednika nije bilo. Tek privremena dominacija koja se želi ovjekovječiti.

Nakon propasti katoličko-bosanske paradigme, te bosansko-kristjanske paradigme sa dolaskom Osmanlija 1463. godine i širenjem pravoslavlja na ovim prostorima, te propasti islamsko orijentalne paradigme 1878. godine, u okviru koje je poseban položaj imala pravoslavno-ortodoksna crkva, i dolaskom Austro-Ugarske, započinje proces modernizacije i nacionalizacije u Bosni.<sup>63</sup> Proces nacionalizacije se vrši na osnovu konfesionalne pripadnosti, za što je prije svega zaslužan miletski sistem unutar Osmanskog carstva.<sup>64</sup> Zasnovan, ne na etničkoj,

59 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997.

60 Vidi: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 13.

61 Nebojša Šavija-Valha, *Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine*.

62 Velikonja u Nebojša Šavija-Valha, *Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine*.

63 Ivan Markešić, *Vjerske i crkvene prilike u Bosni i Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata*.

64 Paradoks je da je upravo Osmansko carstvo, koje toliko demonizira srpska nacionalistička

nego na religijsko-konfesionalnoj pripadnosti sam proces nacionalne identifikacije čini s njom neraskidivu vezu do današnjih dana. Nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini naprosto se ne mogu promišljati izvan registra religijskoga.<sup>65</sup>

Kao što je neimenovana bosanska etničnost u srednjem vijeku imala svoje zajedništvo u bošnjaštvu, Crkvi bosanskoj i bosanskoj državi, tako je multikonfesionalnost unutar Osmanskog carstva imala svoje zajedničko čvorište unutar miletskog sistema, ma koliko ono često bilo nasilno i bolno za pojedine konfesije. Sa padom Otomanske imperije i nacionaliziranjem konfesija, na bosanskom prostoru konfesionalno-nacionalno dobija novo značenje, značenje etničkog koje nije izvorno bosansko nego je uvezeno iz susjednih država. Nacionaliziranjem konfesionalnog počinje nasilno razvezivanje bosanskog čvora koje vodi ratovima, etničkom čišćenju i progonima (masovnim migracijama). Nove bosanske nacionalnosti moraju se pozivati na etnička sjećanja koja nisu izvorno njihova (bosanska). Kultura sjećanja na sopstvenu prošlost je konfesionalno separatna, izmišljena ili je uopšte i nema.

Tako je Bosna sa bezimenim etnosom, koji se onda na osnovi konfesionalne pripadnosti nacionalizira na osnovu tuđih sjećanja i mitova, ostala, kako kaže Ćorović, bez i „jednog spomenika, ni u obliku svetačkih žitija, ni kakve bilo domaće kronike, ni kakve pohvalne besjede. O njenoj prošlosti govori se uzgred i u spisima susjednih starih hroničara...“<sup>66</sup>

## Bosanska Posavina

Regija Bosanska Posavina<sup>67</sup> je onaj dio Bosne kojem pripada i Brčko i koji je predstavljao bitnu nit bosanskog čvora u kojem su se susretale i sukobile razne religije, konfesije, carstva i države. Preko nje su prelazile razne vojske i silnici, nju su palili i harali, a njeno stanovništvo razgonili i na njihovo mjesto dovodili nove sebi odane.<sup>68</sup> Jedni uticaji su dolazili sa Balkana, a drugi iz srednje Evrope

mitologija, stvorilo uvjet za nastanak srpske nacije s obje strane Drine, a autonomija koju je uživala bosanska pravoslavna zajednica pod Osmanlijama i povijesno sjećanje na srpsku srednjovjekovnu državu, koje je sačuvalo pravoslavno svećenstvo, bili su temelji bosanske srpske nacionalnosti. Vidjeti u knjizi autora Marko Atilla Hoare.

65 Velikonja: Treba primijetiti da su neki autori u objašnjavanju ovih procesa neprecizno koristili pojmove „etničke“, „religijske“ i „nacionalne“ zajednice. Vidjeti Zlatko Kudelić, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini tijekom austrougarske vladavine u novijoj domaćoj i inozemnoj historiografiji*.

66 Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, GLAS Srpske, 1999, 10.

67 Mada imamo različita određenja Bosanske Posavine mi ćemo u ovome radu pod Bosanskom Posavinom podrazumijevati prostranu ravnicu od srednjeg i donjeg toka rijeke Save, odnosno onom dijelu Bosanske Posavine kojem pripadaju Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Brčko Čelić, Derventa, Gradačac, Modriča, Odžak i Orašje. Vidjeti Enes Pelidija, *O Bosanskoj Posavini u osmanskom periodu (1463-1791)*, u: *Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Sarajevo 1994.

68 Josip Baotić, *Jezik kao svjedok o prošlosti i sadašnjosti*, u: *Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Sarajevo 1994.

i oni su određivali etničku, religijsku i političku pripadnost ovog prostora. Mada ovaj prostor zovemo Bosanska Posavina što znači da pripada bosanskoj državi ova oblast je često mijenjala političkog, vjerskog i etničkog gospodara, pa samim tim i svoj administrativno-politički status.

Počev od 4. stoljeća počinje vrijeme velikih seoba i pada Rimskog carstva. Panonija je nakon Rimljana došla pod vlast Gota (453), Langobarda (527) Avara (568). Već u 6. stoljeću na području Panonije naselili su se i Slaveni. Narednih nekoliko stoljeća historije Bosanske Posavine ostaje nedovoljno poznato zbog nedostatka pisanih materijala i materijalnih spomenika.<sup>69</sup>

Krajem 8. i početkom 9. stoljeća ovi krajevi su bili u sastavu Bijeje Hrvatske ili Panonske Hrvatske. Propašću Panonske Hrvatske 822. godine Bosanska Posavina je potpala pod franačku vlast. Njihovu vlast istisnut će Mađari na početku 10. stoljeća.

U to vrijeme na ovome području dolazi do učestalih promjena gospodara. Bili su to čas hrvatski kraljevi, čas srpski župan Časlav, čas Vizantija, zatim bugarski car, da bi 1073. potpala pod Ugarsku koja je pod svojom vlašću gotovo cijeli srednji vijek bosanske države držala Usoru i Soli.<sup>70</sup>

Prvi poznati bosanski ban Usore i Soli bio je slavenski velikaš Borić, koji je tu titulu dobio 1154. godine od ugarskog kralja. Ovaj kraj je u sastavu bosanske države i u vrijeme bana Kulina (1180-1204).<sup>71</sup> U vrijeme ugarske prevlasti do kraja 13. stoljeća državni teritorij Bosne razbijen je na nekoliko oblasti. Oblast Usore i Soli izdvojen je kao posebna banovina, koja je spojena sa Mačvom i bila pod uticajem mađarskih kraljeva.<sup>72</sup> U ruke bosanskih banova Usora je došla u prvoj polovini 14. stoljeća. Titulu bana Usore ponio je Stjepan II Kotromanić 1324. koja je bila pod vlašću bosanskih vladara do 1463. i pada bosanske države, mada je i tada ova oblast ostala van turskih granica.<sup>73</sup> Kraj 14. i početak 15. stoljeća ispunjen je stalnim vojnim pohodima, bitkama i pustošenjem ovih krajeva. Najveći atak na ovo područje vrše Mađari sa kraljem Sigsimundom koji svojim akcijama daje krstaška obilježja.

Mada je Bosna formalno pala 1463. godine pod osmansku vlast, Ugari i tada kontrolišu veliki dio Bosne. Ugarski kralj Matijaš Korvin 1464. godine je

69 Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, u: *Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Sarajevo 1994, 8.

70 Posavina je bila dio oblasti koji se nazivao Usora. Oblast Usore je prvobitno pripadala samo dolina istoimene rijeke, dok se kasnije taj pojam proširio i na donju oblast rijeke Bosne do Save, pa onda i grad Srebrenik sa ograncima Majevice, a od 1400. godine i posjedi uz Drinu. Vidjeti Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, u: *Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Sarajevo 1994, 9. Sa Usorom se veže i oblast Soli. Jelena Mrgić navodi da su određište Usore i Soli, koje veže za termin sjeverna Bosna, tri rijeke, Sava na sjeveru, srednji i donji tok Drine na istoku i donji tok Vrbasa na zapadu. Vidjeti: Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13-16. vek*, Beograd 2008.

71 Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, u: *Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Sarajevo 1994.

72 Isto.

73 Isto, 11.

zauzeo Srebrenik i još tri grada na Savi, među kojima i Brčko. Glavnu pažnju usmjerava prema Zvorniku koji je prelazna tačka između Bosne i Srbije i predstavlja „ključ Drine“. Zvornik nije uspio da osvoji, ali je u njegovim rukama ostala sjeveroistočna Bosna u kojoj su osnovali dvije banovine: Jajačku i Srebreničku sa sjedištem u Srebreniku u okviru koje je spadalo i Brčko. Tako su Ugari na jednom dijelu teritorije bosanske kraljevine stvorili jaku odbrambenu liniju koja je pola stoljeća štitila ugarsku teritoriju od Osmanlija.<sup>74</sup>

Širenje Zvorničkog sandžaka padom Srebreničke (1512) i Šabačke (1521) banovine, te izlaskom na Savu ovoga sandžaka poslije propasti Ugarske 1526. godine,<sup>75</sup> predajom Berislavića 1536. godine,<sup>76</sup> Zvornički sandžak je obuhvatao teritorij s obje strane Drine. „Zvornički sandžak u svom konačnom teritorijalnom opsegu je na taj način obuhvatao dijelove triju srednjovjekovnih država: Bosne, Srbije i Ugarske, tj. sjeveroistočnu Bosnu, sjeverozapadnu Srbiju i sjeverne dijelove tih država, Posavinu i Mačvu, koje su bile u ugarskoj vlasti. Tako je Zvornički sandžak u svojim granicama sjedinio kako oblasti sa različitim ranijom administrativnom podjelom i različitim kulturnim utjecajima tako i oblasti sa različitim privredom: rudarske i ujedno planinske i stočarske krajeve sa žitorodnom Mačvom i Posavinom“.<sup>77</sup>

Cijelo područje zadržalo je karakter serhata (krajine).<sup>78</sup> Prostor zvorničkog sandžaka, pa onda i ostalih dijelova Bosne, osmanske vlasti naseljavaju vlaškim stanovništvom, te formiraju nova naselja za stanovništvo ove vjeroispovijesti.

Stanje relativnog mira trajalo je do Bečkog rata, a od 1683. godine Bosanska Posavina postaje pogranični dio Bosanskog ejaleta. Mirovnim ugovorom 1699. godine između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva osmanska država gubi mnoge teritorije. Bosanska Posavina ponovo postaje granična oblast što je nagnalo Portu da gradi granične tvrđave.

Požarevačkim mirom 1718. godine Habsburškoj monarhiji pripada veliki dio Posavine u kojem je bilo i Brčko. Beogradskim mirovnim ugovorom osmanske su vlasti vratile izgubljeni zemljišni pojas Bosanske Posavine.<sup>79</sup> No, to je period stagnacije Osmanskog carstva, vrijeme pobuna i muslimanskog, a posebno hrišćanskog stanovništva, koji su imali karakteristike nacionalnih pobuna i koji su doveli do masovnog protjerivanja stanovništva. Berlinskom kongresom 1878. godine dozvoljeno je Austro-Ugarskoj da okupira Bosnu.

U okviru Kraljevine SHS koja je podijeljena na 9 banovina 1929. godine, Bosanska Posavina je pripadala Drinskoj banovini koja je obuhvatila dio Bosne i Hercegovine i dio Srbije.

74 Boris Nilević, *Sjeveroistočna Bosna u tokovima srednjovjekovne evropske historije*, 33-34.

75 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 47.

76 Boris Nilević, *Sjeveroistočna Bosna u tokovima srednjovjekovne evropske historije*, 13.

77 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 43.

78 Enes Pelidija, O Bosanskoj Posavini u osmanskom periodu (1463-1791), u: *Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Sarajevo 1994, 54-55.

79 *Isto*, 68-69.

Sporazumom Cvetković-Maček od 1939. godine trebala je nastati Banovina Hrvatska, teritorijalna jedinica u sastavu Kraljevine Jugoslavije kojoj je trebao pripasti i dio Bosanske Posavine u okviru koje je bilo i Brčko.

Kada su Nijemci 10. aprila ušli u Zagreb, Slavko Kvaternik je u ime ustaške organizacije dr. Ante Pavelića, koji se tada nalazio u Italiji, proglasio stvaranje nove državne zajednice NDH u čiji je sastav ušla i Bosna i Hercegovina. Nova državna teritorija je podijeljena na 12 velikih župa sa 142 kotora, 18 kotorskih ispostava i oko 1.000 općinskih poglavarstava. Bosanski posavski krajevi Bijeljina, Brčko, Gradačac i Derventa, zajedno sa kotarevima Slavonski Brod i Đakovo ušli su u sastav velike župe Posavje sa sjedištem u Slavanskom Brodu.<sup>80</sup>

U Socijalističkoj Federativnoj Jugoslaviji Bosanska Posavina je izgubila poseban teritorijalno-administrativni status. Daytonskim mirovnim sporazumom, država Bosna i Hercegovina je podijeljena na dva entiteta, Federaciju Bosnu i Hercegovinu i Republiku Srpsku. Republici Srpskoj je pripao veliki dio Bosanske Posavine, koja ima prava da uspostavlja specijalne veze sa Republikom Srbijom.

### **Etničke i konfesionalne karakteristike Bosanske Posavine**

Ćorović smatra, temeljem Porfirogeneta, da se u okviru slavenskog naseljavanja bosanskog prostora upravo tu susreću Srbi i Hrvati, od kojih prvi drže središnji i istočni dio, a drugi zapadni dio tih zemalja<sup>81</sup>. Ivan Crkvenčić navodi da je Bosanska Posavina bila podijeljena na dva dijela, zapadnu i istočnu Posavinu sa granicom na rijeci Ukrini. Zapadna Posavina je pripadala Hrvatskoj, dok je istočna Posavina bila bosanska, uz povremene mijenjajuće gospodare od Vizantije, srpske države do kraljevine Mađarske, do Kulina bana koji uspostavlja sjevernu granicu Bosne na Savi.<sup>82</sup>

Ćorovićeva teza je sporna jer nema bitnijih etničkih tragova postojanja Srba i Hrvata na ovim prostorima u srednjem vijeku.<sup>83</sup> Crkvenčić opet podvodi konfesionalnu pripadnost pod etničku (nacionalnu) pa onda i državnu. Tako prisustvo katolika na prostoru Bosne izjednačava sa prisustvom Hrvata i hrvatske države.

Prije bi se moglo govoriti o povremenom „okupiranju“ tih dijelova Bosne od strane susjednih država i instaliranju, prije svega, katoličke crkve. Stoga se i dalje držimo teze da su bosanske prostore naselili etnički „bezimena“ slavenska plemena, te ćemo klasifikaciju stanovništva vršiti na osnovu njihove religijske, odnosno konfesionalne pripadnosti koja je bila odlučujuća za njihov socijalni, kulturni i

80 Esad S. Tihčić, *Vojna dejstva na tlu Bosanske Posavine u periodu između 1941. i 1945. godine*.

81 Vidjeti: Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, GLAS Srpske 1999.

82 Vidjeti: Ivan Crkvenčić, *The Posavina border region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: Development up to 1918*. Crkvenović pripadnost Hrvatskoj izvodi na osnovu pripadnosti katoličke crkve zagrebačkoj biskupiji u 12. stoljeću i pri tome poistovjećuje crkvenu pripadnost sa etničkom pripadnošću.

83 Vidjeti: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997.

politički identitet. Prevladavajući stav je da su na području srednjovjekovne Bosne i Bosanske Posavine prisutne Crkva bosanska i katolička crkva, dok se pravoslavna crkva pojavila tek sa osmanskim osvajanjem ovih područja i naseljavanjem pravoslavnih Vlaha.<sup>84</sup>

Neki autori smatraju da je pravoslavna crkva prisutna u Bosni još u predosmansko doba.<sup>85</sup> Sam Ćorović ističe da je Bosanska crkva dominirala u centralnoj Bosni dok je na sjevernim i južnim granicama prisutna katolička crkva, dok su na jugoistoku tragovi pravoslavnih manastira i crkvi.<sup>86</sup> Prevladava mišljenje da je na prostoru Bosanske Posavine uticaj katoličke crkve bio dominantan zbog blizine mađarske i njenog neprijateljskog odnosa spram krstjana i Crkve bosanske. Handžić smatra da je Podrinje i Posavina bilo uporište Crkve bosanske i Franjevaca, sa izuzetkom istočnih dijelova, koji su privremeno pripadali Despotovini gdje su bile prisutne i katolička i pravoslavna i Crkva bosanska, dok su se pravoslavni masovnije pojavili tek u 16. stoljeću.<sup>87</sup>

Konfesionalna struktura stanovništva se počinje radikalno mijenjati sa dolaskom Turaka u Bosnu 1463. godine, a u sjeveroistočnoj Bosni odmah poslije 1512. godine, a u krajevima oko donjeg Vrbasa poslije 1528. godine.

Katoličko stanovništvo masovno odlazi u Hrvatsku i Mađarsku, dok se na prostore Posavine naseljavaju pravoslavni Vlasi,<sup>88</sup> te se provodi islamiziranje domaćeg stanovništva. Tako je u 16. stoljeću Bosanska Posavina postala i pravoslavna i katolička i muslimanska. Turska osvaja Hrvatsku sjeverno od Save, što dovodi do novih naseljavanja Vlaha i muslimana na prostoru hrvatske Posavine, ali i Like, Baranje i Korduna. Mirom u Karlovcima 1699. rijeka Sava je ponovo granica Hrvatske i Bosanskog elajeta. Osmanlije tu vladaju do kraja 19. stoljeća i austro-ugarske okupacije Bosne. Nakon austro-ugarske okupacije povećava se udio katoličkog stanovništva, a smanjuje broj muslimana koji masovno emigrira u Tursku.<sup>89</sup>

Nakon Prvog svjetskog rata stvorena je nova država SHS, odnosno Kraljevina Jugoslavija koja je 1929. podijeljena na banovine. Bosanska Posavina je pripala Drinskoj banovini koja je zahvatila dio Bosne i dio Srbije.

Nakon Drugog svjetskog rata formirana je Federalna Jugoslavija sa šest republika. Sava je ponovo postala granica između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a Drina između Bosne i Hercegovine i Srbije.

84 Vidjeti Ivan Crkvenčić, *The Posavina border region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: Development up to 1918*.

85 J. Mrgić, *Severna Bosna*, 61.

86 Eldina Pranjga, *Medieval Encounters: Flaws in the Historiographical Legacy on the Origins of Bosnians*, Graduate School of Humanities, 2016, 23.

87 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 78.

88 Ti vlasi će se u 19. stoljeću pod uticajem Srbije nacionalizirati kao Srbi. Vidjeti Ivan Crkvenčić, *The Posavina border region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: Development up to 1918*.

89 Ivan Crkvenčić, *The Posavina border region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: Development up to 1918*.

Tokom rata 1992-95. godine u Bosni i Hercegovini došlo je da masovnog progona Hrvata i Bošnjaka iz Posavine i naseljavanja tog prostora Srbima iz Hrvatske. Sa područja Bosanske krajine, Posavine i istočne Bosne nasilno je prognano nesrpsko stanovništvo. Provedeno je etničko čišćenje prostora Bosanske Posavine. Tako je etničkim čišćenjem i masovnim egzodusom Bošnjaka i Hrvata zaokruženo formiranje etničkog prostora srpskog naroda koji je legaliziran Daytonskim mirovnim sporazumom i formiranjem Republike Srpske. Podrinje i Posavina postaju sastavni dio R. Srpske sa tendencijom prisajedinjenja Srbiji.

Na prostoru Bosanske Posavine, na području općina Bosanskog Broda, Bosanskog Šamca, Brčkog, Dervente, Gradačca, Modriče, Odžaka i Orašja, te na sjeverozapadnom dijelu općine Doboja, živjele su 1991. godine, neposredno pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu, 375.903 osobe, od kojih 134.452 Hrvata, 107.490 Muslimana, 104.804 Srba i 29.157 osoba ostalih nacionalnosti.<sup>90</sup>

Na području današnje Republike Srpske prije rata, 1991. godine živjelo je 152.856 Hrvata. Danas ih je, prema rezultatima popisa stanovništva iz 2013. koje je objavila Agencija za statistiku Republike Srpske, tek 26.509, ili 17,3%. Udio Hrvata u ukupnom broju stanovnika Republike Srpske koji iznosi 1.170.342 je nešto malo manji od 2,3%.

Jedino je Brčko u Bosanskoj Posavini sačuvalo multikonfesionalni i multinacionalni sastav stanovništva, koji je znatno modificiran u odnosu na prijeratnu strukturu povećanjem broja srpskog stanovništva koje je doseljeno u toku rata i u postranom periodu.

## Brčko

Mada je prostor Brčkog još od antičkih vremena pa do današnjih dana geografski i geo-strateški relativno važno mjesto, povoljno za naseljavanje i život,<sup>91</sup> neuobičajeno je da o njemu ima tako malo historijskih podataka, a još manje samoproduciranih i institucionaliziranih memorijskih tragova o njegovom povijesnom trajanju.<sup>92</sup> Bez tragova i spoznaje o sopstvenoj prošlosti Brčko je

90 [https://www.hercegbosna.org/dokumenti\\_upload/20091208/herceg\\_bosna200912081551400.pdf](https://www.hercegbosna.org/dokumenti_upload/20091208/herceg_bosna200912081551400.pdf), Podaci preuzeti iz *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodonosni sastav po naseljima*, izdanje Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, travnja 1995.

91 Još u antičko doba Rimljani su izgradili grad, utvrdu i naselje *Saladea* (Brčko) koje se prvi put spominje 2. godine p.n.e. koje je povezivalo dvije rimske pokrajine Panoniju i Dalmaciju, te se smatralo da sama riječ *Saladea* talijanskog porijekla i da znači spoj, vezu, vezicu. Kroz to naselje je išla veoma važna rimska cesta. Pretpostavlja se da je ovo naselje *Saladea* izgrađeno na ušću rječice Brke u rijeku Savu, što je centar svih narednih naselja na području Brčkog. Opširnije o značaju Brčkog u antičko doba vidi: Pavo Živković, *Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih dana do austrougarske okupacije (1878)*, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985; Zlatko Jakobović, *Brčko, hrvatski povijesni grad*, Napredak. Podružnica Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine.

92 Hamdija Kreševljaković u svome djelu „Stari bosanski“ gradovi“ kaže za Brčko samo sljedeće: „Poslije Beogradskog mira podignuta je u današnjem Brčkom jedna palanka s opkopom ili šancem i pripadala je tuzlanskoj kapetaniji. Ta je palanka postojala još početkom XIX stoljeća,

ostalo bez samosvijesti o svom historijskom porijeklu, historijskom bivstvovanju, identitetu i subjektivitetu što je neka vrsta enigme za demografski, kulturno i politički relativno važno mjesto (naselje, grad) za što moraju postojati historijski razlozi.

Nema čak jedinstvenog stava kada se Brčko prvi put spominje u historijskim dokumentima kao naseljeno mjesto. Do skora je bilo uobičajeno shvatanje da najstariji turski izvori u kojima se spominje Brčko datiraju, za neke iz 17. stoljeća, za druge iz 16. stoljeća, pa se onda prećutno zaključuje da je Brčko tada i osnovano, što, naravno, nije tačno.<sup>93</sup> To što se Brčko spominje u turskim izvorima iz 16. stoljeća ne znači da je Brčko osnovano u 16. stoljeću, niti su to najraniji i jedini izvori u kojima se spominje Brčko.<sup>94</sup>

Postoje, mada rijetki, historijski izvori koji ukazuju da je naseljeno mjesto na području Brčkog postojalo i ranije. Na karti Ugarske koju je izradio Lazarus i koja je objavljena 1528. godine nalazi se mjesto Barka (Brčko) na desnoj obali

---

ali je napuštena prije 1833. Osim mustahfiza i topčija bilo je u toj utvrdi i džebedžija. Plaća posade iznosila je godišnje 1.098 groša. Kod mjesta Brke ima jedno naselje, koje se zove *Palanka*. Vidjeti: Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*. Dušan Ristić, koji je istraživao stare srpske trgovce u Brčkom, primjećuje da „pada u oči da kod stanovnika Brčkog gotovo nema tradicije o vremenu doseljavanja“. Vidjeti: Dušan Ristić, *Stari srpski trgovci u Brčkom*, Brčko 2003, 56. (dalje: D. Ristić, *Stari srpski trgovci*). Nihad Dostović piše da o Brčkom nije bilo ni uzgrednih istraživanja prošlosti za period od prije početka 19. stoljeća, a kamoli za period 16. i 17. stoljeća. Vidjeti: Nihad Dostović, Dva dokumenta iz 1054-55, *Anali Gazi Husref-begove biblioteke*, Knjiga XXXIII, 28-74. I u drugim publikacijama o gradovima u Bosni i Hercegovini Brčko se gotovo uopšte ili sporadično spominje. Vidjeti: Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009. Adem Handžić navodi da u našoj literaturi o srednjovjekovnim gradovima nije se uopšte znalo da postoje gradovi Brčko i Novi jer najraniji turski izvori koji o tome govore nisu bili poznati. Vidjeti: A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 47.

93 Luka Đaković navodi da se „ovo mjesto pod nazivom Brčko ili tačnije Brčki prvi put spominje 1620. godinu u jednom opisu bosanskog pašaluka“, pozivajući se na Kreševljakovića. Vidjeti: Luka Đaković, Brčko u novijoj istoriji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 55. Dušan Ristić navodi da se „Brčko prvi put spominje u turskim dokumentima 1548. godine kao utvrđenje“, ne navodeći izvor. Vidjeti: D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, 12. Dr. Jakubović navodi da se Brčko u literaturi spominje u 16. stoljeću. Vidjeti: Zlatko Jakobović, *Brčko hrvatski povijesni grad*, Napredak. Podružnica Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, 47. Wikipedia navodi da se Brčko prvi put spominje 1526. odnosno 1533. godine kao naselje i tvrđava. Vidjeti: <https://hr.wikipedia.org/wiki/Br%C4%8Dko>. Jelena Mrgić navodi da se Brčko prvi put spominje u ugarskim izvorima 1422. pod nazivom *Barkazad*, a zatim u ugarsko-turskim sukobima tokom treće decenije 16. stoljeća. Vidjeti: J. Mrgić, *Severna Bosna*, 247.

94 U svojim najranijim radovima koji tretiraju rano osmansko Brčko Adem Handžić smatra „da je Brčko utvrđen grad s podgrađem i skelom koji su Osmanlije podigle u periodu 1512-1536. godine. Jedno od uporišta za takvo njegovo gledanje bila je činjenica da je Brčko, prema Handžiću, bilo grad zidan ciglom i s drvenim spoljnim polisadima. To što nije bilo zidano kamenom ukazivalo bi na to da se ne radi o srednjovjekovnom gradu. Ali u svojoj monografiji o Tuzli i njenoj okolini u 16. stoljeću, Handžić je došao do zaključka da je Brčko srednjovjekovni grad, da ga Osmanlije nisu podigle i da je bio dio ugarske pogranične Srebreničke banovine u periodu 1464-1512, te da se spominje u ugarskim latinskim poveljama pod imenom Barka“. Vidjeti: Nihad Dostović, Dva dokumenta iz 1054-55, *Anali Gazi Husref-begove biblioteke*, Knjiga XXXIII, 28-74.

Save.<sup>95</sup> Dr. Jakobović, pozivajući se na Josipa Bosendorfera i njegovo djelo „Crtice iz slavenske povijesti“, navodi da je grad Barka postojao 1428. godine, mnogo prije dolaska Osmanlija na ove prostore i da su vlasnici ovoga grada bili hrvatsko-ugarski banovi Gorjanski.<sup>96</sup> Jelena Mrgić navodi da Brčko potiče iz srednjovjekovnog doba i da je bio važan „brod“ na Savi, da bi potom bio utvrđen podizanjem manjih zaštitnih objekata.<sup>97</sup> Za pretpostaviti je da je ovaj prostor bio veoma rano naseljen samo da za to nema historijskih izvora zbog „rupa“ u historijskom pamćenju Brčkog.

Ime koje se koristilo za naziv ovoga mjesta je vremenom mutiralo. Tako se ono nazivalo Barka, Brka, Brčka, Brčko.<sup>98</sup> I Handžić smatra da se naziv Barka odnosi na Brčko, nazivano i Brka po rijeci Brki i da je postojalo prije dolaska Turaka.<sup>99</sup> Na starim dokumentima se to ime pisalo *Berczko*, a negdje i *Barracka*<sup>100</sup>, odnosno Barkazaad.<sup>101</sup>

Postoji više predanja o nastanku ovoga imena. Jedno od njih navodi da je na ušću rječice Brke u Savu bilo utvrđenje Barki i da je ovaj naziv bio u upotrebi u svim varijantama Brčka, Brčki, Brčko.<sup>102</sup> To ne objašnjava porijeklo i nastanak (etimologiju) samog imena nego samo da je naselje Barki bilo historijski upamćeno po svojoj funkciji kao utvrda.

Brčko (Saldae) je još u rimsko doba postojao kao naseljeno mjesto smješteno na ušću rječice Brke u Savu. Prostiralo se duž rijeke Save, istočno na prostoru današnje Srpske Varoši i zapadno prema izletištu Ficibajr i naselju Kolobara. Ta i obližnja naselja su u tursko doba bile mahale koje su se nazivale Atik, Džedid, Varoš, Kolobara i Karanfil.<sup>103</sup> Tu su smještene i dvije gradske džamije, Bijela-Džedid džamija i Savska-Atik džamija. U središtu su smještane pijaca, trgovine i gradska uprava. Među srednjovjekovne gradove Usore i Soli ubrajalo se i Brčko. U tom periodu Brčko je bilo važan trg i „skela“ na Savi, zatim utvrda radi obezbjeđivanja prelaska preko Save na slavonsku stranu koja je imala svoga *Kaštelana*.<sup>104</sup>

Nakon što su Osmanlije osvojile Brčko 1528. godine u brčansku utvrdu je smještena posada. Sva gradska muslimanska naselja u 16. stoljeću, među kojima i Brčko, bila su utvrđena (palisade) sa opkopom ili zidom sa opkopom i vodom zbog

95 Povijesni atlas Bosne i Hercegovine, *Baština sjeveroistočne Bosne*, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe broj 3, Tuzla 2010, 27-28.

96 Zlatko Jakobović, *Brčko hrvatski povijesni grad*, Napredak. Podružnica Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, 47.

97 J. Mrgić, *Severna Bosna*, 247.

98 Zlatko Jakobović, *Brčko hrvatski povijesni grad*, Napredak. Podružnica Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine.

99 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 46.

100 D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, 12-13.

101 J. Mrgić, *Severna Bosna*, 247.

102 *Isto*, 11.

103 Luka Đaković, Brčko u novijoj istoriji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 59.

104 J. Mrgić, *Severna Bosna*, 222.

pojave hajduka.<sup>105</sup> Čim se turska vlast proširila na Slavoniju, oživljava tranzit roba i ljudi na brčanskoj skeli u drugoj polovini 16. stoljeća, tako da podgrad brčanske tvrđave počinje da se širi i poprima gradsko obilježje.<sup>106</sup> Mada 1600. godine Brčko nije steklo sve uslove da bude proglašeno kasabom, muslimanski džemat u njemu koji je brojao 35 kuća dobio je privilegij kasabe. Osnovni uslovi su postojali. Bila je podignuta džamija i bio je pazarni dan, ali je muslimansko stanovništvo bilo malobrojno. U popisu iz te godine stoji: „Muslimani džemata u toj varoši imaju isti status kao i muslimani u drugim gradskim naseljima-ne daju rajinske pristojbe...“<sup>107</sup>

Brčko je imalo bitnu funkciju i u predtursko i u tursko doba, do Bečkog rata (1683-1699) kada ga je austrijska vojska izlaskom na Savu do temelja porušila. Beogradskim mirom 1739. godine Sava je ponovo granica. Katolici masovno iseljavaju iz Brčkog, dok ga naseljavaju muslimani iz Budima i drugih ugarskih i slavonskih mjesta. Brčko je dodijeljeno Tuzlanskom kadiluku kao skela-grad sa utvrđenjem kojim je zapovijedao Dizdar i koji je spadao u sastav Tuzlanske kapetanije.

Krajem 18. i u 19. stoljeću Brčko doživljava novi prosperitet. Postao je glavna kapija trgovine Bosne i Hercegovine.<sup>108</sup> No, sudbina ili nešto drugo dovodi do toga da periodično ponovo dolazi do kriza, ratova i progona, tako da Brčko sa progonom starih i dolaskom novih stanovnika po ko zna koji put počinje otpočetak, sve do današnjih dana, što ga onemogućava da izgradi samosvijest o svom povijesnom trajanju i etablira se kao moderan grad.

### Teritorijalno-administrativni status

U pogledu teritorijalno-administrativnog i državno-pravnog statusa, Brčko, najvećim dijelom, dijeli sudbinu Bosanske Posavine, odnosno Usore i Soli.<sup>109</sup> Tako Brčko, kao i Bosanska Posavina, do 12. stoljeća administrativno, odnosno državno-pravno ne pripada bosanskoj državi i bosanskoj vlasti. Na ovome području su se smjenjivale vlasti Bijele i panonske Hrvatske, pa onda Ugarske, srpskog župana Časlava, te Vizantijske, pa bugarske vlasti, sve do 1073. dok nije pala ponovo pod ugarsku vlast. Formalno, pod bosansku vlast ova oblast dolazi tek kad ugarski

105 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 132.

106 *Isto*, 68.

107 *Isto*, 161.

108 Luka Đaković, Brčko u novijoj istoriji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 67.

109 Posavina ulazi u sastav šire srednjovjekovne bosanske oblasti koja nosi naziv Usora. Usora je prvobitno određivala samo dolinu istoimene rijeke, dok se taj pojam nešto kasnije proširio i na donju oblast rijeke Bosne do Save... Od sredine 14. stoljeća, u vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića, u Usoru se ubraja i grad Srebrenik sa ograncima Majevice. A od 1400. godine i posjedi uz Drinu, u kojima gospodari vojvoda Vukmir Zlatonosović. Vidjeti: Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, u: *Zbornik radova sa okruglog stola Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 9.

kralj imenuje velikaša Borića za bosanskog bana Usore i Soli.<sup>110</sup> Brčko i Bosanska Posavina su od tada u sastavu bosanske srednjovjekovne države, ali sa upitnim konkretnim nosiocem suvereniteta.<sup>111</sup> Očigledno da se još u srednjem vijeku na prostoru Brčkog (Bosanske Posavine) susreću i sudaraju uticaji katoličke Ugarske (Hrvatske), pravoslavne Srbije i bosanske težnje za samostalnošću.<sup>112</sup>

Nema saglasnosti kada je Brčko došlo pod upravu Osmanskog carstva. No, očigledno da je Brčko, kao i Usora i Soli, i prije i nakon dolaska Osmanlija predstavljalo granično područje (utvrda) oko kojeg su se sukobili i smjenjivali u vlasti bosanski, ugarski (hrvatski), srbijanski, pa onda i osmanski vladari. Pelidija navodi da iako je Bosna pala 1463. godine, Bosanska Posavina dolazi pod vlast Turaka 1536. godine, a da su do tada njihni gospodari priznavali vrhovnu vlast ugarskog kralja. Tu misli prije svega na porodicu Berislavić, srpske Despote, koji su lavirali između ugarskog kralja, habsburškog cara i osmanskog sultana.<sup>113</sup> Handžić opet navodi da turski podaci govore da su Turci izbili na Savu 1463. godine, no da je Ugarska u protivofanzivi osvojila i područje Brčkog. Ako je tačno da je Brčko bilo u sastavu Srebreničke banovine onda je ono ušlo u sastav Osmanskog carstva 1512. godine kada su Turci zauzeli Srebreničku banovinu, a onda i ostale utvrde u toj oblasti-Tešanj, Barka (Brčko), Sokol i Waya, a da se turska vlast na tim prostorima ustalila 1526. godine.<sup>114</sup> Dr. Jakobović, pozivajući se na Stjepana Pavičevića i izvještaj vojnog svećenika Bzensky, navodi da je u ljeto 1529. godine, pao u turske ruke grad Barka, kojeg on smatra hrvatskim povijesnim gradom. Nakon okupacije grada Barke Turci su obnovili ovu staru rimsku utvrdu na ušću rijeke Brke u rijeku Savu i na nju smjestili svoje graničare.<sup>115</sup> Seka Brkljača navodi da je „Bosanska Posavina pala pod tursku vlast mnogo kasnije nego što je slučaj sa čitavom Bosnom. Godine 1536. gospodari Berislavići su morali konačno predati Turcima i posljednje uporište Dobor“.<sup>116</sup> Mrgićeva smatra da je Brčko došlo pod osmansku vlast 1528. godine, ali da se to ne navodi u defteru Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine.<sup>117</sup>

110 Vidjeti: Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, *Zbornik radova sa okruglog stola Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994.

111 Ban Kulin, i ne samo on, prvo je morao priznati vrhovnu vlast Ugarske kako bi mu bili darovani posjedi u Usori i Soli. Vidjeti: Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, *Zbornik radova sa okruglog stola Bosanska Posavina - Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 9.

112 Mrgić navodi da je „od 1410-11 pa sve do pada Bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast 1463. na teritoriju Usore uporedo postoji vlasti tri države-Bosne, Ugarske i Srbije... Njihovi međusobni odnosi biće opterećeni i jačanjem uticaja osmanskog sultana na događaje u bosanskoj državi“. Vidi: J. Mrgić, *Severna Bosna*, 105. Sudbinu Usore na specifičan način dijeli Brčko.

113 Enes Pelidija, O Bosanskoj Posavini u osmanskom periodu (1463-1791), u: *Zbornik radova sa okruglog stola „Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994.

114 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 46.

115 Zlatko Jakobović, *Brčko hrvatski povijesni grad*, Napredak. Podružnica Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, 53-55.

116 Seka Brkljača, Jedan pogled na Bosansku Posavinu u srednjem vijeku, *Zbornik radova sa okruglog stola Bosanska Posavina-Dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 13.

117 J. Mrgić, *Severna Bosna*, 247.

Pozivajući se na izvore ugarske provenijencije ona navodi da je zapovjednik Brčkog Ferenc Bodo, učestvovao 1523. godine u velikoj pobjedi nad trupama Ferhad-bega i Bali-bega u bici kod Mandelosa. Krajem oktobra 1527. godine zapovjednik Brčkog i Moravića Mihael Kunović presreo je trupe smederevskog namjesnika Mehmeda Jahjapašića koji se povlačio nakon pljačke Pečuja. Već 1529. kod skela u Rači i Brčkom prodavalo se roblje, ratni zarobljenici...<sup>118</sup>

Bez obzira koje godine je Brčko, u sklopu Usore i Soli (Bosanske Posavine), tačno palo pod upravu Osmanskog carstva, jedno je izvjesno da je Brčko, koje je postojalo prije dolaska Osmanlija, bilo utvrda za odbranu koja je, i prije i poslije Osmanlija, pripadala različitim administrativnim i državno-pravnim aranžmanima, bosanskim-ugarskim (hrvatskim)-srbijanskim, i da je igralo i još uvijek igra jednu od ključnih uloga u njihovoj borbi za dominacijom na ovim prostorima. Ključnu ulogu u stvaranju ovog „čvorišta“ triju država u 15. i 16. stoljeću imao je sukob Ugara i Osmanlija na prostoru Bosanske Posavine (Brčkog).

U cilju jačanja odbrane od Osmanlija, Ugarska formira na osvojenim dijelovima Bosne „krajiste“, liniju odbrane koju povezuje sa osvojenim teritorijama u drugim državama. Toj liniji odbrane su pripadali na sjeverozapadu Jajačka banovina, na sjeveroistoku Srebrenička banovina, kojoj je pripadalo i Brčko (Srebrenik, Tešanj, Soli, Barka i Waya) i na istoku Šabačka banovina što je predstavljalo kontinuiranu liniju od Beograda, preko Šapca i Srebrenika, do Jajca. Tako je uspostavljena veza između Bosne i Srbije.<sup>119</sup> Nakon pada Ugarske i Turskog osvajanja sjevera Bosne, zvorničkom sandžaku sredinom 16. stoljeća pripada osam kadiluka, tri srbijanska i pet bosanskih. Bosanski kadiluci su bili srebrenički, zvornički, tuzlanski, gračanički i bijeljinski. Bijeljinskom kadiluku je pripadala nahija Koraj u okviru koje je bilo Brčko. Katolici masovno iseljavaju sa ovih prostora, a Turci ga naseljavaju pravoslavnim Vlasima.<sup>120</sup> Ovaj model ustrojavanja ovoga prostora periodično će oživljavati u vremenima krize, ratova i sukoba u kojem će učesnici biti Hrvatska, Srbija i Bosna (Bosna i Hercegovina), a predmet spora redovno je bilo i Brčko.

U toku Bečkog rata (1683-1699) austrijska vojska zauzela je sve gradove s obje strane rijeke Save, među njima Brod, Derventu, Brčko i Šabac. Brčko je dobilo novog vojnog zapovjednika iz redova austrijske vojske.<sup>121</sup> Od Požarevačkog mira do Beogradskog mira (1718-1739) čitava bijeljinska nahija, pa i samo Brčko, ostalo je u rukama Austrije, što je ponovo dovelo do seoba stanovništva. Turska vojska je Beogradskim mirom 1739. godine ponovo izbila na Savu i od tada rijeka Sava biva granično područje između Austrije i Turske, a Brčko ponovo postaje pogranično mjesto. Turci su razrušili naselja pored Save koja su bila u savezništvu sa Austrijom, među kojima je bilo i Brčko, što je ponovo dovelo do seoba stanovništva. Još

118 *Isto*, 162, 163, 164.

119 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 41.

120 *Isto*, 42-49

121 Zlatko Jakobović, *Brčko hrvatsko povijesni grad*, Napredak. Podružnica Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, 56-57.

tokom austrijsko-turskog rata (1716-1718) Turci su naredili da se pazi na kršćane i da se „iz sjeverne Bosne presele dalje u unutrašnjost“. „Godine 1788. u vrijeme rata između otomanskog i austrijskog carstva, strogu zapovijed dobiše svi stanovnici foliške da moraju seliti iz svojih sela i povići se u unutrašnjost prema Majevidi. Ovo ne bijaše naredito samo iz tog obzira da narod ne bi stradao..., nego da se ne bi ujedinili sa prekosavskim četama i ne bi skupa proti Turčina vojevali.“<sup>122</sup> Ova logika prisilnog iseljavanja važi i danas. Brčko je ostalo u sklopu Osmanskog carstva do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

U vremenu od 1878-1918. godine u okviru Austro-Ugarske Brčko ima status kotara (sreza) u okviru Tuzlanskog okruga. To je vrijeme „modernizacije“ i relativnog prosperiteta Brčkog.<sup>123</sup> Odmah nakon okupacije 1878. godine Austro-Ugarska vrši popis stanovništva 1879. godine. Popis je izvršen na osnovu administrativno-teritorijalne podjele koja je zatečena u turskom periodu. Po toj podjeli Brčko je bilo kotarsko mjesto i pripadalo okrugu Zvornik, a sadržavalo je opštine (džemate) Brčko (grad), Bukvik donji, Čelić i Zovik. Opština Brezovo Polje pripadala je Bijeljini. Rezultati sljedećeg popisa obavljenog 1885. godine provedeni su po novoj administrativno-teritorijalnoj podjeli po kojoj je Brčko i dalje kotar koji je pripadao okrugu Tuzla, koji je u svom sastavu imao kao gradske sredine Brčko i Orašje, te Brezovo Polje, Bukvik, Čelić, Donju Mahalu, Gornji Rahić, Obudovac kao seoske opštine. Takva administrativno-teritorijalna podjela ostaje do kraja okupacije Austro-Ugarske.<sup>124</sup>

Prema popisu stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921. godine, u okviru nove administrativno-teritorijalne podjele, Brčko je bilo srez u koji su ulazile sljedeće opštine: Brčko (grad), Brezovo Polje, Bukvik, Gornji Rahić, Donja Mahala, Obudovac, Orašje (grad) i Čelić. Kasnije je to područje prošireno pa je po popisu 1931. godine srez Brčko obuhvatao i Bosanski Šamac, Crkvinu, Domaljevac, Gornji Žabar, Slatinu i Tramošnicu.<sup>125</sup>

Od 1929. godine ustanovljena je podjela državne teritorije na banovine. Po takvoj podjeli Brčko, zajedno sa Orašjem, Bosanskim Šamcem i dijelom opštine Gradačac, je pripalo Drinskoj banovini koju su činili dijelovi srednje i istočne Bosne i zapadne Srbije.<sup>126</sup> Stvaranjem Banovine Hrvatske, nakon potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček 1939. godine, kotar Brčko je pripojen Banovini Hrvatskoj. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine Kvaternik je 10. aprila proglasio NDH. Ubrzo nakon toga su ustaše preuzele vlast u Brčkom o čemu nema preciznih

122 Luka Đaković, Brčko u novijoj istoriji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 57.

123 Pavo Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985; Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 62-82.

124 Vidjeti detaljnije: Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985.

125 *Isto*, 93.

126 *Isto*, 94.

podataka. Brčko je ušlo u sastav velike župe Posavlje sa sjedištem u Slavanskom Brodu. Toj župi, koja je smatrana jedinstvenim povijesnim hrvatskim nacionalnim teritorijem, pridodati su kotari Bijeljina, Derventa, Gradačac, Slavonski Brod i Županja.<sup>127</sup> Nakon rata 1941-45. godine i formiranja socijalističke Jugoslavije Brčko je kao opština u sastavu Bosne i Hercegovine kao jedne od šest republika federalne Jugoslavije.

Raspadom socijalističke Jugoslavije i proglašenjem Bosne i Hercegovine kao nezavisne države, SDS najjača srpska stranka u Bosni i Hercegovini, organizuje referendum na kojem srpski narod u Bosni i Hercegovini proglašava Republiku Srpsku u kojoj je i Brčko i cijela Posavina preko Bijeljine povezana sa Podrinjem i Republikom Srbijom. Paralelno sa tim HDZ, najjača stranka hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, proglašava Herceg-Bosnu, kao teritorijalnu jedinicu unutar Bosne i Hercegovine u koju ulazi i Posavina sa Brčkim. Nakon rata 1992-95. godine, Daytonskim mirovnim sporazumom odlučeno je da je Bosna i Hercegovina sastavljena iz dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. U sastavu Republike Srpske je najveći dio Bosanske Posavine. Brčko je konačnom arbitražnom odlukom 1999. dobilo specijalni status kao Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, koji je pod direktnim suverenitetom države Bosne i Hercegovine.

Posmatrano sa aspekta teritorijalno-administrativnih državno-pravnih granica Brčko je povijesno u epicentru sudara različitih teritorijalnih i političkih aspiracija, prije svih onih koji idu ka stvaranju Velike Hrvatske i Velike Srbije objedinjavanjem hrvatskog i srpskog stanovništva i onih koji teže očuvanju cjelovite multinacionalne Bosne i Hercegovine.

S jedne strane, Brčko je, u sklopu Bosanske Posavine koja je historijski bila dominantno katolička, prirodno povezano Savom sa Slavonijom i Hrvatskom. S druge strane, usmjeravana je preko Bijeljine i Zvorničkog okruga ka Podrinju i Srbiji. Ta su bosanska područja sa dolaskom Osmanlija dominantno naseljavana pravoslavicima i Srbima. I s treće strane, preko Tuzle i Srebrenika, koji je imao ambivalentnu ulogu, granica odbrane Ugarske, ali i granica bosanske države koja se širila na Savu, Brčko je čuvalo vezu sa centralnom Bosnom i Sarajevom. Ili, kako napisao Vladimir Ćorović: „Usora i Soli je stalno predstavljalo sporno područje između Srbijanaca, Mađara i Bosanaca“<sup>128</sup>, odnosno Srbije, Hrvatske i Bosne, a Brčko tu zauzima jedno od centralnih mjesta.

### **Etnički i religijsko-konfesionalni sastav stanovništva Brčkog**

Gotovo je opšteprihvaćeno stanovište da zbog čestih sukoba, stradanja i migracija, na području Brčkog nema potomaka stanovnika koji su tu živjeli prije 17. stoljeća.<sup>129</sup> No, bez obzira na ratove i pustošenja ovog područja teško je prihvatiti

<sup>127</sup> Isto, 318.

<sup>128</sup> V. Ćorović, *Historija Bosne*, 8.

<sup>129</sup> Luka Đaković, Brčko u novijoj istoriji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 55.

takvu tezu da su u potpunosti nestali potomci domicilnog stanovništva od prije 17. stoljeća. Ipak, radi se o području veoma pogodnom za život na koje se domicilno stanovništvo vraćalo nakon ratova i pustošenja. Prije se može govoriti o nekoj vrsti „majorizacije“ domicilnog stanovništva. Stalne i masovne migracije su ovu sredinu osudile da u njoj uvijek dominantnu većinu predstavljaju doseljenici (migranti) koji zbog čestih ratova i novih migracija nisu kao većina mogli ovdje opstati duže od tri generacije, pa ni toliko.

Prema podacima koje iznosi Šefik Mulabegović u svojoj doktorskoj disertaciji u gradu Brčkom je 1971. godine bilo oko 60% doseljenika, dok je na cijeloj opštini taj broj iznosio oko 32%.<sup>130</sup> Stalne i masovne migracije na ovome prostoru mogu samo potvrditi da je dominacija doseljenika u prošlosti Brčkog bila još veća. Tako se za Brčko može reći da je u bitnome migracijsko mjesto koje su velikim dijelom demografski, kulturno, pa i politički oblikovali doseljenici. Identitet stanovništva, zbog oskudnih podataka, može se odrediti gotovo isključivo konfesionalno, a etnički samo posredno i spekulativno.

U pogledu etničkog sastava stanovništva Brčkog možemo uslovno prihvatiti tezu da su i Brčko, kao i ostale dijelove srednjovjekovne Bosne naselili Slaveni nepoznatog etničkog imena. Teorije koje su i danas u opticaju, a vežu se za Porfirogeneta smatraju da je u etničkom pogledu Bosna bila „prirodna kopča“ između Srba i Hrvata. Srbi su navodno držali istočni i središnji dio Bosne, a Hrvati zapadni tako da bi Brčko moglo biti, po tom shvatanju, mjesto dodira ova dva slavenska plemena.<sup>131</sup> No, ako bi to bilo tako, onda bi bilo za očekivati da ova dva ratnička plemena izgrade državne i druge institucije po svome imenu, što nije bio slučaj. No, da su takve tendencije postojale od strane srpskih i hrvatskih graničnih država očigledno je i iz skromnih historijskih izvora. Ono što se pouzdano zna je da se stanovnici u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nisu nazivali ni Srbi ni Hrvati, nego Bošnjani,<sup>132</sup> pa se posredno i uslovno može prihvatiti teza da su se tako nazivali i stanovnici Brčkog u srednjem vijeku. Ostaje nejasno da li je naziv „Bošnjani“ (dobri Bošnjani) izveden iz naziva zemlje Bosne (Bosone) i može se izjednačiti sa nazivom Bosanac ili se odnosi na pripadnike Crkve bosanske. Ili je to ipak etnički naziv za bosanske Slovene koji se odnosi i na pripadnike Huma i Usore i Soli.<sup>133</sup>

<sup>130</sup> Šefik Mulabegović, *Uticaj socio-ekonomskih karakteristika stanovništva na politiku ekonomskog i socijalnog razvoja komune* - doktorska disertacija, Brčko, april 1981, 85 i 87.

<sup>131</sup> V. Ćorović, *Historija Bosne*, 8-9.

<sup>132</sup> „Nema nikakve sumnje da je u Bosni u srednjem vijeku živio jedinstven bosanski narod zvan Bošnjani.“ Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

<sup>133</sup> Ime Bošnjani se prvi put spominje u carskoj tituli Manojla Komnena 1166. godine i može se naći u mnogim historijskim izvorima srednjeg vijeka. Vidjeti: Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjački jezik i pismo*, Preporod, Sarajevo 1996, kao i u: Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 162-166.

## Konfesionalnost

Brčko, kao i ostali dijelovi Bosne, su u 6. i 7. stoljeću naseljavani Slavenima koji predstavljaju najbitniji etnički supstrat na ovim prostorima.<sup>134</sup> Kristijanizacija rimskih provincija započela je rano, još u prvom stoljeću, ali je prekinuta zbog najezde Gota,<sup>135</sup> te je nastavljena u 9. i 10. stoljeću, ali i tada nije bila temeljita i potpuna na ovim prostorima. Kao rezultat takve kristijanizacije u srednjem vijeku u Brčkom i okolini (Usora i Soli) je bila prisutna katolička crkva, franjevci i Crkva bosanska. Samo na onim istočnim područjima koji su privremeno bili pod Despotovinom u dotursko doba zajedno je koegzistiralo katoličko i pravoslavno stanovništvo, te pripadnici Crkve bosanske.<sup>136</sup> Još 1225. godine se Usora i Soli spominje kao zaražena heretičkim učenjem, koje se tu održalo sve do 1450. godine, a u nekim dijelovima i duže, navodi Handžić. Pored Crkve bosanske u srednjem vijeku se osjećao jak uticaj katoličke crkve sve do Save i Drine, a franjevački red je bio prisutan 1281. godine u Zvorniku, Teočaku, Bijeljini, Koraju, Skakavi (Brčkom)...<sup>137</sup>

Stanovništvo sa vlaškim statusom evidentirano je 1533. godine u Zvorniku, Bijeljini Koraju... navodi Jelena Mrgić. S dolaskom vlašskog stanovništva pojavljuju se i pravoslavni sveštenici.<sup>138</sup> Historijski izvori potvrđuju, smatra Handžić, da su pravoslavni manastiri i crkve nastali najranije na ovim područjima u drugoj polovini 16. stoljeća, a samo manastir Papraća sredinom tog stoljeća.<sup>139</sup>

Enver Imamović smatra da je do dolaska Turaka područje sjeveroistočne Bosne bilo isključivo bosansko, što potvrđuje veliki broj stećaka koji predstavljaju tipična nacionalna obilježja bosanskog naroda. To potvrđuju, smatra Imamović, i srpski izvori u kojima se opisuje nastojanje srpskog kralja Dragutina da ih prevede u pravoslavlje. Kasnije je i katolička crkva vršila velike napore da to stanovništvo prevede na katoličanstvo, te je u tu svrhu podignut veliki broj franjevačkih samostana. S dolaskom Turaka započinje intenzivnija islamizacija, ali i priliv pravoslavnih doseljenika iz Crne Gore i Srbije.<sup>140</sup>

Na području Maoče, na lokalitetu Kućišta i Kućare postoji predanje da su tu živjeli Mađari i da je tu bila mađarska crkva. U selu Rašljani, na brčanskom području, nalazi se lokalitet Gradina. Sjeverno od Gradine nalazi se stećak u obliku sanduka, bez natpisa ili ukrasa. Nekoliko stećaka je registrovano kod sela Islamovac. Ovi stećci ukazuju da je na ovom brčanskom području još u 12. stoljeću

134 Zbog jezičkih i kulturnih razloga, i zbog više od tisuću godina zajedničke povijesti, današnje pučanstvo u Bosni može se mirne duše smatrati slavenskim. Stoga je dolazak Slavena na Balkan prirodno polazište za svaku historiju Bosne.“ Vidjeti: Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 3.

135 Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 4 i 5.

136 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 79.

137 *Isto*, 84.

138 J. Mrgić, *Severna Bosna*, 193.

139 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 94.

140 Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

bila Crkva bosanska, ali i na prisustvo Mađarske koja je atakovala na Crkvu bosansku kao na heretičko učenje.<sup>141</sup> Na području brčanske Posavine spominju se i katoličke župe u Bijeloj, Brki i Plazuljama, koje su formirane u 15. stoljeću. Spominje se franjevački samostan u Skakavi Gornjoj, općina Bukvik.<sup>142</sup> Ovi rijetki historijski izvori ukazuju da su na području Brčkog prije dolaska Turaka živjeli pripadnici Crkve bosanske i pripadnici katoličke crkve. Ristić navodi da su prvi podaci o pravoslavnom stanovništvu iz 1760. godine u kojima se navodi da je u Brčkom bilo pravoslavnih porodica,<sup>143</sup> mada se mora pretpostaviti da ih je bilo i ranije i da je njihovo prisustvo vezano sa naseljavanjem pravoslavnih Vlaha koji su ovdje doselili u 16. stoljeću.

Rasprostranjenost pravoslavnog stanovništva i djelovanje pravoslavne crkve u vezi je sa uspostavljanjem turske vlasti u ovim krajevima. Usmjeravanje pravoslavnih Vlaha u pravcu Brčkog otpočelo je poslije 1536. godine u vrijeme turskih osvajanja Slavonije. Oni su obezbjeđivali strateški važan put koji je vodio od Tuzle, preko Majevice i sela Ratkovići za Brčko.<sup>144</sup> Islam se na području Brčkog počeo širiti u 16. stoljeću i to naročito 1526. godine nakon propasti Ugarske. Prihvataju ga pripadnici Crkve bosanske, Vlasi i jedan broj katolika.<sup>145</sup> Paralelno sa procesom islamizacije nestaje Crkva bosanska. U nahiji Koraj, kojoj je pripadala i tvrđava Brčko bilo je 1533. godine, 20% muslimana. Taj procenat se održao i narednih petnaest godina, s tim da je u gradovima taj procenat bio veći (30%).<sup>146</sup> Početkom 17. stoljeća, a i kasnije, u Brčkom su se počeli nastanjivati španski Jevreji (Sefardi) koji su protjerani iz Španije.<sup>147</sup>

Tako su se na prostoru Brčkog nakon dolaska Osmanlija etablirale tri religije, islam, judaizam i kršćanstvo u svoje dvije konfesionalne izvedenice, pravoslavlju i katoličanstvu, koje su prisutne i danas, kao i njihove nacionalne izvedenice Srbi, Hrvati i Bošnjaci.

## Demografske promjene

Prisilne migracije na ovim prostorima gotovo uvijek su pomjerale stanovništvo određene religijsko-konfesionalne pripadnosti, što je vodilo izmjenama religijsko-konfesionalne strukture stanovništva. Pošto je religijsko-konfesionalna pripadnost ovdje bila i jeste osnovni kriterij političkog profiliranja, prisilnim migracijama određenih religijsko-konfesionalnih skupina se stvarala

141 Nedžad N. Bašić, *Maoča kroz historiju*, Brčko Distrikt 2002, 14.

142 *Isto*, 16-17.

143 D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, 19.

144 Salih Kulenović, Izet Ibreljić, Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije 1992, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, br. 17, Tuzla 2002, 97-100.

145 *Isto*.

146 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 132.

147 *Isto*.

i politička većina koja je uticala na formiranje vlasti, pa onda i na teritorijalno-administrativni i državno-pravi status određenog prostora. Stoga su prisilne demografske promjene (migracije) bile u funkciji političkih (državnih) ciljeva, što i primjer Brčkog i Bosanske Posavine potvrđuje.

Podaci o konfesionalnoj strukturi stanovništva u Brčkom su krajnje oskudni, posebno za srednjovjekovni period. Na osnovu podataka koje nam daje austrijski putopisac oficir Ruškjević iz 1865. godine saznajemo da je Gradačacka i Brčanska nahija imala ukupno 96.000 stanovnika, od čega pravoslavnih 39,3% ili 38.000, Muslimana 38,2% ili 36.800 i katolika 22,5% ili 21.000. Prema prvom i jedinom zvaničnom turskom popisu stanovništva 1851. godine u kadiluku Brčko sa oko 90 sela bilo je 2.920 kuća, a od toga muslimanskih 1.099 sa 3.536 stanovnika, 1.012 pravoslavnih sa 2.964 stanovnika, 730 katoličkih sa 2.769 stanovnika i 79 ciganskih kuća sa 218 stanovnika.<sup>148</sup>

Samo naselje Brčko pred austrougarsku okupaciju imalo je 2.900 stanovnika, od čega 1.800 Muslimana, 900 pravoslavaca i samo 100 katolika. Prema Jukićevom izvještaju od 1850. godine brčansko stanovništvo imalo je 16,6% pravoslavnog stanovništva, a ostali su bili Muslimani. Katolici se ne spominju. Godinu dana nakon zavođenja austrougarske okupacije 1879. godine u Brčkom je 31,6% pravoslavaca, 65,2% Muslimana i 3,2% katolika. Snaženje srpskog (pravoslavnog) življa naročito se osjećalo po selima brčanske i gradačacke opštine.<sup>149</sup> Prema popisu iz 1879. godine u 81 naselju brčanskog sreza bile su 4.064 kuće sa ukupno 25.400 stanovnika. Od toga je bilo 12.249 muslimana (52%), 7.472 pravoslavaca (32%), 5.665 katolika (24%) i 46 Jevreja.<sup>150</sup>

Podaci iz 19. stoljeća o konfesionalnoj strukturi stanovništva kojima raspoložemo govore da je u Brčkom dominiralo pravoslavno i muslimansko stanovništvo, a znamo da je Brčko i Usora i Soli (Bosanska Posavina) u srednjem vijeku bilo dominantno naseljeno katolicima i pripadnicima Crkve bosanske. To znači da je sa dolaskom Osmanlija i u periodu osmanske vladavine došlo do masovnog iseljavanja katolika sa prostora Brčkog, a da su pripadnici Crkve bosanske potpuno nestali. Handžić piše o velikim strukturalnim promjenama stanovništva na sjeveru, uglavnom ravničarskim područjima prema Savi, u nahijama Bijeljina, Koraj (Brčko), Srebrenik, Gradačac koja su rezultat pomjeranja znatnog dijela katoličkog stanovništva u ovoj oblasti s dolaskom turske vlasti. Ta naselja su opustošena i jedno vrijeme su bili ničija zemlja.<sup>151</sup> Primjetne su promjene u konfesionalnoj strukturi stanovništva Brčkog pri kraju austrougarske vladavine. Prema popisima između 1879. i 1910. godine došlo je do smanjenja muslimanskog

148 Luka Đaković, Brčko u novijoj historiji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 61.

149 Pavo Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 30.

150 Luka Đaković, Brčko u novijoj istoriji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 65.

151 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 87.

stanovništva sa 63,53% na 48,24%, pravoslavaca sa 31,68% na 27,02%, a udio katoličkog stanovništva se povećao sa 3,21% na 21,3%.

Prema popisu stanovništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine nije bila praksa da se objavljuju podaci naselja tako da je teško preračunati tačnu strukturu stanovništva Brčkog. Teritorij koji približno odgovara prijeratnoj opštini Brčko imao je 32.420 stanovnika što pokazuje da je broj stanovnika na ovome području stagnirao.<sup>152</sup>

Vjerska struktura stanovništva po popisu 1931. godine pokazuje da je bilo 30% pravoslavanih, 37% katolika i 32% muslimana. U seoskom području bilo je najviše katolika (40%), a u gradskom muslimanskog (52%).<sup>153</sup> Prema navodima Wikipedije po popisu iz 1931. godine za srez Brčko u sklopu bosanskohercegovačkog dijela Drinske banovine bilo je 97.962 stanovnika, od toga 34.956 pravoslavaca, 20.443 muslimana i 42.208 katolika.<sup>154</sup>

U svome radu *Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992*, Kulenović i Ibreljić navode, prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine u Kraljevini Jugoslaviji, da je 1921. godine u samom gradu Brčko živjelo 6.832 stanovnika, a da je od toga bilo 3.218 ili 47% Bošnjaka, 1.954 ili 29% Srba, 1.458 ili 25% Hrvata i 202 ili 3% ostalih. U gradu Brčko je, prema istom izvoru, živjelo ukupno 7.780 stanovnika, od toga 4.034 ili 52% Bošnjaka, 1.856 ili 24% Srba, 1.689 ili 22% Hrvata i 201 ili 2% ostalih.<sup>155</sup>

Prema popisu iz 1971. godine u SFRJ u Brčkom je živjelo 74.771 stanovnika, od toga 30.181 Musliman, 24.925 Hrvata, 17.709 Srba, 1.086 Jugoslovena, 122 Crnogorca, 122 Albanca, 33 Slovenca, 27 Mađara, 16 Makedonaca i 7 Roma.<sup>156</sup>

Prema popisu iz 1981. godine u SFRJ u Brčkom je živjelo 82.768 stanovnika, od toga 32.434 (grad 16.725) Muslimana, 23.975 (grad 2.157) Hrvata, 16.707 (grad 5.532) Srba, 8.342 (grad 6.351) Jugoslaven, 87 Crnogoraca, 29 Makedonaca, 23 Slovenca, 116 Albanaca, 26 Mađara i 6 Roma.<sup>157</sup>

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine na opštini Brčko je živjelo 87.627 stanovnika, od toga 38.128 Bošnjaka ili 43,5%, 22.252 Srba ili 27%, 18.128 Hrvata ili 21% i Jugoslovena i ostalih 8.630 ili 10%. U socijalističkoj Jugoslaviji ponovo se stabilizirao broj muslimana kao najbrojnije konfesionalne (nacionalne) skupine u Brčkom, broj katolika (posebno na selu) je veći nego udio pravoslavaca (Srba).

<sup>152</sup> Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, *Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, u: Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 94.

<sup>153</sup> Isto.

<sup>154</sup> Vidi: [https://hr.wikipedia.org/wiki/Popis\\_stanovni%C5%A1tva\\_u\\_Bosni\\_i\\_Hercegovini\\_1931](https://hr.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Bosni_i_Hercegovini_1931).

<sup>155</sup> Salih Kulenović, Izet Ibreljić, *Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije 1992, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, br. 17, Tuzla 2002.

<sup>156</sup> *Savezni zavod za statistiku*, Beograd.

<sup>157</sup> Isto.

Prema popisu iz 2013. godine kada je opština Brčko dobila status Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, u Distriktu je živjelo 83.516 stanovnika, od toga 35.381 Bošnjak (42,36%), 17.252 Hrvata (20,66%), 28.884 Srba (34,58%) i 991 ostalih, odnosno 35.844 muslimana, 17.000 katolika, 28.838 pravoslavnih, 636 neopredijeljenih i 667 ostalih.<sup>158</sup> Nakon rata 1992-95. godine radikalno se povećao broj Srba što je rezultat masovnih imigracija Srba (pravoslavaca) u Brčko i egzodusa (progona) muslimanskog i katoličkog stanovništva iz Brčkog.

Iz ovoga šturog historijskog pregleda konfesionalne strukture stanovništva Brčkog mogu se izvesti određeni zaključci. Za vrijeme srednjeg vijeka u Brčkom dominiraju katolici i pripadnici Crkve bosanske. Pravoslavni se gotovo i ne spominju. Slomom srednjovjekovne bosanske države i dolaskom Osmanlija dolazi do velikih demografskih promjena. Pripadnici Crkve bosanske nestaju, a dolazi do velikog egzodusa katolika u 16. i 17. stoljeću koji iseljavaju u okolne zemlje ili se raseljavaju južno od Save. Dolazi do intenzivnije islamizacije i naseljavanja pravoslavnog stanovništva u Brčkom i okolnim mjestima. S povlačenjem Osmanlija i dolaskom Austro-Ugarske povećava se broj katoličkog stanovništva, a radikalno smanjuje muslimansko stanovništvo i nešto manje pravoslavno. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, definitivno se uobličila i ustalila etnička (konfesionalna) struktura stanovništva Brčkog i Bosanske Posavine, sa svim specifičnostima koje do kraja 20. stoljeća neće trpjeti veće promjene. Brčko koje tradicionalno većinski naseljavaju muslimani (Muslimani, Bošnjaci) se našlo na sjevernoj granici područja Bosanske Posavine sa specifičnom konfesionalno-nacionalnom strukturom stanovništva koja se oblikovala prisilnim migracijama. Pojas uz Savu od Broda do Brčkog naseljen je većinski katolicima (Hrvatima). Istočno od Brčkog uz Savu do Drine pa prema Višegradu i Vlasenici je pojas naseljen pretežno pravoslavnim (srpskim) stanovništvom.

<sup>158</sup> *Popis 2013. godine, stanovništva, kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, lipanj 2016, 54 i 68.

Promjene u konfesionalnoj strukturi stanovništva Brčko - BiH 1871.-1910.														
K	1871.		1879.		1885.		1895.		1910.					
	Brčko		Brčko		Brčko		Brčko		Brčko					
	Zvom. Sandž.													
P	46767		919		1269		1616		1761					
	41		31,68		29,64		26,94		27,02					
M	53661		1843		2354		2820		3144					
	47		63,53		54,99		47,02		48,24					
K	11663		93		511		1295		1388					
	10,2		3,21		11,94		21,59		21,3					
O	2090		46		147		267		224					
	1,8		1,58		3,43		4,45		3,43					
U	114181		2901		4281		5998		6517					
			0,25		0,32		0,38		0,34					
Konfesionalna /etnička struktura stanovništva Brčko - BiH 1921.-1991.														
Godina	Bošnjaci		Srbi		Hrvati		Ostali		Ukupno					
	Brčko		Brčko		Brčko		Brčko		Brčko					
1921.	3218		1954		1479		177		6832					
	47,11		28,6		21,65		2,64		100					
1931.	4034		1856		1689		201		7780					
	51,85		23,86		21,71		2,68		100					
Stanovništvo Brčanskog sreza prema etničkoj pripadnosti i spolu po popisu stanovništva od 15.3.1948. godine														
POL	Ukupno	JUGOSLAVENI								Ostali Slavni	Neslavni	Nepoznati		
		Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Crnogorci						
Svega	59.218	58.930	18.338	19.377	21.152	41	6	16	57	225	6			
Muški	28.223	28.083	8.814	9.202	10.033	19	5	10	27	111	2			
Ženski	30.995	30.847	9.524	10.175	11.119	22	1	6	30	114	4			
Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine - Stanovništvo po rodnom kraju														
Srez - Grad	Pol	Ukupno	Rođeni u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji - Narodna Republika BiH										Rođeni u inostranstvu	Nepoznato mjesto rođenja
			Rođeni u istoj republici					Rođeni u drugim republikama						
			Svega	U istom srezu gdje je napisan	U drugom srezu BiH	Svega	Srbija	Hrvatska	Slovenija	Makedonija	Crna Gora			
Srez Brčko	svega	49.969	49.604	47.375	2.229	377	57	146	4	8	122	22	6	
	muški	23.745	23.570	23.063	507	165	32	62	0	6	65	7	3	
	ženski	26.224	26.034	24.312	1.722	172	25	84	4	2	57	15	3	
Grad Brčko	svega	9.249	7.980	5.227	2.753	1.169	213	855	30	29	42	93	7	
	muški	4.478	3.886	2.554	1.342	543	91	401	10	17	24	44	3	
	ženski	4.771	4.094	2.683	1.411	626	122	454	20	12	18	49	2	

Stanovništvo Brčanskog sreza prema etničkoj pripadnosti i spolu po popisu stanovništva od 31.3.1953. godine												
Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Cmogorci	Česi	Pojlaci	Ukrajinci	Rusi	Ost. Slave.	Ost. neslav
65.078	17.499	24.234	22.831	64	26	144	12	12	5	19	11	221
Stanovništvo Brčanskog sreza prema etničkoj pripadnosti i spolu po popisu stanovništva 1961. godine												
Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Cmogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni		
62.952	16.484	17.897	21.994	71	45	326	83	27	4	5.904		
Stanovništvo Brčkog etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1971. godine												
Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Cmogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni		
74.771	30.181	17.109	24.925	33	27	112	122	16	7	1.086		
Stanovništvo Brčkog prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1981. godine												
Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Cmogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni		
82.768	32.434	16.707	23.975	23	29	87	116	16	6	8.342		
Rođeni u gradsk. sredi.	31.437	16.725	5.532	2.157	19	16	65	86	13	5	6.351	
Rođeni u ostalim sredi.	51.331	15.709	11.175	21.818	4	13	22	30	3	1	1.991	
Stanovništvo Brčkog prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1991. godine												
Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Cmogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni		Ostali
Ukupno	87.627	38.617		18.128		22.252		5.731		2.899		
Grad Brčko	41.406	22.994		8.253		2.894		5.211		2.054		
Ruralna mjesta	46.221	15.623		9.875		19.358		520		845		
Stanovništvo prema vjeroispovijesti (2013)												
Brčko/Brčko Distrikt BiH												
Ukupno:	Islamska		Pravoslavna			Katolička		Ateisti		Nepoznato		
83.516	36.360		29.004			16.753		1.261		138		
	43,53%		34,73%			20,06%		1,51%		0,17%		
Stanovništvo Brčkog prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 2013. godine												
Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Ostali								
Ukupno	83.516	35.381	28.884	17.252	1.999							
Grad Brčko	39.893	17.489	19.420	1.457	1.527							
Ruralna mjesta	43.623	17.892	9.464	15.795	472							

Prilog 1. *Konfesionalna i etnička struktura Brčko između 1871. i 2013. godine.*<sup>159</sup>

Brčko je između ova dva regiona, katoličkog i pravoslavnog,<sup>160</sup> sa strukturom stanovništva koja se isto tako oblikovana prisilnim migracijama. Samo Brčko, kao i danas Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, je tako strukturirano da je istočni dio Brčkog pretežno naseljen pravoslavnim stanovništvom, zapadno i južno je pretežno naseljen katoličkim stanovništvom, a u sredini u samom gradu i južno, dominira muslimansko stanovništvo.

Većina ovih promjena u konfesionalnoj (nacionalnoj) strukturi stanovništva Brčkog rezultat je brutalnih ratova koji su za posljedicu imali emigraciona i imigraciona kretanja stanovništva, dakle, ne slučajno.

<sup>159</sup> Vidjeti: Jasmin Jajčević, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla - *Demografske promjene na području Brčkog u svjetlu novih popisa stanovništva*; Prof. dr. Sead Selimović Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli - *Utjecaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva brčkog u socijalističkom periodu (1945-1991)*; Prof. dr. Senaid Hadžić, redovni profesor - *Utjecaj migracija na konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća* (izlaganja na Međunarodnoj naučnoj konferenciji *Migracije i njihov utjecaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća*, Brčko, 13. i 14. septembar 2019).

<sup>160</sup> Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 88.

## Migracije

Migracije smo definirali kao prostorno kretanje ljudi koje dovodi do određenih promjena izazvanih tim kretanjem, promjena kako migranata, tako i prostora koji naseljavaju. Doseljeno stanovništvo oblikuje prostor i daje mu se određeni socijalni, kulturni i politički identitet. S migracijama stanovništva je povezan mit o porijeklu jer je dolazak na neku teritoriju neka vrsta novog početka. Sjećanje (pamćenje) tih događanja je izraz samosvijesti jedne društvene grupe kojom se čuva uspomena o zajedničkom porijeklu (zajedništvu). Svijest o zajedničkom porijeklu (početku) uspostavlja i čuva identitet društvene grupe. Sjećanje na porijeklo tvori „zajednicu sjećanja“ koja je supstanca zajedništva, zajedništva u kojoj ja postaje Mi i Mi postaje ja. Za stanovništvo Brčkog može se reći da je oblikovano permanentnim migracijama. Veliki broj gradskih i prigradskih naselja na području Brčkog nastao je doseljavanjem stanovnika, kao što su Brod, Stari Rasadnik, Brezovo Polje...<sup>161</sup> Teško se mogu naći periodi u historiji Brčkog koji su trajali tri ili više generacija, a da nije bilo velikih migracija. Migracije su oblikovale socijalni, kulturni, mentalni i politički identitet Brčkog. U njima je sadržana bitna odrednica Brčkog. Kultura sjećanja na te migracije je supstanca zajedništva u Brčkom.

## Doseljavanje Slavena

Prva i najvažnija migracija (seoba) je ona iz 6-7. stoljeća kada su Slaveni naselili ove prostore, nametnuli svoju vlast i svoj jezik, miješajući se i asimilirajući domicilno stanovništvo. O tim migracijama ne samo da nema kulturnog pamćenja, nego nema ni elementarnih historijskih podataka o tome ko su bili naši preci (*Ko smo i odakle smo*) koji su naselili ovaj prostor. Time je stanovnicima Brčkog, kao i cijele Bosne, uskraćena svijest (mit) o sopstvenom porijeklu koja je bitna u oblikovanju moderne nacionalne svijesti.

## Iseljavanje katolika iz Brčkog u 16. stoljeću

Prvi veliki egzodus stanovništva iz Brčkog za koji postoje historijskih izvori desio se nakon osmanskog osvajanja grada Barke (Brčkog). Prije nego što su Turci osvojili Brčko, a posebno nakon osvajanja, katolici su masovno napustili ovaj grad.<sup>162</sup> Nakon osvajanja Bosanske Posavine Turci se prebacuju preko

<sup>161</sup> Fahira Alić, Hodonimi brčanskog područja i okoline, <http://gornjaspreca.kalesija.com/2019/01/18/hodonimi-brcanskog-podrucja-i-okoline/>.

<sup>162</sup> Vidjeti: Nihad Dostović, Dva dokumenta iz 1054-55, *Anali Gazi Husref-begove biblioteke*, Knjiga XXXIII, 5.

Save i započinju svoja osvajanja u Slavoniji.<sup>163</sup> Masovni egzodus katolika prati islamizacija kršćanskog stanovništva Brčkog, kao i naseljavanje ovoga područja pravoslavnim Vlasima, Srbima i Crnogorcima u cilju podizanja novih utvrđenja na Savi. Naseljavanje (kolonizacija) ovih područja pravoslavnim Vlasima, Srbima, Crnogorcima i muslimanima iz Podrinja traje čitavo vrijeme osmanske vladavine od 16. do 19. stoljeća.<sup>164</sup>

Nakon izlaska na Savu sredinom 16. stoljeća Turci osnivaju Zvornički kadiluk kojem pripada prostor od Drine do Bosne, te na sjeveru do Save. Sve ono što je bilo u nadležnosti srebreničkog kadije pripalo je Zvorničkom kadiluku. U predosmanskom periodu ova područja, kao što su Bijeljina, Koraj, Teočak, Bila i drugi, bila su pretežno katolička jer su se tu nalazile crkve i manastiri katoličke vjeroispovijesti. Nakon dolaska Osmanlija tu počinje da živi pretežno pravoslavno i muslimansko stanovništvo.<sup>165</sup> U 16. stoljeću na ovim prostorima, u Pipercima, Koraju se naseljavaju Vlasi iz Laba, Crne Gore i Srbije. U 17. stoljeću novi talas crnogorskih i srpskih stočara naseljava ove krajeve. Oni mijenjaju toponime pojedinih mjesta. Tako je Maoča ispod Majevice nazvana po Maoči iz Pljevalja. Krajem 17. stoljeća dolaze muslimanske porodice iz Mađarske koje su tamo otišle za vrijeme turskih osvajanja. Početkom 17. stoljeća i kasnije u gradu Brčko počeli su se nastanjivati španski Jevreji (Sefardi) koji su protjerani iz Španije oko 1600. godine.<sup>166</sup> U 18. stoljeću doseljavaju pravoslavni Vlasi u Karavlahe-Maoča i Lopare, a iz Makedonije dolaze Cincari koji su naselili brčanski i gradačački kraj.<sup>167</sup>

Za vrijeme Bečkog rata stanovništvo Posavine masovno napušta ovaj kraj i odlazi u Slavoniju. Utočište nalazi u prekosavskim selima: Rajevu Selu, Podgajcima, Bošnjacima, Županji... Jedan dio ovoga stanovništva se vraća nakon Požarevačkog mira 1718. godine.<sup>168</sup> Nakon poraza Osmanlija, naročito nakon Velikog Bečkog rata (1683-1699) i kasnije austrijskih ratova (1717-1718, 1736-1739, 1787-1791) svo muslimansko stanovništvo iz Slavonije, Like, Dalmacije i Mađarske se slilo u Bosnu i Hercegovinu i manjim dijelom u Srbiju, dok se katolici naseljavaju na opustošenu zemlju.<sup>169</sup> Kada je Beogradskim mirom 1739. godine granica između Austrije i Turske ponovo uspostavljena na Savi, nastupila je odmazda turske vlasti prema kršćanskom stanovništvu zbog njihove veze sa

163 Pavo Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 22-23.

164 Vidjeti: Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

165 *Isto*, 25

166 Salih Kulenović, Izet Ibreljić, Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije 1992, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, br. 17, Tuzla 2002.

167 Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

168 Pavo Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 26.

169 Salih Kulenović, Izet Ibreljić, Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije 1992, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, br. 17, Tuzla 2002.

Austrijom.<sup>170</sup> Nakon Beogradskog mira Brčko su ponovo naselili muslimani tako da narednih sto godina gotovo i da nije bilo katolika u Brčkom.<sup>171</sup>

Neki autori smatraju da su ove migracije katolika sa njihovog etničkog prostora i islamizacija i kolonizacija Brčkog i Bosanske Posavine od strane pravoslavnih Vlaha, bile uvod u ono što će se desiti 1992. godine, a što je formalno-pravno potvrđeno Daytonskim mirovnim sporazumom, odnosno gubitkom Bosanske Posavine za katoličko-hrvatsko stanovništvo.<sup>172</sup>

### Doseljavanje prognanih muslimana iz Srbije u 19. stoljeću

Traumatičan i bolan imigracioni talas prognanih muslimana iz Srbije zahvatio je i Brčko sredinom 19. stoljeća. Još krajem 18. i početkom 19. vijeka, sa slabljenjem Otomanske imperije, započeli su srpski ustanci u Srbiji koji su dobili formu borbe za nacionalno oslobođenje Srbije. Mir između Rusije i Turske imao je za rezultat da svi muslimani iz Srbije moraju napustiti Srbiju. Ovo iseljavanje dostiže vrhunac 1862. godine protokolom od 12 tačaka, donesenom u Carigradu, po kojem svi muslimani iz zapadnog dijela Beogradskog pašaluka, iz Beograda, Šapca, Užica, Sokola i Zvorničkog sandžaka moraju iseliti u Tuzlu, Brčko, Bijeljino, Janju, Zvornik, Brezovo Polje, Bosanski Šamac, Orašje, Srebrenik, Vlasenicu i Kladanj kao i druge dijelove Bosanskog elajeta.<sup>173</sup>

U Brezovom Polju je formirano 295 domova sa 723 muška člana iz šabačkog, sokolskog, užičkog i beogradskog kraja. U Brčkom je naseljeno 15 porodica iz Beograda i okoline sa 36 muških članova. Radilo se uglavnom o islamiziranom stanovništvu iz Srbije koje se teško uklapalo u nove kulturne obrasce i mentalitet domicilnog stanovništva.<sup>174</sup> Smatra se da se radilo o islamiziranom slavenskom stanovništvu srpskog ili crnogorskog etničkog porijekla.<sup>175</sup> Radi se o organizovanom preseljavanju tako da postoje precizni podaci ko je, odakle i gdje prisilno preseljen. Ovo protjerivanje muslimana u Brčko i okolinu samo je dio globalnog planskog i sistematskog „humanog preseljenja naroda“ (rješenje istočnog

170 Pavo Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 26.

171 *Isto*, 28

172 Ivan Crkvenčić, The Posavina border region of Croatia and Bosnia-Herzegovina: Development from 1918-1991, *Društvena istraživanja*, God. 13, br. 3(71), Zagreb 2004, 579-595.

173 Pavo Živković, Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1878), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 37.

174 *Isto*, 37.

175 Rastoder navodi da se za iseljene muslimane govorilo da „iako ste druge vjere vi ste naša braća, jer u žilama vašom teče srpska krv“. Vidjeti: Šerbo Rastoder, *Kratak pregled iseljavanja muslimana iz Crne Gore od 1878. do današnjih dana*, Podgorica 2010. Vidjeti: Šaban Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Knjiga II, Tuzla 1958, 65. „Istoričari često, čak i u novijim istorijskim djelima nazivaju muslimane Srbije Turcima. Što je, naročito u odnosu na muslimane zapadnih srpskih predjela, potpuno neopravdano, jer to nisu nikakvi Turci nego čisti Sloveni, pretežnim dijelom Srbi, koji su poslije dolaska Turaka u Srbiju primili islam.“

pitanja<sup>176</sup>) koje je trajalo tokom 19. i 20. stoljeća, a nastavlja se i u 21. stoljeću s ciljem uspostavljanja nove nacionalne (konfesionalne) konfiguracije na ovim prostorima i dovršetka uspostave nacionalnih država.<sup>177</sup>

## Doseljavanje trgovaca u Brčko

Uvriježeno je mišljenje da Brčko dobija karakter trgovačkog grada tek polovinom 18. stoljeća zahvaljujući prilivu pravoslavnih trgovaca u Bijelu, Zovik i Brčko.<sup>178</sup> Tako je 1773. godine oko 15 porodica Cincara pravoslavne vjere došlo u Bijelu i Zovik kod Brčkog. Dovala ih je turska vlast kao vješte trgovce jer u to vrijeme trgovine nije bilo na ovome području.<sup>179</sup> Među doseljenicima iz Srbije bilo je mnogo trgovaca koji su nastavili da se bave tom djelatnošću. Međutim, Nihad Dostović smatra da značaj Brčkog datira još od 1536-1683. kada Brčko ima bitno mjesto u „balkansko-srednjovjekovnom međuregionalnom prometu. Stoga se trgovački i prometni značaj Brčkog u 19. stoljeću ne može smatrati nekim novim fenomenom nego obnavljanjem privrednog infrastrukturnog i društvenog obrasca iz ranijeg osmanskog perioda.<sup>180</sup>

Već od sredine 19. stoljeća u Brčkom djeluju moćne trgovačke porodice Krsmanovića, Kojdića, Djedovića i drugih. Krsmanovići i Djedovići su šezdesetih godina 19. stoljeća svoje poslove proširili i na Beograd, a u kasnijem periodu postaju moćne i u Beogradu. U Brčko se iz Čačka 1821. godine doselio Alija Kučukalić koji

176 Fikret Karčić (priredio), *Muslimani Balkana-Istočno pitanje u XX vijeku*, Sarajevo 2014.

177 „Iseljenci iz Srbije naselili su se na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice. Muhadžiri osnivaju tada nova naselja: Brezovačko Polje, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac), Donju Aziziju (Orašje). Naselja su građena sa širokim, pravim ulicama. Između njih je ostavljan prostor za trgove, bašte i džamije“. Vidjeti Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)*, 2001, 187.

178 Nihad Dostović, Dva dokumenta iz 1054-55, *Anali Gazi Husref-begove biblioteke*, Knjiga XXXIII.

179 D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, 51.

180 Sa mišljenjem da Brčko stiče historijski značaj tek u 19. stoljeću da bi njegov strateški, vojni i privredni potencijal došao u žižu u ratu 1992-95. pa i danas kao Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, ne slaže se Nihad Dostović koji smatra da njegov značaj datira otprilike od 1536-1683. u balkansko-srednjovjekovnom međuregionalnom prometu. Stoga se trgovački i prometni značaj Brčkog u 19. stoljeću ne može smatrati nekim novim fenomenom nego obnavljanjem privrednog infrastrukturnog i društvenog obrasca iz ranijeg osmanskog perioda. Tvrdnja koja se iznosi u novijoj polustručnoj i publicističkoj literaturi, smatra Dostović, da Brčko trgovački karakter dobija tek polovinom 18. stoljeća zahvaljujući prilivu cincarskih pravoslavnih trgovaca u Bijelu, Zovik i Brčko nije tačna. Još 1536. skela u Brčkom vodi u dva pravca, jedan prema prekosavskim krajevima, a drugi prema Tuzli, Sarajevu i Dalmaciji i daje značaj Brčkom. Mletačka je so stizala karavanima sve do Obrovca na brčanskoj skeli. Preokret u historiji Brčkog, odnosno promjena njegovog administrativnog statusa dogodila se 1600. godine. U opširnom defteru za Zvornički sandžak iz 1600-04. godine zapisano je: „Muslimani džemata u toj varoši imaju isti status kao muslimani u drugim muslimanskim gradskim naseljima-ne daju rajinske pristojbe. Vidjeti: Nihad Dostović, Dva dokumenta iz 1054-55, *Anali Gazi Husref-begove biblioteke*, Knjiga XXXIII.

je sa Paranosima i Krsmanovićima postao jedan od najbogatijih trgovaca Brčkog. Sve više doseljavaju u Brčko vrijedne zanatlije i trgovci iz Travnika, Livna, Tuzle i drugih gradova Bosne i Hercegovine. Iz Trebinja je doselila porodica Čelović da bi Jovan Čelović postao prvi trgovac iz Brčkog koji je uspostavio trgovačke veze sa Trstom.<sup>181</sup> Zahvaljujući razvoju brčanske trgovine došlo je do premještanja austrijskog konzulata iz Tuzle u Brčko 1862. godine. Svome brzom razvoju Brčko može da zahvali prije svega što je 1877. godine u ovaj kadiluk za kajmakana došao Mehmed-beg Čerimagić, rodnom iz Orašja, koji se pokazao veoma vješt u upravnim stvarima, ali i u privrednim poslovima.<sup>182</sup>

Zahvaljujući trgovačkom esnafu i izuzetnim ličnim sposobnostima pojedinih brčanskih trgovaca koji su uspostavili trgovačke i lične veze, ne samo sa okolnim državama, nego mnogo šire, što je uveliko doprinijelo da Brčko u 19. stoljeću doživljava izuzetan razvoj, a sa dolaskom Austro-Ugarske i modernizaciju i industrijalizaciju, razvija ugostiteljstvo i bankarstvo.<sup>183</sup> Brčko se arhitektonski modernizira, dobija električno osvjetljenje, uključuje u austro-ugarski telegrafsko-poštanski saobraćaj, nabavlja parnu mašinu.

Interesantno je da među istaknutijim brčanskim trgovcima kao i generalno među istaknutim Brčacima gotovo da nije bilo nijednog koji je rođen u Brčkom.<sup>184</sup> Tako Čelovići, Krsmanovići, Djedovići, Kučukalići, Kojdići i mnogi drugi nisu porijeklom iz Brčkog. Gotovo da nema izuzetno uspješnog Brčaka koji je rodnom iz Brčkog, osim jednog broja onih iz Drugog svjetskog rata koji su nakon rata obavljali važne funkcije u Brčkom.

### Iseljavanje muslimana iz Brčkog za vrijeme austro-ugarske okupacije

Austro-ugarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine u Brčkom je, pod vođstvom Mehmed-bega Čerimagića i Nike Ristanića, pružen snažan otpor. Otpor je savladan 17. septembra 1878. godine, a od 18. septembra do 31. decembra 1879. godine u Brčkom je zavedena vojna uprava. Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini došlo je do masovnog iseljavanja muslimana što je radikalno smanjilo njihovo učešće u ukupnom stanovništvu Brčkog.

U četiri decenije pod vlašću Austro-Ugarske Brčko je imalo neobično visoku stopu porasta stanovništva u iznosu od 2,65% godišnje, što je imala samo još Tuzla. Tako visok prirast stanovništva bio je rezultat prije svega uslovljen migracijama. Masovno useljavanje stanovništva u Brčko može se povezati sa razvojem trgovine, zanatstva, saobraćaja, pa i industrije. No, izgleda da se radilo

181 D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, Brčko 2003, 17.

182 Luka Đaković, Brčko u novijoj historiji (1878-1918), u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla, 1985, 62.

183 D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, 14-47.

184 Dušan Ristić koji se detaljno bavio trgovcima u Brčkom primjećuje da „pada u oči da veći dio tih trgovaca došljak“. Vidjeti D. Ristić, *Stari srpski trgovci*, 59.

pretežno o useljavanju pravoslavnog i katoličkog stanovništva. Ako se pogleda konfesionalna struktura stanovništva Brčkog u periodu od 1879. godine do 1910. godine vidi se da je učešće muslimanskog stanovništva sa 46% palo na 34%, dok se povećalo učešće pravoslavnog stanovništva sa 27% na 32% i katoličkog stanovništva sa 27% na 34%.<sup>185</sup> To radikalno smanjenje muslimanskog stanovništva za vrijeme Austro-Ugarske uprave rezultat je prije svega masovnog iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, pa i iz Brčkog.

### Doseljavanje muslimana iz Crne Gore

Posebno dramatično i traumatično naseljavanje Brčkog bilo je ono koje se desilo 1924. godine za vrijeme Kraljevine SHS. U noći između 9. i 10. novembra 1924. godine u selima Šahovići i Pavino Polje u Crnoj Gori pobijeno je 350-500 muslimana. Vršena su brojna silovanja, popaljene su i opljačkane gotovo sve kuće. Prethodno su 7. novembra 1924. godine crnogorske komite ubile Boška Boškovića za što je lažno optužen muslimanski komita Jusuf Mehonjić. To je dovelo do iseljavanja cjelokupnog muslimanskog stanovništva iz Vraneške doline širom Bosne i Hercegovine, a velikim dijelom u Brčko i okolna mjesta Gornji Rahić i Islamovac. I ovo iseljavanje je bilo dio planskog i sistematskog progona muslimana iz Srbije i Crne Gore.<sup>186</sup> U kapetaniji Šahović prije ovoga događaja bilo je 576 pravoslavnih i 1.580 muslimanskih domaćinstava. Nakon pokolja, u Šahovićima više nije bilo muslimanskog stanovništva.<sup>187</sup> „Prema objavljenim podacima u „Pravdi“ tada je u opštinu Gornji Rahić, Srez brčanski, iz Šahovića i Pavinog Polja, pristiglo 140 muslimanskih porodica sa preko 400 članova. Svi su bili strahovito preplašeni, gotovo do bezumlja, gladni, goli, bos, bez ičega, priča Abid Kalić.“<sup>188</sup>

### Doseljavanje izbjeglica iz Podrinja 1941. godine

U toku Drugog svjetskog rata u Brčko je izbjegao veliki broj izbjeglica iz Podrinja, a sa njima tragična i traumatična iskustva ljudi koji bježe ispred četničkog noža. Decembra 1941. godine desio se četnički krvavi pir nad muslimanima Foče, Goražda, Višegrada, Čajniča... Hiljade izbjeglica sa djecom bježe i traže spas u Sarajevu, Visokom, Zavidovićima i drugim mjestima. U tim mjestima se privremeno smještaju u improvizovanim sabiralištima odakle su vozovima

<sup>185</sup> Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 91-93.

<sup>186</sup> Detaljnije vidjeti: Šerbo Rastoder, *Kada su vakat kalalji insani. Šahovići 1924*, Podgorica 2011.

<sup>187</sup> Sait Š. Šabotić, Zločin u Šahovićima u crnogorskoj historiografiji, u: Šerbo Rastoder, *Kada su vakat kalalji insani. Šahovići 1924*, Podgorica 2011, 140.

<sup>188</sup> Od Šahovića do Brčkog, G. Rahića, Maoče i Islamovca, <http://dzematrahic.ba/index.php/historija/historija-dzemata/4280-od-ahovido-brg-grahi-maoi-islamovca>.

upućivani u Slavonski Brod, Slavonski Šamac, Brčko i Bijeljino i druga naselja u Posavini. U dijelu kotara Brčko evidentirano je do sredine 1943. godine 4.567 izbjeglica, od kojih u samom gradu Brčko 3.569.<sup>189</sup> Jedan dio tih izbjeglica se nakon rata vratio svojim domovima.

Kako je pisao *Front slobode* početkom maja 1946. godine pristupilo se repatriranju ostataka izbjeglica sa područja grada i Brčanskog sreza. Još ranije vraćene su u mjesto ranijeg boravka dvije partije, ali radi oskudice u vagonima, u aprilu nisu mogli biti svi repatrirani. Tako je 2, 3. i 4. maja 1946. godine repatriran ostatak izbjeglica u tri transporta, te se tom prilikom vratilo 2.800 izbjeglica svojim domovima sa područja mostarskog i sarajevskog okruga.

Izbjeglice su snabdjevene hranom za put, dijeljeni su paketi i roba onima kojima je bila potrebna. Kod prevoza izbjeglica kolari su pokazali visoku svijest, jer su dobrovoljno tri dana prevozili izbjeglice od mjesta boravka do željezničke stanice u Gunji, mnogo puta i po 23 kilometra. Prilikom odlaska transporta, sa izbjeglicama se oprostio Huska Bešlagić, povjerenik socijalnog odjeljenja SNO Brčko, zaželivši im sretan put i da po dolasku svojim kućama nastave sa radom na obnovi i izgradnji naše zemlje.<sup>190</sup>

### Protjerivanje i pokolj nad Srbima i Židovima za vrijeme NDH u Brčkom

Proglašenjem NDH 10. aprila 1941. godine ovaj režim se u Brčkom ispoljio u svoj svojoj nakaznosti i stahoti, prije svega nad židovskim i srpskim stanovništvom. Brčko je ušlo u sastav velike župe Posavlje sa sjedištem u Slavonskom Brodu. Funkciju kotarskog predstojnika preuzeo je sredinom augusta 1941. godine Većeslav Montani.<sup>191</sup> Zbog velikog broja naseljenog srpskog stanovništva, kotar Brčko je trebao biti primjer u primjeni koncepta terora i istrebljenja pravoslavnog stanovništva. Polazeći od teze da hrvatsku naciju čine katolici i muslimani, Srbi su označeni kao neprijatelj, kao oni koji su doselili, pa moraju i odseliti, bilo milom, bilo silom.

Dotadašnjim mjerama terora-hapšenja, oduzimanja imovine, pljačke i dr, dodate su fizičke likvidacije koje će dosegnuti masovne razmjere. Prve mjere terora uslijedile su u drugoj polovici aprila, zatvaranjem radnji Srba i Židova, gašenjem nacionalnih društava, otpuštanjem sa posla i hapšenjima. Sve to je dovelo do masovnog iseljavanja Srba u Srbiju već u prvoj polovini jula 1941. godine.<sup>192</sup>

Naredba Glavnog ustaškog stana koja je primljena u Brčkom preko župe Posavlje krajem jula, u kojoj se kaže da „valja početi postepeno i faktički pritvarati

189 Esad S. Tihčić, *Vojna dejstva na tlu Bosanske Posavine u periodu između 1941. i 1945. godine*, 111. i 112.

190 *Front Slobode*, Godina IV, broj 65, Tuzla 19. maja 1946, 3.

191 Fikreta Jelić-Butić, Prilog istraživanju ustaškog režima u Brčkom u periodu od 1941. do 1945, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla, 1985, 318.

192 *Isto*, 320.

i otpremati u zbirni logor Gospić“ Srbe iz tzv. „pravoslavnih otoka“.<sup>193</sup> U Brčkom je formiran u prvoj polovini augusta „pokretni prijeki sud“ koji je djelovao do kraja januara 1942. godine. Predstavnici kotarske vlasti zastupali su gledište da je sprovođenje iseljavanja Srba s tog područja glavna zadaća.<sup>194</sup> Od novembra je pojačan teror prekrštavanja pravoslavnih na katoličanstvo. Ustaše su decembra 1941. godine pljačkale pravoslavnu crkvu, a onda je srušili, slupali sva pravoslavna groblja i porušili pravoslavne spomenike.

Nad Židovima je izvršen strašan pokolj. Svi Židovi u Brčkom su pobijeni.<sup>195</sup> Prvo su poubijani domaći Jevreji. Noću 7. decembra 1941. godine preko 100 Židova je izvedeno iz zatvora vezanih ruku bodljikavom žicom. Odvedeni su na pontonski most na Savi, kod stare Agencije u Srpskoj varoši i tu poklani.<sup>196</sup> Takvu bestijalnost ovaj miran grad nije zapamtio u svojoj istoriji. Hladnim oružjem-kamama, rezali su vratove tek rođene i odrasle djece, majki, očeva, baki, djedova...<sup>197</sup> Samo tri noći kasnije, 10. decembra 1941. godine ustaše su poklale i sve ostale porodice Jevreja emigranata u Brčkom, njih 102...<sup>198</sup> Sve to je dovelo do potpunog nestanka Židova u Brčkom i masovnog iseljavanja stanovnika pravoslavne vjere.

### Nasilno protjerivanje muslimana (Bošnjaka) i katolika (Hrvata) 1992. godine

S ciljem realizacije planova i zadataka o formiranju srpske paradržave na prostoru Bosne i Hercegovine, a potom njenom priključenju Srbiji i Crnoj Gori (velikoj Srbiji), JNA i druge srpske formacije okupirale su Brčko 1992. godine i proglasile tzv. Srpsku opštinu Brčko koja je ušla u sastav tzv. SAO Semberije i Majevice. Okupacijom Brčkog i njegovim uključivanjem u sastav navedene tzv. Srpske autonomne oblasti, okončana je početna faza okupacije Brčkog, koje je, u narednoj fazi, trebalo “očistiti”, prije svega, od Bošnjaka i Hrvata i to vršenjem masovnih zločina. Tom prilikom su srpske vojne i paravojne snage provele „etničko čišćenje“ Brčkog<sup>199</sup>. Ubijeno je oko 500-700 civila, porušeni svi muslimanski i hrvatski kulturni i duhovni objekti, provedeno masovno silovanje i pljačka napuštene imovine, prognano je gotovo svo muslimansko i hrvatsko stanovništvo iz grada. Procjenjuje se da je iz Brčkog izgnano oko 25.000-30.000 Bošnjaka i Hrvata, a da ih sada u inostranstvu živi oko 20.000.<sup>200</sup>

193 *Isto*, 321.

194 *Isto*, 321-322.

195 *Isto*, 322-323

196 Refik Piskavica, Pokolj Jevreja u Brčkom 1941. godine, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 493.

197 *Isto*.

198 *Isto*, 494.

199 Vidjeti: Presude Goranu Jelisiću Međunarodnog suda u Hagu, <http://www.icty.org/x/cases/jelistic/tjug/bcs/991214.pdf> i Presudu Ranku Češiću Međunarodnog suda u Hagu, <http://www.icty.org/x/cases/cesic/tjug/bcs/040311.pdf>.

200 Po popisu stanovništva iz 1991. godine u Brčkom živjelo oko 35.000 Bošnjaka i Hrvata. U toku rata i nakon rata u okupiranom Brčkom je živjelo nekoliko hiljada Bošnjaka i Hrvata.

Paralelno sa progonom Bošnjaka i Hrvata vršeno je naseljavanje srpskog stanovništva, naročito nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma. Procjenjuje se da se u Brčkom naselilo oko 15.000-20.000 srpskog stanovništva u toku i nakon rata.<sup>201</sup>

## Kultura sjećanja u Brčkom

Osnovno pitanje koje smo postavili je: Da li Brčko kao jedna relativno urbana sredina, koja se još za vrijeme brčanskih trgovaca u 19. stoljeću "internacionalizirala", u vrijeme Austro-Ugarske industrijalizirala i započela modernizirati, a u vrijeme socijalizma sekularizirala i dovršila modernizaciju, ima historijsku samosvijest o sebi i svome historijskom bivstvovanju, koja se ogleda prije svega u njegovanju kulture sjećanja na migraciona kretanja (odlazak i dolazak novog stanovništva) na ovome prostoru? Od toga da li u Brčkom postoji zajednička kultura sjećanja (zajednica onih koji se sjećaju na svoju prošlost) zavisi i stepen integriranosti i solidarnosti brčanskog društva. Kultura sjećanja izražava institucionaliziranu svijest o sopstvenom porijeklu i formama historijskog bivstvovanja po kojima se jedno Mi razlikuje od drugih i koja biva osnovni kriterij isključivanja/uključivanja u tu Mi-grupu sjećanja. Bez kulture sjećanja teško se može govoriti o brčanskom stanovništvu kao jedinstvenoj Mi-grupi.

U nedostatku jedinstvene Mi-grupe ili „zajednice sjećanja“ može se govoriti o podijeljenom brčanskom društvu na više Mi-grupa ili zajednica sjećanja bez obzira na formalno-pravnu, pa i socijalno-ekonomsku, integriranost. U multinacionalnim državama (gradovima) najčešće to bivaju etno-nacionalne Mi-grupe. Kulture sjećanja mogu biti različite, mogu se čak sukobiti što dovodi u pitanje integritet te Mi-grupe, grada, države, nacije.<sup>202</sup>

Mada se mi ovdje bavimo kulturom sjećanja na nivou grada (Brčkog), kultura sjećanja na nivou grada ne može se odvojiti od kulture sjećanja etno-nacionalnih grupa i kulture sjećanja na nivou države. Ova tri nivoa mogu se samo analitički razdvojiti, ali u praksi oni se međusobno prožimaju i uslovljavaju, uključuju, ali i isključuju. Integracija putem kulture sjećanja na nivou etno-nacionalnih grupa ne mora voditi i „zajednici sjećanja“ na nivou grada ili države. Gradovi i države su okviri kroz koje se iskazuje jedinstvo ili nejedinstvo kulture sjećanja različitih etno-nacionalnih, socio-kulturnih i socio-ekonomskih grupa.

Kulturno pamćenje pretpostavlja eksteriorizaciju pamćenja, prenošenje pamćenja iz neurona pojedinca na eksterne simboličke objekte. Tako individualno postaje kulturno. Dolazi do simboličke eksternizacije memorije za čije funkcionisanje je neophodna psihološka identifikacija pojedinaca i kognitivni

201 Vidjeti: Muhamed Mujkić, *Brčko, sedam krugova pakla*, Brčko 2009.

202 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011, 71.

dijalog. Objektivizirana memorija mora se prihvatiti kao dio sopstvenog iskustva sa kojim se identificiramo.<sup>203</sup>

Institucionalizirano kulturno sjećanje se sastoji od tri elementa:

1. Re-prezentacija historijskih događaja u formi raznih artefakata,
2. Arhiviranje tih artefakata po određenim standardima,
3. Oživljivanje sadržaja artefakata njihovim javnim evociranjem povodom raznih godišnjica, svetkovina rituala...<sup>204</sup>

Eksterno uprisutnjena prošlost, pohranjena u muzejima, arhivama, raznim dokumentima, slikama, skulpturama, tekstovima, se oživljava svetkovinama koje se odnose, prije svega, na egzoduse, selidbe, stradanja, osvajanja, pobjede, poraze, koje postaju neka vrsta mita o porijeklu.<sup>205</sup>

Brčko nema re-prezentirana historijska sjećanja u formi raznih artefakata, dokumenata, slika, skulptura, zapisa pohranjenih u muzejima i arhivama, a posebno kada su u pitanju traumatično bolna iskustva emigracija i imigracija na ovim prostorima. Još manje ritualnih podsjećanja na te događaje. Gotovo da nema ni jednog eksternaliziranog simbola u formi spomenika, slike, teksta, svetog mjesta pohranjenog u arhivu, muzeju za koji se veže zajedničko sjećanje na velika migraciona kretanja na ovim prostorima, a koja su praktično socijalno, kulturno i politički oblikovala ovaj prostor.

U Brčkom ne postoje ni elementarni oblici kulture sjećanja o prvobitnim stanovnicima ovoga područja. Prihvaćena je od drugih iskazana teza da sadašnje stanovništvo Brčkog potiče od doseljenika iz 17. stoljeća, ali i za tu spornu tezu ne postoje jasni historijski izvori, a još manje kolektivno sjećanje na te doseljenike. U Brčkom nema kulture sjećanja na veliki egzodus katoličkog stanovništva sa ovih prostora u 16. stoljeću kada su Osmanlije osvojile Brčko, kao i o masovnom naseljavanju pravoslavnih Vlaha i islamizaciji kršćana i pripadnika Crkve bosanske. A radi se o strateškom pomjeranju stanovništva na ovim prostorima. Oni su doveli do razbijanja jedinstvene etničke osnove stanovništva, pretežno katoličke vjere, pluralizirajući konfesionalno stanovništvo ovog prostora, koje se nakon toga razlikovalo isključivo po svojoj konfesionalnoj pripadnosti.

Brčko ne njeguje ni elementarni oblik kulture sjećanja na velike brčanske trgovce koji su se doselili na ove prostore u 19. stoljeću i koji su svojom trgovačkom umješnošću izdigle ovaj grad iz provincijalnog statusa i urbanizirali ga i internacionalizirali. Mnogi od ovih trgovaca su darivali cijela bogatstva ovome gradu (Kučukalić, Krsmanović...), a da im se danas ni grob (mezar) ne zna. Nema javnog sjećanja ni javnih obilježja na egzodus muslimanima iz Srbije

<sup>203</sup> *Isto*, 71.

<sup>204</sup> Vidjeti: Christopher W. J. Steele, *Histry, Society, and Institutions: The Role of Collective memory in the emergence and evolution of societal logics*, *Academy of Management Review*, Vol. 41, 2016, 1-24.

<sup>205</sup> Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011, 71.

u 19. stoljeću i njihovom naseljavanju na prostoru Brčkog. Radi se o islamiziranim stanovnicima Srbije i Crne Gore koji su najvećim djelom srpskog ili crnogorskog etničkog porijekla. Gotovo da nema simboličkog objekta koji bi nas podsjećao na strašne zločine koje su počinile ustaše 1941. godine nad Srbima i Židovima Brčkog. Te zločine nisu činile neke apstraktne ustaše nego mnogi stanovnici Brčkog, čiji potomci i danas tu žive. I ono malo spomena u vidu javnih natpisa postavljenih za vrijeme socijalističke Jugoslavije marginalizirano je i spominje se samo uzgredno. Nema javnog sjećanja na prognane muslimane iz Podrinja (Foče) koji su se, bježeći pred četničkom kamom naselili u Brčkom. Nema sjećanja ni na strašne zločine i prognane Bošnjake 1992. godine iz Brčkog koji su iz temelja promijenili demografsku sliku Brčkog, osim rijetkih ritualnih spomena od strane isključivo žrtava, a ne institucija Brčko Distrikta. Nema javnog spomena na doseljavanje velikog broja Srba koji se od 1992-95. godine naselio na prostoru Brčkog, i za koje su izgrađena čitava naselja.

Iz svega rečenog da se zaključiti da stanovništvo Brčkog kroz javne institucije nema zajedničku kulturu sjećanja, pa samim tim ne predstavljaju homogenu Mi-grupu. Postoje samo ostaci ideologizirane kulture sjećanja koja se njegovala za vrijeme socijalizma.

Ako se može govoriti o kolektivnom sjećanju u Brčkom, onda se ono odnosi isključivo na komunikativno sjećanje etno-nacionalnih zajednica i na komunikativne nostalgичne recidive urbanih legendi. No, komunikativno pamćenje nastaje u miljeu prostorne bliskosti, redovne interakcije, zajedničkih životnih oblika i zajedničkog iskustva. Ono se gradi kroz međuljudske kontakte. Stoga je ograničeno trajanjem subjekta komunikacije i ne traje duže od tri generacije.<sup>206</sup> Nakon toga nastaju „rupe u pamćenju“ (floating gap).

Kada su Bošnjaci u pitanju, kod njih u Brčkom ne postoji čak ni jedinstveno komunikativno pamćenje. Doseljeni muslimani iz Srbije i Crne Gore nikada nisu u potpunosti integrirani sa domicilnim stanovništvom Brčkog u zajedničku kulturu sjećanja na ove migracije. O njihovom dolasku nema javnog spomena. O tome se još uvijek sa nelagodom čuti ili govori na nivou ličnog i komunikativnog iskustva samih imigranata i njihovih potomaka. Formalno muslimansko stanovništvo je u Brčkom nacionalno jedinstveno, ali kulturno (kultura sjećanja) negdje duboko podijeljeno na muhadžire i domicilne, gradsko i seosko, gradsko i prigradsko, Brčake i ne-Brčake, mada nisu do kraja jasni kriteriji ovih podjela. Te razlike se izražavaju kroz razne stereotipe, predrasude i uvrede koje postaju dio brčanske tradicije.

Sve to je učinilo da kolektivni mentalitet Brčaka možemo uporediti sa Ničeovim opisom kulture sjećanja stada:

*Posmatraj stado koje pase pored tebe: ono ne zna šta je juče, šta je danas, skače tamo-amo, ždere, odmara se, preživa, ponovo skače i tako od jutra do mraka i iz dana u dan, bez mnogo*

<sup>206</sup> Isto, 24.

*cifranja vezano za svoje zadovoljstvo i nezadovoljstvo, naime za pritku trenutka, i zato ni setno niti se dosađujući.*<sup>207</sup>

Tako se i „Brčaci“ sjećaju samo dok su u nuždi preživljavanja ili dok imaju potrebu za nekim oblikom „žderanja“ (zadovoljavanja appetitusa). Nakon toga sve zaboravljaju. Kada ponovo proradi apetitus sjete se samo onoga što je u vezi sa njim (appetitusom). No, to se ne dešava bez razloga. Čovjek nije životinja koja po prirodi zaboravlja. I kada zaboravlja to je s razlogom, s razlogom pamćenja. Zaboravljanje je konstitutivni dio pamćenja.<sup>208</sup> Samo je pitanje ko ili što određuje šta ćemo pamtiti i šta ćemo zaboravljati.

To što ćemo institucionalno pamtiti kroz kulturu sjećanja ovisi o tome ko pamti. Da li pamti pobjednik ili gubitnik, da li žrtva ili počinitelj, da li svjedok ili zločinac...<sup>209</sup> Ako su ovi statusi nedefinisani, dio historijskih događanja će ostati ispod praga svijesti (institucionaliziranog kolektivnog pamćenja) i na njegovom mjestu će ostati trauma, ćutanje, zaborav, tugovanje. Još 403. godine p.n.e. Atinjanima je naloženo da ne pamte sve zločine počinjene u vrijeme civilnog rata. Od kineske nauke, preko Vestfalskog mira, pa do naših dana zaboravljanje ima svoje razloge koji su povezani sa moći i vlasti. Zaboravljanje je produkt politike koja odlučuje ko je uključen, a ko isključen iz političke zajednice.<sup>210</sup>

Postoje historijski događaji koji ne prelaze u narativ, pamćenje, historiju i koji ostaju u nepristupačnoj, bezglasnoj prošlosti. Radi se o traumatskim događajima kao što su masovni progoni, zločini, genocidi. Da bi se izbjegli neizbježni konflikti koji se ne mogu prosuditi kroz norme prihvaćene od svih prećutno se uspostavlja suglasnost da neke dijelove prošlosti treba tretirati kao da ih nema. Zaborav postaje oslobađanje zajednice traumatičnih zbivanja radi određenih političkih ciljeva.<sup>211</sup> Brčko je očigledno patilo od viška memorije, odnosno viška zločina.

Migracije na prostoru Brčkog bile su traumatične migracije krvavih progona i zločina koje su izgnane iz strukture znanja, pamćenja i historije. Gubitak memorije stvarao je privid nepostojanja samih traumatičnih historijskih događanja. Bilo bi lijepo, naročito na ovim prostorima gdje smo preopterećeni krvavom historijom, ući u rijeku Letu<sup>212</sup> i sve zaboraviti, sve ratove i zločine, sve patnje i poniženja. Sa ljudima nije tako. Sve ono što nije u svijesti, što nije institucionalno memorirano ne znači da ne postoji. Učinci prošlih događanja, učinci krvavih migracija na ovim prostorima su u raznim modalitetima prisutni i u sadašnjosti. Samo što ih mi ne vidimo objektivno i na institucionalno verificiran način.

207 Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Grafos, Beograd 1979, 7.

208 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011.

209 *Isto*.

210 Cindy Minarova-Banjac, *Collective Memory and Forgetting: A Theoretical Discussion*, *The Centar for East-West Cultural and Economics Studies, Reaserch Paper*, No.16, 23.

211 Michael Bernard-Donals, *Forgetfull Memory*, State University of New York 2009.

212 Leta je jedna od rijeka koje su tekle Hadom. Pijenje vode iz rijeke Lete vodilo je potpunom zaboravu. Vidjeti: [https://sh.wikipedia.org/wiki/Leta\(rijeka\)](https://sh.wikipedia.org/wiki/Leta(rijeka)).

## Umjesto zaključka - Metodološke napomene kako pristupiti historiji (prošlosti)

Svako historijsko istraživanje želi saznati istinu o nečemu što je bilo, a više nije, istinu o prošlosti. Sama historija ima dva značenja koja su različita, ali međusobno povezana. S jedne strane historija je ukupnost događanja (*res gestae*) koji konstitušu ljudsku civilizaciju. Izvještaj o njoj je moguć na način direktnih učesnika. Narator govori o događajima u kojima je sam učestvovao. Duh pisca i događaja je isti. Sam izvještaj je historijski dokument. S druge strane, historija je izvještaj ili prikaz (naracija) o prošlim događanjima (*historia rerum gestarum*) o kojima naknadno daje prikaz. Narator (historičar) reflektira o prošlosti iz duha sadašnjosti rekonstruirajući prošlost na osnovu dostupnih historijskih izvora. Prošlost se vidi sa aspekta vanjskog posmatrača. Identitet istraživača i događaja je narušen.<sup>213</sup>

Kako tada razumjeti historiju? Ima li historija objektivni realitet ili je ona samo naracija koja se odnosi na događaje kojima daje značenja, ali nije samo to događanje.<sup>214</sup> Historija je oboje, i ono što se dešavalo (*res gestae*), i naracija o onome što se dešavalo (*historia rerum gestarum*). Nema razdvajanja. Ono što se dešavalo mora biti transponovano u narativ, intelektualnu reprezentaciju, s tim da narativna reprezentacija mora biti oslonjena na faktičnog referenta da ne bi bila fikcija.<sup>215</sup> Kakav će biti historijski narativ zavisi od vladajuće paradigme vremena ili vladajuće temporalne strukture koja definiše odnos prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.<sup>216</sup>

Dosadašnja vladajuća struktura temporalnosti je tretirala prošlost kao kontejner u kojem su poredani događaji koji su se desili i koji se udaljavaju od sadašnjosti. Kao takva prošlost je različita i odvojena od sadašnjosti. Granice sa sadašnjošću se uspostavljaju onim što je već prošlo, onim što više nije. Epistemološka objektivnost istraživača je zagarantovana time što postoji vremenska distanca i što je on odvojen od prošlosti.<sup>217</sup>

No, cijela prošlost nije historijska prošlost. Historičar mora izdvojiti segmente prošlosti u skladu s pitanjem istraživanja i dostupnim historijskim izvorima i preoblikovati prošlost u historijsku prošlost, učiniti je mislivom, dati joj značenje. Pitanje jeste koje značenje (smisao) historičar nalazi u prošlosti, a koje daje prošlosti?

213 Frederick C. Beiser, Hegel and Ranke, A Re-examination, u: *A Companion to Hegel* Edit by S. Houlgate and M. Bauer, Blackwell 2011, 332-351; Hegel, *Filozofija povijesti*, Kultura, Zagreb 1951.

214 Vidjeti: Micheal Allen Gillespie, Hegel, *Heidegger and the ground of History*, The University of Chicago Press, 1984.

215 Vidi: Maria Ines Mudrovic, Time, History and Philosophy of History, *Journal of the Philosophy of History*, No. 8(2014), 3-4.

216 *Isto*.

217 A. Danto's *Analytical Philosophy of History* u: Maria Ines Mudrovic, Time, History and Philosophy of History, *Journal of the Philosophy of History*, No. 8(2014), 18.

Pošto se prošlost reflektira u duhu i umu historičara ona kao takva ne može doseći objektivnost historijskog događanja (res gestae). Stoga je neophodno uspostaviti racionalnu vezu između prošlosti i sadašnjosti. Ono što je bilo moralo je težiti nekom racionalnom rezultatu. Sam rezultat, ono što je sada, je proces postajanja (nastajanja), a sam proces postajanja je historijski proces.

Ono što povezuje prošlost i sadašnjost jeste ljudski duh. Još je Anaksagora govorio da Nous (Um) vlada svijetom<sup>218</sup>, pa čak i onda kada vlada na neuman način. A najdublji aspekt duha i njegova najvažnija aktivnost je ljudsko mišljenje. Ni jedan stadij ljudske historije nije bez neke misli, koja mu je u osnovi. Misao je u osnovi ljudske djelatnost koja je pokretačka sila historije. Duh je taj koji pokreće ljudsko mišljenje, ljudske strasti, interese, talente koji oblikuju različite historijske forme. Svaki realitet, bilo prošli, bilo sadašnji, ima svoj bitak u umu. Um daje smisao i značenje historiji.<sup>219</sup>

Temeljna kategorija historije je vrijeme, a duh je pojam samog vremena. Vrijeme duha je historija. Djelatnost uma je svrhovita i ona daje smisao i značenje historiji. Stoga se historiji mora pristupiti racionalno (umno) da bi se u njoj otkrila racionalnost (umnosti). Ove dvije racionalnosti (prošla i sadašnja) stoje u recipročnom odnosu.<sup>220</sup>

Ako ne pristupimo racionalno vezi između prošlosti i sadašnjosti desit će nam se prošlost u sadašnjosti. Problem brčanske (Bosne i Hercegovine) prošlosti je što je traumatična. To je prošlost genocida, etničkog čišćenja, zločina, nasilnog protjerivanja. Bježeći u zaborav, bježi se od „viška prošlosti“ kao viška uvreda i zločina. Stoga se prošlost uprisutnjuje u sadašnjosti kao glasovi žrtava koji traže osvetu i pravdu. Vrijeme postaje reverzibilno. Bez kulture sjećanja takve traumatične prošlosti zločina i progona, prošlost dobija „repetitivnu temporalnost“.<sup>221</sup>

Stoga je moguć i nužan dvostruki pristup prošlosti koji su međusobno povezani. Prvi je perspektivni (progresivni), koji na osnovu historijske evidencije o djelatnosti ljudskog uma u prošlosti rekonstruiše smisao i značenje tih prošlih događanja. Drugi je retrospektivni (retrogradni), koji na osnovu rezultata djelovanja uma u prošlosti rekonstruira samu tu prošlost.

Mi smo se do sada bavili prikazom historijske evidencije o migracijama na prostoru Brčkog i kulturom sjećanja na te migracije. Na osnovu dostupnih, relativno oskudnih, historijskih podataka teško je izvesti zaključak o svrsi, smislu i značenju historije migracija na ovim prostorima i razlozima nedostatka kulture sjećanja na te migracije.

Stoga pogledajmo do čega su dovela historijska kretanja, među kojima migracije zauzimaju značajno mjesto u suvremenoj Evropi, čiji smo i mi dio.

218 Hegel, *Filozofija povijesti*, Kultura, Zagreb 1951, 29.

219 *Isto*.

220 Peter C. Hodgson, *Shapes of Freedom*, Oxford University Press, 2012, 26.

221 Maria Ines Mudrovcic, Time, History and Philosophy of History, *Journal of the Philosophy of History*, No. 8(2014), 17.

Generalni politički i geo-strateški rezultat historije na prostorima Evrope su nastajanje nacija, nacionalnog duha i nacionalnih država, s jedne strane, i sa druge, tendencija ka stvaranju multikulturalnog globalnog svijeta i ujedinjene Evrope u kojem će vladati univerzalna jednakost ljudi.

Renan kaže da je nacija „naslijeđe pamćenja i zajednička želja da se živi zajedno i obnavlja (sjećanjem) vrijednost toga naslijeđa (memorija)“.<sup>222</sup> Anderson kaže za naciju kao „zamišljenu zajednicu“ da „kroz kolektivnu memoriju konstruira sopstveni identitet kao referentnu tačku grupnog osjećaja mjesta, historije, pripadnosti“.<sup>223</sup> Za Smitha važi da tamo gdje „nema memorije, nema identiteta, gdje nema identiteta, nema nacije“.<sup>224</sup> No, u nacionalnom pamćenju zaborav igra bitnu ulogu.

Nacionalno pamćenje je „herojsko pamćenje“<sup>225</sup>. Ono se sjeća sopstvenih patnji kako ne bi moralo da se sjeća sopstvene krivice, ono se sjeća sebe kao žrtve da ne bi druge vidjela kao žrtve. No, nacija nije vječna i nju će zamijeniti evropska konfederacija, pisao je još Renan. Nacionalni „tiganj stapanja“ već je zamijenila „činija salata“ u kojoj je sačuvana mnogostrukost porijekla i različitog iskustva. Nacionalno sjećanje se mijenja kozmopolitskim sjećanjem.<sup>226</sup>

„Lieux de memoire“ (mjesto sjećanja) ili referentna točka sjećanje evropske kozmopolitske zajednice sjećanja je holokaust, zločini, progoni i stradanja. Migracije miliona ljudi dominantno su iskustvo Evrope i one mogu biti pamćene samo u transnacionalnoj perspektivi. Evropsko kozmopolitsko sjećanje je sudbinsko sjećanje jer je samo u takvoj Evropi moguće, da poslije nezamislivih zločina žive sjećanja na ove povijesne zločine koji bi najradije da budu zaboravljeni. U njoj se subnacionalno, nacionalno i supranacionalno sjećanje ne isključuje jer njen transnacionalni pejzaž sjećanja omogućava mnogostrukost različitih perspektiva.<sup>227</sup>

Upravo ove dvije perspektive susreću se i sukobe danas u Brčkom. Historijski procesi kao historija migracija, koji u osnovi imaju ratove, zločine i proganjanja, doveli su do toga da je Brčko danas Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, multietnička zajednica pod direktnim suverenitetom Bosne i Hercegovine sa dva entiteta, Republikom Srpskom i Federacijom Bosne i Hercegovine, i trima konstitutivnim narodima, Srbima, Hrvatima, Bošnjacima.

Brčko je formalno (Konačna arbitražna odluka) multietnička građanska zajednica, mjesto susreta i života različitih konfesija i naroda, koje nije izborilo svoj „transnacionalni pejzaž sjećanja“ u kojem će svoje mjesto naći sjećanja na različite migracije, zločine i patnje. Praktično, u Brčkom prevladava etno-nacionalno kommunikacijsko sjećanje, što potvrđuje nedostatak elementarne kulture sjećanja.

222 Cindy Minarova-Banjac, *Collective Memory and Forgetting: A Theoretical Discussion*, Bond University 2018, 12.

223 *Isto*, 12-13.

224 *Isto*.

225 „Svaka nacija je naoružavala upravo ona sjećanja koja su najbolje odgovarala njenoj pozitivnoj slici o sebi samoj, njenoj volji za moć i pretenziji za nadmoć“. Vidjeti: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011, 338.

226 *Isto*, 325, 326.

227 *Isto*, 352.

Tako se ipak obistinila u savremenosti Ćorovićeve teza na primjeru Brčkog da je Bosna kopča Srba i Hrvata, ali i naroda koji se danas naziva Bošnjaci koji su „osuđeni“ da žive zajedno, ali bez zajedničke kulture sjećanja koja je supstanca istinskog zajedničkog života.

Slavensko stanovništvo, nepoznatog etničkog porijekla, koji su se diferencirali na četiri religijsko-konfesionalne zajednice, pravoslavce, katolike, pripadnike Crkve bosanske i muslimane, najčešće putem nasilni migracija izazvanih osvajačkim/odbrambenim ratovima formirana je današnja Bosna i Hercegovina sa dva entiteta i Brčko Distriktom Bosne i Hercegovine sa tri konstitutivna naroda, Srbima, Hrvatima i Bošnjacima. Iz perspektive onoga što Brčko, kao i Bosna i Hercegovina, danas jeste trebalo bi uspostaviti racionalnu vezu sa onim što je bilo kako bi se objasnilo zašto Brčko nema kulture sjećanja na prisilne migracije koju su velikim djelom oblikovale njegov današnji status. No, to je tema posebnog rada.

## Summary

Every historical research seeks to find out the truth of what was and is no longer, the truth of the past. History itself has two meanings that are different but interconnected. On the one hand, history is the totality of events (*res gestae*) that constitute human civilization. Reporting on it is possible in the manner of direct participants. The narrator talks about events in which he himself participated. The spirit of the writer and the event is the same. The report itself is a historical document. On the other hand, history is a report or account (*narration*) of past events (*historia rerum gestarum*) about which it is subsequently presented. The narrator (*historian*) reflects on the past from the spirit of the present by reconstructing the past based on available historical sources. The past is seen from the perspective of an outside observer. The identity of the researcher and the event has been compromised.

How to understand history then? Does history have an objective reality, or is it merely a narrative that relates to events that give meaning to it, but it is not just that? History is both what was happening (*res gestae*) and the narrative of what was happening (*historia rerum gestarum*). No separation. What happened must be transposed into narrative, intellectual representation, but narrative representation must rely on a factual referent in order not to be fiction. What the historical narrative will look like depends on the ruling paradigm of time or the ruling temporal structure that defines the relationship between past, present and future.

The current ruling structure of temporality has treated the past as a container in which events that have occurred and are moving away from the present are compared. As such, the past is distinct and separate from the present. The borders with the present are being established by what is already past, by what is no longer. The epistemological objectivity of the researcher is guaranteed by the fact that there is a temporal distance and that it is separate from the past.

But the whole past is not a historical past. The historian must isolate the segments of the past in accordance with the question of research and available historical sources and transform the past into the historical past, make it thinkable, give it meaning. The question is, what meaning (sense) does the historian find in the past, and what does it give to the past?

Because the past is reflected in the spirit and mind of the historian, as such it cannot reach the objectivity of the historical event (*res gestae*). Therefore, it is necessary to establish a rational link between the past and the present. What was must have been striving for some rational result. The very result, what it is now, is the process of becoming, and the very process of becoming is a historical process.

What connects the past and the present is the human spirit. Even Anaxagoras used to say that *Nous* (*Um*) rules the world, even when he rules in a stupid way. And the deepest aspect of the spirit and its most important activity is human thinking. No stage of human history is without some thought underlying it. Thought is basically a human activity that is the driving force of history. It is the spirit that drives human thinking, human passions, interests, talents that shape different historical forms. Every reality, whether past or present, has its being in the mind. The mind gives meaning and meaning to history.

The fundamental category of history is time, and spirit is the concept of time itself. Spirit time is history. The activity of the mind is purposeful and it gives meaning and meaning to history. Therefore, history must be approached rationally (mindfully) in order to discover rationality (mindsets). These two rationalities (past and present) stand in reciprocal relation.

If we do not rationally link the past to the present, the past in the present will happen to us. The problem of the Brčko (Bosnia and Herzegovina) past is that it is traumatic. It is a past of genocide, ethnic cleansing, crime, violent expulsion. Fleeing into oblivion, she escapes from the “excess of the past” as an excess of insult and crime. Therefore, the past becomes present in the present as the voices of victims seeking revenge and justice. Time becomes reversible. Without a culture of remembering such a traumatic past of crime and persecution, the past gets a “repetitive temporality.”

Therefore, a dual approach to the past that is interconnected is possible and necessary. The first is the perspective (progressive), which, based on the historical record of the activity of the human mind in the past, reconstructs the meaning and meaning of these past events. The second is retrospective (retrograde), which, based on the results of the workings of the mind in the past, reconstructs the past itself.

So far, we have dealt with the display of historical records of migration in the Brčko area and the culture of memory of those migrations. On the basis of available, relatively scarce, historical data, it is difficult to conclude on the purpose, meaning and meaning of migration history in these areas and the reasons for the lack of a culture of memory of these migrations.

So let's take a look at what has led to historical trends, among which migration occupies a significant place in contemporary Europe, of which we are a part. The general political and geo-strategic result of history throughout Europe is the emergence of nations, national spirits and nation-states, on the one hand, and on the other, a tendency to create a multicultural global world and a united Europe in which universal equality of people will rule.

Renan says the nation is "a legacy of memory and a shared desire to live together and restore (by remembering) the value of that heritage (memory)." Anderson says of the nation as an "imagined community" that "through collective memory constructs its own identity as a point of reference for the group's sense of place, history, belonging." For Smith, where there is "no memory, no identity, no identity, no nation." But in national memory, oblivion plays an important role.

National memory is "heroic memory". She remembers her own sufferings so that she does not have to remember her own guilt; she remembers herself as a victim in order not to see others as victims. But the nation is not forever and will be replaced by the European Confederation, Renan wrote. The national "fusion pan" has already been replaced by a "salad bowl" which preserves a variety of backgrounds and diverse experiences. National memory is replaced by cosmopolitan memory.

The "Lieux de memoire" (reference site) or reference point of memory of the European cosmopolitan community of memories is the Holocaust, crimes, persecution and suffering. The migration of millions of people is the dominant European experience and can only be remembered from a transnational perspective. Europe's cosmopolitan memory is a fateful memory, because it is only in such a Europe that it is possible, after unthinkable crimes, to have memories of these historical crimes that would not be forgotten. It does not exclude subnational, national and supranational memory because its transnational memory landscape allows for multiple perspectives.

It is precisely these two perspectives that are currently facing the conflicts in Brcko today. Historical processes as a history of migration, which are essentially wars, crimes and persecutions, have led to Brcko today being the Brcko District of BiH, a multiethnic community under the direct sovereignty of BiH with two entities, the Republika Srpska and the Federation of BiH, and three constituent peoples, the Serbs, Croats, Bosniaks.

Brcko is a formal (Final Arbitration Award) multiethnic civic community, the meeting place and life of different confessions and peoples, which has not endured its "transnational landscape of memory" in which it will find its place in the memory of different migrations, crimes and suffering. Practically, ethno-national communication memory prevails in Brcko, which confirms the lack of an elementary memory culture. However, Corovic's thesis came true in Brcko's case that Bosnia is the buckle of Serbs and Croats, but also of the people today called Bosniaks who are "doomed" to live together, but without a shared culture of remembrance, which is the substance of true common life.

Slavic population of unknown ethnic origin, differentiated into four religious-confessional communities, Orthodox, Catholics, members of the Bosnian and Muslim Church, most often through today's violent migration caused by the conquest / defense wars, today's Bosnia and Herzegovina was formed with two entities and the Brcko District of Bosnia and Herzegovina with three constituent peoples, Serbs, Croats and Bosniaks. From the perspective of what Brcko, like Bosnia and Herzegovina, is today, a rational link to what it was should be established to explain why Brcko lacks the culture of remembrance of forced migration that has largely shaped its current status. But this is a topic of special work.

**Dr. sc. Senaid HADŽIĆ, redovni profesor**  
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli  
E-mail: senaid.had@hotmail.com; senaid.hadzic@untz.ba

UDK:94:314:314.1:316.34(497.6 Brčko)''18/19''  
314:314.1:316.34(497.6 Brčko)''18/19''

## **UTJECAJ MIGRACIJA NA DEMOGRAFSKU I KONFESIONALNU STRUKTURU STANOVNIŠTVA BRČKOG KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA**

**Apstrakt:** *U drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća, a posebno nakon Berlinskog kongresa, započinje brzi privredni razvoj i urbanizacija Brčkog. Tako ovaj grad postaje centar administrativno-upravnih, vojnih, kulturnih, vjerskih i drugih institucija. Radi se o vremenu velike istočne/balkanske krize, okupaciji ovih prostora od strane austrougarske, donošenju vojnog zakona, Balkanskih ratova, Prvog svjetskog rata i drugim događajima. Naprijed navedeno je u većoj ili manjoj mjeri imalo utjecaja na migracije stanovništva, a što je dovelo do promjena konfesionalne i etničke strukture stanovništva Brčkog i okoline na razmeđu 19. i 20. stoljeća. O tome u radu, na osnovu izvorne građe, putopisa, novina, popisa stanovništva i relevantne literature donosimo provjerene podatke i pokazatelje uz komparaciju istih na nivou sjeveroistočne Bosne, ali i Bosne i Hercegovine.*

**Ključne riječi:** *Migracije, Brčko, Bosna i Hercegovina, osmanska vladavina, austrougarska uprava, demografske promjene, konfesionalne promjene, muslimani, pravoslavni, katolici, jevreji.*

## **IMPACT OF MIGRATIONS ON DEMOGRAPHIC AND RELIGIOUS STRUCTURE OF THE POPULATION OF BRCKO AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

**Abstract:** *In the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century, especially after the Congress of Berlin, fast economic development and urbanization of Brčko have started. Therefore, this town has become a centre of administrative, military, cultural, religious and other institutions. This was the age of the Great Eastern/Balkan crisis, age of occupation these lands by Austria-Hungary, of imposing the Law of Military Conscription, of the Balkan Wars, the First World war and other events. All of these, in greater or smaller scale, had its impacts on the migrations of population, which then brought the change of religious and ethnic structure of the population of Brčko and its wider area at the turn of the*

*20th century. Based on the archive documents, travelogues, newspapers, population censuses and relevant publications, in this article we brought checked data and indicators, with comparisons of them in the region of Northeastern Bosnia as well as in Bosnia-Herzegovina.*

**Key words:** *Migrations, Brcko, Bosnia-Herzegovina, Ottoman rule, Austro-Hungarian administration, demographic changes, religious changes, muslims, orthodox, catholics, Jews.*

### **Opće napomene o pojmu migracija i migracijskim kretanjima stanovništva**

Pojmovno gledano, migracije predstavljaju fizičko kretanje pojedinaca ili grupa u geografskom prostoru, koje dovode do relativno trajne promjene mjesta boravka. Emigranti napuštaju prebivališta u svojoj izvornoj sredini, iseljavaju se iz te sredine (emigracije) i useljavaju se u novu sredinu (imigracije).<sup>1</sup> Historijski, međutim, migracije su kretanja ljudi u sveukupnosti motiva, uzroka i posljedica. Čovjek na kretanje može biti potaknut egzistencijalnim potrebama, željama za promjenom ili psihološkim pritiscima, primoran uslijed prirodnih katastrofa ili ratova, promjene društveno-ekonomskog, političkog uređenja, vjerskog okruženja. Teško bi bilo naći narod koji svoju historiju nije obilježio nekim migrantskim iskustvom, željnim ili bolnim, planiranim ili nametnutim.

Potrebno je naglasiti da je širi prostor, Jugoistočne Europe, Balkana, Bosne i Hercegovine, Sjeveroistočne Bosne, Brčkog i okoline, trajno obilježen fenomenom migracija, seoba, svakovrsnog pomjeranja stanovništva. Sve to je redovno imalo za posljedicu profiliranje društvenih, političkih, kulturnih i etničkih odnosa,<sup>2</sup> no, ništa manje od toga koliko su ih isti faktori uzrokovali. Migracije se kao društveni proces na bosanskim prostorima, izuzevši velika pomjeranja stanovništva dolaskom Slavena, mogu pratiti vrlo rano, još kroz srednji vijek, ali su osnovni faktori/uzroci migracijama uopće – politički, ekonomski i društveni – imali poseban intenzitet u osmanskom i austrougarskom razdoblju bosanske historije.<sup>3</sup> Demografska dinamičnost općenito je u tretiranom razdoblju bila najviše uvjetovana društvenim, političkim, vojnim planovima koji su dovodili do migracija. Može se zaključiti da su se brojem najmasovnije i dijapazonom najšire migracije dešavale u razdobljima rata. Razlozi za njih u mirnodopskim fazama bili su najčešće ekonomske prirode, ali se jednako javlja i faktor prisile i poticaja na seobu.<sup>4</sup> Zadnje decenije 19. stoljeća

1 Usporedi: *Sociološki leksikon*, Beograd 1982, 362.

2 Opširnije u: Milisav Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, *Glasnik*, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958.

3 Mario Petrić, *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, etnologija, sv. XVIII, Sarajevo 1963, 4-16.

4 Ramiza Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683-1718)*, Doktorski rad, Zagreb 2019, 65-66.

i prve decenije 20. stoljeća koje su u fokusu ove radnje prijelomne su u historiji Osmanskog carstva i Austro-Ugarske zbog čega je Bosanski ejalet kao serhat, krajina Osmanske države, ali i Brčko sa okolinom zbog svoga položaja bio direktno uključen u sva zbivanja tih država, a samim tim i prostor višesmjernih migracijskih tokova. Prema tome, migracije jesu iznimno važan faktor demografskih kretanja, ali su u korelaciji s društvenim, političkim, privrednim i kulturnim životom pojedinih regija.

Dakle, migracije su odraz i obilježje društveno-ekonomskih i političkih specifičnosti. Kao takve, imaju važnu kulturno-historijsku ulogu u svakom konkretnom prostoru.<sup>5</sup> One neosporno prate razvoj, te uzrokuju promjene u gotovo svim sferama življenja. Ekonomske promjene su vrlo značajne, no ne smije se zanemariti ni značaj demografskih promjena. U demografskoj slici Bosne i Hercegovine, pa i prostora Brčkog i okoline, na čijim su se prostorima smijenila dva carstva, osjetili tragovi dvaju svjetskih ratova te posljedice nedavne katastrofalne agresije, one su bez sumnje važna sastavnica.<sup>6</sup> Migracijska kretanja su velikim dijelom utjecala na značajne promjene u broju, strukturi i drugim obilježjima stanovništva, ali ponajviše na njegov razmještaj na ovim prostorima.<sup>7</sup>

Vrlo je teško i gotovo nemoguće dati pouzdanu sliku migracijskih kretanja na tlu Bosne i Hercegovine zbog nemogućnosti evidentiranja i prikupljanja (obrade) svih potrebnih podataka o kretanju stanovništva. Valja naglasiti da su sve procjene o opsegu i intenzitetu migriranja stanovništva Bosne i Hercegovine prije Drugoga svjetskog rata vrlo grube i neprecizne, s nepotpunim podacima, te ih stoga moramo uzeti s rezervom.<sup>8</sup>

5 Naprimjer: Između 1850. i 1920. godine više od 30 miliona ljudi napustilo je evropski kontinent i otišlo u Sjevernu i Južnu Ameriku. Jedan od osnovnih razloga migracija na početku navedenog perioda bila je industrijska revolucija kao glavna pokretačka snaga. Drugi razlog je razlika u političkim sistemima između istočne i zapadne Evrope. Treći presudan faktor bio je uspon snažnog nacionalizma u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi. Konsultiraj: Heinz Fassmann, Rainer Münz, Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918-92, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 11, No. 1, Zagreb 1995, 53-87.

6 Migracije stanovništva su, kao značajna društvena pojava, različite prema opsegu, karakteru, uzrocima i posljedicama. Kao bitan činilac u razvoju ljudskih populacija ostvaruju se u svim historijskim razdobljima, bez obzira na društvene sisteme, privrednu i kulturnu razvijenost sredine ili nacionalna obilježja stanovništva, a utječu na broj, osnovne strukture i teritorijalni razmještaj stanovništva. S vremenom su mnogi ekonomski, historijski, politički i psihološki činioci utjecali na migracije, koje su bitno determinirale prostornu distribuciju i izmijenile raspored naroda na Balkanskom poluotoku, Bosni i Hercegovini, Brčkom i okolini. Tako u svojim istraživanjima geograf Jovan Cvijić ističe da su od kraja 14. stoljeća do naših dana migracijske struje ispremještale gotovo svo stanovništvo, pri čemu su se istodobno odvijali i mnogi etnički i etno-biološki procesi koji su značajno izmijenili etničku sliku pojedinih područja. Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine*, Paris 1918; Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922, 111-130.

7 Ilijaš Bošnjović, *Bosna i Hercegovina – demografska bajka*, Međunarodni Forum, Sarajevo 1999.

8 Alma Pobrić, Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etničke teme*, god. 18, br. 4, Zagreb 2002, 349-350.

## Kompleksnost istraživanja migracija stanovništva

Naime, na početku je potrebno naglasiti da je istraživanje i praćenje migracija stanovništva kao i promjena konfesionalne strukture stanovništva, posebno na lokalnom nivou vrlo kompleksno i zahtjevno. Može se izučavati na osnovu historijskih izvora prvoga reda, putopisa, objavljenih izvora, memoarske građe, novina, literature, ali i popisa stanovništva u kontekstu historijskih procesa i pojava koje su dovele do migracija stanovništva i promjena – etničkih, konfesionalnih, nekad u većoj, a nekad u manjoj mjeri. Kod odgovora na naznačeno pitanje istraživači se susreću i sa određenim poteškoćama. Prije svega, na jednoj strani imaju popise stanovništva osmanske vlasti koji su aproksimativni. Dakle, prema uobičajenoj praksi, popisivano je samo muško stanovništvo.<sup>9</sup> Osim toga, pitanjem konfesionalne strukture stanovništva bavili su se austrijski, njemački, mađarski, ruski, i drugi zvaničnici koji su boravili na ovim prostorima, ali i naučnici i putopisci koji su ponudili različite podatke o stanovništvu Brčkog, regije i Bosne i Hercegovine. Neki od njih su rezultate popisa uglavnom pogrešno prezentirali, često zavisno od simpatija i antipatija autora prema pojedinim etničkim strukturama.<sup>10</sup>

Zbog određenih manjkavosti popisa stanovništva iz osmanskog perioda, Austro-Ugarska je, godinu dana nakon okupacije, nastojala utvrditi statističku sliku svoje novostecene provincije – Bosne i Hercegovine – u čemu je, zbog niza nepovoljnih okolnosti, samo djelimično uspjela. Prvim popisom stanovništva iz 1879, kao i drugim, iz 1885. godine, utvrđen je broj naselja i njihov status, broj kuća, prisutnih stanovnika i njihova vjerska struktura, dok je statistička slika ekonomsko-socijalnog stanja bila ograničena na važnija zanimanja i popis odraslih muških osoba. Prije pristupanja trećem popisu stanovništva Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu osnovala je, početkom 1894. godine, Statističko odjeljenje koje je imalo zadatak da pripremi i provede popis stanovništva 1895. godine. Mada su u ovom, trećem popisu bili primijenjeni najnoviji propisi koji su važili u Austro-Ugarskoj i uvažavani specifični bosankohercegovački odnosi, ni tada nije dobiven potpuni statistički materijal. Uspostavljanje skupne rubrike za sva nepoljoprivredna zanimanja predstavlja gotovo nesavladivu prepreku za analizu socijalne strukture gradskog stanovništva. Posljednji austrougarski popis stanovništva u Bosni i Hercegovini obavljen je 1910. godine i nudi bogat i raznovrstan statistički

9 Od osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini iz 19. stoljeća nisu naslijeđeni pouzdaniji statistički podaci o stanovništvu uopšte, pa ni o gradskom jer su svi njeni popisi bili usmjereni na utvrđivanje poreskih i vojnih obaveza podanika. Vidi: Ilija Hadžibegović, *Bosansko-hercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 1991, 14-16.

10 Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972. (dalje: A. Giljferding, *Putovanje*); Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo 1976; Artur Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. godine*, Sarajevo 1965; Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875-1876*, Sarajevo 1981.

materijal koji se, nažalost, samo djelimično može upoređivati s ranije prikupljenim podacima.<sup>11</sup>

Različiti popisni princip u sva četiri popisa koje je provela austrougarska vlast čine osnovnu teškoću za proučavanje promjena u sastavu stanovništva uopšte, a posebno za utvrđivanje promjena u vjerskom, etničkom i ekonomsko-socijalnom sastavu gradskog stanovništva u pokrajini na razmeđu 19. i 20. stoljeća. U izučavanju gradova dodatnu teškoću predstavljaju njihove teritorijalne promjene koje se teško mogu pratiti i ukalkulirati u analize pojedinih pitanja. Zbog toga se podaci o gradovima moraju, i nakon kritičkog ispitivanja, uzimati s izvjesnom rezervom, naročito kada je riječ o broju kuća i stanova, broju stanovnika i njihovoj socijalnoj strukturi.

Izvjesne slabosti koje sadrže popisi stanovništva za proučavanje gradova ublažavaju podaci o privrednim aktivnostima u zemlji (1904, 1907. i 1913. godine) koje su Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu povremeno prikupljale i publikovale u zvaničnim Izvještajima o upravi Bosne i Hercegovine za godine od 1906. do 1916, zatim izvještaji Trgovačke i obrtničke komore od 1910. do 1914, te sumarni izvještaj Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja u 1911. i 1912. godini.<sup>12</sup> Za praćenje broja i strukture stanovništva u periodu monarhističke Jugoslavije potrebno je konsultirati popise stanovništva za 1921. i 1931. godinu. Dragocjeni podaci koji mogu nadomjestiti određene nedostatke popisa stanovništva pohranjeni su u Arhivu Jugoslavije (danas Arhiv Srbije u Beogradu). Posebno fond Privrednog savjeta Vlade Federativne narodne republike Jugoslavije.

Među faktorima koji su imali utjecaja na promjene konfesionalne strukture stanovništva, treba, prije svega, imati u vidu slijedeće: prirodni priraštaj, razne zarazne bolesti (kuge) i epidemije, ljudske gubitke u ratovima, vjerske konverzije,<sup>13</sup>

11 Ilija Hadžibegović, *Bosansko-hercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 1991, 14-16. (dalje: I. Hadžibegović, *Bh gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*).

12 I. Hadžibegović, *Bh gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, 14-16.

13 Istraživanje i praćenje obima konverzije (vjerska preobraćanja) za period 1879-1900. godine ne predstavlja praktično nikakav problem, zbog toga što su austrougarske vlasti sprovodile precizno prebrojavanje, te njihove cifre daju realnu garanciju za tačnost. S druge strane, od sredine 19. stoljeća do 1878. godine, tj. tokom perioda primjene osmanskih reformi poznatih pod nazivom *Tanzimat*, nailazimo na mnogo veće komplikacije u vezi sa tačnošću cifara, pošto jedine podatke dobijamo ili od konzularnih ili od franjevačkih izvora, a slični podaci ne mogu se naći u kadijskim protokolima, naročito kada govorimo o onim kadijskim protokolima koji su sačuvani i objavljeni u prijevodu, ali i u osmanskim narativnim izvorima. Hatidža Čar-Drnda (prijevod i obrada), *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut, Sarajevo 2005; Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić (priredile i prevele), *Maglajski sidžil (1816-1840)*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2005; Zejnil Fajić, Husein Bračković: Mala historija događaja u Hercegovini. Uvod i prevod s turskog, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 34, Sarajevo 1984, 163-200; Ahmed S. Aličić, Manuskript *Ahvali Bosna* od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX. V), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 32-33, Sarajevo 1982, 163-198; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Tom 2, Sarajevo 1999 (dalje: S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*); Philippe Gelez, Vjerska preobraćanja u Bosni i Hercegovini (1800-1918), *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008, 17-75.

migracije (posebno u vrijeme okupacije, uvođenje vojnog zakona, proglašenje aneksije, balkanskih ratova, Prvog svjetskog rata) i slično. Kod istraživanja pojedinih uzroka, na lokalnom nivou, pojavljuju se mnogobrojne poteškoće s obzirom na učestalost pojava (migracije, ratovi, epidemije, vjerske konverzije), a posebno parcijalnost podataka sa kojima raspolažemo.

## Utjecaj migracija na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Brčko je grad u sjeveroistočnom dijelu Bosne i Hercegovine, na rijeci Savi. Na osnovu geografskog položaja, privrednih i drugih kapaciteta, Brčko predstavlja privredni i kulturni centar Bosanske Posavine. Kao naselje i tvrđava prvi put se spominje 1526. godine, odnosno 1533. godine. U hronikama je zabilježeno da se Brčko kao naselje znatnije razvija 1548. godine kada je izgrađen makadamski put od Tuzle do Brčkog. Početkom 17. stoljeća, naseobina Brčko imala je oko 200 kuća, dvije terme, kulu i bilježila intenzivan razvoj, posebno sa početkom transporta soli iz Tuzle.<sup>14</sup> Za vrijeme osmanske vladavine muslimani su činili većinu stanovništva, ali su se dolaskom Austro-Ugarske počeli masovno seliti. Nakon austro-ugarske okupacije, došlo je do porasta broja katoličkog stanovništva u Brčkom i okolini, dok je u samom gradu Brčko živjelo oko 3.000 ljudi. Brčko je za vrijeme austro-ugarske okupacije bio relativno moderan grad, a zvao se Brčka. U grad su dolazili trgovci iz gotovo cijele Evrope, pogotovo iz Zagreba, Budima, Pešte, Beča i Trsta.

Da bi unaprijedila privredu, kulturni život, obrazovanje i druge segmente ukupnog življenja, ali i raspolagala pouzdanim podacima o broju stanovnika, okupaciona austrougarska vlast je za četrdeset godina svoje vladavine provela četiri popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini: 1879, 1885, 1895, 1910. godine. Od prvog popisa (1879), stanovnici Bosne i Hercegovine bili su popisivani po svojim vjeroispovijestima i domaćinstvima, odnosno brojalo se koliko ima kršćanskih (katoličkih i pravoslavnih), a koliko muslimanskih kuća. U prvom popisu u gradu Brčko, najviše je bilo Muslimana, zatim Pravoslavaca (919), Katolika (93) i Židova/Jevreja (46).<sup>15</sup>

14 Opširnije u: Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13–16. vek*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 55, Beograd 2008; Mehmedalija Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*, Sarajevo 1995.

15 Terminologija kojom se označavala pripadnost vjerskoj zajednici bila je različita iz popisa u popis. Popisi stanovništva iz 1879. i 1885. godine razlučuju pet kategorija u koje se dijele stanovnici prema vjeri. Popisi stanovništva iz 1895, 1910. i 1921. godine imaju za stanovništvo po vjeri osam kategorija. Popis iz 1921. godine uz vjeroispovijest bilježi i materinski jezik razvrstan u devet skupina. Popisom iz 1931. godine vjeroispovijest se bilježi u šest grupa. Za katolike se u popisima stanovništva 1879, 1885, 1895, 1910. i 1921. godine upisivalo *Rimo-katolici*. Popisom stanovništva iz 1931. godine upisivalo se *Rimokatolička*. Za muslimane se u popisima stanovništva 1879. godine i 1885. godine upisivalo *Muhamedanci*. Popisima stanovništva iz 1895, 1910. i 1921. godine upisivalo se *Muslimani*. Popisom stanovništva iz 1931. godine upisivalo se *Islamska (muslimanska)*. Za pravoslavne se u popisima stanovništva 1879. godine upisivalo *Grčko-iztočnjaci*, a popisom stanovništva iz 1885. godine *Istočno-pravoslavni*. Popisima stanovništva iz 1895. godine i 1910. godine upisivalo se

Tokom vremena broj stanovnika po etničkoj pripadnosti se mijenjao, ali su muslimani ostali najbrojniji.<sup>16</sup> U među popisnom razdoblju od 1886. do 1895. godine došlo je do primjetnog porasta katoličkog stanovništva.<sup>17</sup> U tom razdoblju doseljavali su se katolici, uglavnom Hrvati iz Slavonije. U isto vrijeme veliki broj muslimanskih porodica odlazio je u unutrašnjost Osmanskog carstva. Također, u Brčkom je postojala etnička skupina Jevreja/Židova. Naseljavali su Brčko privučeni trgovinom.<sup>18</sup> Međutim, veliki broj Židova stradao je za vrijeme Drugog svjetskog rata tako da ih danas u Brčkom i okolini gotovo više i nema.

Kada je riječ o migracijama posebno je karakterističan period zadnjih decenija 19. i prve decenije 20. stoljeća. Za migraciju katoličkog stanovništva iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu, ali i u Brčko sa okolinom poseban je fenomen razdoblje od 1879. do 1914. godine. Kako navode neki autori upravo u navedenom periodu dolaze školovani Hrvati u Bosnu i Hercegovinu, neki i u Brčko. Nezaposleni mladi Hrvati školovani na zagrebačkom sveučilištu otvorenom 1874. za profesore, pravnike i svećenike, ali i oni školovani na raznim fakultetima u Pragu, Parizu, Grazu, Beču i drugdje prisiljeni su se zaposliti u Bosni gdje dobivaju dobra mjesta i bolje plaće nego u Hrvatskoj. Zbog sličnosti jezika uloga hrvatskih pravnika i profesora je u Bosni velika „jer bez njih mnogo toga ne bi bilo učinjeno“. No pravnici školovani u Hrvatskoj su bili i suci u veleizdajničkim procesima protiv Srba pa su se zbog toga našli na posebnom udaru Narodnih

---

*Srpskopравoslavni*. Popisima stanovništva iz 1921. godine i 1931. godine upisivalo se *Pravoslavni*. U objavljenim rezultatima popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine na osnovi jezika klasificirane su sljedeće grupe: a) narodi (Srbi ili Hrvati, Slovenci, Česi, Rusini/Ruteni, Malorusi/, Poljaci, Rusi, Mađjari, Nijemci, Arnauti, Turci, Rumunji, Talijani, Englezi, Francuzi); b) ostali i c) nepoznato. Podatke o broju Crnogoraca i Makedonaca nije moguće dobiti jer te dvije narodnosti kao pojam ne samo da nisu postojale u to vrijeme, nego ni makedonski jezik nije bio priznat.

16 Za razliku od Brčkog, osnovna karakteristika konfesionalne strukture stanovništva Bosne i Hercegovine nakon okupacije sastojala se u tome što ni jedna od tri konfesije nije imala apsolutnu većinu u zemlji. Prema popisu iz 1879. godine pravoslavnih je bilo 42,88%, muslimana 38,73%, katolika 18,08%. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987, 13-15; Franjo Marić, *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*, Zagreb 1996.

17 Mirjana Gross, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914, *Historijski zbornik*, godina XIX-XX / 1966/67, Zagreb 1968, 9; Henrik Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, Mitrovica 1900.

18 Na osnovu svih popisa od 1879. godine pa sve do posljednjeg popisa iz 2013. godine, možemo zaključiti da je Brčko prostor koje ima takvu strukturu stanovništva da nijedan od naroda nema apsolutnu većinu. Takva struktura stanovništva je također bila jedan od razloga zašto je danas ovaj prostor zasebna administrativna cjelina. Ukupan broj stanovnika raste. Rastom broja stanovnika raste i udio svih nacionalnih skupina. U nekim razdobljima izraženiji je rast jedne od skupina, na što je svakako utjecala vlast koja je bila u tom razdoblju i koja je omogućavala veći razvoj jedne nacionalne skupine u odnosu na druge. Tako je broj katolika od 1895. naglo počeo rasti jer su granice bile otvorene, te je omogućeno doseljavanje stanovnika iz Hrvatske. Ivan Lovrenović u svojoj knjizi "Bosanski Hrvati" navodi kako se u Bosni tek krajem 19. stoljeća počinje upotrebljavati nacionalno ime Hrvat, bosanski su katolici jedino Bosnu smatrali svojom zemljom i domovinom. Vidi: Gabriela Mendeš, *Prostorni identitet Brčkog*, Diplomski rad, Prirodoslovno – matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2018, 32–38.

vijeća u kojima su vodeće pozicije preuzeli Srbi i to već u okrobru 1918. godine. Kasnije se ovaj egzodus nastavio i gotovo svi Hrvati, namješteni u javnim službama morali su napustiti poslije 1918. godine Bosnu i Hercegovinu, iako njihova uloga u modernizaciji Bosne od 1879. do 1914. godine nije bila zanemariva. Neki smatraju da se Bosna zahvaljujući obrazovanim Hrvatima preporodila.<sup>19</sup> Izgrađene su javne ustanove, škole, ceste, Zemaljski muzej, sarajevska vijećnica, crkve i mnogo toga što je obilježilo Bosnu tog razdoblja. Dakako među tim „novim“ doseljenicima bilo je i Poljaka, Čeha,<sup>20</sup> Slovaka, Slovenaca,<sup>21</sup> Nijemaca, Talijana<sup>22</sup> i pripadnika drugih naroda. No prevladavali su činovnici rođeni u sjevernoj Hrvatskoj i Hrvatskom primorju, koji nisu mogli naći posao u Hrvatskoj i Slavoniji a pogotovo ne u Dalmaciji koja nije priznavala diplome Zagrebačkog sveučilišta, pa je to bio uzrok više štrajkova studenata u Zagrebu do Prvoga svjetskog rata. Bosna je za školovane mlade ljude bila jedina mogućnost, pa se tim putem uputio i Artur Benko Grado ali i mnogi drugi intelektualci iz Hrvatske. Od 1885. do 1910. doselilo je u kotar Brčko iz Austro-Ugarskih zemalja 1.901 osoba, a u gradu Tuzli bilo je 1910. godine 3.170 doseljenika, dok je u gradu Bihaću bilo 2.876. osoba.<sup>23</sup> Doseljenici u Bosnu i Hercegovinu bili su uglavnom katolici i to ponajviše Hrvati ali je bilo i nešto drugih. No iz temelja je uzdrmana tradicionalna vjerska i etička struktura bosansko-hercegovačkih gradova. Prilikom popisa stanovništva 1879. katolika gotovo da i nije bilo u gradovima, a 1910. je u Bosni i Hercegovini živjelo 25.737 doseljenika iz Austro-Ugarskih zemalja od čega u gradovima 25.371, koji su uglavnom radili kao činovnici u javnim i namještenici u privrednim ustanovama. Kolika i kakva je uloga nadbiskupa Josipa Štadlera i katoličke crkve ili franjevacu u tome a koliko upravnih vlasti ne možemo ustvrditi, ali činjenice govore da je svaki činovnički uglednik dovodio iz Hrvatske svoje ljude za koje je smatrao da će biti njegove osobe od povjerenja.<sup>24</sup>

19 Ima i onih koji su mišljenja da katolici više ne „tvore potlačenu zajednicu, ali se njihov kulturni i gospodarski položaj nije poboljšao u onoj mjeri kako se to očekivalo“. Konsultiraj: Marko Karamatić, Pastoralni aspekt franjevačke prisutnosti u Sjeveroistočnoj Bosni (1699-1918), *Od Gradovrha do Bača, Radovi sa Znanstvenog skupa u povodu 300. obljetnice preseljenja franjevacu i puka iz Gradovrha (Tuzla) u Bač (1688-1988) održanog u Baču 1. listopada 1987*, Sarajevo 1988, 16.

20 Prema podacima iz 1910. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 7.095 Čeha. Što se tiče tog popisa, po njemu najveći broj osoba češkog porijekla je živio u sarajevskom okrugu, 2.350 osoba, a nešto manji broj je živio u banjalučkom okrugu (2.297 osoba), a dosta manji broj je živio u travničkom regionu (825), tuzlanskom (764), mostarskom (585) i u bihaćkom (224). Najviše Čeha je živjelo u gradu Sarajevu (1.702), zatim Tuzli (415), i Banja Luci (409). Značajne češke zajednice su živjele i u Mostaru, Brčkom, Zenici, Usori, i Bosanskom Brodu. U Brčkom su, početkom 20. stoljeća živjela 24 Čeha. Deny Brodri, *Adressbuch mit Fremdenführer und Situationsplan*, Zagreb, 1914; Željka Poloni, *Česi u Sarajevu 1878-1918*, Magistarski rad, Univerzity Palackého, Olomouc, 53; Milan Balaban, *Česi v Bosně a Hercegovini 1878-1941*, Magistarski rad, Olomouc 2009, 23-27.

21 Opširnije u: Dušan Tomažič, *Slovenačka etnička manjina u Bosni i Hercegovini*, (magistarski rad), Tuzla 2016; Dušan Tomažič, *Slovenačka etnička manjina u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka 2018.

22 Tihomir Knežiček, *Italijani u Tuzli 1880 – 2019*, JU Centar za kulturu Tuzla, Tuzla 2019.

23 I Hadžibegović, *Bh gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, 82, 85. Vjerojatno je kod izrade ove statistike sudjelovao i A. Benko Grado, na što upućuje njegov kasniji rad.

24 Zlatko Kudelić, Vjerske konverije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća u

Kada je u pitanju migriranje muslimanskog stanovništva potrebno je napomenuti da je osim odlučnom otporu i ne prihvatanja nove okupacijske vlasti na njihovo iseljavanje utjecala i agresivna velikodržavna politika susjednih zemalja, koja ih je poticala na prevjeravanje, vršila razne psihološke pritiske, pa čak se sa njima i fizički obračunavala. Na tome su radili vojni zapovjednici, duhovne vođe, upravitelji, nastavnici. O tome, između ostaloga, govore i slijedeći podaci. Naime, još u okupacionoj godini zapovjednik austrougarske okupacione vojske, general Filipović nije mogao, pred francuskim konzulom, sakriti svoje čvrsto uvjerenje da će „islam biti prisiljen da nestane kada se nađe u dodiru s katoličkom religijom, bolje reprezentovanom i bolje ispovijedanom od strane vještijih i obučenijih misionara nego što su to nesretni franjevački misionari, koji su joj do sada jedini predstavljali području“.<sup>25</sup> U navedenom smjeru su išla promišljanja, i djelovanja, Josipa Juraja Štrosmajera koji je bio uvjeren da će tokom vremena doći do opće konverzije bosanskohercegovačkih muslimana na katolicizam, te da će „poglavita svrha crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini biti u korijenu srezana ako muslimanima bude zabranjeno da slobodno slijede poticaje svoje savijesti i nadahnuća božanske milosti“. Sličnog razmišljanja bio je i upravitelj Varcar Vakufa, dr. Strassman, koji je izjavio pred svjedocima (Mustaj-begom Kulenovićem, Ali efendijom Arnautovićem, Ibrišim hodžom Šehovićem i Hasan-begom Kulenovićem), 1899. godine, da će se „muslomani Herceg-Bosne za 10 godina morati pokrstiti“. Nameće se pitanje: Kako su se navedena gledišta odrazila na međukonfesionalne odnose u Brčkom i okolini? Godinu dana kasnije (24. oktobra 1900), u kafani hotela Posavina u Brčkom, sjedili su za jednim stolom Muharem-beg Kapetanović i Husein-aga iz Brezopolja te Bećir-beg Emibegović iz Gradačca. Za drugim stolom sjedio je politički pristav Lekavski, koji je sa navedenim muslimanima poveo razgovor o Hrvatsvu i svu trojicu muslimana nazvao Hrvatima. Na izjavu Hadžiegrića, da „muslimani nisu Hrvati“, skočio je Lekavski stolu pomenute trojice i lupajući šakom po stolu izrekao uvredu: „Kakav musloman, to nije ništa, ta je vjera lažna, vaš je svetac Muhamed, najveći magarac na svijetu“.<sup>26</sup> Dakle, ovako su se ponašali prema pripadnicima islamske vjeroispovijesti vjerski dostojanstvenici,<sup>27</sup> gimnazijski

svjetlu nepoznatog arhivskog gradiva, *Croatica christiana periodica*, br. 68, Zagreb 2011, 87-111; Zlatko Kudelić, Srpska pravoslavna crkva u Bosni Hercegovini tijekom austrougarske vladavine u novijoj domaćoj i inozemnoj historiografiji, *Croatica christiana periodica*, god. XXXII, br. 62, Zagreb 2008, 29–62; Zoran Grijak, Predstavka episkopata Vrhbosanske mitropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini, *Croatica christiana periodica*, god. XXXII, br. 62, Zagreb 2008, 77–108; Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi između katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878–1903). Povijesno-teološki prikaz*, Mostar 1994.

25 Opširnije u: *Memorandum podnešen njegovom Veličanstvu caru i kralju Francu Josifu I. 10. juna 1901. godine u Beču i Memorandum podnešen njegovoj preuzvišenosti ministru Kalaju predan 19. decembra 1900. god. u Sarajevu od predstavnika i zastupnika muslimanskog naroda okupiranih zemalja*, Novi Sad 1901, 44.

26 Konsultiraj: Josip Balabanić, Josip Kolanović (priredili), *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli 1881–1887*, Dom i svijet, Zagreb 1999, 65; Philippe Gelez, Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800 – 1918), *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008, 48.

27 Nije to bio odnos samo prema vjeri, nego i prema Bosni i Hercegovini. Ilustracije radi, Nadbiskup Josip Štadler je 1900. godine, na Prvom hrvatskom katoličkom sastanku u Zagrebu, svečano izjavio:

nastavnici i politički činovnici okupacijske vlasti<sup>28</sup> koji su bili u službi okupatora, a ne u službi zaštite i promoviranja prava svih stanovnika okupirane zemlje. Ako je njihov odnos prema pripadnicima drugih naroda i vjera bio takav kako vidimo iz navedenih primjera, šta su tek činili drugi? Smatra se da je na prelazu iz 19. u 20. stoljeće Bosnu i Hercegovinu napustilo do 200.000 muslimana/Bošnjaka i da sada u Republici Turskoj živi oko 5.000.000 njihovih potomaka.<sup>29</sup>

Kada su u pitanju migraciona kretanja i njihov utjecaj na konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog i okoline krajem 19. i početkom 20. stoljeća potrebno je istaknuti činjenicu da su na migracije utjecaja imale pobune i ustanci, ali, posebno, preseljavanje (protjerivanje) muslimanskoga stanovništva iz Srbije. To je imalo za posljedicu da se demografska kretanja/promjene u konfesionalnoj strukturi navedenog prostora nisu bitnije mijenjali do kraja osmanske vladavine. Primjera radi, prema objavljenim historijskim dokumentima samo u toku 1862. godine u Brezovo Polje se naselilo 295 domova sa 723 muška člana muslimanskih porodica, i to 89 domova sa 215 članova užičkih, 148 domova sa 375 članova šabačkih i 31 dom sa 75 članova sokolskih muhadžira (doseljenika). Iste godine u grad Brčko se doselilo 15 domaćinstava sa 36 muških članova beogradskih muhadžira.<sup>30</sup> Prema

„Želim da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini s materom zemljom“. Reakcija na ove riječi bila je: „Oduševljeni i gromki Živio!“ Živio Stadler! Živila Bosna hrvatska. Opširnije u: Stjepan Korenić, *Prvi hrvatski katolički sastanak održan u Zagrebu dne 3, 4. i 5. rujna godine 1900*, Zagreb 1900, 336; Luka Đaković, *Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja sabora 1910)*, Zagreb 1985, 200; Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fond Zajedničkog ministarstva financija, Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine br. 1128/900; Jure Krišto, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918*, Zagreb 1994; Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Šadlera*, Zagreb 2001.

28 Politička poruka Hrvatske narodne zajednice, sadržana u prve tri tačke Pravila, bila je jasna: *Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja, njezini stanovnici prirodno teže ujedinjenju s kraljevinom Hrvatskom, što znači i s Habsburškom Monarhijom, tamošnji muslimani su "neprijeporni Hrvati", koji će se, zbog posebnih okolnosti, 'samostalno organizirati'*. Vidi: Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Šadlera*, Hrvatski institut za povijest-Dom i svijet, Zagreb 2001, 178.

29 Prema britanskim izvorima krajem 1878. godine iz Bosne i Hercegovine je krenulo 50.000 stanovnika prema Istanbulu. U prvih pet godina poslije okupacije muslimansko stanovništvo je selilo *bezglavo i katastrofalno, u to nema sumnje*. Iseljavanje je nastavljeno i u narenim periodima, godinama. Austro-Ugarska nije objavljivala opće brojeve iseljenika iz raznih, najviše političkih razloga. Prema njenim zvaničnim podacima, iz Bosne i Hercegovine se od 1878. do 1918. iselilo 63.000 Bošnjaka. Prema procjenama Đorđa Pejanovića, od 1878. do 1912. iselilo se blizu 140.000 Bošnjaka. Prema Vojislavu Bogičeviću, taj broj iznosi 150.000, a prema Sulejmanu Smlatiću od 1878. do 1912. iselilo se najmanje 160.000 Bošnjaka. Mustafa Imamović procjenjuje da se broj iseljenih do 1878. do 1918. kreće blizu 180.000 osoba. Seobe u Osmansko carstvo gutale su cijele porodice. Bosanski muhadžiri su se rasuli preko Sandžaka, Kosova, Albanije i Epira sve do Janjine, kao i po rumeljskim oblastima. Konsultiraj: Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knjiga CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knjiga 12, Beograd 1955; Sulejman Smlatić, *Iseljavanje jugoslavenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini, Iseljeničvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom: zbornik*, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb 1978, 249-256.

30 Šaban Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u Sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 92-105, 133-134.

podacima ruskog konzula u Sarajevu, iz Srbije je zaključno 1867-1868. godina, za vrijeme konačnog iseljavanja srbijanskih gradova, prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana. Neki autori u Srbiji su konstatali: „Time su Turci konačno uklonjeni iz Srbije“.<sup>31</sup>

Usljed naprijed navedenih okolnosti činjenice govore da za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918) etnička/konfesionalna struktura stanovništva na prostoru Brčkog i okoline postaje složenija doseljavanjem činovnika, obrtnika, zanatlija, zemljoradničkih kolonista i slično. U vezi s navedenim posebno treba istaći činjenicu da je Austrija, u duhu svoje kolonijalne politike, u Bosnu dovodila zemljoradničke koloniste, koje je naseljavala po srezovima u kojima je bilo kompaktno domaće stanovništvo i gdje je bilo kvalitetno zemljište.<sup>32</sup> Dakle, kolonizirani su Česi, Nijemci, Poljaci, Rusini, Hrvati i drugi, a najviše kolonista je bilo u gradiškom, bijeljinskom, brčansko, petrovačkom i krupskom kraju.<sup>33</sup> Suprotno navedenom procesu, jedan dio bošnjačkih muslimanskih porodica, naročito iz većih bosanskih gradova, pa i Brčkog, iselilo se u evropsku Tursku. Iseljavanje je bilo naročito intenzivno u početku austrougarske uprave, zatim poslije uvođenja vojnog zakona i ustanka 1882, za vrijeme Kalajevog režima (1882-1903), za vrijeme borbe za muslimansku autonomiju (1899-1909), poslije aneksije, za vrijeme balkanskih ratova, i u toku Velikog rata (1914-1918).

Posebno je Prvi svjetski rat uzrokovao nova migraciona kretanja, a naročito su bila intenzivna iz Hercegovine i Sandžak prema sjeveroistočnoj Bosni.<sup>34</sup>

31 Dušan T. Bataković, Milan St. Protić, Nikola Samardžić, Aleksandar Fotić, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd 2000, 164; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Arhiv TK i DAZ TK, Tuzla 2016.

32 Godine 1910. bilo je u Bosni i Hercegovini 46.859 austrijskih pripadnika, 61.151 mađarskih i hrvatskih, i 6.581 stranaca iz drugih krajeva. Od 1880. do 1881. bosanska vlada počela je sa sistematskom kolonizacijom stranaca i stvorila je nekoliko njihovih, uglavnom njemačkih, naselja, od kojih su najznačajniji: Rudolfstal (srez banjaluka), Vindhorst (gradiška), Franc Jozefsveld (srez bijeljina). Vladimir Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925, 177.

33 Od uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosne i Hercegovini broj činovnika stranaca se stalno povećavao tako da je, npr. 1905. u Bosni i Hercegovini bilo samo 27,56% činovnika domaće porijekla, odnosno pomoćnog osoblja, od učitelja do pripadnika žandarmerijskog korpusa, carinske i finansijske službe. Dvije godine kasnije (1907) broj činovnika i državnih službenika u Bosni i Hercegovini izražen u procentima izlazio je ovako: stranci 67,78%, domaći 32,22%. Najveći broj domaćih činovnika je otpadao na Hrvate (61,56%), zatim Srbe (29,92%), te Bošnjake (8,63%). Kada su u pitanju stranci najviše činovničkih mjesta zauzimali su službenici njemačke, mađarske, poljske i češke narodnosti. Nacionalni sastav činovnika prema popisu iz 1910. godine bio je sljedeći: Nijemaca 1.277 (11,23%), Čeha 1.247 (10,97%), Poljaka 588 (5,17%), Mađara 347 (3,05%). *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941*, 107; Vladimir Ćorović, *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1939, 44; Dževad Juzbašić, Pitanje regulisanja zvaničnog jezika u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVII, 1966-1967, Sarajevo 1969, 75-76; Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 322; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007, 128.

34 Bosna i Hercegovina je izgubila za vrijeme Prvog svjetskog rata 340.000 stanovnika. Konsultiraj: Pero Slijepčević, *Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu, Napori Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929, 241.

Migranti iz ovih područja su se naseljavali i na područje Brčkog i okoline. Doseljenici iz navedenih područja, kao i doseljenici iz ruralnih (seoskih) područja brčanske okoline kojih je bilo više, jer ih je grad svojim urbanim razvojem i veoma povoljnim geografskim položajem privlačio, nisu bitno izmijenili odnose u etničkoj i religijskoj strukturi stanovništva u gradu Brčkom.<sup>35</sup>

Uprkos navedenim činjenicama, u zadnjim decenijama osmanske vladavine, tokom austrougarskog perioda, te u prvim decenijama monarhističke Jugoslavije, u Brčkom, u konfesionalnom pogledu/smislu, najbrojnije je bilo muslimansko stanovništvo.<sup>36</sup> O tome, između ostaloga, govore podaci popisa stanovništva s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a koje donosimo u narednoj tabeli:

Godina <sup>37</sup>	Muslimani	Pravoslavci	Katolici	Židovi/Jevreji	Ostali	Ukupno
1879. <sup>38</sup>	1.843 (63,53)	919 (31,68)	93 (3,21)	46 (1,58)	0	<b>2.901</b>
1885. <sup>39</sup>	2.354 (54,99)	1.269 (29,64)	511 (11,94)	135 (3,15)	12 (0,28)	<b>4.281</b>
1895. <sup>40</sup>	2.820 (47,02)	1.616 (26,94)	1.295 (21,59)	189 (3,15)	78 (1,30)	<b>5.998</b>
1910. <sup>41</sup>	3.144 (48,24)	1.761 (27,02)	1.388 (21,30)	182 (2,79)	42 (0,64)	<b>6.517</b>
1921. <sup>42</sup>	3.218 (47,11)	1.954 (28,60)	1.458 (21,34)	136 (1,99%)	65 (0,96)	<b>6.832</b>

35 Salih Kulenović, Izet Ibreljić, Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, Muzej istočne Bosne, knj. 17, Tuzla 2002, 102. (dalje: S. Kulenović, I. Ibreljić, *Etničke i kulturno-religijske strukture*).

36 S. Kulenović, I. Ibreljić, *Etničke i kulturno-religijske strukture*, 99-102.

37 Gabriela Mendeš, *Prostorni identitet Brčkog*, Diplomski rad, Prirodoslovno – matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2018, 32–38.

38 *Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, 85.

39 *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886, 130-131.

40 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo 1896, XCVIII, 306-308.

41 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, 74-78. Prema istom popisu u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.898.044 stanovnika i to: 994.852 muških i 903.192 ženskih. Po konfesijama je bilo: 825.338 pravoslavanih (43,48%), 612.090 muslimana (32,25%), 434.190 rimokatolika (22,88%), 8.136 grkokatolika (0,43%), 6.337 evangelista (5.847 augzburške i 488 helvetske konfesije) ili 0,34%, 11.875 jevreja (8.202 sefarda i 3.655 askenaza) ili 0,62%. Konsultiraj: *Bosna i Hercegovina u brojkama*, Mostar 1911, 2.

42 U kotaru Brčko živjelo je 57.007 stanovnika (*pravoslavanih 18.439 (32,35%), rimokatolika 22.865 (40,11%), grkokatolika 51 (0,09%), evangelika 58 (0,10%), mislimana 15.454 (27,11%), izraeličana 139 (0,24%), drugi 1*). Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 220. Valja napomenuti da za popis stanovništva iz 1921. godine postoje podaci objavljeni 1924. i 1932. godine. Ovdje smo naveli podatke iz *Definitivni rezultati Popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* (1932, 130). Napomenimo kako je Bosna i Hercegovina obuhvaćala teritoriju koja je bila okupirana, a zatim anektirana 1908. godine od strane Austrougarske i to: 51 srez i 2.228 općine (Simeunović, 1964, 17). Izvojiti ćemo dva različita podatka za broj katolika prema *Definitivnim rezultatima* iz 1932. godine. Na stranicima 2-3, navedeno je: 444.309 katolika (što je prema zbiru podataka o katolicima točan podatak), a na strani 130 broj je

<b>1931.</b> <sup>43</sup>	4.034 (51,85%)	1.856 (23,86%)	1.689 (21,71%)	---	201 (2,58%)	<b>7.780</b>
----------------------------	----------------	----------------	----------------	-----	-------------	--------------

Tabela 1. *Konfesionalna struktura stanovništva Brčkog za period od 1879. do 1931. godine.*<sup>44</sup>

smanjen za jedan i glasi: 444.308 katolika. Različiti podaci su navedeni i za Muslimane: na strani 2-3 stoji: 588.173 muslimana (što je prema zbiru podataka o Muslimanima točan podatak), a na strani 130 taj je broj veći, jer je navedeno 588.244 Muslimana. Podaci za ostalo stanovništvo po vjeroispovijesti i brojevima odgovara podacima iznesenim na str. 2-3 i stranici 130. Prema podacima iz *Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1924, 20-21, stanovništvo po vjeroispovijesti je: katolici 443.914, muslimani 588.247, pravoslavni 829.162, a ukupno stanovnika je: 1.889.929.

43 U srezu Brčko živjelo je: 97.962 stanovnika – muških 49.432, ženskih 48.530 (pravoslavni 34.956 (35,7%), rimokatolika 42.208 (43,1%), evangelika 109 (0,1%), mislimana 20.443 (20,9%), ostali 246 (0,2%)). Maternji jezik: srpski, hrvatski, slovenski, makedonski 97.957 (99,0%), ostali slovenski 232 (0,2%), mađarski 362 (0,4%), njemački 294 (0,3%), arnautski 45, ostali 72 (0,1%) stanovnika. Arhiv Jugoslavije Beograd (danas Arhiv Republike Srbije), fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ, 1944-1953, Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III 1931. godine*. Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Serija II, Beograd 1945, 4; Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 36. Potrebno je napomenuti/podsjetiti da je Kraljevina Jugoslavija bila podijeljena na Upravu grada Beograda i devet banovina: Dravska, Drinska, Dunavska, Moravska, Primorska, Savska, Vardarska, Vrbaska i Zetska. Ova najkorjenitija administrativno-teritorijalna podjela izvršena je 3. 10. 1929. godine (*Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*, „Sl. novine“, br. 233-XCVI od 3.10.1929), kojom je ukinuta ranija podjela na 33 oblasti. Naglasimo kako je veoma otežana usporedba podataka popisa iz 1931. godine sa podacima popisa iz 1921. godine, iz razloga što se granice sedam pokrajina iz 1921. godine nisu poklapale sa granicama banovina iz 1931. godine, izuzev Dravske banovine koja je zadržala granice ranije pokrajine Slovenije. Preračunavanje stanovništva bivših banovina na tadašnje Republike i Pokrajine, za popis stanovništva iz 1921. i 1931. godine, učinio je Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964, 17, 25. Razni autori za vjeroispovijest po popisu od 31. 3. 1931. godinu često upotrebljavaju ove podatke: Pregledom po srezovima u banovinama i usporedbom sa kasnijim općinama u Bosni i Hercegovini, izračunati su podaci o broju stanovnika prema konfesionalnoj pripadnosti po popisu od 31. marta 1931. godine slijedeći: pravoslavna 1.028.139 (41,8%), rimokatolička 547.949 (23,6%), islamska 718.079 (30,9%), ostali 29.388 (1,3%), ukupno: 2.323.555 (100%). Prema: *Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931*, Sveska 1 (povjerljivo – samo za službenu upotrebu), Beograd 1945, 30; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, Zagreb 1940; Saša Mrduljaš, *Prostorno-demografsko određenje etničkog i političkog pojma Bosanske Posavine, Nova prisutnost*, Vol. VII, No. 1, Zagreb 2009, 85-109.

44 Konfesionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu 1879-1910. bila je slijedeća:

	Pravoslavni		Muslimani		Katolici		Ostali		Ukupno
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
1879.	496.485	- 42,88	448.613	- 38,73	209.391	- 18,08	3.675	- 0,31	1.158.164
1885.	571.250	- 42,76	492.710	- 36,88	265.788	- 19,89	6.343	- 0,47	1.336.091
1895.	673.246	- 42,94	548.642	- 34,99	334.142	- 21,31	12.072	- 0,76	1.568.102
1910.	825.418	- 43,49	612.137	- 32,25	434.061	- 22,87	26.428	- 1,39	1.898.044

Usporedi: Philippe Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800 – 1918), *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008, 22.

Analiza popisa stanovništva krajem 19. i početkom 20. stoljeća, tj. ovdje tretiranog perioda, i to četiri popisa koje je provela austrougarska vlast (1879, 1885, 1895, 1910), te dva popisa iz vremena monarhističke Jugoslavije (1921. i 1931), pokazuje nekoliko bitnih karakteristika:

Konfesionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine, ali i Brčkog i okoline u navedenom periodu konstantno se mijenjala u smislu da je došlo do povećanja broja stanovnika jedne a smanjenje broja stanovnika druge konfesije u ukupnom stanovništvu. Broj muslimanskog stanovništva u navedenom periodu povećan je sa 448.613 koliko je bilo 1879. na 718.079 po popisu iz 1931. godine, povećanje za više od 269.466 osoba. Međutim, učešće muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine kontinuirano se smanjivalo i to sa 38,73% koliko je bilo 1879. na 30,9% 1931. (smanjenje 7,83%); Učešće nemuslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine kontinuirano se povećavalo i to sa 709.551 na 1.605.476 osoba što iznosi povećanje od 895.925 stanovnika, odnosno sa 61,27% na 69,1% (povećanje 7,83%). Od prvog popisa stanovništva kojeg je provela austrougarska okupacijska vlast 1879. do kraja 20. stoljeća postepeno su uspostavljeni/etnički/nacionalni/konfesionalni odnos posebno na nivou Bosne i Hercegovine u kojem Bošnjaci/muslimani nisu mogli činiti većinu stanovništva.<sup>45</sup>

Konfesionalna struktura stanovništva Brčkog ne pokazuje slične karakteristike ostalih dijelova Bosne i Hercegovine navedenoga perioda. Mada je muslimansko stanovništvo imalo značajno povećanje i to sa 1.843 koliko je bilo prema popisu iz 1879. godine na 4.034 po popisu 1931. godine, ono je u ukupnom procentu gradskog stanovništva Brčkog smanjeno sa 63,53% iz 1879. na 51,85% 1931. godine. Najveće povećanje i procentualno učešće u ukupnom stanovništvu Brčkog zabilježeno je kod katoličkog stanovništva. Njih je prema popisu 1879. bilo 93 osobe ili 3,21%, 1910. godine 1.388 ili 21,30%, a 1931. broj rimokatolika povećan je na 1.689 ili 21,71% od ukupnog broja stanovnika u Brčkom. Ovakvo stanje uvjetovano je nešto manjim prirodnim priraštajem a naročito iseljavanjem muslimanskog stanovništva i useljavanjem stranaca, uglavnom katolika.

Na početku ovdje tretirano perioda u Brčkom su bile 773 kuće u kojima je živjelo 1.505 muškog i 1.396 ženskog stanovništva.<sup>46</sup> U narednih šest godina broj kuća je povećan na 840 u kojima je živjelo 2.232 muškog i 2.049 ženskog stanovništva.<sup>47</sup> Popis stanovništva iz 1895. godine evidentirao je u Brčkom 1.182

<sup>45</sup> Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Konfesionalna/etnička struktura bila je slijedeća: Bošnjaka je bilo 1.902.956 ili 43,47%, Srba 1.366.104 ili 31,22%, Hrvata 760.852 ili 17,38%, Ostalih 347.121 ili 7,93%. Prema istom popisu broj stanovnika u Brčkom, opština (59 naselja), iznosio je 87.627: (Srba 18.128 (20,6%), Hrvata 22.252 (25,0%), Bošnjaka 38.128 (43,5%), Jugoslovena 5.731 (6,5%), ostalih 2.899 (3,3%). Konsultiraj: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema popisu 1991. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku Hrvatske, Zagreb 1995; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007.

<sup>46</sup> *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, 85.

<sup>47</sup> *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo

kuće sa 3.231 muškim članom i 2.767 ženskih članova.<sup>48</sup> Prosječno je u jednoj kući živjelo 5,07% stanovnika. Prema posljednjem popisu stanovništva iz vremena austrougarske uprave (1910) zabilježeno je 1.475 kuća sa 3.403 muška i 3.114 ženska stanovnika.<sup>49</sup> Učešće muškog stanovništva u ukupnom stanovništvu 1879. bilo je 51,88%, a 1910. godine 52,22%.

Da li su i u kojoj mjeri podaci o strukturi stanovništva Brčkog i okoline imali utjecaja prilikom donošenja odluke o proglašenju navedenog prostora *Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine*? Kakva je bila uloga žena u migracijama krajem 19. i početkom 20. stoljeća? Da li je i u kojoj mjeri iza navedene strukture stanovništva, konfesionalne/etničke/nacionalne, na nivou Bosne i Hercegovine, pa i Brčkog, stajala državna, austrougarska politika, politika monarhističke ili socijalističke vlasti? Ovo su samo neka od pitanja/dilema koja zahtijevaju dodatna istraživanja/analizu.

## Zaključak

Konfesionalna i etnička struktura stanovništva Brčkog i okoline, ali i Bosne i Hercegovine se na razmeđu 19. i 20. postepeno mijenjala. Promjene su nastale, posebno, od vremena okupacije od strane Austro-Ugarske i, s tim u vezi, novim privrednim aktivnostima, posebno uslijed razvoja industrije, prodora robnovčanin odnosa na selu i migracija. Osim toga, na promjene je značajnog utjecaja imalo donošenje vojnog zakona i ustanak koji je nakon toga uslijedio. I čin aneksije 1908. godine imao je za posljedicu novi val migracija, posebno muslimanskog stanovništva.

Naprijed navedeno je imalo za posljedicu da se konfesionalna i etnička struktura stanovništva Brčkog i okoline, ali i Bosne i Hercegovine u navedenom periodu konstantno mijenjala u smislu da je došlo do povećanja broja stanovnika jedne a smanjenje broja stanovnika druge konfesije u ukupnom stanovništvu. Naime, broj muslimanskog stanovništva u Brčkom za period 1879-1931. godine povećan je za 2.188 osoba, ali se njegovo učešće u ukupnom stanovništvu Brčkog kontinuirano smanjivalo i to sa 63,53% na 51,85% (smanjenje 11,68%). Učešće nemuslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Brčkog kontinuirano se povećavalo i to sa 248 na 3.746 osoba. To znači da je navedeno stanovništvo zabilježilo povećanje za 3.498 osoba, odnosno sa 36,47% na 48,15% (povećanje 11,68%). Podaci popisa stanovništva dalje pokazuju da se broj pravoslavnoga stanovništva od 1879. do 1931. godine povećao za 937 osoba. Međutim, u ukupnom učešću stanovništva Brčkog pravoslavci su procentualno zabilježili smanjenje sa

---

1886, 130-131; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo 1896, XCIV.

48 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo 1896, XCVIII, 306.

49 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, 74.

31,68% na 23,86% ili 7,82%. Broj katoličkoga stanovništva u navedenom periodu povećan je sa 93 na 1.689 stanovnika. Ukupno povećanje iznosilo je 1.596 osoba. Procentualno broj katoličkoga stanovništva u apsolutnome iznosu povećan je sa 3,21% na 21,71%, odnosno povećanje za 18,5%.

## Summary

Religious and ethnic structure of the population of Brčko and its wider area, and of Bosnia-Herzegovina as well, has been gradually changing at the turn of the 20th century. The changes, especially after the Austro-Hungarian occupation and consequently new economic activities related with the industrial development, were caused by the breakthrough of money-for-goods relations to the countryside and migrations. Except that, imposing of the Law of Military Conscription and the uprising appeared afterwards, were also the factors that had its impacts. The act of full annexation in 1908 caused a new wave of migrations, especially of the muslims, and also the Great War and entry of of Bosnia-Herzegovina in the new common state – The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes.

All of these had caused the population of Brčko and its wider area, as well as Bosnia-Herzegovina, to constantly keep changing in a sense of increasing the number of one and reducing the number of other religious group in total number of the population. Namely, number of muslims in Brčko between 1879 and 1931 has been increased for 2.188 inhabitants, but their share in total population of Brčko has been reducing from 63,53% to 51,85% (reduced by 11,68%). Share of non-muslims in total population of Brčko has been increasing from 248 to 3.746 inhabitants. This means that non-muslim population has an increase for 3.498 inhabitants, or from 36,47% to 48,15% (increased by 11,68%). The census data further shows the increase of number of orthodox population for 937 inhabitants between 1879 and 1931. However, in total the orthodox share of population of Brčko has been reduced by 7,82% - from 31,68% to 23,86%. Number of catholics in the same period has been increased from 93 to 1,689 or 1.596 inhabitants in total. By percentage, number of catholics has been increased by 18,5% - from 3,21% to 21,71%.

**Dr. sc. Miroslav DODEROVIĆ, vanredni profesor**

*Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore*

*Studijski program za geografiju*

E-mail: dodemir@t-com.me

UDK:94:314.1(497.6 Brčko)''1878/1918''

314.1(497.6 Brčko)''1878/1918''

## **NASELJAVANJE BOSNE I HERCEGOVINE ZA VRIJEME AUSTRO-UGARSKJE OKUPACIJE, S POSEBNIM OSVRTOM NA PROSTOR BRČKOG**

**Apstrakt:** *Popisi stanovništva u Bosni i Hercegovini vršeni su za vrijeme austro-ugarske vladavine četiri puta: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Prvi je popis izvršen 1. juna 1879. godine, tj. nakon završetka repatrijacije izbjeglica koje su prezimile u Vojnoj krajini, Hrvatskoj i Slavoniji. Prethodni popisi stanovništva u vrijeme osmanske vladavine bili su aproksimativni, jer su se brojale samo muške glave ili kuće, koje nisu bile numerisane, a novi austro-ugarski popisi su nastojali utvrditi barem brojčano stanje osoba u Bosni i Hercegovini, bez detaljnih podataka. Iako se čini da je porast stanovništva bio razmjerno visok, ipak se povećavao sporije nego u okolnim zemljama. Razlog su emigracije muslimana kroz čitav period austro-ugarske vladavine sa pojačanim intenzitetom u doba borbe za vakufsko-mearifsku autonomiju i nakon aneksije, ali i iseljavanjem dijela srpskog seljačkog stanovništva ne samo nakon ustanka u Hercegovini, nego i početkom XX vijeka kada je ekonomska emigracija (1902-1907) bila velika. Zvanična je statistika evidentirala za period 1895-1910. godine oko 50.280 lica, koja su se (legalno) iselila, a u periodu 1879-1912. godine iselilo se približno 103.000 lica iz Bosne i Hercegovine. U Bosnu i Hercegovinu uselilo se oko 220.000 stanovnika u tom periodu. Vjerska i nacionalna struktura agrarnog stanovništva u brčanskom kraju bila je vrlo neujednačena, što je bitno uticalo na njihove nacionalno-političke i vjerske odnose.*

**Ključne riječi:** *Bosna i Hercegovina, Brčko, naseljavanje, stanovništvo, kolonizacija, posljedice.*

### **THE SETTLEMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION, WITH SPECIAL REFERENCE TO THE BRCKO AREA**

**Abstract:** *Censuses in Bosnia and Herzegovina were conducted four times during the Austro-Hungarian rule: 1879, 1885, 1895. and 1910. The first*

*census was made on June 1, 1879, that is, after the repatriation of refugees who had spent the winter in the Krajina was completed, Croatia and Slavonia. The previous censuses at the time of the Ottoman rule were approximate, as only male heads or houses were numbered, and the new Austro-Hungarian censuses sought to determine at least the numerical condition of persons in Bosnia and Herzegovina, without detailed data. Although population growth appears to have been relatively high, it has been increasing at a slower pace than in surrounding countries. The reason for the emigration of Muslims throughout the period of Austro-Hungarian rule with intensified intensity during the struggle for Waqf-Meirif autonomy even after annexation, but also the emigration of part of the Serbian peasant population not only after the uprising in Herzegovina, but also in the early 20th century, when economic emigration (1902-1907) was large. Official statistics were recorded for the period 1895-1910. about 50,280 persons who (legally) emigrated and in the period 1879-1912. approximately 103,000 persons emigrated from Bosnia and Herzegovina. About 220,000 people immigrated to Bosnia and Herzegovina during that period. The religious and national structure of the agrarian population in Brcko was very uneven, which significantly affected their national-political and religious relations.*

**Key words:** *Bosnia and Herzegovina, Brcko, settlement, population, colonization, consequences.*

## Uvod

Pojmovno gledano, migracije predstavljaju fizičko kretanje pojedinaca ili grupa u geografskom prostoru, koje dovodi do relativno trajne promjene mjesta boravka. Emigranti napuštaju prebivališta u svojoj izvornoj sredini, iseljavaju se iz te sredine (emigracije) i useljavaju se u novu sredinu (imigracije). Istorijski, međutim, migracije su kretanja ljudi u sveukupnosti motiva, uzroka i posljedica. Čovjek na kretanje može biti motivisan egzistencijalnim potrebama, željama za promjenom ili psihološkim pritiscima, primoran uslijed prirodnih katastrofa ili ratova. Teško bi bilo naći narod koji svoju istoriju nije obilježio nekim migrantskim iskustvom, željnim ili bolnim, planiranim ili nametnutim. Prostor Balkana je trajno obilježen ovim fenomenom migracija i seoba. Sve to je redovno imalo za posljedicu profilisanje društvenih, političkih, kulturnih i etničkih odnosa, no, ništa manje od toga koliko su ih isti činioci prouzrokovali. U tragičnim uslovima istorije, često je broj brčkih pustoselina bio veći od broja naseljenih sela, zbog čega je izostala pisana evidencija o većem dijelu prošlosti brčkog područja. Područje Brčkog odlikuje bogata istorijska prošlost, kao i da je ona veoma značajna ne samo u historiografiji nego i u demografiji. Posebno je značajno povezivanje istorijskog razvoja stanovništva područja Brčkog sa njegovim demografskim i društveno-političkim razvojem. Demografski procesi

su u osnovi dugoročni i svako novo razdoblje demografskog razvitka nužno nosi značajne tragove i uticaje prethodnog. Otuda su se, na razmeđu XIX i XX vijeka, gradovi u Bosni i Hercegovini razvijali neravnomjerno, sa dosta lokalnih i regionalnih obilježja, bilo da se radi o njihovim spoljašnjim, vidljivim ili unutrašnjim, manje vidljivim elementima. Neki od njih postali su važna industrijska središta i postepeno su dobijali oblike evropskog industrijskog grada (i po socijalnoj strukturi i po spoljnom izgledu – Tuzla, Zenica, Brčko), dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom preduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanim saobraćajem i trgovinom. Specifične i vidljive promjene doživjeli su i oni gradovi koji su postali vojni centri i strateška uporišta Monarhije prema jugoistoku, a nisu ostali netaknuti ni gradovi koji su svoj značaj dobijali kao agrarna središta. Ipak, najkompletniju urbanizaciju doživljavali su gradovi u kojim su bila sjedišta okružnih vlasti i, posebno, glavni grad pokrajine, Sarajevo. Promjene su se događale u svim gradovima bez obzira na to da li su ostali u zapečku novih saobraćajnih i privrednih tokova ili su igrali prvorazrednu ulogu u modernizacijskim procesima.

Neophodno je prethodno teorijsko rasvetljavanje različitih teorijskih koncepata i pogleda o strukturi, funkciji i suštini stare, preindustrijske porodice na ovim prostorima, kako bi se olakšalo razumijevanje konkretnog dokumenta-popisa i time pružio model za njegovu metodološku obradu. Proučavanje i upoznavanje istorije jednog područja i njegovog stanovništva u međusobnoj povezanosti i uslovljenosti nužno je, pošto je istorijski momenat veoma značajna komponenta demografskog razvoja i važan činilac porodičnih i vrijednosnih promjena. Savremeni oblici razvoja i kretanja stanovništva područja Brčkog ne mogu se dovoljno naučno objasniti ako se ne poznaje njegova istorija. Bogata istorijska prošlost područja Brčkog i njegovog stanovništva gleda se kao na aktivni sadržaj kasnijih istorijskih stanja, a ne kao na nešto minulo, što je otišlo u nepovrat i što je mrtvo. Polazeći od prethodnog teorijskog stanovišta, u ovom radu se polazi od dvije suprotne hipoteze: područje Brčkog i njegovo stanovništvo odlikuje duboka i sadržajna istorijska prošlost, sa različitim zbivanjima tokom napretka i stradanja. Područje Brčkog i njegovo stanovništvo odlikuje složena prošlost, ispunjena stalnim ratovima, razaranjem naselja i stradanjem stanovništva, sa vrlo teškim posljedicama. U svim tim stradanjima interesi lokalnog stanovništva su ostajali po strani, a dominirali su dogovori susjednih sila. Metodološke osnove istraživanja u ovom radu čini metodološko iskustvo istorijskih i demografskih nauka kao da se stvara iskustvena evidencija historiografskim metodima, koristeći istorijski izvor pisanog oblika, koji je nastao kao sastavni dio određenih društvenih procesa i društvene djelatnosti.<sup>1</sup> Imigracijski i kolonizacijski talasi nisu samo mijenjali

<sup>1</sup> Mimo činjenice da su u masi termina za migrantsku kategoriju (e/i/migranti, prognanici, izbjeglice) postojali u osmanskome jeziku sinonimi, za nevoljno pomjeranje stanovništva iz svog mjesta se koristi specifična riječ hidžret, a za onog ko čini hidžret muhadžir. Istoriografija danas bilježi kardinalne greške iskusnih historičara koji kod tema o naseljavanju muhadžira u prošlosti umjesto te riječi koriste riječ mudžahidin. Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, knj. 1, Beograd 1996, 89-90; Posebno ukazano u: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, 195.

broj stanovnika, nego su značajno uticali i na promjenu konfesionalne strukture stanovništva područja Brčkog.

## Geografski kontekst

Brčko je grad u sjeveroistočnom dijelu Bosne i Hercegovine. Smješten je u podnožju planine Majevice uz rijeku Savu, te nalazi se na 95 mnv. Nalazi se uz samu granicu sa Hrvatskom od koje ga dijeli rijeka Sava. Takođe je granično područje između naselja i prostornih cjelina. Na istočnoj strani, Brčko se graniči s opštinom Bijeljina, sa zapada graniči sa Pelagićevom, na jugoistoku je opština Čelić, na istoku je Srebrenik i na jugozapadu je Gradačac, na sjeveroistoku graniči sa Orašjem, a sa sjevera graniči sa Hrvatskom. Prema prirodno-geografskoj regionalizaciji, Brčko pripada sjevernom preripanskom prostoru, tj. prostoru na kojem se nalazi Bosanska Posavina. Bosanska Posavina sastoji se od dva dijela: savska aluvijalna ravan s ocjeditim terasnim zonama i terciarno kvartarna pobrđa. Prema ekonomsko-funkcionalnoj regionalizaciji iz 1991. godine, Brčko pripada Tuzlanskoj makroregiji. U tu makroregiju spadaju još Bijeljina i Zvornik. Bosanska Posavina obuhvata sedam gradskih naselja: Brčko, Derventa, Bosanski Brod, Modriča, Odžak, Bosanski Šamac i Orašje. Od svih tih gradskih naselja, Brčko se izdvaja kako potencijalni regionalni centar. Položaj Brčkog ima veliki značaj. Udaljenost gradova Sarajeva, Zagreba i Beograda je oko 200 kilometara; puno je manja udaljenost od regionalnog centra Tuzle, oko 50 kilometara; regionalni centar Slavonije, Osijek je udaljen oko 100 kilometara, a centar Semberije, Bijeljina udaljena je oko 40 kilometara. Izlazak na regionalni autoput (Zagreb – Beograd udaljen je oko 20 km, tačnije nalazi se kod grada Županje. Od velikog značaja je i riječna luka na rijeci Savi koja je važna u ekonomskom smislu.

Starija istorija ovog kraja je nedovoljno istražena, pogotovo što se tiče političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih procesa. Posljednja iskopavanja na području Posavine ukazuju na to da je ovaj prostor bio naseljen još u neolitsko doba. U praistorijskom razdoblju, mjesta koja su bila naseljena su: Vidovice, Kopanice, Gornja Laništa, Vučilovac. Na tim mjestima pronađeni su predmeti grčkog i rimskog novca. U antičko doba doseljavaju se Iliri. Oni su se bavili stočarstvom i za sobom su ostavili razvijeniju kulturu. Oko 400. godine prije nove ere, ilirska plemena selila su se prema jugu, a ovaj prostor naselila su keltska plemena. Početkom nove ere, cijelu Bosnu pokorili su Rimljani. Kelte su protjerali, a Ilire su romanizirali. Tada je Bosanska Posavina, pri novoj administrativnoj podjeli pripala Panoniji. Rimljani su još oko 170. godine podignuli utvrđenje Salde, najvjerojatnije na ušću Brke u Savu. Tek po raspadu Rimskog Carstva utvrđenje je srušeno. Rimljani vladaju do kraja IV vijeka. U petom vijeku ovaj kraj naseljavaju Slaveni. Od V-IX vijeka istorija ovog kraja nije dovoljno istražena zbog toga jer ne postoje ostaci materijalnih i pisanih spomenika. U IX vijeku Bosanska Posavina bila je u sastavu Bijeke Hrvatske. U X

vijeku zauzimaju je Mađari, iako nisu uspjeli zauzeti prostore južno od Save jer je to spriječio hrvatski kralj Tomislav. Nakon njegove smrti, prevlast dobija srpski župan Časlav. Nakon njega, vladari su se mijenjali, sve dok Bosna nije potpala pod ugarsku vlast (1073. godine). Tada je kraj Bosanske Posavine ulazio u sastav bosanske oblasti koja se naziva Usora. Taj pojam prvo se odnosio samo na dolinu rijeke Usore, a kasnije se proširio i na donju oblast rijeke Bosne pa sve do rijeke Save. U XIII vijeku Bosna ratuje sa Mađarima. Od 1237. do 1319. Usora i njen istočni dio nalazio se izvan Bosne. Tada Ugarska formira Usoru kao svoju banovinu. Početkom XIV vijeka Usora ponovno dolazi u ruke bosanskih banova i kraljeva. I nakon toga, Ugarska i dalje napada i bori se za ovaj prostor. Borba sa Mađarima traje sve do 1410. godine. Bosna je doživjela veliki poraz. U kraju Bosanske Posavine došlo je do teritorijalnih izmjena što je ostavilo posljedice. Tadašnji ugarski kralj podijelio je Bosansku Posavinu na nekoliko dijelova. Srebrenicu je dao srpskom despotu Stevanu Lazareviću, jedan dio je ostavio Bosancima, a usorsku oblast zadržao je pod ugarskom upravom. Ovakvo stanje potrajalo je sve do velikog prodora Turske. Tada je ugarski uticaj zamijenjen turskim. Turska je prvo zavládala centralnom Bosnom, a sjeverni kraj bio je od velikog značaja zbog lakšeg prodora u Slavoniju<sup>2</sup>. Od 1521. godine na rijeku Savu izbijaju Turci. Oni formiraju novu administrativnu podjelu i Usora je tada spadala u Zvornički sandžak. Na mjestu nekadašnje rimskog utvrđenja sagradili su vlastito utvrđenje na području današnjeg Brčkog. Oko njihovog utvrđenja razvija se novo naselje pod nazivom „Brčki Brijeg“ ili „Brčka Varoš“. Važnost Brčkog u to vrijeme bila je veća s obzirom na to da je to bilo granično područje ka Austriji, pa su tu boravili turski graničari.<sup>3</sup> Proces islamizacije u ovom kraju bio je zastupljen za sve vrijeme Osmanlija. Mladi su prelazili na islam dok su stari zadržali hrišćansku vjeru. I danas na na ovom prostoru postoje brojne katoličke crkve i samostani, a stanovništvo je uglavnom pravoslavno ili muslimansko. Katolici su uglavnom bježali prema sjeveru, a na njihovo mjesto dolazili su pravoslavci. Katolici odlaze u krajeve koji su pod austrijskom vlašću, koja se smatrala zaštitnicom hrišćana.<sup>4</sup>

### Istorijsko-demografski kontekst

Ovaj prostor oduvijek je imao složenu demografsku strukturu. Od 1463. do 1512. godine kada Osmanlije zauzimaju Bosansku Banovinu tj. skoro pola vijeka, ovaj prostor je pod Ugarskom vlašću, a ostali dijelovi Bosne i Hercegovine su pod Osmansku vlašću. Prelazeći pod vlast i jednih i drugih tokom vremena, najviše je bio područje granice Osmanskog carstva. I u tom razdoblju (1548) prvi put se spominje

2 M. Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*, Sarajevo 1995, 15-19. (dalje: M. Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*).

3 M. Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*, 15-19.

4 Adem Handžić, O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj–Doboj–Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994, 19–28. (dalje: A. Handžić, *O kretanju stanovništva*).

naselje Brčko, te se zbog tadašnje vlasti prvim stanovnicima smatraju Muslimani. Granice Osmanskog carstva su se pomicala južnije od Save u unutrašnjost Bosne, a 1700-ih Brčko je pripalo Austriji. Takvi prelasci istog teritorija pod jednu, te nekon nekog vremena, pod drugu vlast podrazumijevali su i mijenjanje demografske strukture zbog preseljavanja stanovništva. Vinko Filipović u svom radu takođe objašnjava prostorni razmještaj stanovnika s obzirom na etničku pripadnost. „Prema definitivno formiranoj etničkoj strukturi Bosne i Hercegovine, Brčko se našlo na sjevernoj granici područja koje je naseljeno uglavnom muslimanskim življem. Prisavska naselja zapadno od Brčkog, sve do Bosanskog Šamca, naseljena su uglavnom hrvatskim življem, a istočno od Brčkog pa sve do ušća Drine, također uz Savu, jest područje naseljeno srpskim stanovništvom”.

Seljački ustanak počeo je 1875. godine, u Hercegovini, a zatim se proširio na pojedine dijelove istočne i zapadne Bosne, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku. Bio je to ustanak velikih razmjera. Ustanak je zapravo pokrenuo rješavanje Istočnog pitanja na Balkanu, a time je došlo do tzv. Velike istočne krize koja će se završiti tek 1878. godine, kao i sam ustanak. Stanovništvo Bosne i Hercegovine bilo je pretežno agrarno, a čak je 90% ukupnog stanovništva živjelo na selu u vrlo teškim uslovima. Stanovništvo je živjelo u jednom obliku feudalizma koji je svima teško padao. Iz toga je proizašla potreba da se po tom pitanju nešto učini. Ekmečić tvrdi da je povod buni širom Bosne i Hercegovine bio isti – ubiranje trećine i desetine te nejednakost pred zakonom. Ne zna se koliko je tačno ljudi živjelo u Bosni i Hercegovini u trenutku izbijanja ustanka, ali poznati su podaci da je na početku ustanka u bijegu svoje domove napustilo oko 200.000 ljudi, dok je oko njih 150.000 izgubilo živote tokom trajanja ustanka. Austro-Ugarska je 1878. godine odlukama Berlinskog kongresa okupirala Bosnu i Hercegovinu. Ta okupacija je imala veliki uticaj na ekonomski razvoj Brčkog (izgrađeni su putovi, željeznice, uređena je administracija), što je dovelo do porasta stanovnika.<sup>5</sup> Tokom XIX i XX vijeka dolazi do razvoja Brčkog, pa je tako 1869. godine uveden telegraf, naredne godine osnovana je pošta, bolnica je osnovana 1886. godine, gradska knjižnica 1892. godine, a godinu kasnije osnovana je trgovačka akademija. Godine 1894. u promet je pušten željeznički most na rijeci Savi, koji je dug 755 metara. U isto vrijeme sagrađen je i otvoren prvi hotel u Brčkom, ali i u Bosni i Hercegovini - „Hotel Posavina“. Od 1900. godine Brčko je dobilo struju, a u to vrijeme, dakle početkom XX vijeka brojilo je mnoge škole, banke, pošte, hotele, te dvije pilane i dvije ciglane.<sup>6</sup> Možemo slobodno reći da je ovo razdoblje predstavljalo vrijeme najvećeg napretka brčanskog područja. Za tu priliku koristila se novosagrađena saobraćajna infrastruktura, koja je imala svoja polazišta iz nekoliko centara, posebno od Brčkog prema Slavoniji te prema Sarajevu, Tuzli i Banja Luci.

5 M. Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*, 15-19.

6 Prema austrougarskim popisima stanovništva teško je tačno utvrditi kako se sam grad Brčko teritorijalno razvijao. Zbog svega ovoga vidi se da se teritorijalni okvir grada mijenjao, pa je teško utvrditi stvarno kretanje stanovništva i broja kuća, a samim tim se mijenjala socijalna i privredna struktura grada. Ipak, to ne znači da su podaci koje nam nude popisi neupotrebljivi, jer odstupanja nisu takva da se ne bi mogli utvrditi osnovni pravci razvoja grada.

Ekstenzivna, donedavna još naturalna privreda, onemogućavala je brži razvoj i uspon, jer je jedva omogućavala minimalnu akumulaciju kapitala. Svaka reforma naslijeđenih agrarnih odnosa naprotiv traži velika finansijska sredstva i tu nastaje problem, a koji nije bio na zadovoljavajući način riješen do kraja austro-ugarske vladavine. Ostvarenje saobraćajnog plana veže međutim toliki dio zemaljskih sredstava da za daljnje korake ne preostaje mnogo.

Različiti popisni princip u sva četiri popisa čine osnovnu teškoću za proučavanje promjena u sastavu stanovništva uopšte, a posebno za utvrđivanje promjena u vjerskom, etničkom i ekonomsko-socijalnom sastavu gradskog stanovništva u pokrajini na razmeđu XIX i XX vijeka. U izučavanju stanovništva Brčkog dodatnu teškoću predstavljaju teritorijalne promjene koje se teško mogu pratiti i ukalkulisati u analize pojedinih pitanja. Zbog toga se podaci o gradovima kao što je Brčkog moraju, i nakon kritičkog ispitivanja, uzimati s izvjesnom rezervom, naročito kada je riječ o broju kuća i stanova, broju stanovnika i njihovoj socijalnoj strukturi. Izvjesne slabosti koje sadrže popisi stanovništva za donekle ublažavaju podaci o privrednim aktivnostima u zemlji (1904, 1907). Na demografske promjene u Bosni i Hercegovini poslije 1878. godine uticalo je više faktora, među kojima treba posebno istaknuti sljedeće: promjena vladajuće sile znatno drugčije od prethodne, uspostavljanje mira i pravnog poretka, razvoj saobraćaja, pojačana privredna aktivnost i, posebno, migracije stanovništva koje su najbolje odražavale nove društvene promjene.

No, prema arhivskim statističkim podacima stanovništvo Bosne i Hercegovine 1911. godine premašivalo je 1.800.000 ljudi, ali je preko 90% stanovništva živjelo na selu. Neposredno prije austro-ugarske vladavine Bosna i Hercegovina (bez Novopazarskog sandžaka) je obuhvatala 51.027 kvadratnih kilometara sa oko 1.000.000 stanovnika, od kojih je 1851/1852. bilo oko 260.000 katolika, oko 328.000 muslimana, oko 400.000 pravoslavnih te oko 10.000 ostalih. Popisi stanovništva u Bosni i Hercegovini vršeni su za vrijeme austrougarske vladavine četiri puta: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Prvi je popis izvršen 1. juna 1879. godine, tj. nakon završetka repatrijacije izbjeglica koje su bile prezimile u Vojnoj krajini te u Hrvatskoj i Slavoniji. Prethodni popisi stanovništva u vrijeme osmanske vladavine bili su aproksimativni, jer su se brojale samo muške glave ili kuće, koje nisu bile numerisane, a novi austro-ugarski popisi su nastojali utvrditi barem brojčano stanje osoba u Bosni i Hercegovini, bez detaljnih podataka. Faktički prirast stanovništva u Bosni i Hercegovini zabilježen je u narednom razdoblju i popisu 1885. godine, ali i kasnijih godina.

Česte su bile migracije izazvane ustancima i preseljavanjem muslimana iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, ali se ipak nisu bitnije mijenjali odnos vjerske strukture stanovništva i socijalni odnosi stvoreni procesom čiflučenja do kraja osmanske vladavine (tj. do 1878). Većinu agrarnog stanovništva (oko 60%) činili su kmetovi (čifčije) dok je slobodnih seljaka, pretežno muslimana, bilo oko 40%. Iz redova bivše vojno feudalne aristokratije, bogatijeg građanstva, činovništva

i vojske, regrutovo se sloj zemljišnih posjednika (čifluk-sahibija), koji su sticali kmetska selišta.<sup>7</sup>

Prvim popisom stanovništva, iz 1879, kao i drugim, iz 1885. godine, utvrđen je broj naselja i njihov status, broj kuća, prisutnih stanovnika i njihova vjerska struktura, dok je statistička slika ekonomsko-socijalnog stanja bila ograničena na važnija zanimanja i popis odraslih muških osoba. Prije pristupanja trećem popisu stanovništva Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu osnovala je, početkom 1894. godine, Statističko odjeljenje koje je imalo zadatak da pripremi i sprovede popis stanovništva 1895. godine. Mada su u ovom, trećem popisu bili primijenjeni najnoviji propisi koji su važili u Austro-Ugarskoj i uvažavani specifični bosankohercegovački odnosi, ni tada nije dobijen potpuni statistički materijal. Uspostavljanje zbirne rubrike za sva nepoljoprivredna zanimanja predstavlja gotovo nesavladivu prepreku za analizu socijalne strukture gradskog stanovništva.

Posljednji austrougarski popis stanovništva u Bosni i Hercegovini obavljen je 1910. godine i nudi bogat i raznovrstan statistički materijal koji se, nažalost, samo djelimično može upoređivati s ranije prikupljenim podacima.<sup>8</sup>

7 Od 1879. do 1910. godine broj je stanovnika u Bosni i Hercegovini porastao od 1.158.164 na 1.808.044, tj. za 739.880 ili za 63,88 % (2,06% godišnje). Prema prvom popisu iz 1879. godine, katolika je bilo 209.391 (18,08%), muslimana 448.613 (38,73%), pravoslavaca 496.485 (42,88%), židova 3.426 (0,29%), a za poređenje popisom je iz 1910. godine zabilježeno 434.061 katolika (22,87%), 612.137 muslimana (32,25%), 825.418 pravoslavaca (43,49%), 11.868 židova (0,62 %), te ostalih 14.560 (0,77%). Može se konstatovati kako se u tridesetak godina broj katolika povećao za 4,79%, pravoslavaca za 0,61%, dok se broj muslimana smanjio za 6,48 %, zbog niskog prirodnog priraštaja i iseljavanja u Tursku (oko 140.000).

8 *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina*. Sarajevo 1880 (*Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880); *Ortschafts- und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. (*Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*), Sarajevo 1886; *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. (*Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*), Sarajevo 1896; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912. Na osnovu ovih popisa izrađene su sve tabele o demografskim kretanjima, socijalnoj, vjerskoj i etničkoj strukturi u ovoj studiji. 1913. godine) koje su Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu povremeno prikupljale i publikovale u zvaničnim Izvještajima o upravi Bosne i Hercegovine za godine od 1906. do 1916, zatim izvještaji Trgovačke i obrtničke komore od 1910. do 1914, te sumarni izvještaj Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja u godinama 1911. i 1912. godine. Za proučavanje stanovništva posebnu vrijednost imaju onovremeni časopisi, među kojima se, svojevrsnim podacima, ističu *Bosnischer Bote* (*Bosanski glasnik*) i *Bošnjak*, koji je izlazio od 1898. do 1918. godine, te kalendari i spomenice društava "Prosvjeta", "Gajret" i "Napredak". O ovom periodu bosanskohercegovačke historije postoje brojna vrijedna naučna historioografska i druga djela, dragocjena i nezaobilazna za izučavanje gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća, jer sva ona, u širim aspektima ovog stanovništva, potenciraju odnos tradicije i modernizacije. Ovdje ćemo pomenuti samo neke autore: F. Schmidta, H. Kapidžića, F. Hauptmana, M. Ekmečića, Dž. Juzbašića, N. Šehića, K. Hrelju, H. Kreševljakovića, T. Kruševca, V. Bogičevića, I. Hadžibegovića, M. Imamovića, P. Sugar-a, T. Kraljačića, N. Šarca, B. Begovića, M. Gerbel, E. Redžića, R. Besarovića, Đ. Pejanovića, M. Papića itd.

Sudeći prema rezultatima popisa stanovništva najснаžнија демографска експанзија забилежена је у раздобљу између првог и другог пописа (1879-1885), што је било условљено непотпуним првим пописом становништва, повратком избјеглица из протекла два устанка (1875-1878. и 1882. године), досeljавањем странака и повећаним природним прираштајем као биолошкoм реакцијом на ранији период устанака и несигурности.<sup>9</sup>

Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini nije jednako uticala na demografska kretanja kod pojedinih vjerskih i etničkih zajednica, što će se posebno odraziti na strukturu gradova. Od 1879. do 1910. godine pravoslavno stanovništvo zabilježilo je priraštaj od 328.933 (66%), muslimansko bošnjačko 163.524 (36%) katoličko (domaći i hrvatski doseljenici) 224.670 (107%) i jevrejsko 8.442 lica (246%). Velike razlike u priraštaju muslimanskog i katoličkog stanovništva bile su uslovljene odlaskom osmanskog i dolaskom Habzburškog Carstva u Bosnu i Hercegovinu, što je bilo praćeno iseljavanjem Bošnjaka u Osmansko carstvo (oko 230.000) i useljavanjem isto toliko katolika raznih nacionalnosti iz Austro-Ugarske i drugih država. Iako su bile naglašene razlike u demografskim kretanjima kod pojedinih vjerskih i etničkih grupacija, u ovom razdoblju nijedna nije stekla apsolutnu većinu, niti je živjela na kompaktno naseljenoj teritoriji. Pripadnici svih religija i nacija živjeli su izmiješani na cijeloj teritoriji pokrajine, čineći pravi mozaik religija i naroda. Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno (srpsko) stanovništvo, dok su muslimani, zbog brojnog iseljavanja i nižeg prirodnog priraštaja, znatno zaostajali iza normalnog priraštaja, a katolici (Hrvati i pripadnici drugih nacija) ga gotovo dvostruko premašivali. Ipak, najveći priraštaj imalo je jevrejsko stanovništvo, koje se, usljed useljavanja aškeneza (poljskih ili njemačkih Jevreja), umnožilo za oko dva i po puta.<sup>10</sup>

Već u narednom desetogodišnjem razdoblju dolazi do mirnijeg priraštaja, ali s nejednakim intenzitetom u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Priraštaj iznad prosječnog za cijelu zemlju zabilježen je u sarajevskom gradskom srezu i u svim srezovima koji su se nalazili u graničnom pojasu prema Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, odnosno, Austro-Ugarskoj. Unutrašnjost zemlje, a posebno srezovi uz granicu prema Srbiji, Crnoj Gori i Osmanskom carstvu (Novopazarski sandžak), imali su priraštaj ispod prosječnog. Tome su doprinosili politički razlozi, uključivanje Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje (1879. godine) i naglo presijecanje trgovačkih veza s balkanskim tržištem.<sup>11</sup>

U periodu, od 1895. do 1910. godine, priraštaj stanovništva tekao je normalno i bio je veći od prosjeka u obje polovine Monarhije (u prvoj deceniji XX vijeka Austrija i Mađarska imale su godišnji prirodni priraštaj po 0,9%, a Bosne i

9 Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SANU, Beograd 1995, 42. (dalje: Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*).

10 Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, 42.

11 Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878-1918*, ANU BiH, Posebna izdanja, LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo 1987, 17-23.

Hercegovine 1,34%). Izgradnja saobraćaja i učvršćivanje pravnog poretka u zemlji usloveli su ravnomjerniji priraštaj koji više nije zavisio od blizine austrijske granice nego od prirodnog priraštaja, ekonomskih, društvenih i političkih uslova koji su vodili jačim ili slabijim migracijama stanovništva.

### Useljavanje 1879-1910. godine

Istraživanja vjerske, etničke i socijalne strukture stanovništva, saobraćaja, privredne aktivnosti, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije Brčkog na razmeđu XIX i XX vijeka, pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike saobraćaja, proizvodnje i trgovine, uz naslijeđene društvene strukture (klase i slojeve) stvorene nove, stranog i domaćeg porijekla, sa drukčijim načinom proizvodnje i mišljenja. U osnovi svih tih promjena ležala je okolnost da je u Bosni i Hercegovini nesređeno orijentalno Osmansko carstvo zamijenila austrougarska europska birokratska pravna država, koja sistematski i uporno gradi novi sistem vlasti, s ciljem da u svojoj državni organizam ekonomski, politički i kulturno integrira svoju novu pokrajinu. S obzirom na to da domaći tradicionalni privredni i društveni razvitak nije nudio pretpostavke za modernizacijske promjene, prije svega zbog toga što on nije stvarao domaću akumulaciju kapitala, modernizacija proizvodnje ovdje se ne odvija unutrašnjim, domaćim razvojem nego podsticajem izvana, inicijativom države i stranog privatnog kapitala. U svakom slučaju, promjene nisu bile spektakularne kao u zapadnoeuropskim razvijenim industrijskim zemljama, pa ni u odnosu na razvoj južnoslavenskih sjevernih pokrajina-regija. Otuda je istorija bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX vijeku, u stvari, istorija sukobljavanja tradicije i modernizacije. Gradovi su mijenjali i učvršćivali svoj etnički, vjerski, socijalni, kulturni i politički mozaik i postajali središta civilizacijskih i kulturnih promjena u pokrajini.

Po zvaničnom popisu od 1910. godine u Bosni i Hercegovini bilo je 114.591 (ili 6,04%) doseljenika sa strane (stranih podanika). Doseljenici su iz Austrije (48.856), Ugarske (61.151) i drugih država (6.581). Kolonista industrijskih i poljoprivrednih bilo je oko 50.000. Od toga Njemaca oko (24.500), Poljaka oko (9.000), Rusina oko (7.400), Mađara oko (2.500), i ostalih oko 5.000.

Međutim broj stvarno doseljenih za 32 godine (1879-1910) bio je svakako veći, jer je statistika računala samo žive prisutne doseljenike, a potomstvo prijašnjih doseljenika računato je u domaće stanovništvo. Doseljavale su se sve vjere, relativno najviše katolici, pa Jevreji i pravoslavni<sup>12</sup>. Od muslimana se samo mali broj povratio natrag. Koliko je stvarno bilo useljavanje ne zna se (procjena 230.000), jer Austrija iz raznih razloga nije nikada publikovala opšte i definitivne podatke.

12 Tomislav Kraljačić, *Kalijev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Banja Luka–Sarajevo 2001, 13-19.

Među doseljenicima bio je prema zvaničnom izvještaju od 1910. godine veliki broj Nijemaca preko (24.000), zatim Mađara oko (6.500), Čehoslovaka (oko 7.000), Poljaka oko (11.000), Rusina (7.500), Arnauta oko (275), Grka oko (50), Arapa oko (10), i drugih nacija oko (20), doseljenika stranih narodnosti za vrijeme Austrije bilo je dakle oko 56.000. U Brčkom oko 1.908 naseljenika, Brezovo polje Novi u okrugu Brčko naselili su 1888. godine doseljenici iz Bačke i Slavonije.<sup>13</sup> To je doseljeno stanovništvo koje se zateklo za vrijeme popisa.

Austro-Ugarska je u duhu svoje kolonijalne politike, dovela zemljoradničke koloniste i naseljavala ih po krajevima i srezovima gdje je živjelo kompaktno domaće stanovništvo i gdje je kvalitet zemlje bio dobar i povoljan.<sup>14</sup> Tako su kolonizovani Nijemci, Rusini, Česi i Poljaci po gradiškom, prnjavarskom, bijeljinskom, brčkom, petrovačkom i krupskom srezu.<sup>15</sup> Vjerska i nacionalna struktura agrarnog stanovništva i u Brčkom kraju bila je vrlo neujednačena, što je bitno uticalo na njihove nacionalno-političke i vjerske odnose.<sup>16</sup> S obzirom na to da su muslimani imali apsolutnu većinu u svim socijalnim kategorijama koje su slobodno raspolagale zemljom, a srpski seljaci u onim koje su bile vezane za kmetstvo i slične odnose, na toj osnovi su se posebno zaoštravali odnosi između srpskih kmetova i muslimanskih zemljoposjednika, što se onda reflektiralo na

13 Goran Beus Richembergh, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati Prilozi za povijest njemačko-austrijske i nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb-Sarajevo 2010, 101-103.

14 Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 285-305.

15 Ukrajinski kolonisti doseljavaju se početkom XX vijeka na prostore sjeverozapadne Bosne iz južne Bukovine i zapadne Galicije. Ove dvije zemlje smatrane su još od prve polovine XIX vijeka, za agrarnosi-rovinski dodatak industrijski razvijenim provincijama Austrougarske monarhije. Posjedi u njima bili su usitnjeni i vladala je agrarna prenaseljenost, od 84 do 113 st./km<sup>2</sup> Vidi: Dušan Drljača, *Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg vijeka do najnovijih vremena*, Međunarodni naučni skup 13-15 decembar, Istorijski institut SANU, Beograd 1995. Prostori Galicije i Bukovine, činili su zapadni dio Ukrajine. U XVIII vijeku, podjelom Poljske, pripojeni su Habzburškoj monarhiji (1/11 od ukupne teritorije Ukrajine), a njeni ostali dijelovi (Volin, Podolje, područje Buga i Kijeva ili tzv. Podljašje) Rusiji. Poslije Berlinskog kongresa (1878) austrougarske vlasti izvršile su plansku kolonizaciju ukrajinskog stanovništva i drugih stranih seljaka iz habzburškog dijela Ukrajine (zapadni dio) u južno Potkozarje i ostale dijelove Bosne. Zapadna Ukrajina je u periodu kolonizacije ukrajinskog stanovništva, u funkcionalnom i administrativnom smislu objedinjavala 18 kotara koja su mjesta iseljavanja Ukrajinaca (Bučač, Zbaraž, Rava Ruska, Rudki, Ternopilj, Rohatin, Zoločiv, Sokalj, Brodi, Berežani, Drohobič, Pidhajci, Peremišljani, Horodenka, Tovmač, Sambir, Skalat i Husjatin kao i iz Karpatske Ukrajine iz Tičova i Užhoroda). Plodno tlo i povoljan saobraćajno-geografski položaj u Brčkom činili su privlačne faktore za Ukrajinke i druge strane seljake, koji počinju zvanično da se doseljavaju 1893. godine. Razdoblje do Prvog svjetskog rata bilo je povoljno za razvoj ukrajinskog stanovništva u južnom Potkozarju. Statistički pokazatelji bilježe da se do 1921. godine na prostore Bosne doselilo oko 8.000 grko katolika, od toga 1.884 ili 23,54% je bilo naseljeno u južnom Potkozarju. Tanja Mišlickiž, *Ukrajinsko stanovništvo i njihova naselja u južnom Potkozarju*, *Demografija*, knj. VI, Beograd 2009, 195-207.

16 Dušan Drljača, *Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg vijeka do najnovijih vremena*, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar, Istorijski institut SANU, Beograd 1995, 213-222.

ukupne odnose između pravoslavaca i muslimana. Kmetško selište se svojim pravnim statusom nije mijenjalo, jer se njegova dioba ili prodaja mogla vršiti samo uz punu saglasnost zemljoposjednika (age), a što je u znatnoj mjeri konzerviralo kmetško selište, koje je bilo u prosjeku veće od slobodnog seljačkog posjeda. Pritisnut obavezom davanja trećine i izmirenja državnih poreza kmet je, ukoliko je želio zadržati selište, bio vezan za obradu zemlje i mogao se ponuditi kao najamni radnik samo u slučaju viška radne snage u domaćinstvu, ili u sezoni kada se zapošljavao u poljoprivredi.<sup>17</sup>

Na početku, pa i dugo poslije, bilo je činovništvo u ogromnoj većini doseljeno s strane (Austrija i Ugarska i Njemačka). Tek je pri kraju svoje vladavine Austrija dozvolila da se domaće stanovništvo namješta u činovništvo u većoj mjeri. Pa ipak je krajem 1912. godine stranog činovništva dosta više nego domaćeg. Prema izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine za 1913. godine, bilo je među 13.266 bosansko hercegovačkih činovnika 5.559 (41,9%) bosansko hercegovačkih podanika i 7.707(58,1%) podanika Austro-Ugarske i Njemačke.<sup>18</sup>

<b>Etnička struktura stanovništva u naselju Brčko po godinama</b>	<b>Muslimani</b>	<b>Pravoslavci</b>	<b>Katolici</b>	<b>Židovi</b>	<b>Ostali</b>
<b>1879.</b>	1.843	919	93	46	-
<b>1885.</b>	2.354	1.269	511	133	12
<b>1895.</b>	2.820	1.616	1.295	189	78
<b>1910.</b>	3.114	1.761	1.388	182	42

Tabela 1. *Kretanje stanovništva Brčkog u periodu 1879-1910.*

- Broj muslimana 1879. godine: 1.843, a 1910. godine: 3.114 - porast za 69%.
- Broj pravoslavnih 1879. godine: 919, a 1910. godine: 1.769 - porast za 91,6%.
- Broj katolika 1879. godine: 93, a 1910. godine: 1.388 - porast za 1392,5 %.
- Broj Jevreja 1879. godine: 46, a 1910. godine: 182 - porast za 295,65 %.

Važan ekonomski faktor u gradu Brčkom činili su solidno plaćeni činovnici, koji su gotovo isključivo bili doseljenici iz raznih pokrajina Monarhije i nosioci modernizacije i evropeizacije u gradu. Osim nosilaca političke i vojne vlasti, u ovu socijalnu skupinu spadali su i sreski ljekar, veterinar, apotekar te nekoliko učitelja

<sup>17</sup> U godini 1910. godine Bosna i Hercegovina imala je 994.852 (52,42%) muških stanovnika i 903.192 (47,58%) ženskih. Muških je bilo više za 91.600. Na 1.000 muških stanovnika dolazilo je 908 ženskih; 1895. godine 893; a 1885. godine 895 žena. U travničkom okrugu 1910. godine na 1.000 muških dolazilo je 871 žena i u tom pogledu ovaj okrug imao je najmanje ženskog stanovništva u odnosu na muško. I u drugim bosanskim okruzima nigdje žene nisu dostizale ni 900 na 1.000 muških. Mostarski okrug (Hercegovina) brojem žena premašio je broj muških. Tu je na 1.000 muških bilo 1.010 žena. Ova razlika objašnjava se odlaskom muškaraca u Ameriku iz više hercegovačkih srezova. *Rezultati popisa žiteljstva 1910, XXXII.*

<sup>18</sup> Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, 41.

i sveštenika koji su, ujedno, činili i intelektualnu zajednicu grada, koja je zajedno s domaćim trgovačkim slojem, u biti, nosilac bogatog društvenog i kulturno-prosvjetnog života. Na razmeđu XIX i XX vijeka Brčko se nije razvijalo samo kao politički i privredni centar sreza, nego je sve više preuzimalo i kulturno-prosvjetno i društveno vođstvo čitavog šireg okruženja<sup>19</sup>. U njemu se relativno brzo formirao sloj imućnog građanstva činovničkog i trgovačkog porijekla, pripadnika raznih nacija i kultura, koji je, kao i svugdje gdje se javio, osjećao potrebu za višestranim društvenim uticajem i potpunijim duhovnim i društvenim životom. Iz te potrebe nastala je višestrana i dosta intenzivna prosvjetna, kulturna i društveno-politička aktivnost.

## Zaključak

Austro-Ugarsku upravu je krajem XIX i početkom XX vijeka u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, zanimala teritorijalna integracija i očuvanje velikodržavne uloge stvorene okupacijom i aneksijom, a moguće da je srpsku i hrvatsku političku elitu pokretala želja za integracijom po njima "odvojenih nacionalnih teritorija", dok je bosansku političku elitu pokretala želja za ostvarenjem svoje nacionalne samobitnosti bosansko-hercegovačkog prostora, kojem pripadaju Brčko i okolina. Procesi imigracije stanovništva u Bosnu i Hercegovinu bili su spontani i prouzrokovani mogućnošću relativno povoljne kupovinu zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju, te eksplozivnim demografskim porastom broja Nijemaca, Poljaka Mađara. I iz tih je razloga kao jedno od sredstava tadašnje politike tadašnjih vladajućih krugova Austro-Ugarsku, ista prepoznala mogućnost instrumentalizacije useljenih tokom druge polovine XIX vijeka. Kako je Bosna i Hercegovina zbog velikog broja nepismenog stanovništva imala potrebu podizanja obrazovnog nivoa, otvaranje novih škola bilo iz kojih razloga i bilo čijih ideoloških pobuda, bilo je dobrodošlo i osnivanje škola na stranim jezicima. Na kraju ovog pregleda nekih pitanja u razvoju Brčkog kao grada koji nema dugu urbanu tradiciju, može se zaključiti da je njegov razvoj tekao u pravcu stvaranja jednog trgovačko-agrarnog središta. Prirodna bogatstva i dosta jaka poljoprivreda, s vrlo značajnom ulogom stočarstva, nisu mogle biti oplodene znatnijim industrijskim razvojem, jer za to nisu postojali neophodna infrastruktura i

19 Risto Besarović, *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1918*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II. dio, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 394-397. „U usporedbi sa prethodnim osmanskim periodom, u vremenskom razdoblju 1878-1918. godine manifestirana je uočljiva tendencija širenja oblika, aktivnosti i ostvarenja u sferi duhovne kulture, realiziranih u procesu brze evropeizacije domaćeg stanovništva, pospješene višestrukim posljedicama austro-ugarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine. Štampa, dnevna i periodična, stekli su pravo građanstva kao savremeno sredstvo javnog informisanja, kao i književna, naučna i stručna periodika. U domeni umjetničkog stvaralaštva zabilježena su brojna značajna ostvarenja, naročito u literaturi. Naučna istraživanja, vršena u Bosni i Hercegovini u više naučnih disciplina, dala su zapažene rezultate naročito u okviru djelovanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Instituta za istraživanje Balkana...“

finansijska sredstva. U svojoj duhovnoj, kulturno-prosvjetnoj i društvenoj otvorenosti za moderne ideje Brčko je pokazalo da se razlikuje od onih gradova koji su se borili s naslagama duge tradicije.

## Summary

At the end of the nineteenth and early twentieth centuries, the Austro-Hungarian authorities were interested in territorial integration and the preservation of the status created by occupation and annexation in Bosnia and Herzegovina, and it was possible that the Serbian and Croatian political elites were driven by the desire to integrate “separate national territories” on them, while the Bosnian political elite was driven by the desire to realize its national identity in the Bosnian - Herzegovinian area, to which Brčko and its surroundings belong. Immigration processes in Bosnia and Herzegovina were spontaneous and caused by the possibility of relatively favorable land acquisition for agricultural production and the explosive demographic increase in the number of Germans, Hungarians, and Poles. For these reasons, as one of the means of the then policy of the then ruling circles of Austria-Hungary, it recognized the possibility of instrumentalization of immigrants during the second half of the nineteenth century. As Bosnia and Herzegovina, due to the large number of illiterate populations, needed to raise its educational level, the establishment of new schools for whatever reasons and any ideological initiatives, it was also welcomed to establish schools in foreign languages. At the end of this review of some issues in the development of Brčko as a city that does not have a long urban tradition, it can be concluded that its development was in the direction of creating a commercial and agricultural center. Natural resources and very strong agriculture, with a very significant role for livestock farming, could not be inundated by significant industrial development, because there was no necessary infrastructure and financial resources for this. In its spiritual, cultural, educational and social openness to modern ideas, Brčko has shown that it is different from those cities that have struggled with the legacies of a long tradition.

**Emir MUSIC**

*Odjel za obrazovanje – Vlada Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*

E-mail: emir90.music@gmail.com

UDK:94:929:051:338(497.6 Brčko)“1807/1905”

929:051:338(497.6 Brčko)“1807/1905”

## **DOPRINOS ALIJAGE KUČUKALIĆA RAZVOJU BRČKOG**

**Apstrakt:** *Ovaj rad govori o jednom od najvećih vakifa u bosansko-hercegovačkoj historiji, Alijagi Kučukaliću i njegovom doprinosu za razvoj Brčkog. Autor na osnovu dostupnih izvora nastoji prikazati trgovačke, graditeljske i društveno korisne poduhvate Alijage na prostoru Brčkog, a koji se danas svakojako interpretiraju.*

**Ključne riječi:** *Alijaga Kučukalić, Brčko, trgovina, vakuf, vakufnama.*

## **CONTRIBUTION OF ALIJAGA KUCUKALIC TO THE DEVELOPMENT OF BRCKO**

**Abstract:** *This paper is talking about one of the biggest vakifs in history of Bosnia and Herzegovina, Alijaga Kucukalic and his contribution to the development of Brcko. Based on available sources, author is trying to present tradings, constructional and socially useful ventures of Alijaga on the Brcko area, which are nowadays interpreted in many ways.*

**Key words:** *Alijaga Kucukalic, Brcko, trade, waqf, waqfiya.*

### **Uvod**

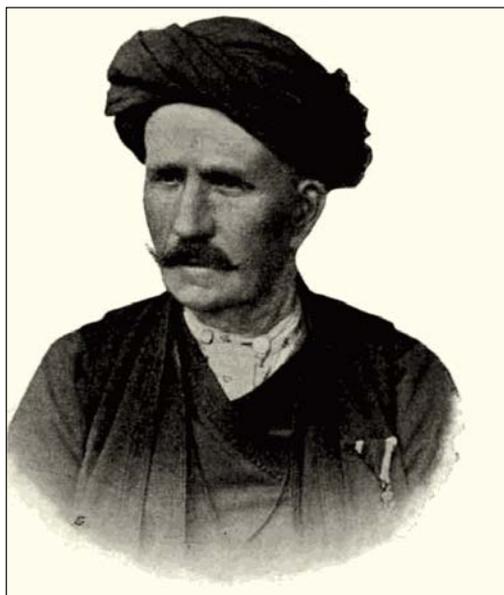
U kulturnoj memoriji brčanskog kraja, Alijaga Kučukalić, nažalost, ni izbliza ne zauzima ono mjesto koje mu objektivno pripada. Njegova biografija i društveni utjecaj nedovoljno su istraženi i glavni su razlog njegove relativne anonimnosti. Žalosno je saznanje da i nakon Alijagine smrti, u historiografiji Bosne i Hercegovine u posljednjih sto dvadeset godina, imamo samo dva teksta koji imaju biografski karakter, a u kojima je sadržana njegova kraća biografija. To su radovi Mehmeda Sejdovića u časopisu „Nada“ iz 1901. godine i Edhema Mulabdića u „Kalendaru Gajreta“ iz 1906/07. godine. U zborniku radova „Vakufi u Bosni i Hercegovini“ iz 2013. godine, objavljena su dva rada koja se bave problematikom

vakufa Alijage Kučukalića i njegovih nasljednika. To je sve što je do sada objavljeno o ovom znamenitom Brčaku.

## Alijaga Kučukalić

Alijaga Kučukalić je rođen 1807. godine u Čačku u Srbiji. U ranoj mladosti je ostao bez oca, tako da je njegov odgoj i odrastanje u potpunosti preuzela njegova majka. Progoni i represalije nad muslimanskim stanovništvom Srbije nisu mimoišle ni njegovu porodicu, tako da je 1821. godine, kao četrnaestogodišnji dječak, zajedno sa majkom i nenom, bio prinuđen napustiti rodni kraj i nastaniti se u Brčkom, gdje će i ostati sve do svoje smrti, 1905. godine.<sup>1</sup>

Veoma rano je uzeo učešća u izdržavanju porodice. Pored majke koja je tkala i on je davao svoj doprinos loveći i prodavajući ribu sa Save, a ono što bi mu



Prilog 1. *Alijaga Kučukalić.*

od zarade preteklo, čuvao bi i tako štedio za neke buduće investicije. Kada je sakupio dovoljnu količinu novca (70 groša), odlučio je investirati u prve trgovačke poduhvate.<sup>2</sup> Svoj novac je uložio u dobavljanje i prodaju soli, koju je dalje preprodavao.

Kasnije se počeo baviti prodajom raznih proizvoda, ali ono po čemu je postao nadaleko poznat bila je trgovina šljive naveliko, koju je, između ostalog, znao plasirati i na tržište Sjedinjenih Američkih Država. Kada piše o Alijagi, Edhem Mulabdić, navodi da je mnogo cijenio pošten i požrtvovan rad, te da je često mlađe savjetovao riječima: „Neka su ti magaza i džamija jednako svete“.<sup>3</sup>

Smrt je Alijagu zadesila 4. novembra 1905. godine, u dobi od 98 godina. Iza sebe je ostavio veliko bogatstvo koje se sastojalo od 140 objekata razne namjene, preko 100 kmetskih selišta i oko 8.000 dunuma zemlje na području Brčkog, ali i drugih općina, kao i značajnu količinu novca u gotovini.<sup>4</sup> Za svoje zasluge i nemjerljiv doprinos široj društvenoj zajednici Alijaga je odlikovan nišanom željezne krune III reda.<sup>5</sup>

1 Edhem Mulabdić, *Kalendar Gajret*, godina I, 1906-7, 139.

2 Mehmed H. Sejdović, *Nada*, godina VII, 15. april 1901, 126.

3 Edhem Mulabdić, *Kalendar Gajret*, 140.

4 Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb 2003, 189.

5 *Bošnjak*, godina II, 25. februar 1892, 3.

Iza njega je ostalo veliko potomstvo, ali u izvorima se navode različiti podaci o broju njegove djece. Preovladava podatak da je Alijaga imao dva braka, iz prvog se izrodilo sedmero, a iz drugog desetero djece, a doživio je i praunučad.<sup>6</sup> Interesantne podatke koji se odnose na drugi Alijagin brak dao je u intervjuu Amir Fidahić.<sup>7</sup>

Od potomaka imenom su poznati sljedeći: Ibrahim (Ibrahim-aga), Salih (Hadži Salih-aga), Paša, Fehim (Hadži Fehim-aga), Abdulah (Hafiz Abdulah ef. ili Abdaga), Mustafa (Mujaga)<sup>8</sup>, Mehmed (Mehmed-aga ili Mehaga) i Naza.

U Gajretovom članku, koji je posvećen preseljenju znamenitog dobrotvora iz Brčkog, Mulabdić opisuje Alijagu kao čovjeka koji se ni po čemu nije izdvajao od drugih. Nije se oblačio u skupocjena odijela, kitio nakitom ili svojom pojavom u društvu isticao svoj društveni status, iako, kako navodi „za njega zna cijela naša domovina i daleko preko njenih granica čulo se za ime njegovo“.<sup>9</sup> Malo je pričao, ali mu je svaka zlata vrijedila, odlikovao se umjerenišću i jednostavnošću, a u radu se nikoga nije bojao.

Mehmed Sejdović, u članku časopisa „Nada“, poredi Alijagu Kučukalića sa dubrovačkim dobrotvorom Mihom Pracatom, kojem je podignut spomenik u dvorištu Kneževa dvora, te je postao jedini pučanin kome su na taj način u Dubrovačkoj Republici odali počast.<sup>10</sup>

## Privredni i kulturni doprinos

Zahvaljujući geografskim i privrednim uslovima, Brčko se u drugoj polovini 19. stoljeća počinje razvijati u značajnijem obimu. Osnivanjem Dunavskog parobrodnog društva 1830. godine, izgradnjom makadamske ceste od Bijeljine preko Brčkog do Bosanskog Šamca i popravljanjem kolskog puta Tuzla – Brčko,

6 Edhem Mulabdić, Merhum Alijaga Kučukalić, *Behar*, godina VI, 1. decembar 1905, 231.

7 „Alijaga Kučukalić iz drugog braka imao je djecu: sina hadži Ahmet efendija Kučukalić (umro šezdesetih godina u Brčkom, imao je kuću u blizini bolnice), kći Zumreta, udala se u Sarajevo u familiju Borić (muž joj je bio pristav) i imala je jednu kćer, koja je imala djecu: sina Ziju i kćer Amiru. Druga kći Ifeta, udala se u Sarajevo na Kovače. Treća kći, Sadija, udala se u Bijeljine za Hafiz-aga Hadžisalihovića s kojim je imala djecu: Safeta i Fadila (koji je poginuo u partizanima) i kćerku: Muzejnu (udala se u Brčko). Četvrta Alijagina kći, Zineta, imala je prvi brak sa Ahmet-agom Hadžisalihovićem iz Bijeljine, s kojim je imala jedno dijete koje je umrlo malo. Nakon smrti muža ostala udovica i ponovno se udala za Asim-bega Fidahića iz Bijeljine, s kojim je imala djecu: Faketu (rođena 1930. godine) udala se u Tuzlu i sina Amira (rođen 1932. godine) koji se poslije oženio Nadom iz Bijeljine. Imali su sina Amira koji je ubijen 1992. godine u Bijeljini. Amir je sa suprugom Nadom tokom rata prešao u Tuzlu, gdje je Nađa 2012. godine umrla. Alijaga Kučukalić iz Brčkog, kupio je kuću u Istanbulu i tamo poslao kćerke da se obrazuju. Imale su privatnu učiteljicu i sluškinje.“ Ovaj intervju sa Amrom Fidahićem zapisao je Osman Mujanović u Tuzli 8. 6. 2013. godine.

8 Mujaga Kučukalić se vremenom preselio u Gračanicu, gdje je napravio kuću i oko 1890. godine oženio se Azom, kćerkom gračaničkog gradonačelnika Ganibega Muftića. Mujaga je na tom prostoru ostavio značajnog traga na polju trgovine, humanitarnog rada, kao i političkog života.

9 Edhem Mulabdić, *Kalendar Gajret*, 139.

10 Mehmed H. Sejdović, *Nada*, 128.

kao i izgradnjom velikog mosta preko rijeke Save, u dužini od 775 metara, Brčko se povezalo modernim željezničkim sistemom saobraćaja u Evropi. Sve to je utjecalo na daljnju infrastrukturnu izgradnju kako bi se zadržale ali i poboljšale dotadašnje privredne prilike.

Pored trgovine soli koja je bila od ranije aktuelna i razvijena, Brčko postaje trgovački centar u razmjeni drugih uvozno-izvoznih artikala.<sup>11</sup> Tako je svježa i suha šljiva, kao osnovni izvozni artikal sjeveroistočne Bosne, dospijevala na evropsko tržište. U ovoj trgovačkoj oblasti je naročito prednjačio Alijaga Kučukalić čija je šljiva stizala na tržište Austrije, Njemačke, Engleske, pa čak i Sjedinjenih Američkih Država. Iz godine u godinu njegova trgovina je bilježila porast izvoza suhe, kao i sirove šljive. Tokom vremena u Brčkom je otvoreno nekoliko etivaža šljiva, a jednu od njih je otvorila porodica Kučukalić.<sup>12</sup>

Razvoj Brčkog kao značajnog trgovačkog centara ovog dijela sjeveroistočne Bosne uslovljavao je razvoj i ugostiteljske djelatnosti, čiji su prvi nosioci bili pretežno imućniji trgovci.

Kako bi trgovcima koji su dolazili iz udaljenih krajeva pružio uslovan smještaj, Alijaga je dao sagraditi savremeni han sa jednim spratom. U hanu su u prizemlju bile magaze i dućani, a na spratu 7 soba za prenočište. Pouzdano se zna da to nije bio jedini han u njegovom vlasništvu.<sup>13</sup> Jedan od svojih starih hanova pretvorio je u konačište i kuhinju, gdje su siromašni Brčaci mogli jesti i prespavati. Godine 1891. Alijaga je dao sagraditi hotel Posavina, reprezentativnu građevinu u pseudomaorskom stilu koja ujedno predstavlja začecje hotelijerstva u Brčkom. Arhitektura i smještajni kapaciteti hotela bili su visoke kategorije.<sup>14</sup> Danas, pored Vijećnice koja je izgrađena 1892. godine, predstavlja jedan od simbola Brčkog.

U neposrednoj blizini hotela Posavina, Alijaga je o svom trošku dao sagraditi velelepnu zgradu koju je davao u najam trgovcima i podstanarima. Vremenom će ovaj objekat postati prepoznatljiv pod imenom zgrada Palestina, jer se u narodu ukorijenila iskrivljena priča da su ovu zgradu izgradili Jevreji i da je po njima dobila ime Palestina. Preko puta ove zgrade Alijaga je podigao još jednu lijepu zgradu, koja je prvobitno bila poznata kao Konak. Tokom austrougarskog perioda vlast ju je koristila za svoju upravu, a kasnije je bila gradski grunt, a od 1945. godine Sreski sud.

Za vrijeme bosanskog valije Šerif Osman-paše u Brčkom je otvorena prva pošta, koja se nakon izgradnje brčanske Vijećnice, seli u nove prostorije i tu će ostati sve do 1894. godine, kada se ponovo premješta u novoizgrađenu zgradu na Ficibajeru (Kolobari), koju je dao sagraditi Alijaga Kučukalić, te je ustupio pod

11 Izvozni artikli su bili: koža, vuna, stoka, vosak, šljiva, kruška, jabuka, a uvozni manufaktura i kolonijal.

12 Dušan Ristić, *Stari srpski trgovci* u Brčkom, Brčko 2003, 36. (dalje: D. Ristić, *Stari srpski trgovci u Brčkom*)

13 D. Ristić, *Stari srpski trgovci u Brčkom*, 42.

14 *Sarajevski list*, godina XV, 14. februar 1892, 69.

najam austrougarskoj vladi.<sup>15</sup> U toj će zgradi pošta raditi sve do šezdesetih godina 20. stoljeća, kada se premješta u nove prostorije u centru grada. Danas se ovaj objekat nalazi na spisku nacionalnih spomenika i pod zaštitom države. Još jedan od objekata koje je također izgradio Alijaga je austrougarska vila, Kučukalića kuća, danas poznata i kao kuća Kočića. Podignuta je u starom gradskom dijelu Kolobari, u blizini Džedid (Bijele) džamije. Objekat je građen u pseudomaurskom stilu, prema projektu arhitekta Aleksandra Viteka, te kao takav spada u jedan od najljepših i najznačajnijih građevina tog stila u Bosni i Hercegovini.<sup>16</sup>

Prema salnamama u drugoj polovini 19. stoljeća u Brčkom su se nalazile dvije medrese, jedna je bila u Atik mahali, odmah iza Atik džamije, a druga u Džedid mahali.<sup>17</sup> Zbog oštećenja, a na molbu stanovništva, obje medrese su sanirane 1869. godine.<sup>18</sup> Alijaga Kučukalić je o svom trošku 1896. godine podigao novu medresu, pretpostavlja se da je to bila Čačak medresa, koja se nalazila u neposrednoj blizini Hadži Pašine džamije. Školski izvještaji od 1882. godine pokazuju da se u kotaru Brčko nalazi samo jedna medresa, što znači da je u funkciji ostala samo Čačak medresa.<sup>19</sup> Za vrijeme socijalističke Jugoslavije ovaj objekat je korišten za potrebe pošte, da bi u poratnom periodu zgrada nekadašnje medrese potpuno srušena.

Također, o svom trošku je izgradio zgradu ruždije, koja je bila lijepa dvospratnica sa osam velikih prostorija i dvije male derslane. Zemaljska vlada je 1913. godine donijela odluku da se ruždija preobrazi u opću narodnu osnovnu školu.<sup>20</sup> U sjećanje na ovaj Alijagin poduhvat, na zgradi ruždije, napisan je kronogram koji je uklesan na pročelju zgrade, a on glasi: "Ovo je djelo božje dobrote. Božjom pomoći sagrađena je ova građevina, a u želji da se time postigne božje zadovoljstvo i oprost, jer dobra djela brišu greške i ružna djela. Neka zato i osnivač Kučukalić Alijaga postigne taj visoki stepen i neka mu budu oprošteni grijesi. Kronogram Nove medrese je 1314. godina." Prema gregorijanskom kalendaru to je 1896. godina.<sup>21</sup>

Ne zna se pouzdano ko je dao sagraditi mekteb iptidaiju, ali se sa sigurnošću zna da je to jedno od djela nekog od članova porodice Kučukalić. Poznato je da je Alijaga u svojoj vakufnami odredio da se od vakufskih prihoda izgradi ženski mekteb. Muška i ženska mekteb iptidaija otvorena je 28. septembra 1906. godine a u njenu izgradnju utrošeno je 16.000 kruna.<sup>22</sup> Ovaj objekat je od 2012. godine ponovo u funkciji, te je u njemu smješteno dječije obdanište „Evlad“.

15 Mehmedalija Mujačić, *Brčko srce bosanske posavine*, Wupertal 1995, 34.

16 Alijaga je zajedno sa svojim sinovima dao sagraditi slične vile pseudomaurskog stila. Jedna se nalazi u Gračanici, a druga u Bosanskom Šamcu.

17 Hajrudin Čurić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878*, Beograd 1965, 116.

18 *Sarajevski cvjetnik*, br. 49, decembar 1869.

19 Jusuf Mulić, Čačak medresa u Brčkom, *Novi Muallim*, god. XIV, br. 54, Sarajevo 2013, 127.

20 Grupa autora, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 123.

21 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II – istočna i centralna Bosna, Sarajevo 1977, 163.

22 *Bošnjak*, 13. decembar 1906, 3.

Alijaga Kučukačić zajedno sa svojim sinovima bezuslovno je pomagao rad kulturno-prosvjetnog društva Gajret, nastojeći tako da stimuliše omladinu iz reda bošnjačkog naroda na pohađanje srednjih škola i fakulteta, a sve s ciljem da se lakše uključe u privredni i kulturno-prosvjetni život Bosne i Hercegovine. Alijaga se upisao u kategoriju dobrotvora, tj. onih koji su izdvajali najveću sumu novca za rad društva, dok su se svi njegovi sinovi upisali kao utemeljitelji Gajreta na prostoru Brčkog.<sup>23</sup>

Originalni primjerak Alijagine vakufname čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, napisana je 1901. godine, na turskom jeziku. Za muteveliju vakufa je odredio najstarijeg sina Ibrahim-agu, a dobrotvor je ovom prilikom uvakufio sljedeće nekretnine: 8 kuća na sprat sa vlastitim gradilištem ili bez njega, 3 prizemne kuće, 1 kuću sa magazom, 18 dućana, 1 pekaru, 2 kafane, 1 berbernicu, 1 prazno gradilište, medresu i 6 magaza ispod nje.<sup>24</sup> Alijaga je uvakufio imovinu velike materijalne vrijednosti, čiju vrijednost je teško procijeniti. Tadašnje procjene se kreću u rasponu od osamdeset do sto hiljada kruna. Postoje podaci da je Alijaga ostavio određena vakufska dobra koja nisu sadržana u njegovoj vakufnami, kao što je primjer sa aktuelnim gradskim mezarjem, gdje je uvakufio najveći dio površine sa 8 katastarskih čestica.<sup>25</sup>

## Zaključak

Istražujući lik i djelo Alijage Kučukalića stiče se stav da se o njemu do sada jako malo istraživalo i pisalo, što je u krajnosti dovelo do određene anonimnosti ove značajne ličnosti iz bosanskohercegovačke prošlosti. Analizom dostupne građe dolazimo do zaključka da se Alijaga svrstava u red najznačajnijih historijskih ličnosti sa prostora Brčkog i njegove okoline.

Zahvaljujući trudu i upornom radu na polju trgovine, stekao je značajnu sumu novca, što mu je dalo dodatnog motiva da postane jedan od najvećih vakifa Bosne i Hercegovine. Alijaga je vremenom stekao znatne zemljišne posjede, do kojih nije došao ni čiflučenjem ni dobivanjem od strane države, nego isključivo kupovinom.

Ulagao je u obrazovanje budućih naraštaja, obnavljajući ili podižući objekte za tu namjenu, ali isto tako u samom začetku prepoznao je ideju društva Gajret, te je donirao značajnu sumu novca za njihov rad. Uporedo je dao sagraditi objekte razne namjene koji i danas krase Brčko, i to: hotel Posavina, zgrada Palestina, zgrada ruždije, objekti koji se nalaze na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine Kučukalića (Kočića) kuća ili zgrada pošte, koji su nažalost u devastiranom stanju.

<sup>23</sup> Behar, god III, 1. mart 1903, 332.

<sup>24</sup> Mustafa Gobeljić, Vakufi Alijage Kučukalića i njegovih potomaka, *Vakufi u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, Sarajevo 2013, 172.

<sup>25</sup> Mehmed H. Sejdović, *Nada*, 129.

Uporedo sa svojim sinovima ostavio je traga i u drugim bosansko-hercegovačkim gradovima, vjerovatno nastojeći da na te prostore proširi svoj trgovački utjecaj. Nadamo se da će buduće generacije uložiti veći napor kako bi se u potpunosti rasvijetlio život Alijage Kučukalića, kao i njegove porodice.

## Summary

Researching character and work of Alijaga Kucukalic, it is concluded that very little has been investigated and written about him, which ultimately led to a certain anonymity of this significant figure of the past of Bosnia and Herzegovina. By analyzing available material, we come to conclusion that Alijaga ranks among the most significant historical figures from Brcko area and its surroundings.

Thanks to effort and hard work on the field of trade, he gained a considerable sum of money, which gave him an additional motive to become one of the biggest vakifs of Bosnia and Herzegovina. Over time Alijaga acquired considerable land holdings, which he did not gain by chiftlicization nor by obtaining it from the state but solely by purchase.

He invested in education of future generations by restoring or building facilities for that purpose, but also at the very beginning he recognized the idea of association Gajret and donated a significant amount of money for their work. At the same time he built facilities that still adorn Brcko nowadays, hotel Posavina, building Palestina, building Ruzdije, as well as the house of Kucukalica (Kocica) or the post office building, objects which are on the list of national monuments of Bosnia and Herzegovina, but are unfortunately in devastated state.

Along with his sons, he left a mark in other cities of Bosnia and Herzegovina as well, probably trying to expand his trading influence to these areas. We hope that future generations will make a greater effort to shed light on the life of Alija Kucukalic, as well as his family.

**Mr. sc. Omer ZULIĆ**  
*Arhiv Tuzlanskog kantona*  
E-mail: omer.arhiv@gmail.com

UDK:94:314.1:316.7(497.6 Brčko)"1878/1918"  
314.1:316.7(497.6 Brčko)"1878/1918"

## **UTICAJ MIGRACIJA NA KULTURNE PRILIKE U BRČKOM U AUSTROUGARSKOM PERIODU**

**Apstrakt:** *Migracije stanovništva su uticale na društveno-politička, privredna, ali i kulturna dešavanja. To je naročito primjetno u migracijskim procesima u Bosni i Hercegovini, pa samim time i u Brčkom, u austrougarskom periodu. Migracije, prevashodno imigracije, ali i emigracije, uticale su na sveukupnu etničko-konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog i njegove okoline, a što se u konačnici odrazilo na privredna i društvena kretanja, ali i na kulturne prilike u Brčkom. S druge strane, novi kulturni uticaji djelovali su na nove oblike i pristupe prosvjeđivanja stanovništva, te jačanju vjerskih i nacionalnih identiteta. Stoga, ovaj rad ima za cilj da istraži uticaj migracija na kulturne prilike u Brčkom i okolini, kroz osnivanje i djelovanje kulturno-prosvjetnih i drugih društava.*

**Ključne riječi:** *Brčko, austrougarski period, migracije, kultura, udruženja, uticaji.*

## **THE IMPACT OF MIGRATION ON CULTURAL OPPORTUNITIES IN BRČKO DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD**

**Abstract:** *Population migration has influenced socio-political, economic and cultural events. This is especially noticeable in the migration processes in Bosnia and Herzegovina, and therefore in Brčko, in the Austro-Hungarian period. Migration, primarily immigration, and emigration, influenced the overall ethnic and confessional structure of Brčko's population and its surroundings, which ultimately reflected economic, social trends and cultural circumstances in Brčko. On the other hand, new cultural influences have influenced new forms and approaches to enlighten the population, and to strengthen religious and national identities. Therefore, this paper aims to explore the impact of migration on cultural opportunities in Brčko and its surroundings, through the establishment and operation of cultural, educational and other societies.*

**Key words:** *Brčko, Austro-Hungarian period, migration, culture, associations, influences.*

## Uvodne napomene

Istraživanje historijskih procesa Brčkog i njegove okoline u austrougarskom periodu nije posebno i dovoljno zastupljeno u ranijem periodu. Iako je ovaj lučki grad bio od iznimnog značaja za vezu sa evropskim trgovačkim centrima, ipak njegova historija nije dovoljno istražena. Posebno se malo pažnje posvećivalo istraživanju migracija, kao i kulturnih prilika u Brčkom u austrougarskom periodu.<sup>1</sup> U austrougarskom periodu Brčko je po pitanju migracijskih kretanja bilo značajno odredište mnogih imigracijskih puteva iz oba dijela Austrougarske monarhije, kao što je to bio slučaj i u drugim većim trgovačkim i privrednim centrima Bosne i Hercegovine. Kao značajan lučki, privredni i trgovački centar trgovine sa evropskim trgovačkim centrima (Beč, Pešta i dr), bio je primamljiv mnogobrojnim doseljenicima sa prostora velike Austrougarske monarhije.

Kako to primjećuje Pavle Rovinski “većina trgovaca (tuzlanskih, op. a) vole posle rasprodate robe, da idu u Brčko da kupe evropsku robu ili u Sarajevo da nabave sarajevsku ili istanbulsku robu. Oni mesečno idu i po nekoliko puta. Trgovci kupovinu robe u inostranstvu poveravaju nekome od svojih ljudi ili je poručuju direktno iz Beča, Pešte i Trsta sa dostavom u Brčko, gde imaju svog stalnog predstavnika”.<sup>2</sup> Rovinski također zapaža značajnu pozicioniranost Brčkog, koji je putnom komunikacijom povezan sa značajnim privrednim centrima: Tuzlom i Sarajevom. On, navodeći značajan geostrateški položaj Tuzle, ističe i značajan položaj Brčog, grada na rijeci Savi “... naime od Brčkog kao najvažnijeg grada na celoj bosanskoj obali Save, preko Donje Tuzle do Sarajeva ima 30 sati...”<sup>3</sup>

Doseljavanje stanovništva (posebno katoličkog) iz oba dijela Monarhije uticalo je na kulturne prilike na nivou cijele Bosne, a time i na području Brčkog. Običaji, tradicija, kao i kulturni sadržaji koje su sa sobom donosili činovnici, vojnici, prosvjetni i drugi radnici, te doseljenici, koji su dolazili na rad u industrijski bazen Tuzle i Brčko, uticali su na taj način na sveukupne kulturne prilike na ovom području.

Pod tim uticajima, dolazi do formiranja kulturnih, humanitarnih, pjevačkih i drugih društava, ali i pozorišta i drugih oblika kulturnog djelovanja i uzdizanja. Na taj način je Brčko, osim trgovačkog i industrijskog, postalo i značajan kulturni centar.

1 Vidjeti više u: Salih Kulenović, Izet Ibreljić, Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline od agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, br. 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla 2002, 1-9. (dalje: S. Kulenović, I. Ibreljić, *Etničke strukture Brčkog*).

2 Pavle Rovinski, *Zapažanja za vreme putovanja po Bosni 1879. godine*, Časopis ministarstva narodne prosvete, mart 1880, peta decenija, deo CCVIII, Sankt Peterburg, Štamparija V. S. Balaževa, 1880, 28. (dalje: P. Rovinski, *Zapažanja*).

3 P. Rovinski, *Zapažanja*, 11, 12.

## Migracije stanovništva na području Brčkog u austrougarskom periodu

Poslije 1878. godine počeli su stizati u Bosnu i Hercegovinu doseljenici. U tom društvu, veoma heterogenog sastava koje je, počevši od pripadnika vojnog i civilnog aparata okupacione uprave, do poljoprivrednika i kvalifikovanih radnika, počelo da u izvjesnoj mjeri mijenja zatečenu strukturu bosanskohercegovačkog stanovništva, nalazili su se i ne baš malobrojni djelatnici u oblasti kulture.

Dakle, u austrougarskom periodu etnička struktura Brčkog počinje da se mijenja doseljavanjem činovnika, obrtnika, zanatlija, zemljoradničkih kolonista. Na taj način dolazi do povećanja broja katoličkog stanovništva, dok se u isto vrijeme muslimansko stanovništvo iseljava, te se njihov broj smanjuje. U vezi s tim treba istaći činjenicu da je Austrougarska monarhija u duhu svoje kolonijalne politike u Bosnu dovodila zemljoradničke koloniste koje je naseljavala po prostorima gdje je bilo kvalitetno zemljište. Kolonizirani su Česi, Nijemci, Poljaci, Rusini i drugi, a najviše je bilo kolonista u gradiškom, bijeljinskom, brčanskom, petrovačkom i krupskom kraju. Suprotno ovom procesu značajan broj bošnjačkih porodica, pa i iz Brčkog, se iseljavao na područje Osmanskog carstva.<sup>4</sup> Taj emigracijsko-imigracijski faktor je uticao na ukupnu etničku strukturu stanovništva Brčkog u austrougarskom periodu. (Vidi tabelu 1).

Godina	Muslimani		Pravoslavci		Katolici		Jevreji		Ostali		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
<b>1879.</b>	1.843	63,52	919	31,67	93	3,2	46	1,58	-	-	<b>2.901</b>	<b>100</b>
<b>1910.</b>	3.144	48,24	1.761	27,02	1.372	21,05	182	2,79	42 <sup>5</sup>	0,64	<b>6.517</b>	<b>100</b>

Tabela 1. *Uporedni prikaz broja stanovništva grada Brčko 1879. i 1910. godine, po konfesionalnoj pripadnosti.*<sup>6</sup>

Uprkos navedenim faktorima bošnjačko stanovništvo u gradu Brčko je svo vrijeme austrougarske uprave bilo u većini, što se ne može reći za ostala mjesta kotara Brčko. Prema popisu stanovništva, u gradu Brčko, 1879. godine bilo je ukupno 2.901 stanovnik, od čega je muslimana<sup>7</sup> bilo 1.843, odnosno 63,52%,

4 S. Kulenović, I. Ibreljić, *Etničke strukture Brčkog*, 100, 101.

5 Ostali su bili evangelisti.

6 *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, 85. (dalje: *Statistika mjesta 1879*) i *Rezultati popisa stanovništva Bosne i Hercegovine 1910. godine*, Sarajevo 1912, 74, 75 (dalje: *Rezultati popisa 1910*).

7 Ukoliko se u radu koristi termin muslimani, onda se on prevashodno odnosi na konfesionalnu, odnosno vjersku pripadnost stanovništva. Međutim, u etno-nacionalnom smislu, radi se o Bošnjacima, pripadnicima islamske vjere. Prvih godina austrougarskog perioda, nacionalno ime muslimana je bilo degradirano na vjersku odrednicu. Prvo se zvanično upotrebljavao naziv "muhamedanci" (po popisima: 1879, 1885. i 1895. godine) a kasnije "muslimani" (po popisu od 1910. godine) u vjerskom, odnosno konfesionalnom smislu. Dakle, riječ je o Bošnjacima u nacionalnom smislu, ali će se u radu, zbog praktičnosti navođenja, prisutnoj u postojećoj literaturi, te historijskim izvorima,

1919 pravoslavnih, odnosno 31,67%, 93 katolika, odnosno 3,20%, i 46 jevreja, odnosno 1,58%. Međutim, iako je muslimansko stanovništvo u gradu Brčko u ukupnom broju bilo najbrojnije, procentualni odnosi ipak ukazuju na stagnaciju muslimanskog stanovništva. Naime, muslimansko stanovništvo je 1879. godine bilo apsolutno većinsko, procentualno od preko 63%, da bi taj udio 1910. godine pao na nešto više od 48%, što predstavlja stagnaciju i pad za 15%. Isti je slučaj i sa pravoslavnim stanovništvom, koje također u procentualnom odnosu bilježi stagnaciju, dok katoličko stanovništvo, koje se u najvećem broju doseljava, ima značajano povećanje sa 3% na 21%, što predstavlja procentualno povećanje za 18%.

Taj odnos je još više izražen u okolnim mjestima kotara Brčko, gdje je muslimansko stanovništvo od većinskog, 1879. godine, po broju dospjelo tek na treće mjesto, po popisu 1910. godine. (Vidi tabelu 2).

Godina	Muslimani		Pravoslavci		Katolici		Jevreji		Ostali		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
<b>1879.</b>	10.402	44,09	7.472	31,67	5.668	24,02	46	0,19	-	-	<b>23.588</b>	<b>100</b>
<b>1910.</b>	16.332	28,26	18.649	32,27	22.503	38,94	193	0,33	111	0,19	<b>57.788</b>	<b>100</b>

Tabela 2. Usporedni prikaz broja stanovništva kotara Brčko 1879. i 1910. godine, po konfesionalnoj pripadnosti.<sup>8</sup>

Iz navedenog je evidentno da su migracije u navedenom periodu (1879–1910) značajno uticale na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog i to na štetu prevashodno muslimanskog stanovništva, koje je stagniralo za 16%. U isto vrijeme pravoslavno stanovništvo je blago raslo za nešto više od 1%. Međutim, u istom periodu (1879–1910) katoličko stanovništvo, koje se u najvećem broju useljavalo u Bosnu i Hercegovinu, pa samim time i u kotar Brčko, je postiglo najveći porast za skoro 15%, te je u ukupnom broju postalo najbrojnije stanovništvo brčanskog kotara. Kao što je već navedeno, cjelokupni priliv katoličkog stanovništva, odnosio se na doseljeno stanovništvo, bilo da su u pitanju bili radnici, zemljoradnici, činovnici i sl. Za navedeno doseljeno stanovništvo Austrougarska monarhija je nastojala obezbijediti kulturne sadržaje, koji bi to stanovništvo što više vezali za datu sredinu, odnosno, kako ne bi u značajnijoj mjeri osjetili nedostatak kulturnih sadržaja iz prostora iz kojih dolaze.

koristiti uglavnom konfesionalna odrednica muslimani, osim u dijeli autorovih zaključaka, analiza i elaboracija, u kojem slučaju će se koristiti nacionalna odrednica Bošnjaci. U austrougarskom periodu Bošnjaci doživljavaju nacionalnu emancipaciju i osvještenje, kada dolazi do značajnog nacionalnog sazrijevanja, a što je vidljivo kroz djelovanje mnogobrojnih društava, zatim u borbi za vakufsko-mearifsku autonomiju, osnivanje Muslimanske narodne organizacije, rad bosanskog Sabora, borbu za izglasavanje Ustava (Zemaljskog statuta) itd. Identičan je primjer i sa navođenjem ostalog stanovništva Bosne i Hercegovine, odnosno pravoslavcima i katolicima (u konfesionalnom), odnosno Srbima i Hrvatima u etno-nacionalnom pogledu.

<sup>8</sup> Statistika mjesta 1879, 4. i Rezultati popisa 1910, 78, 79.

## Uticaj migracija na kulturna dešavanja

Poslije 1878. godine počeli su stizati u Bosnu i Hercegovinu doseljenici.<sup>9</sup> U tom društvu, veoma heterogenog sastava koje je, počevši od pripadnika vojnog i civilnog aparata okupacione uprave, do poljoprivrednika i kvalifikovanih radnika, počelo da u izvjesnoj mjeri mijenja zatečenu strukturu bosanskohercegovačkog stanovništva, nalazili su se i ne baš malobrojni djelatnici u oblasti kulture. Oni su na prostor Bosne i Hercegovine dolazili iz različitih pobuda, ali su svojim boravkom ostavili iza sebe vidne tragove svog prisustva, između ostalog i na polju kulture (likovni umjetnici, prvi dirigenti, prvi kompozitori, glumci, itd).

Cilj Monarhije u domenu kulture bilo je stvaranje povoljnog ambijenta za doseljeno stanovništvo, kako bi se na taj način snažnije i čvršće vezali za službovanje u zaposjednutoj zemlji. Osim toga, ciljevi okupatorske politike imali su za cilj usmjeravanje kulturnog razvitka Bosne i Hercegovine u pravcu koji je odgovarao interesima njene dugoročne politike, a to je trajno zaposjedanje Bosne i Hercegovine.

Takva kulturna politika austrougarske okupacione uprave uticala je i na kulturni preporod kod domicilnog stanovništva, na način da je domicilno stanovništvo, usvajajući domete i značaj kulturog uzdizanja u svakodnevnom životu i samo nastojalo djelovati na jačanju kulturnih sadržaja. Ustvari, kulturni razvitak Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu, pa i u Brčkom, odvijao se posmatrano u cjelini, gotovo u svakodnevnoj konfrontaciji dvaju u osnovi dijametralno suprotnih kulturnih politika, vođenih na bosanskohercegovačkom tlu. S jedne strane to je okupatorska, a s druge strane kulturno djelovanje domicilnog stanovništva. Rezultat djelovanja na kulturnom polju, u konačnici se odrazio na jačanje vjerskih, ali i nacionalnih identiteta kod stanovnika Bosne i Hercegovine, pa samim time i Brčkog.

Doseljavanjem stanovništva u Brčko intenzivira se i sadržajno obogaćuje kulturni život kroz razne forme kulturnog djelovanja, kao što su:

- Muzičke produkcije;
- Cirkuske, mađioničarske predstave;
- Pozorišne predstave;
- Intenzivnije osnivanje raznih udruženja, itd.

U periodu austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, pa i Okružnoj oblasti Donja Tuzla, bilo je u značajnoj mjeri prisutno održavanje

<sup>9</sup> Kako bi se obezbijedio smještaj za službenike i poslovne ljude, koji su dolazili u Brčko, izvori navode kako je „...u Brčkom na Savi, sedištu bosanske trgovine šljivom, koja je jedna od osobenosti zemlje, jedan privatnik na inicijativu barona fon Kalaja podigao veliki hotel“. Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka, engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, izbor, predgovor, komentar i bilješke Omer Hadžiselimović, Sarajevo 1989, 164. (dalje: O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*). U monografiji *Brčko i okolina*, Beograd 1961, 23, se navodi da je Alijaga Kučukalić sagradio 1891. godine hotel „Posavina“. U prizemlju su bile magaze i dućani, a na spratu sedam soba za prenočište.

muzičkih koncerata. U realizaciji istih učestvovali su velikim dijelom muzičari izvan Bosne i Hercegovine, ali i domaći. Riječ je o djelovanju muzičkih družina čije muziciranje je bilo namjenjeno širim društvenim slojevima. Tako kroz historijske izvore pratimo redovno, godišnje izdavanje dozvola za izvođenje “muzičkih produkcija” uopće, zatim muzičkih produkcija na tamburicama, gajdama, itd. Tako se Josip Čermak, tamburaški kapelnik iz Brčkog, obraća Zemaljskoj vladi, za dozvolu za izvođenje “glazbenih produkcija u Bosni i Hercegovini”.<sup>10</sup> Mnogobrojni su primjeri izdavanja dozvola za izvođenje “muzičkih produkcija” od kojih su mnogi zahtjevi upućeni ispred kotarskih ureda, Okružne oblasti Donja Tuzla (Donja Tuzla, Brčko, Bijeljina, Gradačac, Gračanica, itd). Ovaj podatak govori u kolikoj mjeri je ovaj vid kulturnog djelovanja bio popularan među stanovništvom Bosne i Hercegovine. Značajan broj domicilnog stanovništva, između ostalih i Bošnjaka, se također obraćao sa zahtjevom za izdavanje odobrenja za izvođenje muzičkih produkcija.<sup>11</sup>

Osim navedenih, stanovništvo Bosne i Hercegovine, pa i Brčkog i njene okoline, imalo je i drugih načina za zadovoljenje kulturnih potreba. O tome svjedoči i veliki broj zahtjeva za odobrenje izvođenja tzv. “čarobnih predstava”. Vjerovatno se radi o cirkusnim predstavama, koje su u to vrijeme okarakterisane kao čarobne igre. U kolikoj mjeri su navedene “čarobne igre” zaokupljale stanovništvo Brčkog, govori u prilog i činjenica da se 1900. godine, javljaju mnogi interesanti za odobrenje “produkcije u čaroliji i gimnastici”. U jednom od zahtjeva se navodi sljedeće: “Ja sam na umu u Bosnoj i Hercegovini davati produkcije u gimnastici i čaroliji, a za tu svrhu nikakove dozvole ne imam, stoga molim taj slavni kotarski ured (u Brčkom, op. a), da blagoizvoli meni od visoke Zemaljske vlade u Sarajevu

10 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, (dalje: ABiH) arhivski fond: *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo*, (dalje: ZVS), br. 36677/1899, K-br. 273, Š. 48-57. U skladu sa važećim propisima, dozvole za sve oblike kulturnog djelovanja na teritoriji Bosne i Hercegovine, izdavale su se na godinu dana, te su istekom iste ponovno morale biti obnovljene. Prilikom podnošenja zahtjeva za odobrenje bilo na polju muziciranja, plesa, pozorišta, i sl. morala su biti naznačena imena svih članova dotične družine, odnosno društva, te je i dozvola izdavana na način da su u istoj navedena posebno imena i prezimena članova određenog društva. Na taj način je vlast vršila strogu kontrolu lica koja su ulazila i izlazila iz Bosne i Hercegovine, kao i onih unutar zemlje, te provjeravajući njihovu podobnost, odnosno odanost režimu, donosila odgovarajuća rješenja, odnosno odobrenja.

11 U austrougarskom periodu, prevashodno u muzičko-umjetničkom izražavanju bio je itekako sačuvan, prisutan i izražen osmansko-orijentalni uticaj. Zahvaljujući tome je sačuvana narodna pjesma sevdalinka u Bosni i Hercegovini. Sevdalinka predstavlja jedinstveni narodni muzički izraz u Bosni i Hercegovini, koji se može pohvaliti dugom i bogatom tradicijom. Sevdalinka je bosanska, gradska ljubavna pjesma, pri čemu riječ “bosanska” određuje autohtonost sevdalinke, riječ “gradska” urbanost, a riječ “ljubavna” sadržajnu tematiku. Sevdalinka je prvenstveno gradska narodna pjesma Bošnjaka, mada je popularna širom Jugoistočne Evrope, posebno u Srbiji, Crnoj Gori, te Makedoniji. Sevdalinka je nastala osmanskim osvajanjem Bosne, kada se dotiču i spajaju orijentalna-osmanska i autohtona slovenska-hrišćanska kultura. Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine dolazi i do novina u muzičkom pogledu, kada se pojavljuju novi instrumenti. Tako harmonika polahko potiskuje saz. Sejdalija Gušić, *Nove kajde za stare sevdalinke Mustafa Mulalića*, Sarajevo 2013, 8-9.

isposlovati”.<sup>12</sup> Ovaj podatak nam ustvari posredno govori u kolikoj mjeri su navedne igre bile dobro prihvaćene i posjećene od strane stanovništva u Bosni i Hercegovini, te samim time i u Brčkom.

Dakle, kulturni život Brčkog postaje sadržajni i bogatiji, kao rezultat migracija i većeg kretanja kulturnih djelatnika sa prostora Austrougarske monarhije na prostor Bosne i Hercegovine i Brčkog. Sve te kulturne novine utiču na sveukupni kulturni život Brčkog, koji je kao trgovački, ali i kulturni centar postao jako zanimljiv djelatnicima iz oblasti kulture, iz oba dijela Monarhije. Ovdje treba istaći i činjenicu da određeni kulturni sadržaji („muzičke produkcije“, „čarobne predstave“, „pozorišne predstave“, itd) koje sa sobom donose mnogobrojni kulturni radnici, imaju prevashodno komercijalni karakter. Naravno, neki od tih kulturnih sadržaja, kao što su pozorišne predstave, imale su, između ostalog, za cilj razvijanje i jačanje nacionalnih osjećaja kod domicilnog stanovništva.

Naime, Bosnu i Hercegovinu, pa samim time i Brčko, su posjećivale putujuće pozorišne družine. Njihovo djelovanje, osim na kulturnom planu, imalo je često i političko djelovanje. Takav je slučaj i sa putujućim pozorištem Fotija Iličića iz Srbije, koje je davalo predstave, između ostalih i u Brčkom, 1886. godine. Tako se u tekstu koji prenosi list *Bosanska Vila*, 1887. godine navodi slijedeće: poslije Bijeljine pozorište je krenulo za Brčko, gdje je posjećenost bila izuzetno loša. “Na prvoj predstavi osim nekoliko šegrčadi ni žive duše, tako prođe i druga i treća predstava. Za nas Brčka kraj velikih kuća i velikoljepne srpske crkve i onolikog naroda, što se Srbi zovu – za nas bijaše pustinja”.<sup>13</sup> Iz navedenog citata je vidljivo da je navedeno pozorište imalo tačno ciljanu vjersko-nacionalnu grupu stanovništva za svoje predstave, odnosno pravoslavce Srbe, kojima je predstava prevashodno i bila namjenjena, a ne širim slojevima stanovništva. Taj primjer najbolje ilustruje da je pomenuto pozorište imalo za cilj političko, a ne kulturno djelovanje. Naime, takve pozorišne predstave su često imale komade sa historijskim, mitskim elementima, a u cilju jačanja nacionalnih identiteta srpskog stanovništva Brčkog i Bosne i Hercegovine. Osim navedenog i neke druge pozorišne družine su posjećivale Brčko.<sup>14</sup>

Na kulturni preporod i život Bosne i Hercegovine i Brčkog veliki uticaj su imale štamparije, koje se u austrougarskom periodu intenzivnije osnivaju i bivaju sve brojnije. Na taj način je uticaj na kulturu, prosvjeđivanje, informisanje, ali i političko djelovanje, bio daleko veći. Stoga su pripadnici svih konfesionalnih zajednica nastojali da osnuju svoje štamparije, kako bi pomoću istih došle do što veće mogućnosti za agitaciju i širenje svojih ideja i pogleda. U austrougarskom

<sup>12</sup> ABiH, ZVS, br. dok. 52513/1900, K-br. 221, Š. 48-219. Podnosilac zahtjeva je Josip Kratil, koji, kako se to vidi iz zahtjeva, prvi put podnio zahtjev za odobrenje.

<sup>13</sup> Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886, *Bosanska vila*, 1887, 30.

<sup>14</sup> Početkom 1913. godine u Brčkom je davalo predstave Bosansko-hercegovačko pozorište, Aleksandra Gavrilovića, a u proljeće 1914. godine, Putujuće pozorište Milivoja Mike Stojkovića. Dušan Komadina, Pozorišni život Tuzle (IV), *Pozorište, Časopis za pozorišnu umjetnost*, broj 4-5, godina V, juli-oktobar 1963, Tuzla 1963, 69-83. (dalje: D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*).

periodu u Bosni i Hercegovini je otvoreno 40 štamparija, od toga dvije su stare, odnosno iz osmanskog perioda, a 38 je novoosnovanih, između ostalog i u Brčkom.<sup>15</sup>

Kulturni preporod se naročito reflektovao u dijelu osnivanja i djelovanja mnogobrojnih udruženja, koja se generalno mogu podijeliti u dvije grupe, s obzirom na njihove ciljeve, i to: udruženja koja su osnivana i podržavana od strane zvanične austrougarske vlasti i udruženja domicilnog stanovništva. Prva su udruženja osnivana u formi građanskih, bez ikakvih vjerskih ili drugih oznaka, dok su domicilna uglavnom imala vjerski, a u slučajevima pravoslavnog, a kasnije i katoličkog stanovništva, imala i etno-nacionalni predznak (srpka, hrvatska).

Ključna razlika između konfesionalnih i građanskih čitaonica ogleda se u tome što su konfesionalne težile kulturnom uzdizanju, uvezivanju i prosvjećivanju širokih narodnih masa i na taj način su se one borile za kulturu i obrazovanje na širem frontu. Za razliku od njih, građanske čitaonice, podržavane od zvanične vlasti, su bile ograničene na užu krug ljudi, činovnika, odnosno, gradske "elite" koja je djelovanje čitaonica vidjela samo u zadovoljenju svojih ličnih prohtjeva u oblasti kulture. Uostalom, građanske čitaonice su osnivane, ali i podržavane od strane vlasti, iz jednostavnog razloga, da bi na taj način onemogućili okupljanje domicilnog stanovništva u konfesionalne čitaonice, koje je okupaciona vlast vidjela kao direktnu prijetnju postojećem režimu. Stoga su konfesionalne čitaonice odigrale daleko veću ulogu na kulturnom uzdizanju, prosvjećivanju stanovništva, a u konačnici i jačanju vjerskih i nacionalnih osjećaja.

Prva bošnjačka čitaonica u Bosni i Hercegovini osnovana je u Sarajevu 1888. godine, nakon čega je uslijedilo osnivanje čitaonica i po drugim gradovima. Kao što su čitaonice osnivane kod Bošnjaka, tako su pjevačka društva osnivana kod srpskog i hrvatskog stanovništva. Njihovo osnivanje odraz je razvijenosti nacionalne svijesti.<sup>16</sup> Na području Okružne oblasti Donja Tuzla čitaonice su naročito osnivane u Tuzli, Brčkom, Bijeljini, Zvorniku i Gračanici.

Do 1905. godine u Brčkom je prema zvaničnim statističkim izvještajima osnovano ukupno osam udruženja. (Vidi tabelu 3).

15 Đorđe Pejanović, Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529-1951, Sarajevo 1952, 24. (dalje: Đ. Pejanović, *Štamparije*). U austro-ugarskom periodu štamparije su bile zastupljene u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci, Tuzli, Bihaću, Bijeljini, Brčkom, Travniku, Bosanskom Novom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Derventi, Doboju, Livnu, Trebinju, Zenici, Bosanskoj Krupi, Bosanskoj Gradišci.

16 Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo 1930, 36. (dalje: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*).

Redni broj	Naziv udruženja	Godina osnivanja
1.	Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo „Vijenac“	13.11.1896.
2.	Brčanska Muslimanska Kiraethana	21.03.1897.
3.	Ukopno društvo	14.12.1897.
4.	Srpska čitaonica	13.07.1898.
5.	Brčka kasino verein	05.05.1899.
6.	Hrvatsko tamburaško i pjevačko društvo „Hrvat“	02.11.1903.
7.	Freiwilige Feuerwehr	14.07.1905.
8.	Muslimanska čitaonica	09.08.1905.

Tabela 3. *Spisak udruženja osnovanih u Brčkom do 1905. godine.*<sup>17</sup>

Analizom osnovanih udruženja vidljivo je da su najbolje organizovani bili Srbi, koji su do 1905. godine osnovali ukupno tri udruženja, Bošnjaci dva, Hrvati jedno, dok je preostalih udruženja koja su bila građanska, bez vjerskog ili nacionalnog predznaka bilo ukupno tri. Ovaj odnos osnovanih udruženja govori o stepenu razvoja nacionalne svijesti kod srpskog stanovništva, koje je djelovanjem kroz razne oblike društava, radilo na opismenjavanju stanovništva, kulturnom uzdizanju, ali i jačanju nacionalne svijesti.

U narednom periodu dolazi do značajnijeg angažovanja domicilnog stanovništva na planu osnivanja udruženja. Tako se broj osnovanih udruženja do 1912. godine udvostručio. (Vidi tabelu 4).

<sup>17</sup> ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji*, za 1905. godinu. Zanimljivo je primijetiti da se u Statističkim izvještajima Zemaljske vlade za društva, ne spominje pododbor „Prosvjete“ u Brčkom osnovan 1904. godine. Ovo upućuje na zaključak da pomenuti izvještaji ne mogu u potpunosti biti izvor za konstataciju broja i vrste društava, jer su očigledno nepotpuni. Stoga je iste neophodno koristiti primjenjujući komparativni metod, zajedno sa drugim dostupnim historijskim izvorima. Da je „Prosvjeta“ u Brčkom osnovana 1904. godine potvrđuje Zapisnik Prve Skupštine, održane u Brčkom 7. marta 1904. godine, potpisan od strane perovođe, Milana Banjanina (učitelj), te predsjednika Skupštine, Mihajla Jovičića (sveštenik). U potpisu su i izaslanik vlasti i dva člana ovjerivača zapisnika. ABiH, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo Prosvjeta* (dalje: SKPD“P“), dokument broj 732/1904, kutija broj 44.

Redni broj	Naziv udruženja	Godina osnivanja
1.	Islamska kiraethana <sup>18</sup>	19.01.1891.
2.	Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo „Vijenac“ <sup>19</sup>	28.02.1896.
3.	Ukopno društvo	14.12.1897.
4.	Pčelarska podružnica	09.10.1902.
5.	Hrvatsko tamburaško i pjevačko društvo „Hrvat“	02.11.1903.
6.	Dobrovoljno vatrogasno društvo	14.07.1905.
7.	Podružnica hrvatskog društva Napredak	17.02.1906.
8.	Islahijet	22.10.1908. <sup>20</sup>
9.	Magyar Egyesület	03.12.1908.
10.	Hrvatsko sokol	27.07.1910.
11.	Zanatlijsko obrtničko društvo	10.08.1910.
12.	Učiteljsko društvo narodnih osnovnih škola za kotar brčanski	03.09.1910.
13.	Srpski soko	22.10.1911.
14.	Srpska narodna organizacija	09.11.1911.
15.	Pododbor Gajreta	20.12.1911.
16.	Dobrotvorna zadruha Srpkinja	09.06.1912.
17.	Srpska čitaonica – Bijela	19.01.1911.
18.	Srpski soko – Obudovac	20.09.1900.
19.	Muslimanska čitaonica – Orašje	09.05.1905.
20.	Ukopno društvo Orašje	17.01.1908.

Tabela 4. *Popis društava u Brčkom, osnovanih do kraja 1912. godine.*<sup>21</sup>

Analizom broja osnovanih udruženja 1912. godine može se konstatovati da je najveći broj udruženja koja su osnovali Srbi, ukupno šest. Isti je broj udruženja koja nemaju vjerski ili nacionalni predznak, četiri su bošnjačka, hrvatska su tri i jedno mađarsko.

18 Nije utvrđeno da li se pod Islamskom kiraethanom smatra Brčanska Muslimanska kiraethana, koja je po Statističkim izvještajima iz 1905. godine, osnovana 1897. godine. Već ranije je konstatovano da je navedene Statističke izvještaje neophodno koristiti u komparaciji sa drugim izvorima. Međutim, u predmetnom slučaju, u nedostatku drugih izvora, isto se nije moglo komparirati. Što se tiče dosadašnjih naučnih dometa, H. Suljkić u svom istraživanju je naveo da je Kiraethana u Brčkom osnovana 1898. godine, što se opet ne slaže ni sa jednom navedenom godinom po Statističkim izvještajima. Hivzija Suljkić, Muslimanske čitaonice (kiraethane) u Bosni i Hercegovini, *Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njejoj okolini*, sabrani tekstovi, knjiga II, Tuzla 2007, 423-436. (dalje. H. Suljkić, *Muslimanske čitaonice u Bosni i Hercegovini*).

19 Datum osnivanja se ne poklapa u Statističkim izvještajima 1905. i 1910. godine. Moguće da se u jednom slučaju koristio datum kada su Pravila pjevačkog udruženja „Vijenac“ podnesena na odobravanje, a u drugom slučaju, kada je dato odobrenje na Pravila.

20 Vidjeti fusnotu 18.

21 ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji za 1912. godinu*.

U Brčkom je npr. osnovano prosvjetno i potporno društvo "Islahijet" 1907. godine, zaslugom Mujage Mulamehmedovića (gradski načelnik), Ibrahim-age Kučukalića (trgovac) i Vehbi ef. Sikirića (šerijatski sudija).<sup>22</sup>

Kod srpskog stanovništva na području Bosne i Hercegovine osnivana su, između ostalih, pjevačka društva. Takav je slučaj bio i u Brčkom. Đorđe Pejanović navodi da je Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo „Vijenac“ u Brčkom osnovano tek 1906. godine,<sup>23</sup> što nije tačno jer informaciju o njegovom osnivanju nalazimo kod Donjotuzlanskog pjevačkog društva, već s početka 1897. godine. Naime, na redovnoj odborskoj sjednici Donjotuzlanskog pjevačkog društva, od 3. februara 1897. godine predsjednik izvještava odbor "da je dobio štampani dopis od Odbora Srpsko pravoslavnog crkvenog pjevačkog društva Vijenac iz Brčkog da se isto društvo ustanovilo, u kom poziva rodoljube da pripomognu ovo novo osnovano društvo".<sup>24</sup> Komparativnom analizom historijskih izvora pomenutog pjevačkog društva iz Donje Tuzle, te drugih dostupnih historijskih izvora, prvenstveno Statističkih izvještaja Zemaljske vlade, utvrđeno je da je pomenuto pjevačko društvo u Brčkom osnovano 1896. godine.<sup>25</sup>

Inicijativa za otvaranje Srpske čitaonice u Brčkom pokrenuta je 1892. godine od strane Srpske pravoslavne crkveno školske opštine u Brčkom. U molbi upućenoj Kotarskoj oblasti u Brčkom navodi se potreba za osnivanje čitaonice "da pomogne svome narodu, makar koliko može, da se njegov um bogati čitanjem lijepijeh i poučnijeh knjiga, raznijeh povremenijeh listova".<sup>26</sup> Čitaonica u Brčkom zvanično je osnovana tek 1898. godine.<sup>27</sup>

Osim srpskog, i hrvatsko stanovništvo u Brčkom je osnivalo pjevačka društva. Tako je u Brčkom osnovano pjevačko društvo 1903. godine, pod nazivom Hrvatsko tamburaško i pjevačko društvo "Hrvat".<sup>28</sup> Za razliku od muslimanskog i

22 Dr. A. Bukvica, Brčanski "Islahijet" u službi zajednice, *Gajret, Kalendar Gajreta za godinu 1941*, Sarajevo 1940, 322-328. Prema podacima sadržanim u Zvaničnim statističkim izvještajima Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, od 1912. godine, navedeno je da je Islahijet osnovan 22.10.1908. Naime, vjerovatno se radi o tome da je pomenute 1907. godine održana osnivačka skupština, a da je osnivanje zvanično potvrđeno i odobreno 1908. godine. Vidi: ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji* za 1912. godinu.

23 Đ. Pejanović, *Kulturno – prosvetna društva*, 97.

24 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), arhivski fond: *Srpsko prosvjetno društvo „Njeguš“ Tuzla* (dalje: SPD "NJ" T), K- br. 1. *Zapisnik sa Šeste redovne sjednice odbora Srpsko crkvenog pjevačkog društva, održane trećeg februara 1897. godine*. Knjiga zapisnika od 30. novembra 1893. do 11. oktobra 1898. godine.

25 Uvidom u Statističke izvještaje Zemaljske vlade potvrđeno je da je pomenuto pjevačko društvo u Brčkom osnovano 28. februara 1896. godine, kada su potvrđena Pravila istog. ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji* za 1905. godinu.

26 *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Redaktor Risto Besarović, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), Sarajevo 1968, 35, 36. Pomenuti dopis je datiran 30. aprila 1892. godine. U dopisu je navedeno da je čitaonica u Brčkom osnovana ranije, ali da je ugašena zbog nedostatka materijalnih sredstava.

27 Čitaonica je osnovana 13. jula 1898. godine. ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji*, za društva osnovana do 31. 12. 1905. godine.

28 Navedena Pravila odobrena su od strane nadležnih vlasti 2. novembra 1903. godine, aktom br. 161264. ABiH, ZVS, K- br. 54, ss. 18-269. Predsjednik je bio Aleksa Cvjetić, podpredsjednik Anto

pravoslavnog stanovništva, katolici nisu bili naročito aktivni po pitanju osnivanja i kulturnog rada u okviru čitaonica.

## Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Brčkom

Jačanjem vjerskih i nacionalnih osjećaja, na nivou cijele Bosne i Hercegovine, vremenom dolazi do uvezivanja domicilnog stanovništva kroz udruženja, na vjerskoj osnovi. Stoga se osnivaju kulturno-prosvjetna društva, i to: srpska „Prosvjeta“ 1902. godine, zatim bošnjački „Gajret“ 1903. godine i hrvatski „Napredak“ 1904. godine.

Pododbora “Prosvjete” na prostoru Okružne oblasti Donja Tuzla nije bilo do 1904. godine, kada su isti osnovani u Brčkom, Bijeljini i Tuzli.<sup>29</sup> Na osnovu fragmentarno sačuvanih historijskih izvora pojedinih pododbora na prostoru Okružne oblasti Donja Tuzla, vidljivo je da su pomenuti odbori i pored najveće želje i zalaganja za uspjehom, nailazili na mnogobrojne probleme, koji su u značajnoj mjeri otežavali njihov rad. To se prije svega odnosi na činjenicu da se rad i djelovanje pododbora svodilo na angažovanje i rad pojedinaca. Širi slojevi stanovništva teže su se uključivali u realizaciju zacrtanih ciljeva. Usljed toga, broj članova za osnivanje pododbora je smanjen na 50, kako bi se osnovala što veća i brojnija mreža i na taj način sistematičnije djelovalo na što širem prostoru.

Postupajući po osnovu izmjena Statuta, po kojima se pododbori mogu birati i u mjestima gdje ima najmanje 50 članova, u Brčkom je održana Prva Skupština članova društva “Prosvjeta” 7. marta 1904. godine. Sazivač Skupštine bio je Ljubomir Mirković, povjerenik “Prosvjete” za Brčko, koji je prisutnima saopštio da je broj prisutnih članova 52.<sup>30</sup> Na pomenutoj Skupštini izabrano je i novo rukovodstvo pododbora “Prosvjete” u Brčkom na čijem je čelu, kao predsjednik pododbora izabran dr. Ljubomir Mirković, za sekretara Stevan Popović (sveštenik), za blagajnika Vlad. (Vladimir, op. a) Kovačević, za prvog revizora Jevto Kostić, a za dugog revizora Đorđo Prnjatović.<sup>31</sup>

Komljenović, tajnik Nikola Vlašić, blagajnik Marijan Ilišević, knjižničar Gjuro Hoffman, a odbornici su bili: Lovro Angjić, Franjo Bilčević, Franjo Brozović, Ivan Dasović, A. Drnić i L. Kreneis. *Napredak, Hrvatski narodni kalendar za godinu 1907*, Godina prva, Izdao Napredak – Društvo za potpomaganje naučnika i gjaka Hrvata – katolika za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, Tiskara Vogler i drugovi, Sarajevo 1907, 126. (dalje: *Napredak kalendar za 1907*).

29 Božidar Madžar, *Prosvjeta, srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2001, 96. (dalje: B. Madžar, *Prosvjeta*). Zanimljivo je primijetiti da se u Statističkim izvještajima Zemaljske vlade za društva, ne spominje pododbor u Brčkom, za 1904. godinu, ali je na osnovu istraženih historijskih izvora utvrđeno da je pododbor postojao i djelovao u navedenom periodu. Ovo upućuje na zaključak da pomenuti izvještaji ne mogu u potpunosti biti izvor za istraživanje društava, jer su očigledno nepotpuni. Stoga je iste neophodno koristiti primjenjujući komparativni metod, zajedno sa drugim dostupnim historijskim izvorima.

30 Zapisnik Prve Skupštine, održane u Brčkom 7. marta 1904. godine, potpisan od strane perovođe, Milana Banjanina (učitelj), te predsjednika Skupštine, Mihajla Jovičića (sveštenik). U potpisu su i izaslanik vlasti i dva člana ovjerivača zapisnika. ABIH, arhivski fond, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo Prosvjeta* (dalje: SKPD“P“), dokument broj 732/1904, kutija broj 44.

31 ABIH, SKPD“P“, *pododbor Brčko*, br. dok. 732/1904, K- br. 44.

Od samog osnivanja, pododbor u Brčkom je aktivno učestvovao u realizaciji programskih ciljeva, ali i radu Glavnog odbora u Sarajevu. Tako 1905. godine pododbor u Brčkom upućuje oštru rezoluciju Glavnom odboru u Sarajevu, po pitanju štampanja Kalendara "Prosvjeta" čiji je prvi broj štampan 1905. godine. Član pododbora Kovačević, "u ime svoje i u ime većine svojih članova "Prosvjetinih" u Brčkom predlaže da se iz sjednice pododboarske pošalje C. O. (Centralnom odboru, op. a) protest ušljed i po spoljašnjoj i unutrašnjoj slaboj vrijednosti kalendara "Prosvjeta" za god. 1905".<sup>32</sup> Kritike pododbora u Brčkom, ali i nekih drugih pododbora, imale su rezultate, bar po pitanju urednika, ali i cijene Kalendara.<sup>33</sup>

Rad pododbora, kao i svih drugih kulturno-prosvjetnih ustanova i dalje se bazirao na zalaganju i entuzijazmu pojedinaca, koji su i nosili najveće breme realizacije određenih aktivnosti. Tako kod pododbora "Prosvjete" u Brčkom već 1907. godine nailazimo na teško stanje u njegovom djelovanju, koji je doveden do stepena gašenja. Naime, poslije smrti predsjednika pododbora, doktora Ljubomira Mirkovića, prema izvještaju perovođe, djelovanje pododbora je u potpunosti stalo. "Iza smrti predsjednika ovd. (ovdašnjeg, op. a), "Prosvjete" dr. Ljubomira Mirkovića, nastupile su izborom mjesnog paroha takve žalosne društvene prilike da se je ukočio svaki rad u srpskim ustanovama, pa se je i sami pododbor rasuo".<sup>34</sup> Iz navedenog primjera je vidljivo u kolikoj mjeri je uspjeh i rezultat zavisio od pojedinaca.

Rezultati na kulturno-prosvjetnom polju zavisili su umnogome od pojedinaca, a njih nije bilo naročito puno. Tako je jedna osoba bila istovremeno angažovana u više kulturnih, pjevačkih ili drugih društava. Na taj način je postojala određena kritična masa članova za osnivanje, ali je po pitanju aktivnosti i djelovanja istih dolazilo do poteškoća, jer jedna osoba realno nije mogla odgovoriti na više zadataka istovremeno. Nije rijedak slučaj da istu osobu nalazimo u "Prosvjeti", nekom pjevačkom društvu, čitaonici, tako da u tom smislu broj članova ne odražava stvarno stanje, jer se iste osobe nalaze u više udruženja.

Gašenjem pododbora "Prosvjete" u Brčkom narednih godina nije bilo naročitih aktivnosti. Raspadom pododbora ponovno se moralo krenuti od početka.

32 Zapisnik sa druge sjednice Pododbora u Brčkom održane 2. januara 1905. godine. ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 850/1905, K- br. 44. Pododbor je donio jednoglasno Rezoluciju, koja je upućena Glavnom odboru Prosvjete u Sarajevo, po pitanju naznačenih propusta prilikom uređivanja kalendara, štamparskih grešaka. U rezoluciji je navedeno da je, između ostalog i cijena kalendara velika, te da je u kalendaru veću pažnju trebalo posvetiti ljudima zaslužnih za rad "Prosvjete". Na kraju Rezolucije se zaključuje "Držimo da bi za urednika trebalo naći sposobnijega čovjeka, sa sjedištem u Sarajevu radi cenzure i tačnijeg nadgledanja rada u štampariji".

33 Prvi Kalendar "Prosvjeta" za 1905. godinu uredio je književnik Svetozar Ćorović, koji je nakon toga zamijenjen, te je urednik Kalendara za 1906. godinu bio je Šćepan Grđić, sekretar društva. Takođe je i cijena Kalendara snižena sa jedne krune na 50 helera. Vidi: B. Madžar, *Prosvjeta*, 130.

34 Dopis kojim Vladimir Kovačević, perovođa pododbora, obavještava Glavni odbor "Prosvjete" u Sarajevu o prilikama u Brčkom, te preporučuje "da se za povjerenika do boljih vremena imenuje direktor "Srpske trgovinske banke" Vojislav Kolaković". ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, K- br. 44, godina 1906, spis je datiran osmog januara 1906. godine.

U tom smislu povjerenik "Prosvjete" iz Brčkog, obavještava Glavni odbor u Sarajevu "o svom radu za Prosvjetu nijesam vam javljao, jer vam nisam imao išta javiti".<sup>35</sup> On dalje obavještava da se stanje po pitanju članova i pomagača poboljšava, odnosno da ih ima 74. "Gledaću da se uskoro osnuje pododbor".<sup>36</sup>

Dakle, raspuštanjem pododbora u Brčkom, nisu prestale aktivnosti "Prosvjete" na tom području. Dalji rad na terenu bio je u nadležnosti povjerenika, koga je imenovao Glavni odbor, a čiji je zadatak bio širenje ideja i ciljeva "Prosvjete", skupljanje članarine, itd. Analizirajući dostupne historijske izvore, vidljivo je da je u tom pogledu u Brčkom, nakon ukidanja pododbora, bilo aktivnosti na sakupljanju članarina. Tako povjerenik "Prosvjete", javlja Glavnom odboru u Sarajevu, 5. novembra 1909. godine, o akciji prikupljanja priloga za "Prosvjetu", što od dobrovoljnih priloga, tako i od ulaznica sa zabave, koja je održana 13/26. septembra 1909. godine.<sup>37</sup>

Aktivnosti je bilo i na polju prosvjećivanja stanovništva. Tako nailazimo na inicijativu održavanja kurseva opismenjavanja stanovništva u selu Vučilovcu, koje je udaljeno osam kilometara od Lončara. Predsjednik pododbora „Prosvjete“ u Brčkom, javlja Glavnom odboru, da je već upisano 46 zainteresovanih.<sup>38</sup>

Osim „Prosvjete“ u Brčkom se osniva i bošnjačko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“, odnosno povjerenstvo. Za prvog povjerenika "Gajreta" u Brčkom imenovan je Mehmed-aga Kučukalić, trgovac, 27. marta 1903. godine. Ubrzo ga je zamijenio Mehmedalija Edhemović, trgovac, koji je izabran za povjerenika 12. septembra 1903. godine. On je ostao na dužnosti do 20. oktobra 1904. godine, kada ga je naslijedio Omer ef. Mehić, učitelj.<sup>39</sup> Djelovanje povjereništva "Gajreta" u

35 ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 1593/1909, K- br. 44, dopis je datiran petog novembra 1909. godine.

36 ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 1593/1909, K- br. 44. Usljed nedostatka validnih historijskih izvora nismo mogli sa sigurnošću utvrditi datum ponovnog osnivanja pododbora "Prosvjete" u Brčkom, ali se može konstatovati da je isti osnovan krajem 1909. godine ili na samom početku 1910. godine, jer zapisnik o samom osnivanju nije sačuvan. Međutim, u dopisu Glavnog odbora iz Sarajeva upućenog povjereniku "Prosvjete" za Brčko, Babiću, govori se o potrebi što skorijeg osnivanja pododbora u Brčkom. "Molimo vas da svakako nastojite da se u Brčkom obnovi pododbor (...)". ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 1593/1909, K- br. 44. Dopis je zaveden pod brojem 1593, ali tačan datum nije se mogao utvrditi budući da je nečitko ispisan. Pomenutim dopisom je ustvari odgovoreno na dopis povjerenika iz Brčkog, koji je upućen petog novembra 1909. godine. Stoga se može zaključiti da je pododbor osnovan ponovno u decembru 1909. ili u januaru 1910. godine. S druge strane, već 16/29. januara 1910. godine, dopis Glavnom odboru u Sarajevu upućen je od strane pododbora u Brčkom, iz čega se može konstatovati da je isti osnovan prije navedenog datuma. ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 2307/1910, K- br. 44. Dokument je datiran 16/23. januara 1910. godine.

37 ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 1593/1909, K- br. 44. U prilogu pomenutog spisa nalaze se i spiskovi ljudi koji su priložili za "Prosvjetu". Ukupno je prikupljeno 285 kruna, od čega na dobrovoljne priloge otpada 158 kruna, a ostatak od 127 kruna se odnosi na ulaznice od pomenute zabave.

38 ABiH, SKPD"P", *pododbor Brčko*, br. dok. 1966/1910, K- br. 44. Dokument je datiran 25. oktobra 1910. godine.

39 *Kalendar Gajret (od 25. februara 1906. do 13. februara 1907)*, Godina I, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1906, 37. (dalje: *Kalendar Gajret, 1906-1907*).

Brčkom u početnom periodu je imalo izuzetne rezultate, što se može pratiti i po iznosu sredstava prikupljenih za “Gajret”. Naime, od osnivanja povjereništva, pa do sredine 1905. godine, povjereništvo u Brčkom je prikupilo čak 3.144,50 kruna, što je gotovo trostruko veći iznos, od onog koji je prikupljen u Donjoj Tuzli.<sup>40</sup> Međutim, već naredne godine, znatno je manje prikupljenih sredstava u Brčkom. Na taj način je uslijedilo znatno opadanje, ne samo u prikupljenim sredstvima, nego i u realizaciji same ideje “Gajreta”. Tako je od sredine 1905. do sredine 1906. godine, u Brčkom prikupljeno gotovo šest puta manje sredstava.<sup>41</sup> Naravno, radi se i o manjem vremenskom periodu, ali izrazito mali procenat prikupljenih sredstava nije bio samo posljedica manjeg vremenskog perioda, koji je obuhvaćen navedenom analizom.

Ukoliko posmatramo sveukupno djelovanje “Gajreta” u Okružne oblasti Donja Tuzla, možemo konstatovati da je ono imalo dobre rezultate u većini kotara, što se vidi i na osnovu prikupljenih sredstava za “Gajret”. Tako je u periodu od osnivanja “Gajreta” 1903. godine, do sredine 1905. na području Okružne oblasti Donja Tuzla prikupljeno oko 20% ukupnih sredstava “Gajreta”, za navedeni vremenski period. Najveći iznos sredstava na području Okružne oblasti Donja Tuzla prikupljen je upravo u Brčkom.<sup>42</sup>

Na prostoru Okružne oblasti Donja Tuzla, osnivanje pododbora „Gajreta“ uslijedilo je znatno kasnije. Naime, tek 1911. godine uslijedilo je osnivanje pododbora “Gajreta” u Tuzli, Gračanici i Vlasenici.<sup>43</sup> Godinu dana kasnije uslijedilo je osnivanje pododbora i u Brčkom.<sup>44</sup>

Na prostoru Brčkog, u austrougarskom periodu, osnovana je i podružnica hrvatskog kulturnog društva „Napredak“. Podružnica “Napretka” osnovana je 1906. godine u Brčkom<sup>45</sup>. Rad podružnica imao je za cilj širenje ideje “Napretka”, kroz realizaciju mnogobrojnih dobrotvornih zabava, prikupljanje priloga, na koji način se radilo na kulturno-prosvjetnom uzdizanju, ali i nacionalnom sazrijevanju

40 *Kalendar Gajret (od 14. februara 1907. do 3. februara 1908)*, Godina II, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1907, 156. (dalje: *Kalendar Gajret, 1907-1908*).

41 *Kalendar Gajret, 1906-1907*, 38.

42 *Kalendar Gajret, 1906-1907*, 64. Ukupna sredstva “Gajreta” za navedeni vremenski period iznosila su 47.027,98 kruna, a na području Okružne oblasti Donja Tuzla prikupljeno je ukupno 8.714,91 kruna, odnosno 18,53%. Analizirajući prikupljena sredstva po povjereništva, evidentno je da su najveća sredstva prikupljena u Brčkom (3.144,50 kruna), u odnosu na Tuzlu u kojoj je prikupljeno ukupno 1.132,30 kruna. To na posredan način govori i o brojnosti povjereništva, kao i aktivnostima povjerenika. Znatna sredstva prikupilo je i povjereništvo u Bijeljini (1.555 kruna), dok su u povjereništva u Gračanici, Gradačcu, Kladnju, Maglaju, Srebrenici, Zvorniku prikupljena znatno manja sredstva. Cjelokupni prihod povjereništva u Vlasenici u navedenom periodu iznosio je svega jednu krunu i 20 helera.

43 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvjetna društva, 95-99.* i ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji za 1912. godinu.*

44 Zvanično, Pravila Gajretovog pododbora u Brčkom, odobrena su 24. januara 1912. godine. ABiH, ZVS, br. dok. 13396/I.B. od 9. januara 1912, K- br. 54, Š 18-278.

45 Osnivateljska glavna skupština podružnice hrvatskog društva „Napredak“, održana je 6. januara 1906. godine, a za prvog predsjednika je izabran Ivan Dasović. ABiH, ZVS, br. dok. 136743/1907, K- br. 31, Š 19-142/29. Zvaničan datum osnivanja podružnice jeste 17. februar 1906. godine.

katoličkog stanovništva. Tako, *Sarajevski list* iz 1910. godine prenosi jednu od dobrotvornih zabava, koja je organizovana u Brčkom. “Gospojinska i muška podružnica hrvatskog društva “Napredak” u Brčkom priređuje u subotu 25. o, u prostorijama Grand hotela Posavina, sjajnu dobrotvornu zabavu, s koncertom, dućanima, lulom sreće, nagradom ljepote i igrankom uz sudjelovanje vojne muzike c. i kr. Pješačke pukovnije iz Broda”.<sup>46</sup> Nakon toga nastaje ponovno vremenski vakum u osnivanju podružnica.<sup>47</sup>

## Zaključak

U austrougarskom periodu u Brčkom je evidentna promjena vjersko-etničke strukture stanovništva uzrokovana migracijskim procesima, što useljavanjem, prevashodno katoličkog, tako i iseljavanjem muslimanskog stanovništva. Migracijski procesi u Brčkom imali su velikog uticaja na kulturne sadržaje i prilike u Brčkom. Prevashodno su se useljenički, imigracijski tokovi reflektovali na kulturne prilike u Brčkom. Naime, doseljavanjem vojnog, civilnog, radničkog i drugog stanovništva u Brčko, primjetan je uticaj na sadržajnost i forme kulturnih sadržaja, koje sa sobom donosi doseljeno stanovništvo. S druge strane, zvanična vlast nastoji da doseljenom stanovništvu obezbijedi kulturni milje, kako bi se isti vezali za datu sredinu, odnosno, kako bi mogli zadovoljiti svoje potrebe u oblasti kulturnog uzdizanja. Osim toga, mnogobrojni drugi kulturni sadržaji, kao što su pozorišne predstave, plesne igre, „čarobne igre“, koncerti i slično, također su uticali na sveukupnu kulturnu ponudu i bogatstvo kulturnih sadržaja u Brčkom u austrougarskom periodu.

Osnivaju se i razna udruženja koja okupljaju doseljeno stanovništvo, ali i dio domicilnog stanovništva Brčkog, kako bi na taj način onemogućili organizovanje domicilnog stanovništva na vjerskoj, odnosno nacionalnoj osnovi.

Sve navedene aktivnosti uslovile su sa druge strane organizovanje domicilnog stanovništva, kroz udruženja, a u cilju kulturnog djelovanja, iako se zvanična okupatorska vlast trudila da to onemogući. Na taj način je i domicilno stanovništvo u okviru društava radilo na realizaciji određenih kulturnih sadržaja, koji su osim kulturnog uzdizanja uticali na prosvjećivanje stanovništva, ali i na razvijanje i jačanje vjerskih i nacionalnih osjećaja i identiteta. Sve navedeno je uticalo na kanalisiranje nekih novih tokova, od kada se kultura koristi ne samo za kulturne, prosvjetne, nego i političke svrhe. Na osnovu istog se može zaključiti da su migracije svakako uticale na kulturne prilike Brčkog, te da je kulturno djelovanje uzročno-posljedičnim vezama dalje uticalo na prosvjetne, društvene i političke tokove u Brčkom u austrougarskom periodu.

<sup>46</sup> Vijesti iz Pokrajine, *Sarajevski list*, broj 2, godina XXXIV, utorak, 3. januar 1911, utorak, 21. decembar 1910, 3.

<sup>47</sup> U 1907. godini (do početka oktobra) na području Okruga Tuzla osnovano je tek nekoliko novih povjereništava i to: Bijeljina, Gračanica i Brčko, koje se odnosi na naseljeno mjesto Ulice. *Napredak kalendar za 1908*, 166-170.

## Summary

In the Austro-Hungarian period in Brčko, there was an evident change in the religious-ethnic structure of the population, caused by migration processes, both by immigration, primarily Catholic, and emigration of the Muslim population. Migration processes in Brčko had a great impact on cultural content and opportunities in Brčko. Immigration flows, most of all, reflected on cultural opportunities in Brčko. Namely, with the migration of military, civilian, workers and other population in Brčko, there was a noticeable influence on the content and forms of cultural content, which the displaced population brings with them. On the other hand, the official government seeks to provide the immigrant population with cultural milieu, so that they can relate to the given milieu, that is, so that they can meet their needs in the field of cultural uplift. In addition, numerous other cultural content, such as theater, dance, games, concerts and the like, also influenced the overall cultural offer and richness of cultural content in Brčko during the Austro-Hungarian period.

Various associations are also being formed, which bring together the immigrant population, as well as part of the Brčko domicile population, in order to prevent the domicile organization on a religious or national basis.

All these activities, on the other hand, led to the organization of the indigenous population, through associations, with the aim of cultural action, although the official occupying power sought to prevent this. In this way, the indigenous population within the societies worked on the realization of certain cultural contents, which, in addition to cultural uplift, influenced the enlightenment of the population, but also the development and strengthening of religious and national feelings and identities. All of the above has influenced the channeling of some new streams, ever since culture has been used not only for cultural, educational, but also political purposes. On the basis of the same, it can be concluded that migrations certainly influenced the cultural circumstances of Brčko, and that cultural action through cause and effect links further influenced the educational, social and political trends in Brčko during the Austro-Hungarian period.

**Đuro TANKOSIĆ**

*Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine*

E-mail: djurotankosic@gmail.com

UDK:94:323.1:054(497.6 Brčko)''405''

323.1:054(497.6 Brčko)''405''

## **CINCARI (ARMANI) I KARAVLASI NA PODRUČJU BRČKOG**

**Apstrakt:** *Kao i kod mnogih drugih istorijskih tema i fenomena, bavljenje etničkim grupama Vlasi, Cincari i Karavlasi nije jednostavno, što radi nepoznanica, koje su možda trajne, tako i zbog različitih teorija i teza istoričara. I ovdje je istorijska nauka podložna manipulacijama, dokazivanju etnogeneze ovih grupa prema potrebama nacionalne istorije kojoj konkretni autor pripada ili iz vlastitog ubjeđenja. Izučavanje otežava nedovoljno pisanih tragova, jer su kasno razvili pismo, kao i nepostojanje državne organizacije u istoriji ovih etničkih grupa.*

**Ključne riječi:** *Balkansko poluostrvo, Vlasi, Aromani, Cincari (Armani), Karavlasi, Bosna, Brčko, identitet.*

## **CINCARS (ARMANS) AND CARAWLACHS IN THE BRCKO**

**Abstract:** *As with many other historical topics and phenomena, dealing with ethnic groups: Vlachs, Cincars, and Karavlasi is not easy, because of different unknowns, which may be permanent, and because of the different theories and theses of historians. Here too, historical science is subject to manipulation, to the proof of the ethnogenesis of these groups according to the needs of national history to which the particular author belongs, or from his own conviction. The study is made more difficult by the insufficiency of the written clues, because they have developed the letter late, as well as the lack of state forms in the history of these ethnic groups.*

**Key words:** *Balkan Peninsula, Wlachs, Aromanians, Cincars(Armani), Karawlachs, Bosnia, Brcko, identity.*

### **Porijeklo i kratki istorijat Vlaha i Cincara (Armana)**

Nije lako dati pouzdan odgovor na pitanje ko su Cincari. Njihova etnogeneza kao i kod većine starih naroda, maglovita je s jedne, a s druge strane, podložna različitim tumačenjima istoričara, zavisno iz koje su države. Dodatno

se komplikuje kada se u obzir uzme vlaška komponenta. Nije sporno da se radi o različitim grupama romaniziranih balkanskih starosjedilaca. U odgovorima ko su bile te grupe, različite su tvrdnje. Ne spori se ilirsko i tračansko porijeklo. U dodatnim varijacijama u igri su još antički Makedonci, Vizantijski Romeji, ostaci Rimljana, romanizirani Grci, Dačani, Pelazgi, Kelti... Rumunski historičari, kao i Rumun Teodor Filipescu, austrougarski službenik u Sarajevu početkom XX vijeka, iznose teze o rumunskom porijeklu Vlaha (Cincara). Glavni argument je sličnost jezika, koji pripada neoromanskim jezicima. Na tim osnovama, rumunska država je iskazivala brigu za Cincare i druge Vlahe širom Balkana, od nastanka Rumunije do danas, podrškom u osnivanju škola (naročito u Sjevernoj Makedoniji), te stipendiranjem mladih Vlaha u školama Rumunije. Ukratko Rumunija ih smatra svojom dijasporom. Kad se ostvari uvid u radove niza naučnika, (njemački, austrijski, mađarski), pri čemu treba istaći njemačkog lingvistu Gustava Vajganda, rumunski pristup ne djeluje ubjedljivo. Po nekima od njih je obrnuto, Rumuni vuku porijeklo od Vlaha. Grčki historičari naglašavaju porijeklo Vlaha, odnosno Cincara od grčkih ili polugrčkih plemena, koja su bila pod snažnim uticajem grčke kulture,



Prilog 1. Pravci kretanja vlaških transhumantnih stočara.  
(Preuzeto: <https://en.wikipedia.org/wiki/Vlachs>).

koji su primarno naseljeni na planinskom lancu Pind (Epir i Tesalija) i Egejskoj Makedoniji u Grčkoj, albanskom dijelu Epira, tromeđi Grčke, Albanije i Sjeverne Makedonije, a poslije nekoliko egzodusa iz ovih krajeva naselili su se širom Sjeverne Makedonije i dalje po Balkanu i Habsburškom carstvu. Po tim historičarima, osmostoljetnim uticajem Rima

na ove etničke grupe, duž i preko Jirečekove jezičke linije, stvoren je njihov neoromanski jezik.

Vlasi, ako pod tim imenom podrazumjevamo i Cincare (s čime se oni ne slažu, a i mnogi drugi), izloženi su pritiscima ovih zemalja, koje im ne priznaju

vlastiti kulturni i etnički identitet, ili to nevoljko čine. Srpski historičari polaze uglavnom od vlaških prava, po kojim su poromanjeni starosjedioci Balkana, Vlasi, dobili pravo na transhumantno stočarstvo (polunomadsko seljenje sa zimskih na ljetne ispaše na katune na visokim planinama) i specifičan pravni i poreski režim, sa klansko-plemenskom organizacijom.

Vlaška prava potvrdio je i car Dušan, kasnije Osmanlije, a i Habsbuška monarhija 1630. godine, u okviru Statuta Valachorum, koji je obuhvatio i Slovene, odnosno Srbe i Vlahe, koji su u Hrvatskoj zvani Morovlasi, Morlaci, Nigri Latini – što sve skupa označava Crne Vlahe, zbog crnomanjaste puti. Danas ih ima u Istri pod nazivom Ćići. Američki historičar Pol Robert Magoči (Paul Robert Magocsi) tvrdi da im je ova prava prvi put dala Ugarska u 13-om vijeku, a tada su već bili slovenizirani. Mora biti da im je takva prava davala i Vizantija.

Izraz Vlah potiče od Germana. Oni su tako nazivali balkanske stanovnike Rimskog carstva. Naziv je preuzela Vizantija, Osmansko carstvo i Sloveni. Vlasi sebe nazivaju Armani, Romani, Rumani, drugi im daju desetine raznih lokalnih naziva, često u pogrdom smislu, a internacionalno ih zovu Vlasi ili Aromani.

Izgleda da su se njihova pomjeranja odvijala u više navrata, nekad na jug, nekad na sjever centralnog Balkana, a i na zapad u Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku. Prvo potiskivanje prema jugu vjerovatno se desilo u prvom snažnom naletu Slovena prema Solunskom zalivu i Epiru. Proces seljenja prema planinama Bosne i Hrvatske odvijao se u dva navrata. U prvom pod pritiskom doseljenih Slovena, domicilni Vlasi povlačili su se prema visokim planinama na jugu i romanskim gradovima na Jadranskoj obali, a u drugom talasu Morlaci su došli uz Osmanlije, služeći u njihovoj vojsci kao logistika, prije svega za obavljanje transporta, a i u trupi kao akindžije (laki konjanici), martolosi (hrišćanske paravojne formacije, koje su često bile i u policijskoj ulozi) i vojnuci (paravojne pomoćne formacije, sačinjene od hrišćanskog lokalnog stanovništva), krećući se prema dalmatinskim gradovima i dalmatinskom zaleđu. (Posebno ćemo govoriti o migracijama Cincara, koje nauka smatra vlaškim ogrankom).

Morlake i drugo stanovništvo (Slovene i Arbanase) Osmanlije su doselile iz Crne Gore i istočne Hercegovine na granična područja prema Habsburškoj monarhiji i Mletačkoj republici, jer su poslije osvajanja ostala pusta radi čuvanja granice, održanja stočarstva i obrade zemlje.<sup>1</sup> Kasnije će se na ovom području u okviru Habsburške monarhije formirati teritorija sa posebnim pravima nazvana vojnom granicom, a zatim posebnom organizacionom jedinicom pod imenom Vojna krajina, koja se prostirala od Jadrana do Karpata. Tako su Vlasi, doseljeni Srbi i domicilni Hrvati čuvali granice za račun tri države (Mletačke republike, Habsburške monarhije i Osmanske carevine). Hristijanizovani kao pravoslavci i katolici, a takođe i islamizirani, ostaci vlaških plemena u Bosni mogli su se identifikovati do početka 20-og vijeka. O njima svjedoče i brojni toponimi širom

<sup>1</sup> Poznato je da je majevačko područje (i u dijelu koji pripada Brčkom) za vrijeme Osmanlija značajno naseljeno stanovništvom iz Crne Gore (Polimlje) i istočne Hercegovine, među kojim je bilo i dosta Vlaha.

Balkana, npr. Stari Vlah, Romanija, dva vrha na Bjelašnici se zovu Mala i Velika Vlahinja, planina Cincar i drugi. U Hrvatskoj, kao i u Bosni, Vlasi su se postepeno asimilovali. Prije vjerske, bili su izloženi jezičkoj asimilaciji, a neko vrijeme su bili bilingvalni, koristeći grčki, albanski i slovenske jezike. U skladu sa religijama koje su primili, utopili su se u tri naroda, u procesu nacionalne emancipacije Srba, Hrvata i Bošnjaka. Proces asimilacije Vlaha, poslužio je u novije vrijeme, dijelu hrvatskih historičara, da porijeklo Srba u Hrvatskoj objasne isključivo srbizacijom Vlaha.

Njeguju razne rituale i običaje (magijskog karaktera), posebno u vezi sa sahranjivanjem i mrtvima.<sup>2</sup> Jugoslovenska historiografija nedovoljno se bavila istraživanja o Vlasima i Cincarima kao njihovom ogranku, a slično je bilo i u ostalim zemljama naseljenim Vlasima. U posljednje dvije decenije u Hrvatskoj i Srbiji ima ozbiljnijih pomaka.

U zemljama gdje ih još ima u značajnijem broju, odnosno gdje nisu u potpunosti asimilovani, prije svega u Grčkoj, Sjevernoj Makedoniji, Bugarskoj, Srbiji i Albaniji, Hrvatskoj i Mađarskoj Vlasi su u različitom položaju, manje više nepovoljnom. Grčka i Rumunija ih svojataju i ne mogu se izjasniti kao Vlasi (Aromani, kako za sebe kažu), u Bugarskoj nemaju posebna prava, u Albaniji se ista nakon pada komunizma simbolično pojavljuju. U Srbiji, gdje se mnogi Vlasi osjećaju i izjašnjavaju kao Srbi, priznati su kao nacionalna manjina, a obim prava počinje se povećavati preko Nacionalnog savjeta Vlaha, rade na kodifikaciji vlašskog jezika sa dva dijalekta, u školama je otvoreno desetak odjeljenja na vlaškom jeziku. U Makedoniji imaju sličan status. Imaju mjesto u medijima, škole u kojima se fakultativno uči njihov maternji jezik, a priznati su kao nacionalna manjina pod imenom Vlasi, iako se najviše radi o cincarskoj (armanskoj) grani. Broj Vlaha po zemljama Balkana navodim nevoljko. Podaci su iz vlaških izvora i svakako su pretjerani: Bugarska 86 hiljada, Srbija 200 hiljada (po popisu 2011. - 35.300), Sjeverna Makedonija 186 hiljada, Albanija 200 hiljada (po procjeni Stefani Švandner (*Stephanie Scwhandner Sievers*, socijalnog antropologa), Grčka 1.600.000.<sup>3</sup>

## Cincari (Armani)

Cincari sebe zovu Armani (Arm'ni, Armanji) što za njih znači Rimljani. Poznato je da su Vizantijci, koji su dugo vladali područjima u kojima su živjeli Cincari, sebe zvali Romeji, odnosno Rimljani. Stanovnici balkanskih zemalja zovu ih različito, a u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zovu ih Cincari. Napotpuniji privredni i kulturni razvoj, svojevremeno su doživjeli na području sjeverne Grčke i južne Albanije. Centar im je bio u Moskopolju, u blizini albanskog grada Korča.

2 Paun Es Durlić, *Kult mrtvih kao osnova za određivanje religije Vlaha*, 232-240. ([http://www.paundurlic.com/radovi/religija\\_vlaha.html](http://www.paundurlic.com/radovi/religija_vlaha.html)).

3 Miroslav Ružica, *Balkanski Vlasi/Aromani/Cincari*, 1024. (<https://www.paundurlic.com/pdf/Miroslav%20...ica%20-%20Vlasi-drugacije%20citanje.pdf>).

Sva mjesta bila su uglavnom na visokim planinama, pa se naprimjer, Moskopolje nalazilo na oko 1.200 metara nadmorske visine. Razlozi za to su, manja izloženost pritiscima raznih vlasti pod kojima su bili, a posebno pod osmanlijskom, kao i bavljenje stočarstvom značajnog dijela ove populacije. Realno je zaključiti da ih je provala Slovena pomjerila sa sjevernijih područja u te predjele, jer njihov jezik,<sup>4</sup> jedan od najstarijih romanskih jezika, svjedoči da su prešli Jirečkovu liniju koja dijeli uticaje latinskog i grčkog jezika. Jirečkova linija prolazi sredinom Albanije, ide dalje granicom Sjeverne Makedonije i Srbije i nastavlja sredinom Bugarske.

Neki autori tvrde da je Cincare ovo područje zanimalo zbog blizine rimskog puta Via Egnatia, koji je povezivao Drač preko Sjeverne Makedonije i Grčke sa tadašnjim Vizantionom, tj. Carigradom, jer su živjeli od čuvanja puta.

Moskopolje je po mnogo čemu interesantan grad. Bio je centar trgovine iz kojeg se trgovalo sa dijelovima današnje Albanije i Epirom, a preko Bosne sa Mlecima i Austrijom.<sup>5</sup> Vrhunac razvoja bio je u drugoj polovini 17-og i prvoj



Prilog 2. Jirečkovina linija koja dijeli uticaje latinskog i grčkog jezika.

polovini 18-og vijeka. Neki tvrde da je po broju stanovnika bio drugi grad u Osmanskom carstvu, mada se navodi različit broj u rasponu od 50 do 80 hiljada stanovnika. Bio je naseljen isključivo Cincarima, ali je u njemu razvijana grčka kultura i grčka nacionalna ideja (grčka škola, sjedište beratskog episkopa, bogoslužnje uglavnom na grčkom). Oko 1730. godine imalo je štampariju u kojoj su štampane bogoslužbene knjige na grčkom i cincarskom, cincarska gramatika i četvororojezični rječnik (cincarsko-grčko-albansko-bugarski), koji je imao svoju praktičnu primjenu kod trgovaca i kirajdzija. Kuće su bile od rezanog kamena, ulice popločane, sa javnim česmama. Predanje govori o 72 crkve, što je vjerovatno pretjerano. Iz Moskopolja je porijeklom porodica Sina, koja je vezana i za Sarajevo.

4 Jezik Cincara se zove *limba armeniasca*, a 1813. godine, štampana je prva gramatika u Beču, autor Mihai Bojadži.

5 D. J. Popović, *O Cincarima*, 36. (<http://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1937-o-cincarima.pdf>).

Godine 1769. Moskopolje je razoreno od okolnog albanskog stanovništva. Dio stanovništva raselio se po Osmanskom carstvu (danas Sjeverna Makedonija, Srbija, u tadašnjim granicama, Bosna, Bugarska) i Austrijskom carstvu (ponajviše na teritorij Vojvodine, Slavonije i Hrvatske), a dio u današnju Rumuniju. Drugo razaranje doživio je od Ali-paše Janjinskog, (koji je imao polunezavisan položaj u odnosu na centralnu osmansku vlast) 1788. godine, a treće 1821. Ne dajući alibi postupcima Ali-paše, treba ipak navesti da je za njih bila motivacija, podozrenje zbog simpatije za grčke pobunjenike, a i konkretna novčana podrška Cincara, grčkim pobunama. Danas u porušenom Moskopolju nema stanovnika. Samo kameni ostaci kuća i pet polurazrušenih crkava. Ima mišljenja da Moskopolje nije nestalo samo zbog razaranja. Kao još važan razlog navodi se promjena trgovačkih tokova i puteva. U svijesti Cincara, Moskopolje je dobilo mitsku dimenziju, sjeća ih na njihovu slavnu i izgubljenu prošlost i etničku posebnost.

Ostala važna mjesta bila su Blace, Šatiste, Kožane, Mecovo, a naročito Vlahoklisura. U mjestu Gramos imali su mljekovod od porcelana, kojim su sa obližnje planine transportovali mlijeko. Cincarska naselja imala su u susjedstvu albanska, slovenska i grčka naselja ili su bila miješana. Ova i druga cincarska mjesta, kao i slovenska u njihovom okruženju, bila su migracioni rezervoar, za seljenja širom Balkana.

Cincari iz razvijenih mjesta svoje postojbine, uglavnom su se selili u gradove Balkana, u kasnijoj fazi i u Budim, Beč, Trst, Temišvar, gdje su stvorili jake cincarsko-grčke kolonije, mada je među njima bilo malo Grka, a više je u pitanju bilo cincarsko poistovjećivanje sa Jelinima. Snažno su doprinijeli razvoju trgovine, zanatstva i bankarstva, snažeći privredu tih gradova i zemalja, zajedno sa Jevrejima, Jermenima i drugim došljacima, sa novorođenom domaćom elitom učestvovali u stvaranju čaršija, naročito u Beogradu, Novom Sadu i Pančevu, gradovima Sjeverne Makedonije, Bugarske, pa i Bosne i Hercegovine, gdje ih je bilo najmanje. Na novim destinacijama malo su se bavili stočarstvom sitnom stokom, a zemljoradnjom skoro nikako. U prvobitnom zavičaju i u novim sredinama bili su trgovci, karavandžije (njihovi karavani imali su više stotina konja), kirajdzije, handžije i mehandžije, bavili se raznim zanatima. U kasnijem periodu bavili su se dosta građevinarstvom, mjenjačkim i bankarskim poslovima.

Bili su veoma religiozni, skoro u potpunosti u pravoslavlju. Iako su ih narodi zemalja u koje su doselili, smatrali cicijama i škrticama, bili su nesebični u dobrotvornom radu, priložništvu i zadužbinarstvu. Davali su novac za gradnju crkava, osnivanje škola i druge svrhe, često više nego domaći. Mada je u novim sredinama bilo ljubomore, zavisti i animoziteta prema njihovoj uspješnosti, radinosti i snalažljivosti, oni su to uspješno prevazilazili socijalnom mimikrijom. Sklapali su brakove sa domicilnim stanovnicima iz uglednijih kuća, transformisali svoja prezimena, (kod nas najčešće dodavanjem *ić* ili *vić*, prevođenjem svog prezimena prema domaćim prilikama ili uzimajući sasvim drukčije prezime), primali su srpsku krsnu slavu i grčki imendan. Često su bili veliki borci za nacionalnu stvar većinskih

naroda sa kojima su živjeli. Značajna su njihova imena među grčkim (Riga od Fere), albanskim, makedonskim (Pitu Guli), srpskim (Naum Krnar-Karađorđev vjerni pratilac, bimbaša Konda), bugarskim (revolucionar Jane Sandanski) i rumunskim nacionalistima.



Prilog 3. *Cincarski pastir u tradicionalnoj odjeći 1900. godine. (Fotografija braće Manaki, fotografi i pioniri kinematografije na Balkanu, koji su bili Cincari).*

Pokazivali su veliku poslovnu vitalnost, pa je često bio slučaj da više braće živi, svaki u drugom dalekom gradu i u drugoj zemlji, što im je omogućavalo ispomaganje u teškim vremenima. Pečalba je bila česta pojava, bilo dugoročnija ili sezonska od proljeća do polovine jeseni. Razlikujemo kod njih dvije vrste trgovaca, trgovce na veliko i trgovce na malo ili torbare. Zbog torbarenja (trgovanje u pokretu sa tovarnim konjem i robom koju su proizveli, ispočetka metalni predmeti, a kasnije i druga roba), naš narod ih je zvao kalajdžijama.<sup>6</sup> Istina, u ponekom naselju bavili su se kalajdžijskim zanatom. Austrija je tolerisala torbarenje koje su obavljali Cincari koji su privremeno dolazili iz osmanskog carstva, naročito na području Vojvodine i Slavonije, ali je imala i mnogo muke s njima. Nagovarani su da se stalno nastane u Austriji, jer su bili od značajne koristi.

U sjećanju današnjih balkanskih Cincara na svoju prošlost, može se utvrditi nota rezignacije i razočarenja. Naprimjer, društvo „Lunjina“ okuplja Cincare Srbije, kojih je po doseljavanju bilo više hiljada, a operiše se brojem od 10-ak hiljada, cincarskih potomaka. Ogromne su zasluge Cincara za Srbiju, a njihov trag svake vrste impresivan je. Nabranje čuvenih Cincara Srbije uzelo bi veliki prostor. Cincari u Srbiji imaju problem za koji su djelom i sami krivi. Ne mogu se registrovati kao nacionalna manjina, jer je zakonski uslov za to, najmanje 300 pripadnika, a na popisu 2011. godine izjasnilo ih se manje od tog broja.

Imao sam kontakte sa gospođom cincarskog porijekla iz Bijeje,<sup>7</sup> koja decenijama živi u Berlinu. Ona je iz čuvene cincarske trgovačke porodice Jančikić, koja se definitivno srbizirala sa nastankom Kraljevine Jugoslavije. U njenim iskazima prisutna je nota rezignacije, koja ima višestruke razloge, od oduzimanja

6 D. J. Popović, *O Cincarima*, 88. (<http://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1937-o-cincarima.pdf>).

7 Milena Jetsch-Janković Cincarka.

imovine ove bogate porodice nakon Drugog svjetskog rata, (što je uostalom bio usud svih bogatih porodica, nevezano za etničko porijeklo), srpskog svojatanja kroz interpretaciju istorije ovih porodica, ne navodeći njihovo cincarsko porijeklo, pa do pritisaka koje su osjećali od strane srpske pravoslavne crkve krajem 19-og, pa do polovine 20-og stoljeća. Da su se s tim pomirili, svjedoči to, što se na dvije ploče, na koje su uklesana imena najvećih priložnika prilikom izgradnje sadašnje pravoslavne crkve u Brčkom, osvećene 1971. godine, nalaze imena mnogih koji su cincarskog porijekla, među njima i 5 Jančikića.

### Cincari u Bosni i Hercegovini

Dolazak Cincara u Bosnu uglavnom je vezan za njihovo napuštanje Moskopolja i drugih mjesta u južnoj Albaniji, sjevernoj Grčkoj i Sjevernoj Makedoniji, a desio se mahom u posljednjim decenijama 18-og vijeka. Ima dokaza da je manji broj njih prisutan i ranije kada su najčešće dolazili u Bosnu iz drugih krajeva, u pečalbu još nakon Požarevačkog mira (1718). Mjesta doseljavanja pored Sarajeva su Zvornik, Mostar, Banja Luka, Tuzla, Gračanica, Brčko, Šamac. Nakon Moskopoljskog stradanja (1769), doselili su u: Sarajevo, Tešanj, Čipuljići (Bugojno), Doboj, Derventa, Brod, Gradačac, Visoko, Tolisa, Zelinja, Osječani, Kalenderovci, Modriča, Bijela, Zovik, Porebrice, Tramošnica. Kasnije su se premještali i u druge gradove. Prihvaćeni su blagonaklono, za neka mjesta se tvrdi da su u njih došli „fermanli“, to jest po odluci vlasti. Bosna je tada pod okriljem osmanskog carstva, koje je kao i Habsburško carstvo bilo multietničko, sa državnim politikama koje su bile elastičnije prema svojim različitim etničkim podanicima, nego što mi danas mislimo, ili kao što neki historičari po inerciji pišu. Iako se ponašanje centralne osmanske vlasti ne može generalizovati na osnovu jednog gesta ili ponašanja u određenom vremenskom periodu, što nije moguće, jer se radi o viševjekovnom vladanju Balkanom i drugim prostorima, ne treba da iznenađuje što su 1905. godine, ukazom sultana Abdul Hamida, Cincari priznati za nacionalnu manjinu u Osmanskoj carevini, dobili pravo da organizuju škole i bogoslužjenje na maternjem jeziku, što im Grci prije toga nisu dozvoljavali. Ova prava su im danas u mnogim zemljama nedostižna. Sigurno, da će poneko ovo objašnjavati slabom osmanskom državom u tom periodu, pri čemu treba imati na umu da se krajem 19-og vijeka u osmanskome carstvu razvio snažan turski nacionalizam, djelovanjem mladoturskog pokreta, pa davanje većih prava Cincarima time dobija još više na značaju.

U nabrojanim naseljima, u koja su prije 250 godina doselili Cincari, sada ih više nema. Neki su odselili, a ostali su asimilovani, prije svega posrbljeni. Proces asimilacije uglavnom je dovršen do početka 20-og vijeka. Većina naselja u koja su došli, pružala je svojim položajem, prilikom za bavljenjem trgovinom i zanatima. Kada su naselja stagnirala, ostajala van važnih trgovačkih i saobraćajnih tokova,

napuštali su ih, selili u druga, veća ili napuštali Bosnu. Njihov broj je procjenjivan do dvije hiljade (Vajgand, na temelju Felipeskuovih podataka), što je bilo zanemarljivo u odnosu na ukupan broj stanovnika.

Njihovo prisustvo u Sarajevu pominje se oko 1750-te godine. Pominje se podatak o 63 Cincara u, koji su se uglavnom bavili svilom (ipekčije).<sup>8</sup> Vjerovatno je među njima bilo i nešto Grka i Srba, što ne možemo pouzdano utvrditi, jer Skarić koji je istraživao i pisao o njima, nije popisao sva imena. U Sarajevu je rođen Simeon (Đorđe) Sina (1753), osnivač jedne od najvećih bankarskih i trgovačkih kuća ne samo u Austriji, već i u svijetu. Njegov otac je u Sarajevo stigao iz Moskopolja, zadržavši se neko vrijeme u Velesu. Simeonov sin je zahvaljujući tim uspjesima u Beču, dobio titulu barona (Baron Sina stariji), a unuk Baron Sina mlađi bio je poslije Solomona Rotšilda drugi najbogatiji čovjek Austrijskog carstva. Govoriti o značaju za razvoj Austrijskog carstva, uspjesima i istoriji ove porodice, teško bi stalo u podeblju knjigu. Muška linija ugasila se sa Baronom Sinom mlađim.

### Cincari na području Brčkog

Doselili su se između 1770. i 1781. godine u brčanska sela Zovik i Bijela i selo Porebrice, koje je u susjednoj opštini Pelagićevo, a dodiruje se sa teritorijom Brčkog. Doselili su se, uglavnom, iz Bitolja (Urumenlije). Pošto ih je narod zvao Kalajdžijama, iako nema podataka da su se ovim zanatom bavili po doseljavanju, ti dijelovi mjesta dobili su nazive Zovik-Kalajdžije, Bijela-Kalajdžije, Porebrice-Kalajdžije. U širem okruženju Brčkog, u isto vrijeme doselili su se u Tramošnicu (opština Pelagićevo) i Modriču. Danas ih nema, a jedini materijalni tragovi nalaze se u cincarskom groblju u Bijeloj, pravoslavnom groblju u Zoviku, starom pravoslavnom groblju u Porebricama i pravoslavnom groblju u Trnjacima i nekoliko bogoslužbenih knjiga. Dolazak „fermanli“, mogao je značiti samo podršku begova Gradaščevića, na čije su posjede u ovih pet mjesta doselili. Dodijeljeno im je zemljište za gradnju kuća sa okućnicama. Motiv Gradaščevića bio je da pospješuje razvoj svojih posjeda, pojačaju trgovinu i obezbijede različite zanatske usluge.

### Zovik-Kalajdžije

Doselili su se, prije 1781. godine, što znamo po podatku da je te godine cincarski sveštenik Đorđe Nikolić Baltu iz Zovika stupio u povjerljivu austrijsku službu.<sup>9</sup> S njima su živjeli i Srbi, od kojih su se neki takođe uspješno bavili trgovinom. Po najvjerodostojnijim izvorima bilo je oko 50-ak domaćinstava. Tvrdi se da je svojevremeno naselje Zovik-Kalajdžije imalo više dućana i magaza nego

8 Milenko Filipović, *Cincari u Bosni*, 12. (<http://docs.google.com/file/d/0B3ma9pIMXaAEZUIoUFZCRmVpeVU/edit>).

9 Milenko Filipović, *Cincari u Bosni*, 24.

Brčko, što nije nemoguće jer je ozbiljniji razvoj Brčkog počeo tek 30-40 (ih) godina 19-og vijeka.<sup>10</sup>

Crkva je izgrađena 1840. godine, po planu tadašnje crkve u Zvorniku, ali manjih dimenzija od nje. Crkva u Zvorniku bila je najveća crkva u zvorničko-tuzlanskoj mitropoliji. Novčana podrška Cincara, prilikom izgradnje crkve u Zoviku bila je presudna. Veličina i arhitektura crkve svjedoči o ekonomskoj moći Zovik –Kalajdžija.



Prilog 4. Zovik-Kalajdžije, crkva sagrađena 1840. godine. (Iz porodičnog albuma Nadežde Vasiljević iz Tuzle – preuzeto iz reportaže Petra Vasića).

Zovička crkva imala je tri srpske i dvije ruske bogoslužbene knjige, starije od crkve. Na ruskom Jevanđelju iz 1798. godine, zapisana su imena dvojice Cincara (Nikola Čoktić i Petar Mijailović) ktitora, trgovaca iz Tramošnice. Zapis je iz 1811, pisan u Tramošnici u znak darovanja crkvi Rođenja presvete Bogorodice. To upućuje na vjerovatnoću da je Tramošnica tada imala pravoslavnu crkvu.<sup>11</sup> Milenko Milićević je istražujući pred Drugi svjetski rat pronašao u zovičkoj crkvi Evanđelje (Moskva 1798), koje je kako kaže, bilo u plijenu u Sarajevu, gdje ga je otkupio Mićo Miletić za vrijeme zvorničkog mitropolita Joanikija, koji je bio mitropolit od 1804-1807. godine. Zovička crkva Presvete Trojice izgorjela je 1941, a sveštenik ruskog porijekla ubijen od ustaša. Godine 1973. na njenim temeljima izgrađena je crkva znatno manjih dimenzija.<sup>12</sup>

Godinu ranije, 1839, podignuta je pravoslavna crkva u Brčkom, koja je imala formu obične kuće. Prije crkve postojala je *ćelija*. Po izgradnji nove crkve, stara crkva prenešena je na sadašnje groblje, gdje je korištena kao pomoćni objekat. Pravoslavni hrišćani u Zoviku bili su ekonomski moćniji od brčanskih. O pobožnosti Cincara svjedoče odlasci na hadž. Jedan podatak govori da je Zovik imao 12 hadžija,<sup>13</sup> a na drugom mjestu se ističe odazak na hadž sedam Zovičana odjednom. Crkvene matične knjige vođene su od 1865. godine i sačuvane su. Jezik kojim su govorili Cincari Zovika, oni i drugi

10 Dušan Ristić, *Stari srpski trgovci u Brčkom*, Brčko 2003, 67.

11 Milenko S. Filipović, *Počeci i prošlost Zvorničke eparhije*, 62. (<https://drive.google.com/file/d/0B6AQXTT1HsMaODBxNHhCSmRpTHc/view?ts=58e54f2e>).

12 Arhijerejsko namjesništvo brčansko, *internet stranica*. (<https://www.eparhijazt.com/...80.arhijerejsko-namjesnistvo-brcansko.html>).

13 Živko Crnogorčević, *Memoari*, ANUBiH, Građa, Knjiga XIV, Sarajevo 1966, 15.

zvali su – kalajdžijski. U kasnijoj fazi služili su se njime samo interno, kad su se sporazumjevali o nečemu što nije za druge ili u proizvodno-zanatskoj praksi.

Cincari u Novom Sadu izgradili su „grčku“ školu. Očekivali su da će to stimulisati i dolazak Cincara iz sjeverne Bosne. Godine 1796. angažovali su spomenutog cincarskog sveštenika Baltu iz Zovika, jer je znao službu na grčkom i cincarskom.<sup>14</sup>



Prilog 5. Cincarski nadgrobni spomenici u Zoviku.  
(Fotografije autora teksta).

To svjedoči o mogućnostima Cincara iz naprednog Zovika. Sigurno je da je prije gradnje za ono vrijeme arhitektonski bogate i po veličini značajne crkve, bila jedna ili više uzastopnih kapela ili ćelija. To je često u to vrijeme u većim ili manjim

<sup>14</sup> Milenko Filipović, *Cincari u Bosni*, 14.

naseljima bila soba u sveštenikovom domu opremljena za bogoslužjenje, ili odvojena kapela, obično od drvenih materijala. Naziv ćelija potiče od grčkog *kelija*.

Cincari su u Zoviku prvobitno bili trgovci, puškari, terzije, abadžije. Terzije su krojači građanske narodne odjeće. Terzije su pravili odjeću za gradsko, a abadžije za seosko stanovništvo. Osnovna razlika je u materijalima i načinu ukrašavanju.<sup>15</sup> Važni proizvodi bili su biljci, bisage i zobnice.

Na pravoslavnom groblju, na kojem su sahranjivani Cincari i Srbi ima 20-ak cincarskih spomenika, u različitim formama, sa ćiriličnim natpisima, od kojih je dio u lošem stanju i nečitak. (Vidi prilog 5).

Kroz ovo područje prolazio je stari srednjovjekovni put, a bolji put (kaldrmisani) izgrađen je krajem osmanskog perioda. Išao je od Donje i Gornje Tuzle preko Majevice i Šibošnice za Posavinu. Kad su vremenom ojačali okolni gradovi i izgrađeni novi putevi, naselje Zovik-Kalajdzije počelo je stagnirati i propadati. Cincari i Srbi selili su se u Zemun, Vinkovce, Osijek, Gradačac, Brčko, Tuzlu. Stanovnici Zovik-Kalajdzija koji nisu odselili, osiromašili su. U septembru 2019. godine, bilo je četvoro Srba u tri staračka domaćinstva.



Prilog 6. Dvorana hotela Bosna, zadužbina velikog dobrotvora Ljubomira Krsmanovića. (Fotografija autora teksta).

Od autentičnih srpskih rodova, najpoznatiji su Krsmanovići, Magazinovići i Pavlovići. Dva brata Krsmanovića odselili su u Beograd 1858. godine, a treći kasnije. Prije toga, imali su razvijenu trgovinu u Tuzli, Zovik-Kalajdzijama i Brčkom. U Beogradu su tri brata, a kasnije njihova tri sina i zet Risto Paranos, (takođe trgovac u Tuzli, Zoviku i Brčkom) toliko obogatili trgovinom i drugim djelatnostima, tako da su bili među najbogatijim u Srbiji, do 1912. godine, kada se ugasila firma „Braća Krsmanović“. Beograd danas krasi više od deset njihovih

<sup>15</sup> Aba – gruba domaća (seljačka) tkanina od vune ili kozje dlake (kostreti). Čoja ili čoha-sukno bolje vrste, mekše i ljepše.

palata, koje danas služe u javne svrhe. Ljubomir Krsmanović i njegova supruga Olga poklonili su, za ono vrijeme monumentalni objekt, Dvorana hotela Bosna, pravoslavnoj crkveno školskoj opštini u Brčkom, koji je danas zbog nebrige, u lošem stanju i nalazi se na Listi ugroženih spomenika Bosne i Hercegovine. To je najstarija sačuvana kuća u gradu (izgrađena prije 1856). (Vidi prilog 6).

### Bijela-Kalajdzije

U osmansko vrijeme Bijela, smještena oko rijeke Tinje, bila je na trgovačkom putu i raskrsnica za Tuzlu, Brčko, Gračanicu i Gradačac. Ipak, tek doseljavanjem Cincara iz Bitolja postala je trgovačko mjesto. Po doseljavanju Cincara mjesto su činile tri zasebne cjeline, hrvatski dio, srpski dio (govoreno savremenom terminologijom) i Bijela-Kalajdzije (dio koji se nalazio u centru naselja). Cincarska Bijela, izgledala je urbano, a stanovnici su uglavnom bili trgovci i terzije. Imala je sve do 40-ih godina 19-og vijeka jaču trgovinu nego Brčko. Važan proizvod koji su nabavljali iz Pirota bilo je sukno *bugarija*. O živosti mjesta svjedoči postojanje aščinice. Kalajdzija po zanimanju, nije bilo, ali je povremeno dolazio jedan iz Čipuljića i radio kod česme.



Prilog 7. Cincarski nadgrobnici u Bijeloj. (Fotografija autora teksta).

Kasnije su u njihovu varoš, koja je bila vizuelno slična kao u Zoviku i Modriči, počeli doseljavati Srbi. Ispočetka Cincari Bijele to nisu dozvoljavali. Zabilježeno je da 1852. godine, nisu dozvolili novodošavšem popu Lukiću da sagradi kuću među njima. Popustili su tek na intervenciju Nur-hanume Gradašević.

Kuće nisu bile raštrkane, bile su male, lijepo okrečene, u sredini bašte i voćnjaka, okolo su pomoćni objekti. Sve u svemu, naselje je ostavljalo lijep utisak. Nakon dolaska Austrougarske, izgrađeni su novi putevi. Bijela je izgubila značaj, poslovi su se smanjivali, a Cincari počeli odlaziti u Brčko i druga mjesta.

Nisu dozvoljavali Srbima da se sahranjuju u njihovo groblje koje je sada pod zaštitom i proglašeno za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Groblje je aktivno, u njemu se od 1963. godine, sahranjuju Srbi, što je ugrozilo cincarske spomenike. Cincarski nadgrobnni spomenici (evidentirano 25), koji su u oblicima stele ili obeliska, sa različitim završnim dijelovima, a neki su u obliku krstače, pomiješani su sa novim srpskim spomenicima. Stariji cincarski spomenici su u lošem stanju, većinom nečitki. (Vidi prilog 7).



Prilog 8. Savremeni krst na Cincarskom groblju u Bijeloj. (Fotografija autora teksta).

Savremeni krst na cincarskom groblju u Bijeloj, pokazuje višestoljetnu cincarsku liniju Jančkicića (od Janča), takođe i kako su Cincari posrblijavali imena.

Iako su Cincari i Srbi imali sveštenike, malo je podataka o crkvi ili crkvama iz tog vremena. Realno je pretpostaviti da je Bijela-Kalajdzije, kao naselje brojnije Cincarima od Zovika, a i ekonomski moćnije, moralo imati pravoslavnu crkvu od čvrstog materijala prije nego Zovik. Jedan izvor pominje crkvu u Bijeloj 1855.<sup>16</sup> U svakom slučaju religioznost je njegovana u kontinuitetu, o čemu svjedoče podaci da je i prije te godine imala ćeliju, nuriju (parohiju) i sveštenike. U toku 17-og i 18-og vijeka

bila je česta praksa u pravoslavnoj crkvi da u nedostatku popova u parohiju bude upućen kaluđer iz nekog od manastira, koji je stalno boravio u parohiji i obavljao bogoslužbu. To je bila praksa i Bijeloj.<sup>17</sup>

O pravoslavnom životu u naselju Bijela –Kalajdzije ima dosta podataka. Bogoslužbenu knjigu Liturgija, štampanu u štampariji Božidara Vukovića u Mlecima (Veneciji) 1519. godine, u 19. vijeku crkvi u Bijeloj (što je još jedna potvrda o postojanju crkve u ovom vremenu), poklonio je seljak iz Žabara. U knjizi je zapisano da ju je odnio iz manastira Papraća iguman Dimitrije, koji je u Žabar došao nakon stradanja Papraće u 18. vijeku, pa je nešto stanovništva sa igumanom preselilo u Posavinu.<sup>18</sup>

16 Milenko S. Filipović, *Počeci i prošlost Zvorničke eparhije*, 77.

17 *Isto*, 71.

18 *Isto*, 50; Dimitrije Ruvarc, *Opis srpskih fruškogorskih manastira 1753*, Sremski Karlovci 1903, 176-177.

U crkvi u Obudovcu nalazio se Služebnik. Jedan zapis svjedoči kako je knjiga kupljena u Bijeloj 1846. godine od protosindela Filoteja za 48 groša. Filotej je vjerovatno bio mitropolitov protosindel, koji je dolazio u Bijelu.<sup>19</sup>

Mitropolit Atangel pisao je 17. juna 1852. godine, „kmetovima“ u Bijeloj da im je rukopoložio za sveštenika Marka (Lukića), kao pomoćnika bolesnom popu Stevanu. Ovaj sveštenik imao je zadatak da u nekoj vrsti škole uči djecu iz Bijeje i okolnih sela.<sup>20</sup>

Devetnaestog juna 1853. kupljeni su jedan Opšti minej, Služebnik, Trebnik, Irmologija, Molebno pjenije, Psaltir i Časlovac. Sveštenik Teodor Selaković, koji je došao iz Hercegovine, službovao je u Modriči, a 1867. godine se pominje u Bijeloj. S titulom hadžije pominje se 1841. godine.<sup>21</sup>

Zabilježeno je, da je početkom 20 vijeka, živjela posljednja starica, koja je znala cincarski jezik. Parohijske matične knjige vođene su od 1852. godine U Zvorniku, sjedištu Zvorničko-tuzlanske eparhije uvedene su kasnije (1854).<sup>22</sup> Bijela je imala pravoslavnu crkvenu opštinu, koja je ukinuta poslije Drugog svjetskog rata. Po podacima Arhijerejskog namjesništva brčanskog, sadašnja pravoslavna crkva u Bijeloj izgrađena je 1935. godine.

### Porebrice-Kalajdžije

U selu je pored doseljenih Cincara iz Bitolja, živjelo domicilno pravoslavno stanovništvo. Bilo je samo 8 cincarskih kuća (dva roda, Nikolići i Stavrići), koji

su se ubrzo srbizirali. Dio u kojem su živjeli, nazvan je Kalajdžije. Nadgrobni spomenici na starom pravoslavnom groblju imaju različite forme i nečitki su. U ljetopisu hrama pominju se dvije crkve brvnare na istom mjestu,<sup>23</sup> prije nego što je početkom 20. vijeka izgrađena prva crkva od čvrstog materijala.



Prilog 9. Cincarski nadgrobni spomenici na starom groblju u Porebricama. (Fotografija autora teksta).

Kad su Porebrice izgubile trgovački značaj, Cincari su se poseljačili, prihvatili seosku nošnju i bavili zemljoradnjom.

<sup>19</sup> Milenko S. Filipović, *Počeci i prošlost Zvorničke eparhije*, 70.

<sup>20</sup> *Isto*, 80.

<sup>21</sup> *Isto*, 72.

<sup>22</sup> *Isto*, 74.

<sup>23</sup> Arhijerejsko namjesništvo brčansko, *internet stranica*. (<https://www.eparhijazt.com/...80.arhijerejsko-namjesnistvo-brcansko.html>).

## Trnjaci

Dvanaest kilometara od Brčkog u pravoslavnom groblju u Trnjacima nalazi se 10-ak cincarskih nadgrobnih spomenika načetih zubom vremena i tragovi još desetak kamenih spomenika. Na jednom od njih vidi se da je iz 19. vijeka. U literaturi nema podataka o tome da je u Trnjacima bilo Cincara. Takođe u Trnjacima nema predanja o njima. Prema veličini kompleksa koji zauzimaju spomenici moglo je biti pet do deset cincarskih domaćinstava.



Prilog 10. Cincarski nadgrobnih spomenici u Trnjacima.  
(Fotografija autora teksta).

## Karavlasli

### *Dileme o etničkom porijeklu*

Karavlasli izazivaju kontroverze u pogledu toga ko su, vlaška komponenta ili Romi. Rumun Felipesku, koji je radio u Sarajevu kao austrougarski službenik, istraživao je o njima (u prvoj deceniji 20-og vijeka), ističući da se radi o etničkim Rumunima (to je tvrdio i za Vlahe i Cincare).<sup>24</sup> Na njegovoj strani su tri argumenta. Došli su iz Vlaške u Rumuniji i govore dako-rumunskim dijalektom rumunskog jezika. Taj dijalekt je danas standardizovan kao rumunski književni jezik. Treći je, da niko od njih ne govori romski. Može se dodati i četvrti, da Karavlasli jedinstveno odbijaju da su Romi i da imaju ikakve veze s njima. S druge strane, mnogi historičari, etnografi pa i lingvisti (Gustav Vajgand, Rade Uhlik, Nikola F. Pavković, Milenko Filipović...) tvrde da su Karavlasli, ustvari Romi. Pavković dozvoljava mogućnost da su se mješali sa Rumunima, primivši njihov jezik. Ističe, da se takođe neki Romi u Rumuniji bave izradom predmeta od drveta, a Rumuni ih ne svojataju, smatrajući ih Romima, bez obzira što govore rumunski.<sup>25</sup> Glavni dokaz o romskom porijeklu, koji istini za volju, drži vodu, jesu njihove fizičke karakteristike, fizionomija i crnomanjasta put). Tu je još i polunomadski način života i mentalitet.

<sup>24</sup> Teodor Felipesku, *Karavlaška naselja u Bosni* 2/8. (<https://ia800504.us.archive.org/6/items/Ka...NaseljaUBosni/KaravlaškaNaseljaUBosni.pdf>).

<sup>25</sup> Nikola F. Pavković, *Karavlasli i njihovo tradicionalno zanimanje*, 105. (<http://muzejibtuzla.podkonac.org/mp.conte...asi-i-njihovo-tradicionalno-zanimanje.pdf>).

Karavlasu ističu razlike u odnosu na Rome u pogledu čistoće, poštenog rada i religiozne privrženosti, uz izostanak prevjeravanja na islam. Može se razumjeti to što nisu željeli da ih vezuju za Rome i zbog animoziteta i predrasuda prema Romima kod drugog stanovništva i romskog socijalnog položaja na dnu društvene ljestvice. Čudno je da se, kada su u pitanju Karavlasu, ne poštuje savremeni, dostignuti standard, pravo da se etnička grupa samodređuje. Kao da to pravo ipak ne postoji za marginalne etničke grupe, kod nas i u svijetu. Bilo kako bilo, ako i jesu romskog porijekla, Karavlasu su se dosta udaljili od Roma. Karavlasu su ime dobili od kara-crni i Vlaška. Naš narod ih je najčešće zvao Kalavrasi, premećući slogove.

Položaj Karavlasu u prvobitnoj postojbini Vlaškoj, (pored Moldavije druga rumunska vazalna kneževina, autonomija u okviru Osmanskog carstva), krajem 18. vijeka bio je naročito težak, mada i ostalom stanovništvu nije bilo puno bolje. Imali su praktično položaj čifčija na spahijskim posjedima, s tim što su spahije bile rumunske, a vlast fanariotska.<sup>26</sup> Uz sve to područje Vlaške bilo je izloženo upadima paše Osmana Pazvanoglua iz Vidina. Sve to pokrenulo je proces migracija Karavlasu na zapad, ponajviše na Balkan. Pravci migracije iz Vlaške, bili su na sve strane. U područjima u koja su migrirali dobijali su kao i Cincari različita imena. U Hrvatskoj i Mađarskoj zovu ih Bejaši, u Rumuniji Baješi, u Bugarskoj Rudari. Zovu ih još Koritari, Rumuni, Banjaši. U Hrvatskoj, Mađarskoj i Bačkoj su katolici. Ima ih i u Slovačkoj, Moldaviji i Ukrajini.

### **Karavlasu u Bosni i Hercegovini**

Karavlasu su se selili najprije u Banat i Smederevski pašaluk, a zatim dalje u Bosnu i Slavoniju. U Slavoniji su ih zvali Koritari, po jednom od osnovnih proizvoda, a u Bosni je zabilježen i naziv Čančari (takođe po proizvodu).

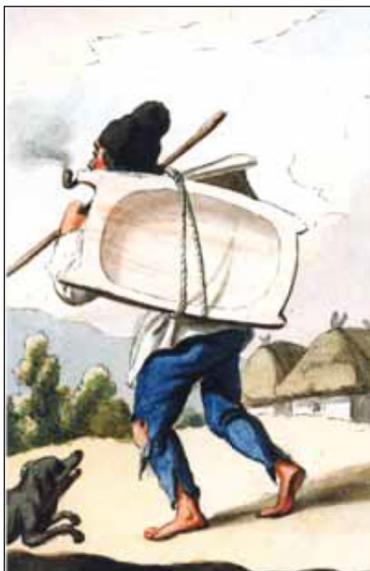
Prvo doseljavanje u Bosnu, početkom 19. vijeka (po Felipeškuu poslije 1804), je područje Semberije: Obarska, Modran i Batković, gdje su se do 80-ih godina 19. vijeka bavili izradom predmeta od drveta, a kasnije zemljoradnjom. Generalno, u Bosni su se naseljavali uglavnom u zabačenija šumska područja, zbog drveta za izradu njihovih proizvoda. Najbolje drvo za te proizvode je jasen i brijest, zatim joha, vrba i topola. Dosta se koristila i bukva, mada je lošija, ali je do nje bilo lakše doći. Na opadanje i prestanak proizvodnje uticalo je i to što su sve teže dolazili do drveta, zbog zabrana sječe. Dobijali su za sječju uglavnom vjetrom oborena stabla.<sup>27</sup>

Pored navedenih mjesta, naselili su se u Purkoviće, danas Kusonje i Gojčin (opština Osmaci), Simići i Dragosevac (Vlasenica), Knežina (Sokolac), Jadar, između sela Brežani i Čičevac (Srebrenica), Kamenica, sada Gornja Kamenica

<sup>26</sup> Vlast je postavljena i bila pod uticajem grčkih fanariota, vjerske i trgovačke elite okupljene oko Carigradske patrijaršije, koja je imala uticaja na pomjesne pravoslavne crkve, a ideologija joj je bila pan-jelinistička.

<sup>27</sup> N. Pavković, *Karavlasu i njihovo tradicionalno zanimanje*, 109.

(Zvornik), Lopare (oko 1950. godine, 6 porodica, do 1941. godine, 76 porodica), Maoča Karavlasli, danas Gornja Maoča i Špionica (Srebrenik), Nemila (Zenica),



Prilog 11. *Karavlah s koritom.*  
*Bakrorez iz 1807. godine.*  
(Preuzeto: [wikiwand.com/fr/Boyash](http://wikiwand.com/fr/Boyash)).

Vozuća (Zavidovići), Ostružnja, danas Ostružnja Donja (Stanari), Prača (Goražde), Stanari kod Doboja, Pribinić (Teslić), Slatina i Devetina (Laktaši) Sitneši (Srbac). Njihov broj u Bosni i Hercegovini prema Felipeskuu kreće se do dvije hiljade. Risto Jeremić procjenjuje 1922. godine oko 1.500. Popis stanovništava 2013. godine evidentirao ih je 74. Svakako da ih ima više, ali se izjašnjavaju kao Srbi. Većina radi u inostranstvu (najviše u Austriji), a u Batkoviću su izgradili velelepne vile.

Pošto je opalo tržište za drvene proizvode, prestali su ih proizvoditi u 6-7 deceniji 20. vijeka. Nekad su se bavili i muziciranjem, mada nisu daroviti kao Romi. Sa sobom su iz Rumunije donijeli mečkarenje. Ženili su se Karavlahinjama iz nekog drugog mjesta u Bosni, često plaćajući mladu. Zahvaljujući tome njihov jezik se dugo očuvao, skoro sve do danas. Veoma su religiozni. Nisu imali porodičnu krsnu slavu, već su slavili slavu crkve, Svetog Mihaila ili Svetu Petku.

## Karavlasli na području Brčkog

Selo koje se zvalo Maoča karavlaška, danas se zove Gornja Maoča, jer se na putu do nje nalazi veliko selo Maoča (pripada Brčkom), u kojem žive Bošnjaci.

Gornja Maoča pripada opštini Srebrenik i udaljena je od Brčkog 25 km, odmah uz granicu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i opštine Srebrenik. Prema sjedištu svoje opštine nema automobilskog puta pa je put prema Brčkom jedina veza sa svijetom. Medijski je poznato, jer je danas u potpunosti naseljeno selefijskom (vehabijskom) zajednicom, a uglavnom se



Prilog 12. *Karavlaško groblje u Gornjoj Maoči.*  
(Fotografija autora teksta).

kaže Gornja Maoča kod Brčkog, umjesto Srebrenika. Selefije su kupile zemljište od Karavlahla, koji su se iselili 1992. godine, zbog rata. Popisom 2013. godine,

zabilježeno je 209 stanovnika čiste, selefijske zajednice, a 1991. godine bilo je 274 stanovnika čisto karavlaške zajednice. Bilo je to najveće karavlaško mjesto u Bosni i Hercegovini. Nema preciznih tragova o vremenu doseljavanja. Najvjerovatnije je da se to desilo u prvoj ili drugoj deceniji 19-og vijeka.

Slave Svetu Petku kao seosku slavu. Do odlaska 1992. godine, znali su karavlaški (rumunski jezik). Čuvali su uspomenu na svog pripadnika Jovu Kalina, koji je junački poginuo u buni prote Avramovića (1858). U popisima stanovništva 1961-1991. godine, kontinuirano su se izjašnjavali kao Srbi, a tek poneko u kategoriji ostali, a 1991. godine bilo je 233 Srba i 35 Jugoslavena. Kako se stvarno nacionalno osjećaju, to samo oni znaju.

Odselili su se 1992. godine, najvećim dijelom u Batković (Bijeljina) s čijim su Karavlasima imali brojne bračne veze i inostranstvo. Dva su u Brčkom, imaju porodice, fakultetski su obrazovani i ugledni su građani. Danas u Gornjoj Maoči, jedini trag nekadašnjeg boravka Karavlahi čini samo groblje.

Početak 20-og vijeka, Filipesku je u Maoči karavlaškoj zabilježio isključivo rumunska imena i prezimena. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije srbizirali su imena i prezimena. Da li je to bio rezultat pritiska ili prilagođavanje, kako bi se ionako težak život učinio lakšim, nije poznato. Tome je svakako doprinio izvjesni animozitet okruženja i potcjenjivački odnos. Pavković ističe da su „poznati kao vrlo poštteni, skromni i lojalni prema vlastima“.<sup>28</sup> Kao što smo vidjeli i u socijalističkom periodu izjašnjavali su se kao Srbi.



Prilog 13. Tradicionalna zanimanja Karavlahi.

Odnos naših vlasti prema njima uvijek je bio mačehinski. Možda ne treba biti previše strog, zato što vlasti u posljednjih sto godina, nisu bile dovoljno odgovorne ni prema domicilnom stanovništvu. Pavković ističe da se u pokušaju da se riješi položaj maočkih Karavlahi, iniciralo njihovo raseljavanje, pa se srećom odustalo. Ne kaže kada je to bilo, ali se sa dobrom sigurnošću može pretpostaviti da je to bilo neposredno poslije 1945. godine. Da se nešto, htjelo ozbiljno učiniti za Maoču karavlašku, pripojili bi je Brčkom, gdje gravitira. Barem u periodu u trajanju 30-ak godina od završetka Drugog svjetskog rata, takve odluke mogle su biti lako

<sup>28</sup> N. Pavković, *Karavlasii i njihovo tradicionalno zanimanje*, 108.

donešene i provedene. Tužno je, što je njihovu sudbinu u pogledu življenja u zabiti Maoče karavlaške, riješio rat 1992. godine. Nije to tako nepovoljno ispalo po njih, a po nas vjerovatno hoće, jer su naša razna raseljavanja ostavila štetne posljedice i tek će se loše reflektovati u budućnosti.

Poznat je naš nemaran odnos prema prošlosti i odsustvu potrebe za njegovanjem historijskog pamćenja. Zahvaljujući nekolicini istraživača i ljudi od pera, dio prošlosti Karavlahi je otrgnut od zaborava. Mnogo dugujemo Teodoru Felipeskuu, Gustavu Vajgandu, (njih dvojica su početkom 20. vijeka istraživali u Gornjoj Maoči), Tihomiru Đorđeviću, Dušanu Nikoliću, Radetu Uhluku, Nikoli Pavkoviću, Milenku Filipoviću, a ništa manje Risti Jeremiću, koji se kao ljekar u Tuzli i Sarajevu, veoma seriozno bavio historijskim temama i pri tome skromno naglašavao da je amater.

Zato što je zanimljiva etnografska priča o Karavlasima, a sačuvana je zahvaljujući navedenim istraživačima, vrijedi da se njom pozabavimo na primjeru Karavlahi iz Gornje Maoče. Ekonomija Karavlahi izražena kroz samo jedan, specifičan zanat, stvorila je kod njih posebnu individualnost. Kod okruženja koje je imalo potrebu za njihovim proizvodima, stvoren je pomalo potcjenjivački odnos, zbog toga što su imali samo to zanimanje. Karavlasli su bili neprijemčivi za bilo koje druge zanimanje, a kad je novo doba potisnulo njihovo koritarstvo i čančarstvo, izlaz je bio samo u odlasku u inostranstvo, gdje su prihvatili da rade sve što im se nudilo. Pavković ističe da baš u tom zanimanju treba vidjeti razlog očuvanja njihove posebnosti i individualnosti, a s druge strane svojevrsnoj izolaciji. Ovdje treba napomenuti da su se, Karavlasli u drugim zemljama bavili i drugim poslovima, uključujući i zemljoradnju, pa su naprimjer u Bugarskoj, zbog toga zvani Rudari, a i u Bosni su bili i muzičari i mečkari. Po mečkarenju su kod nas bili poznati Karavlasli iz sela Batković i Sitneš, koji su za vrijeme Austrougarske sa mečkama stizali i do Njemačke, Belgije i Francuske.

Govorili smo o vrstama drveta potrebnih za obradu. (Vidi prilog 13). Nakon sječe sjeku komade dužine pola metra i to zovu „prvine.“ Da bi smanjili teret za nošenje iz šume, svaki taj komad obrade, s jedne strane ga malo iskopaju, a s druge strane „okruže“. To zovu „taslak.“<sup>29</sup> Sa tako smanjenom zapreminom i težinom konj može ponijeti veći broj komada u „džakama“ od šume do kuće, gdje se posao nastavlja u nečemu što je uslovno bila radionica, najčešće pod vedrim nebom. Postoji podjela rada. Ako su naprimjer, dva brata, jedan ide u šumu po taslake, a drugi struže čanke ili druge proizvode.<sup>30</sup> Taslak se „kopa“ (dubi) teslom. Kad se postigne grub oblik čanka, nakon pripreme više komada, pristupa se struganju na „terdžaju“<sup>31</sup> (primitivna vrsta drvenog struga, na kojem se putem kožnog kaiša i pedale obezbjeđuje obrtanje vretena na kojem je čanak) metalnim alatom koji se zove „dubač“, prvo širim, pa onda finijim, užim. Na terdžaju se još prave, dupci za djecu, tronožne stolice, zastruge (posude sa poklopcem, u kojim čobani nose hranu). Pravili su i stanove za tkanje.<sup>32</sup>

29 Isto, 109.

30 Isto, 109.

31 Takav „terdžaj“ se može vidjeti u etno postavci restorana „Avlija“ kod Banovića.

32 Nikola F. Pavković, *Karavlasli i njihovo tradicionalno zanimanje*, 111.

Korita, glavni proizvod maočkih Karavlahu, ne iziskuju toliko obrade. Služe za pranje rublja, kod klanja svinja... Pravili su drvene kašike i varjače samo od jošike ili vrbe. Osim toga izrađivali su karlice i načve za mješanje hljeba. Alati za izradu svih proizvoda jednostavni su: „sikira“, tesla, dubač i svrdlo.<sup>33</sup>



Prilog 14. Karavlaški par sa proizvodima, u ruci drže alat (dubači) i obaveznim lulama. (Preuzeto: [wikiwand.com/fr/Boyash](http://wikiwand.com/fr/Boyash)).

Prodaju su obavljale žene, tako što su sa punom „džakom“ proizvoda i obično sa djetetom na leđima, išle po selima. Prodaja se često obavljala naturalno, naprimjer za čanak, onoliko kukuruza koliko u njega stane ili za drugu hranu. To je bio mukotrpan posao, možda i teži od izrade predmeta, jer je trebalo mnogo pješčiti. Prodaja se obavljala u okolini, takođe u udaljenijim mjestima, naročito po vašarima u većim mjestima i gradovima. Tada takođe idu pješke, obično sva porodica, a proizvode

## Zaključak

Generalna karakteristika etniciteta, kojima se bavi ovaj rad je, reklo bi se njihova sklonost ka lakoj asimilaciji, pri čemu svakako ne treba zanemariti pritisak okruženja i borbu za preživljavanje. Asimilacija je uticala na slabljenje historijskog pamćenja i pored značajnih tragova koji ostaju u jeziku, folkloru, običajima, izboru zanimanja itd. Njihova asimilacija i odlasci iz Bosne i Hercegovine, rezultirali su skoro potpunim nestankom, tako da aktivnost u provođenju preporuke Savjeta Evrope 1333 i odluke 674/7 Komiteta ministara, kojima pozivaju države u kojima

33 Nikola F. Pavković, *Karavlas i njihovo tradicionalno zanimanje*, 115, 118.

34 *Isto*, 118.

35 *Isto*, 119.

žive Cincari da se aktivno uključe u projekte cincarskih organizacija kako bi se sačuvao cincarski jezik kao kulturno blago Evrope, kod nas nije ni moguća.

U tri naselja Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i jedno na obodu, gdje su živjeli Cincari, danas ih nema, a takođe nema ni Karavlasli koji su živjeli u naselju koje se naslanja na teritoriju Distrikta. To je svakako velika šteta. Svejedno, dragocjen je njihov trag u periodu dugom oko 270 godina (Cincari) i oko 180 godina (Karavlasli), na ovom području. Stoga im dugujemo makar toliko, da što bolje izučimo njihovu prošlost i ostavimo svjedočanstva o njima, a materijalne tragove vidljive na grobljima zaštitimo i sačuvamo.

## Summary

A general characteristic of the ethnicities involved in this work is their tendency for easy assimilation, while certainly not neglecting the pressure of the environment and the struggle for survival. Assimilation has affected the weakening of historical memory despite significant traces that remain in language, folklore, customs, choice of occupation, etc. Their assimilation and departure from B&H resulted in an almost complete disappearance, so that the activity in implementing Council of Europe Recommendation 1333 and the Committee of Ministers decision 674/7 inviting the Cincar States to actively participate in the projects of the Cincinnati organizations in order to preserve the Cincinnati language as a cultural treasure of Europe is not even possible here.

In the three settlements of the Brcko District of B&H and one on the perimeter where the Cincars lived, there are none today, and there are also no Karavlasli who lived in the settlement that leans into the territory of the District. It is certainly a great pity. However, their footprint in the area of about 270 years (Cincari) and about 180 years (Karavlasli) in this area is valuable. Therefore, we owe it to them at least as much as possible to learn their past and to bear testimony about them, and to preserve and preserve the material traces visible in the cemeteries.

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ  
Filozofski fakultet Nikšić  
E-mail: sabos@t-com.me

UDK: 94:314.1:39(497.6 Brčko)“1683/1912”  
314.1:39(497.6 Brčko)“1683/1912”

## UTICAJ MUHADŽIRSKIH KRETANJA NA ISKRE DUHA BOŠNJAKA U NOVIM SREDINAMA U VREMENU DO BALKANSKIH RATOVA SA OSVRTOM NA BRČKO

**Apstrakt:** *Istoriju Balkana je nemoguće izučavati bez izučavanja prošlosti Bošnjaka – muslimana, čija migraciona kretanja, kao pojavu dugog trajanja, nikako ne smijemo zaobići. Muhadžirska kretanja, kao specifičan vid migracionih kretanja, jedno su od najvažnijih obilježja prošlosti Bošnjaka na Balkanu. U nekoliko navrata muhadžirska kretanja su mijenjala političku geografiju pomenutog prostora, ostavljajući otvorenim pitanje da li imaju svoj kraj. U svim muhadžirskim talasima, muhadžiri su vršili različite uticaje na sredine u kojima su se privremeno ili stalno nastanjivali. Njihove iskre duha bile su zapažene u gotovo svim sferama društvenog života. Takvu sudbinu imala su gotovo sva naselja na području Bosanskog ejaleta, pa samim tim i Brčko i njegova okolina. Tamo gdje je dolazilo do dodira i prožimanja domicilnog i onoga što je dolazilo iz drugih sredina, rađale su se nove ideje i nove vrijednosti. Muhadžirska kretanja su uticala na prostornu pokretljivost preduzimljivog bošnjačkog duha koji je u sebi nosio i etiku mira.*

**Ključne riječi:** *Muhadžirska kretanja, muhadžiri, Osmanska imperija, Balkan, iskre duha, uticaji, promjene.*

## THE INFLUENCE OF REFUGEE MOVEMENTS ON BOSNIAK'S SPIRITS IN NEW ENVIRONMENTS BEFORE THE BALKAN WARS WITH NOTE REGARDING BRČKO

**Abstract:** *It is impossible to study the history of the Balkans without studying the past of Bosniaks - Muslims, whose migratory movements, as a phenomenon of long duration, must not be bypassed. Refugee movements, as a specific form of migration movements, are one of the most important features of Bosniaks' past in the Balkans. On several occasions, the refugee movement changed the political geography of the area, leaving open the question of whether they had their end. In all the refugee waves, refugees exerted different influences on the environments in which they settled temporarily or permanently. Their sparks of spirit were noticeable in almost every*

*sphere of social life. This fate had almost all settlements in the area of the Bosnian Eyalet, and therefore Brčko and its surroundings. Where there was a touch and a permeation of the domicile and that which came from other backgrounds, new ideas and new values were born. Refugee movements influenced the spatial mobility of the enterprising Bosniak spirit, which also carried the ethics of peace.*

**Key words:** *Refugee movements, refugees, Ottoman Empire, Balkans, spirit sparks, influences, changes.*

## Uvod

Migracije su bile i ostale permanentni pratilac etničke, političke, kulturne i društvene evolucije čovječanstva.<sup>1</sup> One se javljaju ne samo usljed prirodnog priraštaja, već i zbog prostorne pokretljivosti koju prouzrokuju osvajački ratovi, sistematska naseljavanja, ali i prirodni faktori.<sup>2</sup> Gotovo sve značajnije periode u razvitku društva obilježavale su migracije određenog tipa čiji su uzroci bili različiti, a samim tim i posljedice koje su se javljale nakon migracionih kretanja. Neke od migracija su uticale na radikalne demografske promjene na određenim prostorima, utičući i na profilisanje društvenih, političkih i kulturnih odnosa. Zahvaljujući migracionim kretanjima miješale su se različite kulture i u okviru njih razni mentaliteti, navike, tradicije, što je za posljedicu imalo promjene koje su utirale put za nova društvena i ekonomska kretanja. Jedan od prostora koji je, zbog svoje geopolitičke pozicije, oduvijek predstavljao mjesto miješanja različitih kultura i samim tim označavan kao most ili raskršće, bio je Balkan.<sup>3</sup> Sa migracionim kretanjima sazrijevala je svijest da je tranzicija kulture bitna pretpostavka socijalne transformacije, koja je kamen temeljac za izgrađivanje kulture mira, odnosno međuetničkih odnosa, koji su činili realnu stvarnost u određenom trenutku prošlosti Balkana, a i danas je čine.

Mnogi ratovi, bune i ustanci, vođeni na tlu Balkana, neminovno su uticali na česte promjene u demografskoj slici pomenutog prostora.<sup>4</sup> Tražeći oaze gdje će uživati u miru i radu, mnoge zajednice, počevši od porodičnih, preko bratstveničkih, pa sve do onih koje se vežu za određenu teritoriju, mijenjale su mjesto svog boravka. Svakako, o broju migranata odlučivale su trenutne okolnosti i procjene organa vlasti, pa govoreći u tom kontekstu, možemo reći da migraciona kretanja nisu mimoišla

1 Mladen Friganović, *Demografija – Stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb 1978, 139. (dalje: M. Friganović, *Demografija*).

2 M. Friganović, *Demografija*, 139.

3 Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, drugo izdanje, prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov–Vučen, Beograd 2006, 68,

4 Sreten Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, Beograd 1953, 13-15; Milisav Lutovac, Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti, *Glasnik*, Etnografski institut SANU, knj. VII, Beograd 1958, 1; Safet Bandžović, Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu, *Almanah*, 35-36, Podgorica 2006, 158-159. (dalje: S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*).

ni Bošnjake muslimane, štaviše, duboko su se utkala u njihovo ukupno nacionalno biće.<sup>5</sup>

Bošnjaci pripadaju onim narodima u čijem kolektivnom sjećanju seobe, odnosno muhadžirska kretanja, imaju posebno mjesto. Sa stanovišta ovog rada, bitno je, na samom početku, objasniti pojam muhadžir, ali i pojam *iskra duha*. Muhadžir je naziv koji svoje porijeklo vezuje za arapski jezik, a u najjednostavnijem prevodu on znači *izbjeglica, emigrant, useljenik* ili *iseljenik*.<sup>6</sup> Iz pojma muhadžir, izveden je i pojam muhadžirluk, što znači emigracija, imigracija.

Što se tiče pojma *iskra duha*, nužno je prvenstveno istaći da se radi o dosta širokom pojmu pod kojim se podrazumijeva prirodna obdarenost, odnosno urođena sposobnost čovjeka za razboritim promišljanjem sa ciljem da se trenutna situacija ili situacija u kojoj se nalazi, učini boljom i lakšom. Iskre duha se zapažaju na gotovo svim poljima čovjekovog djelovanja tj. u sferi društva, ekonomije, političkog djelovanja, u sferi vjerskog života, svakodnevnih dešavanja i sl. Iskre duha su naročito dolazile do izražaja u onim sredinama u kojima je dolazilo do preplitanja i miješanja starosjedilaca i novodoseljenika, tj. tamo gdje su susreti starog i novog bivali česti i izraženi i gdje se javljala potreba za novim ostvarenjima. Moglo bi se, sasvim sigurno, reći da su se najdragocjenije iskre duha javljale na polju kulturnog djelovanja i graditeljstva.

## Muhadžerski pokreti i njihov uticaj na duh Bošnjaka

Seobe stanovništva islamske religije na Balkanu, koje su bile izraženije naročito od kraja XVII vijeka, znatno su uticale na osnove njihovog poimanja egzistencije koja je shvatana kao tragična zbog mnoštva razloga, među kojima je gubitak stečene imovine i ostavljanje zavičaja, posebno usljed prinudnih seoba, značio i gubitak pozicije u društvenom sistemu.<sup>7</sup> Stanovnici islamske religije, koji su osjetili strahote Velikog bečkog rata (1683-1699), prema svjedočenjima hroničara, masovno su se povlačili pred austrijskom i mletačkom vojskom, pokušavajući da na tlu Bosanskog ejaleta nađu sigurnije utočište.<sup>8</sup> Nakon mletačkog zauzimanja

5 S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, 160.

6 *Türke-Sirpça sozluk*, Hazirlayanlar prof. dr. Slavoljub Đinđić, doç. dr. Mirjana Teodosijević, prof. dr. Darko Tanasković, Atatürk kültür, Dil ve tarih Yüksek kurumu, Ankara 1997, 704. O muhadžirima je i beletristički dosta pisano, pa su muhadžiri označavani kao *ljudi koji su fizički otišli, a njihova duša je ostala u starom zavičaju* ili kao *oni koji sahranjaju život koji ostavljaju za sobom, kao oni koji moraju otići, a ne ide ime se sa rodnog ognjišta*.

7 Na područje Bosanskog ejaleta se, prema nekim podacima, nakon Velikog bečkog rata (1683-1699), naselilo oko 150.000-200.000 hiljada izbjeglica većinom islamske religije. Azem Kožar, *Historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2007, 131. Brojku od 130.000 navodi Adem Handžić. Adem Handžić, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1954-1955, 144-145. Vidi i: Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar 2017, 173.

8 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod & Bošnjačka zajednica kulture Sarajevo, Sarajevo 1997, 278, 279, 280, 281. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

Risna i Novog (1684. i 1687), brojne muslimanske porodice su se iselile prema Baru, Nikšiću i drugim krajevima Hercegovačkog sandžaka. Dolazak tako velikog broja izbjeglih lica u nove sredine imao je svojih posljedica, tim prije jer se radilo o onima koji su dolazili iz razvijenih sredina koje su imale ustaljene socijalne ritmove življenja, te razvijene pravne i običajne norme koje su, u novim sredinama, željeli da zadrže.<sup>9</sup> Jedan od svakako najvećih uticaja u novoj sredini, ostvarili su risanski i novski muhadžiri koji se smatraju prvim doseljenicima na području Nikšića krajem XVII i početkom XVIII vijeka. Oni i njihovi potomci će u narednih 180 godina imati dominantan uticaj u pogledu narodnog života, načina odijevanja, odnosa prema oružju, vjerskih obreda, drugih običajnih normi, poslovnog duha, kulture stanovanja, ishrane, odnosa prema okolini i mnogo čega drugog.

Znatan broj muhadžira iz Ugarske naselio se još u vrijeme Velikog bečkog rata u okolini Tuzle, Modriče i po mjestima u njihovoj okolini.<sup>10</sup> Pridošlice su bili krajnje raznoliki u pogledu društvenog, lingvističkog i etničkog porijekla. Time se opšta situacija unutar samog Bosanskog ejaleta, situacija nije bila ništa bolja. Ratne okolnosti su i stanovnike mnogih područja Bosanskog ejaleta dodatno usložila. Jedan u nizu primjera za izrečenu tvrdnju je i grad Novi Pazar. Tokom borbi koje su se vodile oko tog grada 1689. godine, došlo je do značajnog iseljavanja stanovnika islamske religije iz tog mjesta, odnosno do velikog izbjegličkog talasa nakon zauzimanja grada od strane srpskih snaga, zbog čega demografski odliv nije mogao ostati neprimijećen.<sup>11</sup> Preživjelo i izbjeglo stanovništvo Novog Pazara se, na svom muhadžirskom putu, zaustavilo u Jedrenama i Istanbulu, formirajući u tim gradovima posebne mahale kojima su dali ime Novi Pazar.<sup>12</sup> Prilikom pomenutih dešavanja veliku štetu pretrpjela je i kolonija Dubrovčana koja je bila nastanjena u ovom gradu.<sup>13</sup> Dio dubrovačkih trgovaca zbog nesigurnosti, a i želje da sačuvaju sopstvene živote, napustio je tada Novi Pazar.<sup>14</sup>

Zahvaljujući istoriografiji koja je zabilježila uticaje ratova i migracionih kretanja, koja su se odvijala na prostoru nekadašnje Osmanske imperije, danas smo u prilici da lakše sagledavamo međusobne uticaje onih koji su odlazili i onih koji su ostajali i tako pratimo promjene koje su nastajale u životu pojedinih zajednica. Zato je sasvim opravdano postaviti i pitanje kako su muhadžiri, poslije svega što ih je zadesilo, uspjeli da uspostave ravnotežu u svojim životima i nastave ka budućnosti?

9 Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt*, Beograd 1938, 63, 74-78, 87; Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka*, Beograd 1997, 135, 154-157, 237; Slobodan Drobnjak & Sait Š. Šabotić, *Muslimansko-bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*, Podgorica 2005, 97-100, 107-115. (dalje: S. Drobnjak & S. Š. Šabotić, *Muslimansko-bošnjačko stanovništvo*).

10 S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, 164.

11 *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969, 178, 179; Bogumil Hrabak, *Stara Raška u Bečkom i Morejskom ratu (1683-1699. godine)*, *Novopazarski zbornik*, 20, Novi Pazar 1996, 86.

12 S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, 166.

13 Kosta Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, Beograd 1922, 30; S. Banžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, 165.

14 Ejup Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, posebna izdanja, knj. 19, Beograd 1979, 72, 73, 74.

Odgovor, prije svega, treba tražiti u otvorenosti muhadžirskih zajednica za nova iskustva i prilagođavanje kulturnih uticaja sopstvenom tradicijskom i istorijskom nasljeđu. Mogući odgovor je potrebno tražiti i u individualnom traganju za srećom, odnosno u potiskivanju osjećanja izgnanstva koje u čovjeku stvara unutrašnju prazninu. Oni muhadžiri koji su uspjeli da potisnu takve osjećaje brže su, u novim sredinama, uspijevali da uhvate korak sa svakodnevljem. U tom pogledu u nezavidnoj situaciji su bili oni muhadžiri koji su bili malobrojniji u određenim sredinama.

Migraciona kretanja pokrenuta krajem XVII vijeka, s obzirom da su bila neplanirana, imala su uticaja na izmjenu demografske slike prostora Bosanskog ejaleta na čijoj teritoriji je početkom XVIII vijeka živio manji broj stanovnika u odnosu na prethodno razdoblje, čak i do 75%.<sup>15</sup> Migracije sa područja Budimskog i Temišvarskog sandžaka su omogućile kontakte stanovništva različitih kulturnih nivoa koji nisu doveli do nestajanja starih obrazaca, već do stvaranja novih praksi. Upravo se na taj način, pod uticajem migracija, mijenjao i svakodnevni život stanovništva. Konkretno, vrlo obrazovani stanovnici iz Budima, Pešte, Pečuha, Segedina i drugih gradova, donijeli su, među stanovnike Bosanskog ejaleta, navike razvijenih gradskih sredina koje su nadilazile čaršijske obrasce. Iako su mnogi od doseljenih muhadžira bili bez znatnijih materijalnih sredstava, ipak su u novim sredinama preduzimali određene korake kako bi sebi stvorili egzistenciju. Zahvaljujući upravo novostvorenom ambijentu, Bosanski ejalet će tokom XVIII vijeka doživjeti privrednu obnovu. Mnogi zanati, za koje se samo znalo, ponovo će uzeti maha i tako podstaći ukupnu privrednu djelatnost. Među zanatlijama posebno će se istaći prerađivači kože i majstori za izradu metalnih predmeta.<sup>16</sup> Zajedno sa njima svoje usluge pružali su i kamenoklesari (*taščije*), krznari (*ćurčije*), sedlari (*sarači*), stupari lana (*dolapdžije*), obučari (*kundurđije*) i dr.<sup>17</sup> Stvaranje veće količine proizvoda, osim što je zadovoljilo potrošačke i druge potrebe domaćeg stanovništva, omogućilo je i izvoz.<sup>18</sup> Primjera radi, preduzimljivi muhadžiri na području Brčkog su rano uočili sve prednosti za uzgoj šljiva, pa su, baveći se šljivarstvom, uspjeli da započnu i sa izvozom suve i sirove šljive prema zemljama Zapadne Evrope.<sup>19</sup> Izvoz suve šljive bio je primjetan i sa područja Tešnja, što se vidi iz jedne bujuruldije iz 1758. godine.<sup>20</sup> Na drugoj strani Bosanskog ejaleta, muhadžiri iz Risna i Novog su u podgrađu Onogošta, već 1703. godine otvorili 20-tak dućana, u kojima su pripadnici plemena Trebješana, a i svi

15 S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu* 168.

16 <http://bosnae.info/index.php/nakon-invazije-eugena-savojskog-bosanski-ejalet-je-dozivio-veliku-privrednu-obnovu> pristupljeno 21. jula 2019. god.

17 *Isto*.

18 *Isto*.

19 <https://www.ebrcko.net/o-brckom/istorija> - pristupljeno 20. jula 2019. godine. Izvoz suve šljive sa pomenutog područja karakterisao je i vrijeme XIX vijeka. Samo iz Brčkog tokom 1867. godine izvezeno je 203.000 zollcentera suve šljive, a iz drugih mjesta na Savi još 100.000 centnera. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Orašje 2005, 566. Pored navedenih proizvoda za ove krajeve je bio karakterističan i izvoj mesa od pernate živine, jaja, sira.

20 Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Izabrana djela, II, *Veselin Masleša*, Sarajevo 1991, 362. (dalje: H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*).

ostali, mogli slobodno trgovati. Otvaranjem trgovačkih i zanatlijskih radnji, risanski i novski muhadžiri su, u stvari, postavili temelje nikšićkoj čaršiji koja će u narednom periodu igrati i te kako važnu ulogu u ukupnom životu stanovništva nikšićkog kraja. Nikšićki trgovci su, zbog svoje preduzimljivosti, početkom druge decenije XVIII vijeka razvili dobre trgovačke odnose sa Dubrovčanima, što je dodatno oživljavalo nikšićku kasabu. Unošenjem takvih sadržaja muhadžiri su uticali na stvaranje novih svjetonazora i podsticali društveni razvoj Onogošta-Nikšića i šire okoline.<sup>21</sup> Istovjetni istorijski procesi zahvatali su i mnoga druga mjesta u koja su pristizali muhadžiri.

Nakon dramatičnih događaja u Velikom Bečkom ratu, koji su okončani Karlovačkim mirom 1699. godine, dio preživjelog muslimanskog stanovništva naselio se i u Tuzli.<sup>22</sup> U prvoj polovini XVIII vijeka znatno je oživjela i trgovačka djelatnost u tom gradu, jer su tamošnje srpske i cincarske porodice, pod uticajem muhadžira, počele kupovati zemlju od upravitelja grada i graditi kuće ispod Trnovca i Kolobare.<sup>23</sup> Sredinom XVIII vijeka, u tuzlanskoj mahali Tušanj, radio je kao terzija izvjesni Osman, dok je Husejn, stanovnik mahale Kethoda, držao kafečajnicu.<sup>24</sup>

Doseljenici sa područja Budimskog i drugih ejaleta, donosili su sa sobom i kulturu ishrane prilagođenu sredinama u kojima su do tada živjeli.

Muhadžiri koji su se naseljavali u demografski opustjelim krajevima, nisu pribjegavali samo davanju novih imena naseljima i promjeni drugih toponima u skladu sa svojim društvenim, ekonomskim i kulturološkim obilježjima, već su sa sobom donosili i različite tradicijske osobenosti. To je, prije svega, bilo uslovljeno životom na područjima različitih kulturnih sfera i kulturnih uticaja. Ipak, ono što je bilo najupečatljivije, jesu posljedice ratova, koje su imale direktnih refleksija na pojedine običajne norme. Primjera radi, nakon rata vođenog od 1736-1739. godine, broj stanovnika islamske religije se u Bosanskom ejaletu toliko smanjio da se ulema sa mnogim džematima saglasila sa jednom prećutnom odlukom o zabrani klanjanja džuma i Bajram namaza na musalama, kako nemuslimanski stanovnici ne bi primijetili koliko je malo stanovnika islamske religije.<sup>25</sup>

Iskre preduzimljivog muhadžirskog duha mogle su se osjetiti i u pogledu stambene kulture.<sup>26</sup> S obzirom da su u osmanskoj tradiciji bile izuzetno cijenjene zadužbinske građevine (džamije, imareti, javni hamami, mostovi, česme, itd), njihovim podizanjem u novim sredinama, bošnjačko stanovništvo je izvršilo snažan uticaj na hrišćansko stanovništvo u pogledu podizanja sličnih objekata, a naročito onih za lične potrebe. U upotrebu je, prije svega, ušao čvrsti materijal, jer su dotadašnje kuće uglavnom bile trošne građe i bez spoljašnje estetike.<sup>27</sup> Pod uticajem

21 S. Drobnjak & S. Š. Šabotić, *Muslimansko-bošnjačko stanovništvo*, 146.

22 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, 374.

23 Risto Jeremić, O porijeklu stanovništva tuzlanske oblasti, *Glasnik geografskog društva*, br. 7-8, Beograd 1922, 149.

24 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, 376.

25 S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, 168.

26 Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2004, 14. (dalje: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*).

27 I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 14.

gradnje zadužbinskih objekata, izgrađivana je i svijest o odgovornosti prema vakifima, a i prema samim objektima. Prva džamija koja je izgrađena u Nikšiću, izgrađena je od strane muhadžira iz Risna i Novog.<sup>28</sup> Interesantno je napomenuti da je na području Onogošta-Nikšića sa izgradnjom hara Mušovića, zapravo izgrađena prva višespratnica, koja je to bila ne samo u Nikšiću, već na širem području.<sup>29</sup>

Jedan od unosnijih zanata u Bosanskom ejaletu bio je zlatarski (kujundžijski). Kao zanat i svojevrsno umijeće, svoj početni razvoj doživljava u XVIII vijeku. Vidno mjesto u domenu tog zanata imali su zlatari koji su svoje umijeće stekli u Budimu i drugim centrima van Bosanskog ejaleta. Godine 1786. u Travniku se kao zlatar pominje Lovro, za kojeg ne znamo da li je bio muhadžir ili je osoba sa Primorja.<sup>30</sup> Kujundžijska djelatnost će se intenzivnije razviti krajem XVIII i u XIX vijeku. O prisustvu ovog zanata i u Brčkom, dovoljno govori i prezime Kujundžić.

Jedan od bitnih faktora koji je uticao na muhadžirska kretanja na Balkanu, bilo je ostvarivanje uticaja „velikih sila“ na unutrašnje prilike u Osmanskoj imperiji. Od 1774. godine, kada je uslijedio gubitak Krima, nakon čega je potpisan sporazum u Kučuk Kajnardži (Maloj Kajnardži), pa sve do početka XIX vijeka blizu 500.000 ljudi bilo je prinuđeno da sigurnije utočište potraži u različitim dijelovima Rumelije i Anadolije.<sup>31</sup> Nakon *velike kuge*, koja je harala u periodu od 1792-1798. godine, uništavajući znatan dio *starinskog* muslimanskog stanovništva,<sup>32</sup> započela je nova stranica istorije muhadžirskih kretanja na Balkanu. Ona će se intenzivirati sa izbijanjem ustanka Srba pod Karađorđem 1804. godine, a samo za kratko smiriti sa njegovim slamanjem 1813. godine.<sup>33</sup>

U periodu od 1806. do 1812. godine, oko 200.000 stanovnika islamske religije bilo je uvučeno u muhadžirska kretanja.<sup>34</sup> Samo iz Šapca, koji su Karađorđevi ustanici osvojili 1807. godine, u Brčko je stiglo, kako su to hroničari zabilježili, *1.000 žena i djece*.<sup>35</sup>

28 *Istorija Crne Gore*, knj. 3, tom I, Titograd 1975, 595.

29 *Politika*, Beograd, 24. mart 1938. godine.

30 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, 344.

31 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzylda Osmanlı İmparatorluğunda 'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin İskam*, İstanbul 1966, 41-42. (dalje: Y. Halaçoğlu, *XVIII. Yüzylda Osmanlı İmparatorluğunda 'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin İskam*); Hasan Yıldırım Aġanoġlu, Opći pogled na migracije stanovništva s Balkana u Tursku, *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, *Zbornik radova sa okruglog stola „150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu“*, održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012, Sarajevo 2012, 185.

32 Safet Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet (1804-1867)*, *Almanah*, 45-46, Podgorica 2009, 115. (dalje: S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet*).

33 Safet Bandžović, *Između deosmanizacije i balkanizacije: muhadžirske dionice bošnjačke historije*, *Historijski pogledi*, God. I, br. 1, Tuzla 2018, 46 (obradi pažnju na napomenu 41). (dalje: S. Bandžović, *Između deosmanizacije i balkanizacije*).

34 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Mesleleri*, İstanbul 1966, 33.

35 Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Beograda u Bosanski ejalet (1804-1862)*, *Godišnjak BZK "Preporod" 2004*, BZK "Preporod", Sarajevo 2004, 137; Edin Jašarević, *Sevdalinka kao vid historijskog pamćenja* (U povodu objavljivanja knjige Enesa Kujundžića „Tri Rahičke šetale sokakom: Sevdalinka u tokovima bošnjačke umjetnosti, *Godišnjak BKZ „Preporod“ 2007*, BKZ „Preporod“, Sarajevo 2007, 359.

Talas novih muhadžirskih seoba ka Bosanskom ejaletu, ovoga puta stanovništva iz ruralnih sredina, započeo je 1830. godine, nakon sticanja autonomije Srbije. Za pune četiri godine, muhadžiri sa prostora šest nahija Smederevskog sandžaka, koje su date na upravu Srbima, su sa patnjom, gorčinom i raznim traumama napuštali svoje domove i odlazili prema Bosanskom ejaletu.<sup>36</sup> Prema podacima Ivana Frana Jukića, u srpskoj kneževini je 1847. godine bilo 15.161 stanovnika koji su smatrani Turcima, da bi ih pred 1862. godinu bilo *oko 12.500 Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika*.<sup>37</sup> No, i oni su ubrzo bili primorani na muhadžirski put, pa se tako, u nekoliko talasa,<sup>38</sup> znatan broj muhadžira iz Užica i Sokola, naselio u istočnim i sjeveroistočnim krajevima Bosanskog ejaleta.<sup>39</sup> Razumijevajući njihov težak položaj, sultan je donio odluku da muhadžiri, za period od 14 godina, budu oslobođeni od služenja vojnog roka.<sup>40</sup>

Muhadžiri koji su dolazili sa područja Smederevskog sandžaka, posebno oni iz Užica, uz sve traume, strahove i boli, nosili su sa sobom i originalan sevdah i lirski izraz.<sup>41</sup> Koliko je on bio ukorijenjen i koliko su užički muhadžiri držali do svoje tradicije, možda najbolje svjedoči Užičko kolo, narodna igra i danas prisutna u različitim krajevima Balkana pa i šire.<sup>42</sup> Naravno, u kontekstu našeg rada, sasvim je opravdano pretpostaviti da je pomenuta narodna igra trpjela određene promjene i da se prilagođavala raznim sredinama, ali je sačuvano ime ostalo kao svjedok njenog izvorišta i snage da se odupre potpunom utapanju u igre koje su bile dominantne u sredinama gdje su pristizali užički muhadžiri. Sa muzikom neizostavno su dolazili i muzički instrumenti, koji su u novim sredinama nalazili svoju primjenu i mjesto. Pjevajući o ostavljenom zavičaju, neprežaljenim ljubavima i minulim događajima, muhadžiri su u svom okruženju stvarali specifičan ambijent u kome su domicilnom stanovništvu omogućavali da njihov zavičaj mogu upoznati i kroz takvu vizuru.

Na područje Zvorničkog sandžaka 1862. godine doseljene su 533 porodice sa 1.243 člana.<sup>43</sup> Prema zapažanjima ruskog diplomate Jevgraфа Romanoviča

36 S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet*, 131-132.

37 *Isto*, 133-134.

38 Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica odvijalo se u tri talasa, od kojih je poslednji bio 28. septembra 1862. godine. Pismo Husein-efendije Užičanina iz 1887. godine, *Almanah*, 79-80, Podgorica 2018, 334. (dalje: *Pismo Husein-efendije Užičanina iz 1887. godine*).

39 S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet*, 141.

40 *Isto*, 142.

41 Ostalo je zabilježeno da su užičke djevojke, muhadžirke, kod Silah ćuprije, zajedno sa ostalim muhadžirima, poslednji put sa tog mjesta gledale popaljeno Užice i *od silna prkosa i od ljuta očaja*, uhvatile u kolo i zapjevale *Oj Užice, mali Carigrade, / dok bijaše, dobro li bijaše... Pismo Husein-efendije Užičanina iz 1887. godine*, 332.

42 Zanimljiv detalj o Užičkom kolu, odnosno o njegovoj rasprostranjenosti i prisutnosti na različitim meridijanima, sadržan je i u knjizi akademika Šerba Rastodera. Vidi: Šerbo Rastoder, *Komunisti i muhadžiri (1958-1971) – slučaj opštine Rožaje*, *Almanah*, Podgorica 2018, 181.

43 Safet Bandžović, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867), *Znakovi vremena*, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, vol. 4, br. 12, Sarajevo 2001, 160. (dalje: S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet*).

Ščulepnikova, koja su zabilježena u njegovim izvještajima, muhadžiri su se teško privikavali na novu sredinu i obradu zemlje, jer su poticali iz gradskih sredina.<sup>44</sup> Iz Šapca su, pomenute 1862. godine u Brezovo Polje kod Brčkog, protjerana dva imama i to hafiz Salih, sin Alije i Husejn Hodža, sin Mustafe.<sup>45</sup> Iz Šapca je tada došao i hafiz Šaban Kantardžić Rašidović, koji će, u svojstvu imama, ostaviti značajne tragove među džematlijama Azizije džamije. Nakon dolaska muhadžira iz Srbije 1862. godine, na području Novog Brezovog Polja, nedaleko od Brčkog, sagrađena je džamija u baroknom stilu.<sup>46</sup> U Tuzlu je tada doseljeno 12 muhadžirskih porodica, dok se u Brčkom, iz Beograda, naselilo 15 porodica sa 36 članova.<sup>47</sup> Doseljednici iz Beograda su se bavili trgovinom i zanatlijskim poslovima.<sup>48</sup> Prema vijestima koje je objavila osmanska štampa (*Ceride-i Havadis*) od 06. 11. 1862. godine, iz beogradskih predgrađa u Brčko je pristiglo oko 300 stanovnika islamske religije.<sup>49</sup> Sa dolaskom muhadžira iz raznih krajeva, u Brčkom i okolini se znatno usložila struktura dotadašnjih prezimena. Baveći se spiskovima muhadžira doseljenih iz Beograda, Šaban Hodžić je konstatovao da se od doseljenih porodica iz Beograda, u Brčkom pod starim prezimenom, još uvijek prisutni Dautovići i Ibrahimovići, dok za ostale nije siguran da li su prihvatili nova prezimena ili su ih promijenili usljed različitih okolnosti.<sup>50</sup> Napomenimo i sljedeću bitnu stvar kada su u pitanju razni bošnjački rodovi i bratstva koja su doseljavala u Brčko – naime, među tim prezimenima bilo je dosta i onih koja su imala porijeklo izvedeno po osnovu vojne službe poput Serdarevića, Dizdarevića, Delijevića itd.<sup>51</sup> Analiza takvih prezimena ukazuje nam, pored socijalnog statusa, i na još mnoštvo važnih elemenata bitnih za sagledavanje određenih zajednica.

Muhadžirska kretanja uticala su, u određenoj mjeri, i na modu ondašnjeg vremena. Istorijskoj nauci je poznato da je od sredine XIX vijeka evropski dio Osmanskog carstva bio pod snažanim modnim uticajem iz Zapadne Evrope,<sup>52</sup> što je za posljedicu imalo izvjesne promjene u odijevanju, čime je bio otvoren put i za

44 S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet*, 142.

45 Osman Kavazović, Imami Azizija džamija u Bosni i Hercegovini, u: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, Zbornik radova sa naučnog simpozijuma održanog u Orašju od 07.-08. septembra 2012. godine*, Orašje 2013, 362.

46 Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1983, 86, 104. Vidi i: Senaid Hadžić, *Primjeri suživljenja*, Tuzla 2017, 139-140.

47 Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 133-134. (dalje: Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije*); S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet*, 142.

48 S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet*, 161.

49 Ayşe Zişan Furat, Muslimanske migracije iz Srbije nakon 1862. godine – Osvrt na osmansku štampu, u: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije, Zbornik radova sa naučnog simpozijuma održanog u Orašju od 07.-08. septembra 2012. godine*, Orašje 2013, 196.

50 Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije*, 134.

51 Indira Šabić, Prezimena militarnog porijekla u Bosni i Hercegovini, *Društvene i humanističke studije: Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 2, Tuzla 2018, 123-124.

52 <https://hrv.worldtourismgroup.com/history-fashion-ottoman-empire-84263> – pristupljeno 30. augusta 2019. godine.

ispoljavanje kreativnosti pojedinaca. U mnogim terzijskim radnjama, koje su bile i u vlasništvu muhadžira, nastajali su odjevni predmeti prilagođeni svakodnevnom životu, ali i onim trenucima kada je i odijelom trebalo iskazati određeni prestiž i namjeru.<sup>53</sup>

Samo nekoliko godina kasnije, u vrijeme potpunog napuštanja srbijanskih gradova od strane osmanske vojske i preostalih civila (1867/1868), u Bosnu je iz Srbije, najvećim dijelom prešlo i preostalo muslimansko stanovništvo.<sup>54</sup> Svi ti, gotovo neprekidni useljenički talasi, donosili su različite uticaje, miješanja i stvaranje novih fizionomija mjesta u koja su muhadžiri pristizali. Koncentracija većeg broja stanovnika u pojedinim mjestima, poput Brčkog, zahtijevala je i stvaranje novih mogućnosti. Brčko je 1868. godine novoizgrađenim putem bilo povezano sa Bijeljinom i dobilo je telegrafsku stanicu.<sup>55</sup> Vidan doprinos u tim procesima imali su i doseljenici. Prvi hotel koji je sagrađen u Brčkom, bio je u vlasništvu muhadžira Alije Kučukalića, koji je kao dječak 1821. godine iz Čačka doselio u Brčko.<sup>56</sup> Hotel koji je sagradio 1891. godine, nosio je ime „Posavina“.<sup>57</sup> Preduzimljivi muhadžir Alijaga Kučukalić je bio i vakif zgrade pošte koja je useljena 1894. godine.<sup>58</sup>

Dramatični događaji koji su se odvijali od 1875-1878. godine i u sklopu njih ubrzani procesi osamostaljivanja hrišćanskih naroda od osmanske centralne vlasti, doveli su, pored krvavih oružanih obračuna i do novih administrativnih prekomponovanja osmanske teritorije na Balkanu, ali i do promjena u smjeru muhadžirskih kretanja. Shvatajući da će izgubiti veliki dio svoje teritorije, Porta je 1877. godine pribjegli stvaranju Kosovskog vilajeta. Suočivši se sa rastućom muhadžirskom krizom u Istanbulu je januara 1878. godine formiran Internacionalni komitet za pomoć muhadžirima.<sup>59</sup>

Deosmanizacijski tokovi u periodu od 1875-1878. godine, završili su mirovnim kongresom u Berlinu 1878. godine, koji je, u suštini, predstavljao podjelu interesnih sfera velikih sila. Na samom kongresu izvršena je dioba teritorija

53 Marko Popović, Miroslav Timotijević, Milan Ristović, *Istorija privatnog života u Srba*, Polis/Clio, Beograd 2011, 210-211.

54 Prema navodima istoričara rah. Ibrahima Tepića, koji je koristio podatke ruskog konzulata u Sarajevu, u Bosnu je tada iz Srbije prešlo oko 30.000 muslimana, što treba uzeti sa rezervom, jer o tome nedostaju prvorazredni istorijski izvori. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1988, 91.

55 Bonislav Grgić, *Povijest Hrvata brčanskog područja*, Brčko 2008, 19.

56 <http://www.preporod-brcko.ba/page/alijaga-kucukalic>, pristupljeno 22. augusta 2019. god. (radi se o referatu mr. Mustafe Gobeljića pod nazivom *Vakufi Alijage Kučukalića*, podnjetom na Okruglom stolu pod nazivom *Uloga vakufa u razvoju Brčkog sa posebnim osvrtom na vakuf Alijage Kučukaluća*, koji je održan u Brčkom 4-9. juna 2013. godine).

57 *Isto*.

58 [https://bs.wikipedia.org/wiki/Prva\\_po%C5%A1ta\\_u\\_Br%C4%8Dkom](https://bs.wikipedia.org/wiki/Prva_po%C5%A1ta_u_Br%C4%8Dkom), pristupljeno 22. augusta 2019. godine.

59 Safet Bandžović, Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća, *Znakovi vremena – Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, Institut Ibn Sina Sarajevo, br. 15, vol. 11, 41-42, Sarajevo 2008, 276. (dalje: S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*).

Rumelije, odnosno *osmanske Evrope*,<sup>60</sup> što je dovelo do još jednog velikog i dugog talasa muhadžirskih kretanja koja su bila usmjerena prema centru Osmanske države koja je *sa slabošću periferije* vanredno dobila na značaju.<sup>61</sup> Nakon Berlinskog kongresa muhadžirima je dozvoljeno da se mogu naseljavati i u urbanim sredinama. Prema mišljenju dr. Milorada Ekmečića, do progona muslimanskog stanovništva nakon Berlinskog kongresa, dolazilo je zbog toga što u međunarodnim pravnim aktima nije bilo ni jedne odredbe kojom bi se *muslimanska manjina u oslobođenim krajevima* morala zaštititi.<sup>62</sup> Pored nebrige tadašnje međunarodne zajednice i nepostojanja odgovarajućih pravnih normi, bilo je i drugih uzroka i motiva koji su stanovništvo islamske religije pokretali na nove seobe. Među njima nikako ne treba previdjeti razne oblika represija. Da bi se unekoliko zaštitili od njih i ostali na svojim *rodnim ognjištima*, predstavnici muslimana iz Janine, Bitolja, Skoplja, Bara, Niša, Prokuplja, Kuršumlije, Debra, Prištine, Novog Pazara, Podgorice, Spuža, Gruda, Hota i drugih mjesta u kojima je bio izražen protest protiv podjela njihovih predjela, uputili su učesnicima Berlinskog kongresa 145 peticija, tražeći zaštitu velikih sila i zahtijevajući da ostanu u okviru Osmanskog carstva.<sup>63</sup> Učesnici kongresa nisu se mogli oglušiti na ovoliki broj zahtjeva, usljed čega su sredinom jula 1878. godine formirali jednu mješovitu evropsku komisiju sa zadatkom da ispita položaj izbjeglica. Samo na području Rodopa pomenuta komisija je evidentirala oko 150.000 muhadžira čijih su 70 % činile žene i djeca.<sup>64</sup> Samo nekoliko mjeseci kasnije (u oktobru 1878), na željezničkoj relaciji Solun - Mitrovica u Makedoniji je evidentirano 60.000 iseljeničkih porodica, koje su oskudijevale u hrani. Iz brojnih pisanih izvještaja se može saznati da tada *u staroj Srbiji i Makedoniji nije bilo gotovo nijedne varoši, a da u njoj nije bilo muhadžera i muhadžirske mahale*.<sup>65</sup> U tim mahalama odvijao se život kome su ton davali muhadžiri, čuvajući svoje običaje i navike koje su donosili iz starog zavičaja.

Suočena sa nastalim problemom, Porta je zbog masovnog iseljavanja u Kosovskom vilajetu osnivala *muhadžirske komisije* koje su prihvatale muhadžire, davale im *tain* i slale na dalja odredišta.<sup>66</sup>

60 S. Bandžović, *Između deosmanizacije i balkanizacije*, 51.

61 Safet Bandžović, Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća, *Zbornik Sjenice*, br. 14, Sjenica 2003, 21-53; Miloš Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 32-35; S. Bandžović, *Između deosmanizacije i balkanizacije*, 51

62 S. Bandžović, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, 173.

63 S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, 280.

64 *Isto*, 281.

65 Navedeno prema: Milorad Ekmečić, Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, 126-127.

66 S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, 286.

Dolazeći u nove krajeve, muhadžiri su, nakon 1878. godine, sa sobom donosili veliko istorijsko iskustvo, znanje, ponegdje i kapital.<sup>67</sup> U pojedinim krajevima, kako su to zabilježili savremenici, donosili i *svađalačku prirodu*.<sup>68</sup>

Okupacijom Bosne i Hercegovine u naročito nepovoljnom položaju našlo se stanovništvo islamske religije, jer se suočilo sa odsustvom adekvatne zaštite definisane međunarodnim standardima.<sup>69</sup> Pored toga, nepovoljni ekonomski uslovi (siromašenje naroda), bili su dodatni inicijal za otiskivanje u potragu za sredinom povoljnijom za život.<sup>70</sup> Razlog više za muhadžirluk, bilo je i stupanje na snagu *Zakona o vojsci* iz 1881. godine, kojim je bilo planirano i regrutovanje mladića islamske religije u austro-ugarsku vojsku.<sup>71</sup>

Kako su i sami bili svjedoci burnih dešavanja u svom novom okruženju, karakterističnu iskrdu duha ispoljili su muhadžiri doseljeni iz Kneževine Srbije na polju političkog djelovanja. Naime, oni su osnovali svoja udruženja širom Bosne sa ciljem da se vrate u Srbiju. Najjače među tim udruženjima bilo je udruženje muhadžira iz Užica. Na čelu udruženja je bio je ugledni trgovac iz Bijeljine Salih-aga Grabčenić (Grabčijan). Predstavnici ovoga udruženja su pokušavali da kroz direktne susrete i molbe upućene knjazu i vlastima u Kneževini Srbiji, ostvare svoj povratak u mjesta iz kojih su bili protjerani. Kada se 1882. godine krunisao *prvi srpski kralj nakon Kosova*, Milan Obrenović, Salih-aga Grabčenić je išao u Beograd na čelu delegacije užičkih muslimana na krunisanje i čestitku. Delegacija Užičana je bila dostojno primljena od strane novog kralja. Prilikom audijencije u kraljevom dvoru izaslanstvo užičkih muhadžira je predalo kralju Milanu Obrenoviću svoju molbu, u kojoj su istakli da priznaju njegovu vlast, kao i kraljevinu Srbiju kao svoju državu, i da se žele, kao muslimani, vratiti u svoj rodni kraj. Uručenu molbu kralj Milan je predao predsjedniku vlade, radikalnu Nikoli Pašiću. Deklaracija naivnih Bošnjaka je najvjerovatnije ubrzo završila u korpi za otpatke ili je uništena da ne bi bila protokolisana. Srpski kralj je delegaciji naivnih muslimana iz Užica dao pregršt lažnih obećanja i na tome se sve završilo.<sup>72</sup>

U periodu od 1878. pa do 1883. godine austrougarska uprava nije vodila preciznu evidenciju odseljenih iz Bosne i Hercegovine, ali je kasnijim procjenama utvrđeno da je u pomenutom razdoblju moglo iseliti oko 8.000 stanovnika.<sup>73</sup> Zapadajući u posebna psihička stanja, koja pominje srpski geograf Jovan Cvijić,

67 *Istorija Osmanskog carstva*, priredio Rober Mantran, Clio, Beograd 2002, 657-658.

68 Petar Vlahović, Osvrt na etnološka proučavanja prijepoljskog kraja, *Mileševski zapisi*, 1, Prijepolje 1995, 15-16.

69 Реџеп Шкријељ, *Мухадџирската криза и населување на Бошњаците во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006, 122. (dalje: P. Шкријељ, *Мухадџирската криза и населување на Бошњаците во Македонија*).

70 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 367.

71 Y. Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluđu 'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin İskam*, 186.

72 <https://preporodbn.com/etnicko-ciscenje-knjazevine-srbije-ix-dio/>, *Naseljavanje Bošnjačkih prognanika 1862. u Bosnu i ostale dijelove Turske*, piše Suad Grabčenić – pristupljeno 23. augusta 2019. god.

73 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 367.

stanovnici islamske religije bili su prinuđeni na iseljavanje iz Bosne i Hercegovine. Iz tih razloga, kako je ostalo zabilježeno u osmanskim izvorima, u periodu od 1882. do 1900. godine prema središtu Osmanske države iselilo se 120.000 stanovnika islamske religije.<sup>74</sup> Porta je, zbog toga, bila primorana da budžetom za 1882/1883. godinu predvidi 1.000.000 lira za pomoć iseljenicima.<sup>75</sup> Znatan broj Bošnjaka iselio se iz Brčkog u periodu od 1882-1903. godine. Iseljavanja je bilo i u periodu borbe za kulturno-vjersku autonomiju muslimanskog stanovništva od 1899-1909. godine, a zatim u vrijeme balkanskih ratova.<sup>76</sup> Tako zamašni historijski procesi uticali su na izmjene u pogledu etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva. Brčko, koje je 1879. godine imalo 2.901 stanovnika (1.843 muslimana (63,5%), 919 pravoslavnih (31,6%) i 93 katolika (3,2%), 1910. godine imalo je 6.517 stanovnika (muslimana 3.144 ili 48%, pravoslavnih 1.761 ili 27%, katolika 1.372 ili 21% i ostalih 240 ili 3%).<sup>77</sup> Muhadžirska kretanja su rijetko imala povratan tok, tj. da su se iseljenici vraćali na svoja stara ognjišta. Ipak, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, ostalo je zabilježeno da se u razdoblju od 1883. do 1905. godine vratilo 2.027 stanovnika, uglavnom islamske religije.<sup>78</sup>

U periodu od 1891. do 1898. godine, muhadžirskom euforijom bilo je zahvaćeno i stanovništvo iz okoline Bijeljine.<sup>79</sup> Muhadžiri u nove sredine sa sobom nisu odnijeli samo dio svojih pokretnih dobara, već i mentalitet i svoje navike, vještine i umijeća i sve ono što je krasilo njihove ličnosti. Mjesta u koja su pristizali, morala su se, htjela ili ne, suočiti sa njihovim iskrama duha. Iako u nove sredine nisu išli sa radošću, muhadžiri su uspijevali da se, bez većih teškoća, sažive sa njima. Možda o tome najbolje govori činjenica da su se mnogi muhadžiri oprobali u gotovo svim područjima društvenog i ekonomskog života u sredinama u kojima su se našli. No, kada se ovo konstatuje, neizostavno se mora napomenuti da su kolektivna sjećanja muhadžira naseljenih u manjim mjestima najčešće vezana za vjerski život u džematu, imame, odnosno džamije i mektebe. U većim, odnosno ekonomski i društveno razvijenijim sredinama, iz redova muhadžira je bilo onih koji su, zahvaljujući svojim sposobnostima i upornosti, uspjeli da se domognu visokih društvenih položaja, onih koji su postali poznati vakifi, kao i onih koji su se aktivno uključili u politički život sredina u kojima su našli utočište za sebe i članove svojih porodica.

74 *Bosna-Hersek ile ilgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Osmanlı Arşivi Devlet Bakanlığı Yayınları), Ankara 1992, 309; P. Шкријелъ, *Мухаджирската криза и населување на Бошњаците во Македонија*, 122.

75 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 368.

76 Salih Kulenović & Izet Ibreljić, *Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog i okoline do agresije na 1992. Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, Muzej istočne Bosne, knj. 17, Tuzla 2002, 101. (dalje: S. Kulenović & I. Ibreljić, *Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog*).

77 S. Kulenović & I. Ibreljić, *Etničke i kulturno-religijske strukture stanovništva Brčkog*, 101-102.

78 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 371.

79 P. Шкријелъ, *Мухаджирската криза и населување на Бошњаците во Македонија*, 126.

Prema podacima Istanbulske povjereništvu za smještaj izbjeglica, u periodu od 1900. do 1905. godine iz Bosne se, na teritoriju Osmanske države, doselilo 72.000 stanovnika, dok je prema austrijskim izvorima za isti period, ta brojka iznosila 13.750 lica.<sup>80</sup> Sve nam to govori da su muhadžirske seobe i početkom XX vijeka bile vrlo intenzivne i traumatične.

Sa izbijanjem balkanskih ratova 1912. godine uslijediće novi dramatični i bolni događaji, koji će bitno uticati na promjene u složenoj etničko-vjerskoj strukturi stanovništva na Balkanu. Veliku depopulaciju nisu mogle izbjeći ni lokalne sredine u kojima će, u većoj ili manjoj mjeri, također biti poremećena etnička i konfesionalna ravnoteža.

## Zaključak

U vremenskom slijedu od 1684-1912. godine, dugom, dakle 228 godina, stanovništvo evropskog dijela Osmanske imperije, posebno ono koje je pripadalo islamskom religijskom krugu, doživjelo je, u više navrata, obimna i traumatična teritorijalna pomijeranja, koja su, svako na svoj način, ostavljala teške posljedice na njegovo ukupno biće. Mnoge od tih migracija bile su prekretnice u životu, ne samo malih i običnih ljudi, već i pojedinih područja. Decenijama dug proces naseljavanja sjeveroistočnih djelova Bosanskog ejaleta, upravo je započeo sa muhadžirskim seobama s kraja XVII vijeka.

Teritorijalni gubici koje je doživljavala Osmanska imperija na Balkanu, direktno su pogađali sve sfere života muslimanskog stanovništva. To nikako ne znači da i ostale vjerske strukture nisu trpjele posljedice, ali dominacija, tako reći službene religije Osmanske imperije, na istorijskoj pozornici, činila je da je muslimansko stanovništvo na istoj, imalo glavnu ulogu, zbog čega su pogledi javnog mnjenja bili usmjereni ka njemu.

Nemogućnost da se ratovima stane na kraj dovodila je do humanitarnih kriza u kojima su se muhadžirske kolone iznova suočavale sa svim ozbiljnostima neizvjesnosti. I ne samo sa njima, već sa patnjama, traumama, ranama i mnogim neprijatnostima. A kada se neko uputi na *veremli put*, onaj iza koga zauvijek ostaju rodna gruda i ognjište, ne čini to bez *ljute nevolje*. U traženju spasa jedna od muhadžirskih oaza bio je i Bosanski ejalet u čijim granicama su muhadžiri nastavljali svoj ovodunjalučki boravak i djelovanje.

Dolazak muhadžira u nove sredine praćen je bolnim lomovima u njihovoj svijesti, pa se s pravom možemo zapitati kako su muhadžiri, poslije svega što ih je zadesilo, uspijevali da uspostave ravnotežu u svojim životima i svome duhu i nastave ka budućnosti. Odgovor, prije svega, treba tražiti u otvorenosti muhadžirskih zajednica za nova iskustva i prilagođavanje kulturnih uticaja sopstvenom tradicijskom i istorijskom nasljeđu, u njihovim neugašenim iskrama duha, saburu i etičkim

<sup>80</sup> Safet Bandžović, Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća, *Almanah*, 3-4, Podgorica 1998, 138.

mjerilima koja im nisu dozvoljavala da pokleknu pred nametnutom skućenošću i neslobodom.

## Summary

In the time sequence from 1684-1912. the population of the European part of the Ottoman Empire, especially those belonging to the Islamic religious circle, experienced, on many occasions, extensive and traumatic territorial movements, which, in their own way, each left a grave impact on its total being. Many of these migrations were turning points in life, not only of small and ordinary people, but of particular areas. The decades-long process of settling the northeastern parts of the Bosnian Eyalet has just begun with refugee migrations from the late seventeenth century.

The territorial losses experienced by the Ottoman Empire in the Balkans directly affected all walks of life of the Muslim population. This does not in any way mean that other religious structures did not suffer consequences, but the dominance of the so-called official religions of the Ottoman Empire, on the historical stage, seemed to have played a major role on the Muslim population, which is why the views of the public were directed towards it.

The inability to put an end to the wars led to humanitarian crises in which the refugee columns faced all the seriousness of uncertainty. And not only with them, but with suffering, trauma, wounds and many inconveniences. And when one embarks on a journey, one who is forever left with a birthmark and hearth does not do so without angry trouble. In search of salvation, one of the refugee oases was the Bosnian Eyalet, within whose borders the refugee continued their stay in this area and their activities.

The arrival of the refugee in new environments is accompanied by painful fractures in their minds, so we can rightly wonder how, after all that has happened to them, the refugees have managed to strike a balance in their lives and their spirit and move on to the future. The answer, above all, must be sought in the openness of the refugee communities to new experiences and adaptations of cultural influences to their own traditional and historical heritage, in their unbridled sparks of spirit, sabers and ethical standards that did not allow them to bow to the imposed rigidity and freedom.

**Dr. sc. Marijana STAMOVA, docent, naučni saradnik**  
*Balkanološki Institut, Bugarska akademija nauke*  
E-mail: marianastamova@yahoo.com

UDK:94:314.314.1(497:497.7)''1945/1991''  
314.314.1(497:497.7)''1945/1991''

## **DINAMIKA MIGRACIONIH PROCESA U JUGOSLOVENSKOJ NEZAVISNOJ REPUBLICI MAKEDONIJI (Istorija i sadašnjost)**

**Apstrakt:** *Cilj ovoga rada je da se ukaže na neka iseljenička pitanja u glavnom albanskog i turskog stanovništva, kao i na dinamiku migracionih procesa u Makedoniji, a u okvirima nedavne SFR Jugoslavije. Isto tako da se vidi kako su ta kretanja uticala na njihov ekonomski i socijalni razvitak i na njihov odnos u periodu posle završetka Drugog svetskog rata. Pomenuta stanovništva koja su živela sa makedonskim stanovništvom u NR/SR Makedoniji imala su i zajedničke pa čak i iste probleme u samoj Makedoniji, a i u federaciji. Naravno, povremeno su se pojavljivali i nesporazumi pa i netolerancije kao i međusobna optuživanja koji su bili uzroci da se putem emigracija potraži bolja budućnost na prostorima bivše jugoslovenske države ili van nje.*

**Ključne riječi:** *Jugoslavija, Makedonija, Kosovo, muslimani, albanci, turci, iseljavanja, popis stanovništva.*

## **DYNAMICS OF MIGRATION PROCESSES IN THE YUGOSLAV AND INDEPENDENT REPUBLIC OF MACEDONIA (History and Present)**

**Abstract:** *The aim of this article is to highlight some of the emigrant issues of mainly Albanian and Turkish populations, as well as the dynamics of migration processes in Macedonia within the framework of the recent SFR Yugoslavia. It is also evident that these trends influenced their economic and social development and their relations in the aftermath of the end of World War II. The aforementioned population who lived with the Macedonian population in NR/SR Macedonia had common and even the same problems in Macedonia itself and in the Federation. Of course, misunderstandings, as well as intolerances and occasional accusations, occasionally appeared, which were the cause of a better future in the former Yugoslav state or beyond through emigration.*

**Key words:** *Yugoslavia, Macedonia, Kosovo, Muslims, Albanians, Turks, emigration, census*

## Migracioni procesi na Kosovu i Metohiji nakon Drugog svetskog rata

Albansko stanovništvo koje je imalo neposredni suživot sa srpskim i crnogorskim stanovništvom na Kosovu i sa makedonskim u Makedoniji imalo je i zajedničke probleme sa njima, koji postepeno su se pretvorili i prešli u netolerantnosti i ozbiljne sukobe između njihovih zajednica. Razlog za to, svakako treba tražiti u sprovođenju višedecenijske politike tadašnje jugoslovenske federacije. Naime, politikom koju je sprovodio partijski vrh u Beogradu, ostale su nerazrešene protivurečnosti u tim višenacionalnim oblastima, protivurečnosti koje su postale nepremostive za budućnost i dovele do raspada Jugoslavije. Borba između suprotstavljenih zajednica u tim oblastima federacije se je pokazala pogubnom za ekonomski i socijalni razvoj tog stanovništva pa je ono bilo prisiljeno da traži spas u emigraciji ne samo u drugim republikama višenacionalne federacije već i van nje.

Ubrzo posle konflikta sa Informbiroom 1948. godine, politika jugoslovenskog rukovodstva prinudila je Albance da postepeno napuštaju regione gde su živeli. Jedan od poznatih pritisaka je data mogućnost da se mogu deklarirati kao Turci.<sup>1</sup> Posle potpisivanja jugoslovensko-turskog sporazuma 1953. godine između ove dve države za iseljavanje Turaka iz Jugoslavije u Tursku, kojim je bila aktuelizirana konvencija od 1938. godine, ozakonila se emigracija u Tursku, ne samo Turaka, već i Albanaca i drugih koji su to tražili.<sup>2</sup>

Pogoršavanje jugoslovensko-albanskih odnosa krajem 40-tih godina kao rezultat sukoba sa Informbiroom kome je pripadala Albanija, odrazilo se dosta negativno na odnos prema etničkim Albancima u FNRJ. Jugoslovensko rukovodstvo je započelo da provodi sistematsku političku, ekonomsku i socijalnu diskriminacije prema Albancima. Mnogo škola u kojima se nastava izvodila na albanskom jeziku je bilo zatvoreno, a preduzete su bile i odgovarajuće mere prema albanskim intelektualcima. Naravno na udaru su se našli nastavnici istorije i albanskog jezika. Bilo je zabranjeno korišćenje albanskih nacionalnih simbola. To je doprinelo da se Albanci u Jugoslaviji, uglavnom sa Kosova i Makedonije masovno deklariraju kao Turci da bi dobili preimućstvo koje im je omogućavao jugoslovensko-turski sporazum za emigraciju.<sup>3</sup> Takozvanim džentlentskim sprazumom između Jugoslavije i Turske predviđa se da lica koja emigriraju u Tursku nemaju pravo da se vrate. Pretpostavlja se da do 1957. godine, ovim putem,

1 Petrit Imami, *Srbi i Albanci Kroz Vekove*, Beograd 1998, 172. (dalje: P. Imami, *Srbi i Albanci*).

2 Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*, New York 1998, 149. (dalje: M. Vickers, *Between Serb and Albanian*).

3 Aydin Babuna, *The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion, Nationalities Papers*, № 1, Northern Illinois University, March 2000, 69–70.

iz FNRJ se iselilo oko 70.000 Albancaca.<sup>4</sup> Političkom kampanjom za iseljavanje Albanaca jugoslovenske vlasti su u praksi sprovodili politiku demografskog ograničavanja prisutne demografske ekspanzije Albanaca na Kosovu. Albancima u jugoslovenskoj federaciji data je mogućnost da se opredele kao Turci i na taj način da se mogu iseliti u R. Tursku. Tako je Jugoslavija omogućila ostvarenje turskog zahteva da se njeni sunarodnici vrate u svoju "otadžbinu". Ranije, otvaranje škola u 1951. godini u kojima nastava se izvodila na turskom jeziku, vlasti u Beogradu su pokazivale naklonost Turcima i podupreli tursku prosvetnu politiku, mada neki albanski autori tvrde da je to bilo na račun Albanaca.

Prema albanskim istraživačima, protiv Albanaca u SFRJ posle 1948. godine, započeo je proces velikog nasilja i terora koji se najviše ogledao u masovnoj "deportaciji" ostvarenoj u periodu 1950. do 1966. godine.<sup>5</sup> Tako iz statističkih popisa 1948. i 1953. godine<sup>6</sup> vidi se naglo povećanja broja turskog na račun albanskog stanovništva. Politika povećanja turskog stanovništva na račun albanskog povezivana je sa veštačkim preuveličavanjem broja Turaka. Manipulacija o broju turskog stanovništva može se posmatrati kako na Kosovu tako i u Makedoniji, južnoj Srbiji i Crnoj Gori. Tako je u celoj Jugoslaviji broj stanovništva turske manjine od ukupnog 97.954 u 1948. godini porastao na 259.535, 1953. godine, dok je porast albanskog stanovništva ostao takoreći nepromenjen.<sup>7</sup> U 1948. godini broj Albanaca u FNRJ iznosio je ukupno 750.431, dok u 1953. godini iznosio 754.245 stanovnika pripadnika albanske manjine. To znači da je priraštaj bio samo 3.814 stanovnika. O ovom slučaju, albanski istraživači tvrde da je postojalo 115.000 Albanaca koji se deklarirali kao Turci, radi "socijalnih i političkih potreba"<sup>8</sup>. Prema albanskom autoru Zamira Stule ukupni broj Albanaca koji emigriraju u Tursku u periodu od 1950. do 1966. godine iznosio je više od 400.000 stanovnika. Tvrdi se da je uzrok toga ubrzanoga iseljavanja Albanaca iz njihovih rodniha mesta smišljeno stvaranje ekonomskih teškoća za Albance i povećane antialbanske politike u Jugoslaviji, naročito posle njenog isključenja iz grupacije Informbiroa 1948. godine.<sup>9</sup>

U periodu posle potpisivanja jugoslovensko-turskog sporazuma 1953. godine, predmet mnogobrojnih špekulacija i suprotstavljenih tumačenja postala je akcija sakupljanja oružja na Kosovu i Metohiji u toku zime 1955-1956. godine. To se dogodilo uz saglasnosti visokih političkih foruma u Beogradu, dok su odgovorni za sprovođenje te akcije bili organi unutrašnjih poslova ili konkretnije

4 P. Imami, *Srbi i Albanci*, 173.

5 Zamir Shtylla, *The Deportation of Albanians in Yugoslavia After the Second World War (1950–1966)*, *The Truth on Kosova*, Tirana 1993, 233-241. (dalje: Z. Shtylla, *The Deportation of Albanians*).

6 Milan Vučković, Goran Nikolić, *Stanovništvo Kosova u Razdoblju od 1918. do 1991. godina (Sa Osvrtom na Prethodni Istorijski Period)*, München 1996, 108; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka Dokumentata*, Beograd 1988, 1250; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, 251–252.

7 Z. Shtylla, *The Deportation of Albanians*, 235.

8 *Isto*, 236.

9 *Isto*, 239.

Služba državne bezbednosti (UDBA).<sup>10</sup> Akcija je počela krajem 1955. godine u Pečkoj oblasti, trajala 15 dana, a bilo je sakupljeno 12 hiljada komada raznog oružja.<sup>11</sup> Prema nekim zapadnim istraživačima, pod plaštom ispunjavanja klauze za borbu protiv albanskog iredentizma, UDBA je pripremala kampanju konfiskacije oružja od Albanaca na Kosovu i Metohiji, koje je izazvalo veliki otpor i izazvalo ubistvo nekoliko Albanaca.<sup>12</sup> Prema albanskim istraživačima akcija sakupljanja oružja na Kosovu bila je deo celokupne političke hajke, 1949. godine, usmerene protiv Albanaca i njihovog učešća u političkom životu, upravi i ekonomiji, u Jugoslaviji. Tvrdi se da ta situacija nije mogla da ne izazove pojave iredentizma koji je još 1956. godine bio albanska stvarnost.<sup>13</sup> Drugi istraživači tih problema direktno povezuju iseljavanje stanovništva albanske manjine u Tursku sa akcijom sakupljanja oružja i teror koji je tada bio provođen nad njom. Tvrdi se da prinudna “deportacija” Albanaca za Tursku poprima razmere bez presedana naročito posle akcije sakupljanja oružja u toku zime 1955-1956. godine.<sup>14</sup>

U međuvremenu politička napetost na Kosovu i Metohiji narasta brzinom lavine. Oštru reakciju je izazvao Prizrenski proces (12-17. juli 1956) “protiv grupe Albanaca optuženih radi neprijateljske delatnosti protiv naroda i države”.<sup>15</sup> Tada je Okružni sud u Prizrenu, 19. jula 1956. godine, osudio grupu pripadnika albanske nacionalne manjine da su dejstvovali u oblastima Orahovice, Dakovice i Prizrena i za koje je dokazano da su bili povezani sa obaveštajnom službom Albanije.<sup>16</sup> Osim ove grupe kasnije za “špiunažu i delatnost protiv naroda i države” pominjana su imena istaknutih i vodećih albanskih komunista koji su tada zauzimali visoke partijske i druge funkcije na Kosovu i Metohiji. Tada su njihova imena zbog političkih razloga bila prikrivena. Kasnije se saznalo da su to bili visoki funkcioneri i predstavnici vlasti i Partije na Kosovu, kada su pominjani Džavid Nimani, Fadilj Hodža, Dževdžet Hamza, Veli Deva, Ismet Saćiri, Imer Pulja i dr.

U 1961. godine sproveden je bio popis stanovništva Jugoslavije. Dok je 1953. godine broj stanovništva federacije bio ukupno 16.991.449 stanovnika. Broj je 1961. godine iznosio 18.549.299.<sup>17</sup> Nacionalna struktura stanovništva na Kosovu pokazuje da se ono još nalazilo u jednom srazmernom balansu, ali se ovaj balans pokazao kao poslednji. Podaci popisa, 1961. godine, pokazuje da albansko stanovništvo prelazi jednu važnu psihološku granicu. Naime, statistički podaci su

10 Sinan Hasani, *Kosovo – Istine i Zablude*, Zagreb 1986, 165. (dalje: S. Hasani, *Kosovo – Istine i Zablude*).

11 Miloš Mišović, *Ko je Tražio Republiku Kosovo 1945–1985*, Beograd 1987, 96. (dalje: M. Mišović, *Ko je Tražio Republiku Kosovo*).

12 M. Vickers, *Between Serb and Albanian*, 157.

13 Ramadan Marmullaku, *Albania and the Albanians*, London 1975, 148-149.

14 Z. Shtylla, *The Deportation of Albanians*, 233-241.

15 M. Mišović, *Ko je Tražio Republiku Kosovo*, 91; S. Hasani, *Kosovo – Istine i Zablude*, 161.

16 M. Mišović, *Ko je Tražio Republiku Kosovo*, 108.

17 Радмила Савић, *Арбанаси на српском тлу*, Београд 1989, 117; Ruža Petrović, Brojnost i Teritorijalni Razmeštaj Naroda i Narodnosti Jugoslaviji, *Jugoslovenski Pregled*, br. 9, Beograd 1970, 7.

pokazali stvarnost da pripadnici albanske nacionalnosti sačinjavaju 2/3 celokupnog stanovništva u pokrajini. S druge strane, zbog migracije stanovništva turske nacionalnosti i stanovništva koje se tako deklariralo, taj se deo smanjuje. Također se primećuje povećanje broja muslimana na Kosovu. Jedan od razloga jeste taj da je to bilo vreme kada su u okviru jugoslovenske federacije ranije “nacionalno neopredeljeni” postali “nacionalno opredeljeni”. Podaci zapadnih, jugoslovenskih i albanskih istraživača, broj stanovništva albanske nacionalnosti kako na Kosovu, tako i jugoslovenske federacije, ne pokazuju neko naročito razmimoilaženje i veoma su bliska i takoreći saglasna sa jugoslovenskom zvaničnom statistikom.<sup>18</sup> Međutim, to je bio i jedan od razloga da je samo albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji, kako se tada nazivala prema popisu od 1961. godine, počinje da diže glas za veća prava i sopstveni put razvitka. Naravno, ne može a da se ne naglasi da su te tendencije podsticane i sa strane, a naročito sa strane propagande susedne Albanije.

Prvog jula 1966. godine na ostrvu Brioni pod predsedništvom Tita održan je Četvrti plenum CK SKJ u historiografiji poznat kao Brionski plenum.<sup>19</sup> Dva meseca kasnije na Šestom plenumu CK SK Srbije (14-15. septembra 1966) prvi put se saopštavaju podaci o represijama kojima su bili izloženi Albanci na Kosovu pedesetih godina. Napadi su upućeni grupi oko Aleksandra Rankovića, kao odgovornog za UDB-u u Jugoslaviji i Svetislavu Stefanovicu, njegovom realizatoru te prakse u Srbiji, kao i nekim drugim njihovim pomagačima. Najteže kvalifikacije dobila je tzv. akcija sakupljanja oružja od albanskog življa na Kosovu u toku 1956. godine. Naročito mesto, pored drugih “afera” zauzima Prizrenski proces iz 1956. godine, kada je bilo rečeno da su “montiranim činjenicama” bili osuđeni Albanci-aktivisti SKJ, kao i proces iseljavanja stanovništva sa Kosova u Tursku.

Značajan porast broja Albanaca na Kosovu početkom sedamdesetih godina XX-og veka, koje se može videti i iz jugoslovenskog popisa stanovništva, rezultat je ne samo visokog prirodnog prirasta već i talasima nelegalnih doseljenika iz Albanije koji su bežali od režima Envera Hodže. Istovremeno vidi se postepeno napuštanje Srba i Crnogoraca, naročito u bližnim rejonima Kosova, ali i još severnije. Obratno, Albanci koji su se osećali nedovoljno komforni u tim srpskim oblastima migrirali su prema Kosovu. To dovodi do dalje homogenizacije Albanaca na prostoru autonomne pokrajine Kosovo.

Može se primetiti naglo opadanje broja stanovništva turske nacionalnosti u poređenju sa popisom iz 1961. godine. Dok 1961. godine broj Turaka zauzima četvrto mesto u Pokrajini, sa brojem stanovništva turske nacionalnosti od 25.744 stanovnika (nad 2,7%) u toku 1971. godine ono dolazi čak na šestom mestu sa ukupno 12.244 stanovnika (1,0%). Najviše Turaka živelo je u opštini Prizren, tj

18 Frits W. Hondius, *The Yugoslav Community of Nations*, The Hague and Paris 1968, 13; Đorđe Borozan, Jugoslavija i Albanija u XX vijeku, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1999, 15; P. Imami, *Srbi i Albanci*, 173.

19 Дипломатически архив на Министерството на външните работи на Република България (dalje: ДА МВНР), оп. 5 ш, а. е. 370, 223-224; Четврта Sednica CK SKJ, *Jugoslovenski Pregled*, br. 7-8, Beograd 1966, 273.

5.794 stanovnika (5,9%).<sup>20</sup> Jedan od osnovnih razloga smanjenja stanovništva turske nacionalnosti, uporedno sa iseljavanjem i unutrašnjim emigracijama, rezultat je i njegove albanske asimilacije i albanizacije. Sa druge strane u odnosu na versku pripadnost povećava se broj muslimana. To je rezultat, između ostalog, da se 1961. godine, kao “nacionalno opredeljeni” veći deo življa preseljava iz Sandžaka na Kosovo.

### **Migracioni procesi u NR/SR Makedoniji u okvirima jugoslovenske federacije (1945–1991)**

Što se tiče Makedonije neposredno posle Drugog svetskog rata slika nacionalnog sastava nije sasvim tačna, jer u mnogim makedonskim gradovima, koristeći muslimansku versku pripadnost, Turci su se upisivali kao Albanci i obrnuto. Zbog toga broj pojedinih pripadnika muslimanske veroispovesti, Albanci, torbeši (islamizirani Makedonci), Turci, Romi, nije sasvim precizan. U periodu posle 1961. godine beleži se demografski bum albanskog stanovništva u Makedoniji, koje se može videti iz rezultata popisa stanovništva iz 1981. godine. Uporedno sa visokim procentom prirodnog priraštaja u iznosu od 22,9 procenata nasuprot 10,3 kod Makedonaca, veoma intenzivan je mehanički priliv sa Kosova i Metohije. Sa druge strane u toku 50-tih i 60-tih godina XX veka albanska inteligencija u Makedoniji postavlja svoj akcenat na dva pitanja: pitanje iseljavanja u Tursku i turcizaciju Albanaca u Makedoniji. Veliki deo Albanaca prilikom popisa od marta 1953. godine upisuju se kao Turci, kako bi mogli da napuste FNRJ i da se presele u R. Tursku. Osim predstavnika albanskih intelektualaca (studenti, prosvetni radnici) prema dokumentima od “rasprostranosti šovinizma” u redovima albanske manjine, značajan uticaj imaju i hodže. Oni su imali suštinsku ulogu u životu albanskog i islamskog stanovništva i pojavile su se kao faktor ujedinjenja Albanaca. Oni su nastojali da se otvaraju religiozne škole definišući komunizam kao neprijatelja, samo muslimanske vere.<sup>21</sup>

Rezultati oba posleratna popisa 1953. i 1961. godine u Makedoniji su pokazali nekoliko karakterističnih momenata.<sup>22</sup> Porast broja Albanaca je još ekspanzivniji i rezultat je prirodnog priraštaja, jer još nije bio započeo proces naseljavanja Albanaca iz Albanije ili sa Kosova i Metohije u Makedoniju. Istovremeno postoji nagli pad broja Turaka, koji se ne može primetiti kod bilo kog drugog stanovništva. Jedan od osnovnih razloga je odraz procesa povezan sa njihovim masovnim iseljavanjem u Republiku Tursku 50-tih godina. Iz rezultata popisa stanovništva 1953. i 1961. godine vidi se velika koncentracija Albanaca u zapadnim rejonima Makedonije i u gradovima Struga, Tetovo, Gostivar, Debar,

20 M. Vickers, *Between Serb and Albanian*, 171.

21 Државен Архив на Република Македонија (dalje: ДАРМ), ф. 427, к. 60, а. е. 8,145–146.

22 Славко Милосавлевски, Мирче Томовски, *Албанците во Република Македонија 1945–1995. Легислатива, политичка документација, статистика*, Скопје 1997, 297; Виктор Цветаноски, *Великоалбанска шлузија*, Скопје 1990, 28.

Kičevo, Kumanovo i Skopje. Visoki prirodni priraštaj, karakterističan za Albance vodi ka stvaranju etnički čistih teritorija, koje također dovode do demografske opasnosti za Makedonce. Smanjenje broja Makedonaca u Gostivaru i Debru je povezano sa početkom njihovog iseljavanja iz oblasti zapadne Makedonije, a na tim prostorima naseljavanje Albanaca iz same Makedonije ili iz Albanije. Međutim, to je proces koji je karakterističan za ove gradove i sela zapadne Makedonije. Interesantan je momenat smanjenja stanovništva turske nacionalnosti sa izuzetkom Tetova, Gostivara i Debra. U većem stepenu, to je također rezultat iseljavanja sredinom 50-tih godina u Republiku Tursku, kao i na njihovu raštrkanost po celoj teritoriji Makedonije za razliku od Albanaca koji uglavnom žive homogenizirano u opštinama zapadne Makedonije.

U Makedoniji je dosta vidljiv porast stanovništva albanske nacionalnosti u poređenju sa makedonskim, turskim ili uopšte muslimanskim (nealbanskim) stanovništvom. To je bilo rezultat vestačkog i mehaničkog priliva Albanaca u Makedoniju. Primećuje se početak procesa naseljavanja Albanaca sa Kosova i u zapadnim i severozapadnim regionima Makedonije. Nezavisno od toga što se broj Makedonaca u celini povećava, u procentima Makedonci se smanjuju, tj. pokazuje da je njihov porast neznatan. Slično je na Kosovu, gde se stanovništvo turske manjine drastično smanjuje. Za razliku od Kosova, u Makedoniji se broj Makedonaca muslimana smanjuje. To je rezultat ne samo asimilacije i pritiska kojeg stanovnici albanske nacionalnosti primenjuju da se to stanovništvo deklarira kako Albanci, već i na samu politiku SKM (Savez komunista Makedonije) kojom se uvodi praksa da se stanovništvo pojedinih delova upisuje kao "Makedonci-muslimani" koje mnogi muslimani nisu hteli. Popis iz 1971. godine, na površinu donosi neke važne činjenice pokazavši razloge za visok natalitet Albanaca. Dok je prirodni priraštaj stanovništva u Jugoslaviji 9,6 promila na 1.000 stanovnika, na Kosovu taj broj iznosi 29,6 na 1.000 stanovnika.<sup>23</sup> Tako se pred Albancima, sa stanovništvom od 1.310.000 stanovnika, prirodno, postavilo pitanje konstituisanja albanske republike u Jugoslaviji, poput Crnogoraca sa 510.000 ili Makedonaca sa 1.195.000 stanovnika.<sup>24</sup>

Kosovo je bez sumnje, i imigraciona i emigraciona oblast. Period posle Drugog svetskog rata karakterističan je sa migracijom stanovništva, kako sa unutrašnjom u samom Kosovu, tako i van Kosova u okvirima jugoslovenske federacije ili u inostranstvu. To je jedno pitanje koje također ima svoj odraz u razvitku oblasti i života stanovništva na toj teritoriji. Dugo vremena povezano sa kućom, porodicom i sa rodnim krajem, posle 60-tih godina, naročito posle 70-tih, pojavljuju se i regionalne razlike u stepenu razvoja tog stanovništva u pokrajini. Ono se postepeno i čim više uključuje u socijalnom pokretu koji se dešava na toj teritoriji.<sup>25</sup> U procesu pokreta stanovništva unutar Pokrajine Kosova

23 M. Vickers, *Between Serb and Albanian*, 170–171.

24 P. Prifti, *Confrontation in Kosova. The Albanian-Serb Struggle 1969–1999*, Boulder 1999, 32.

25 Hivzi Islami, Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje, *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*, Ljubljana 1989, 43–44; Hivzi Islami, The Demographic problems of Kosovo and their interpretation, *Truth on Kosova*, Tirana 1993, 261–276. (dalje: H. Islami, *The Demographic Problems of Kosova*).

preovladala je migracija selo-grad. Razlozi unutrašnjih preseljenja leže pre svega u prenaseljenosti sela, nerazvijenoj infrastrukturi, urbanizaciji sistema i nedostatku visokoobrazovnog standarda.

U prvim posleratnim godinama na Kosovu pristiže znatan broj Srba i Crnogoraca iz više oblasti tih republika. Oni uglavnom dolaze kao specijalisti zajedno sa svojim porodicama, gde su od strane organa vlasti postavljene na društvenim poslovima, u upravno-administrativnim ustanovama i u ustanovama iz oblasti kulture, u bankama itd.

Do IV-og Brionskog plenuma 1966. godine, kako tvrde albanski istraživači, van Kosova, Srbije i Makedonije, takoreći, nije se znalo o masovnom iseljavanju Albanaca i drugih muslimana u Tursku kao o produžetku predratne emigracije ljudi ove verospovesti. Albanski istraživači ocenjuju da se iz cele Jugoslavije, posle Drugog svetskog rata, u Tursku iselilo 246.108 stanovnika. Iseljenički talasi u Tursku se smanjuju i takoreći prestaju posle 1966. godine, što je bio rezultat intervencije međunarodne zajednice, a naročito posle protesta albanske emigracije pred OUN.<sup>26</sup>

Posle pomenutog Brionskog plenuma, sa Kosova su se iseljavali ne samo Srbi i Crnogorci već i Albanci i muslimani, ali i drugi. Istovremeno tokom 70-tih godina u toj Pokrajini došlo je Albanaca iz Makedonije, južne Srbije i Crne Gore, a naročito posle otvaranja Univerziteta u Prištini. Prema pisanju Albanaca, nisu tačne tvrdnje da su Srbi i Crnogorci počeli masovno iseljavanje sa Kosova posle ustavne promene 1963. godine i naročito posle prihvatanja Ustava SFRJ iz 1974. godine. Po njima, to je jedan proces emigracija čiji početak je odmah posle Brionskog plenuma. Posle tog plenuma CK SKJ postoji proces nacionalne i kulturne emancipacije Albanaca i njihovog ravnopravnog tretiranja sa Srbima i Crnogorcima u svim oblastima života. Treba istaći da se ne mali broj toga stanovništva iselio, sa predratnim i posleratnim kolonizatorskim pristupom. Sa druge strane, razlike u razvitku između Kosova i Srbije i ostale oblasti federacije su se stalno produbljavale. Zbog nemogućnosti da se na Kosovu dođe do posla, deo stanovništva dolazio je u razne regione Srbije, Slovenije i na druga mesta. Takva migracija izazvana porodičnim i individualnim razlozima je normalna pojava za sve nacionalnosti, nezavisno od nacionalne ili religijske pripadnosti. Tako na primer, osim u Beogradu i u nekim većim gradovima Srbije, iseljavanje Srba je prisutno i u nekim poljoprivrednim regionima (Užice, Čačak, Kragujevac, Aleksinac i dr). Slična je situacija i sa Albancima koji napuštaju sela u južnim delovima Srbije, Makedoniju i Crnu Goru i naseljavaju se u većim gradovima Kosova, naročito u Prištini. Srpski seljaci zemljoradnici koji su odlučili da se sele sa Kosova prodavali su svoju zemlju na Kosovu i Metohiji po visokim cenama i kupovali imanja u poljoprivrednim oblastima oko gradova Srbije po dosta nižim cenama od one koje su prodavali na Kosovu.<sup>27</sup>

Osnovni motivi iseljavanja i preseljavanja su različiti, od one koje iznosi oficijelna vlast u sredstvima za informisanje. Najčešće sve nacionalnosti iseljavaju

<sup>26</sup> H. Islami, *The Demographic Problems of Kosovo*, 271.

<sup>27</sup> *Isto*, 271–272.

se zbog ekonomske potrebe, zbog političke, kao na primer stalni pritisak za iseljavanje sa Kosova, ali ne retko i zbog oba razloga.

Na kraju možemo zaključiti da, nezavisno od toga što na mnogim jugoslovenskim partijskim forumima od kraja 50-tih i početka 60-tih godina XX-tog veka, na kojima je bilo otvoreno razmatrana politika SKJ i države po pitanjima problema nacionalnih manjina i međunacionalne odnose u federaciji, tj. i po pitanjima iseljavanja albanskog i turskog stanovništva kao i njegovi problemi u federaciji, čak od sredine 60-tih godina iskazalo se nezadovoljstvo od te politike koju je sprovodio ili pokušavao da ostvari jugoslovenski vrh, naročito na Kosovu, ali u Makedoniji. Kulminaciju o karakteru i jalovosti politike u oblasti međunacionalnih odnosa u jugoslovenskoj federaciji pretstavlja Brionski plenum CK SKJ 1966. godine. Njegovim zaključcima tada je bio nanesen udarac nacionalističkoj i unitarističkoj politici. Iseljavanje i preseljavanje albanskog i turskog stanovništva ili uopšte stanovništva muslimanske veroispovesti u okvirima jugoslovenske federacije i izvan nje, je samo jedan od pokušaja vlasti za ograničavanje tog procesa kako se ne bi taj proces pokazao kao problem sa dugoročnim posledicama za pojedine republike i pokrajine u federaciji. Taj pokušaj, u krajnoj liniji, nije postigao potrebne rezultate, a godine do raspada jugoslovenske federacije, pokazuju njegovu bezrezultatnost i neefikasnost.

### **Migrantska kriza - izazov za bezbednost Republike Makedonije**

Na početku kao kriza izbeglica, kasnije kao migrantska kriza, Republika Makedonija u prošlih 25. godina svoje nezavisnosti više se puta suočila sa ozbiljnim izazovima da rešava migrantsko pitanje na svojoj teritoriji. Treba reći da se Makedonija nalazila u specifičnoj situaciji. Treba napomenuti da se Makedonija nalazi na putu tzv. "balkanske maršrute" migranata iz Grčke, kao člana EU kroz Makedoniju, koja nije član te strukture, do obećane zemlje. Mada je Makedonija tranzitna zemlja migranata, kroz nju je pokušalo proći više od jednog miliona migranata pa su to bili veliki problemi sa kojima se morala susretati Republika Makedonija ne samo ekonomski i socijalno, već i bezbednosno.

Kako smo već pomenuli u poslednjih 25. godina Makedonija se višekratno suočila, sa ozbiljnim izazovima sa migrantskom krizom. Prvi puta se to dogodilo 1991. godine kada se stvarala nezavisna R. Makedonija. Posle događaja u Albaniji oko 1.200 stanovnika sa pograničnih krajeva potražili su zaštitu pa su bile nastanjeni u Prespanskom, Struskom i Ohridskom regionu. Godinu dana kasnije, Makedonija ja prihvatila 35.000 ljudi koji su bežali iz ratnih područja iz Bosne i Hercegovine. Oni su bili smešteni u sedam centara u R. Makedoniji i bili su pod zaštitom čak do 1997. godine, nakon čega im je bilo omogućeno da se vrate svojim domovima. Teret kakav je bila kriza na Kosovu 1999. godine, kada je oko 360.000 ljudi, uglavnom etničkih Albanaca, bilo smešteno u osam centara sagrađenih za tu svrhu, na njenoj teritoriji. Čak 234.000 izbeglica bilo je smešteno u domovima građana

uglavnom albanske nacionalnosti. U okviru izbegličkog centra “Stenkovec” kod Skopja, privremena humanitarna zaštita trajala je do septembra 2003. godine.

Pred ozbiljnim problemima R. Makedonija je bila u toku 2001. godine kada je došlo do sukoba bezbedonosnih organa Makedonije sa delom albanske populacije u Makedoniji, kako je zvanično rečeno, zbog sticanja boljih prava Albanaca u Makedoniji. Tada je Makedoniju napustilo oko 20.000 ili se po unutrašnosti raselilo oko 86.945 stanovnika. Sukob se završio potpisivanjem “Ohridskog ugovora” leta 2001. godine, ali materijalne nadoknade koje je obećala EU nisu ispunjene, pa je to uglavnom palo na teret makedonske države. Takva nadoknada nije usledila ni posle 2015. godine za vreme poslednje evropske migrantske krize, kada je kroz nju prošlo više od 400.000 hiljada migranata.<sup>28</sup>

## Zaključak

Zbog konflikta sa Kominformom u junu 1948. godine i pogoršanja jugoslavensko-albanskih odnosa, zvanični Beograd bio je zabrinut reakcijom albanske populacije u Jugoslaviji. U isto vrijeme, da ograniči demografsku i etničku invaziju Albanaca na Kosovu, jugoslavenska uprava započela je političku kampanju za njihovo preseljenje. Nakon potpisivanja jugoslovensko-turskog sporazuma iz 1953. godine, kojim je potvrđena konvencija iz 1938. godine za preseljenje Turaka iz Jugoslavije u Tursku, emigracija u Tursku, ne samo Turaka već i Albanaca, bila je legalizirana. Albanci u Jugoslaviji dobili su opciju da se izjasne kao „Turci“, te da na taj način emigriraju u Tursku (ali ne u Albaniju). Na taj način mnogi Albanci u Jugoslaviji, mahom sa Kosova i Makedonije, izjasnili su se kao Turci. Ovaj dogovor stipulirao je da oni koji emigriraju u Tursku nemaju pravo vratiti se u Jugoslaviju. Ljeta 1948. godine Jugoslavija je izbačena iz Kominformbiroa i nakon toga albanski problem u federaciji postao je sastavni dio neprijateljske propagande između Jugoslavije i Albanije. U vezi s tim, politika prema albanskoj manjini u Jugoslaviji promijenila se. Ovo je imalo efekat na mjesto i ulogu drugih nacionalnih manjina u jugoslavenskoj federaciji. U našem slučaju, na tursku manjinu u Kosovu i Makedoniji. Loši odnosi između Jugoslavije i Albanije krajem četrdesetih godina dvadesetog vijeka negativno su se reflektirali na etničke Albance u federaciji. Jugoslavensko vodstvo započelo je sa političko, ekonomsko i društveno diskriminiranje Albanaca. Mnoge škole u kojima je podučavan albanski jezik zatvorene su, a albanski nacionalni simboli su zabranjeni. Albanci u jugoslovenskoj federaciji, mahom iz Kosova i Makedonije, počeli su da se izjašnjavaju kao „Turci“, prihvatajući priliku koja im se otvorila jugoslavensko-turskim sporazumom da emigriraju. Sa druge strane, jugoslavensko vodstvo vršilo je pritisak na Albance da se i izjasne kao Turci. Godine 1953. ovaj proces emigracije Albanaca i Turaka legaliziran je navedenim sporazumom Jugoslavije i Turske.

28 Маријана Стамова, Мигрантската криза – предизвикателство за сигурноста на Република Македонија, *Бежанската криза и Балканите 2015–2016*, Колективна монографија, Софија 2018, 165–180.

Prema albanskoj historiografiji, nakon osnivanja turskih škola u Makedoniji i Kosovu godine 1951, vlasti u Beogradu podržali su tursku obrazovnu politiku u Jugoslaviji nauštrb albanske. Albanski historičari smatraju da je porast broja turske populacije vještački povećan u odnosu na albansku na popisu iz 1953. godine. Manipulacije sa brojem Turaka primjećene su na Kosovu, u Makedoniji, južnoj Srbiji i Crnoj Gori. Godine 1961. došlo je do promjene broja stanovnika u Federaciji i republikama u odnosu na one iz 1953. godine. Rast albanske populacije bio je rezultat visokog prirodnog priraštaja. Istovremeno, veliki pad turske populacije bio je također evidentan. To je bila direktna refleksija masovne migracije u Republiku Tursku tokom pedesetih godina i rezultat ovih emigracija. U ovom slučaju, postojala je velika koncentracija Albanaca u regijama i gradovima zapadne Makedonije. Interesantan momenat bilo je smanjenje broja turske populacije u više opština, sa izuzetkom Tetova, Gostivara i Debara. To je ponovno bilo zbog migracije u Republiku Tursku sredinom pedesetih, te dispersijom populacije na cijelu teritoriju Makedonije. Albanci su živjeli mahom u opštinama zapadne Makedonije.

U vezi sa problematikom migrantske krize posljednjih godina, može se zaključiti da ista nije još zaključena i da može predstavljati sigurnosni rizik za Makedoniju, sa posljedicama na humanitarne, vjersko-političke i druge aspekte života građana. Također na umu treba imati i osjetljive međuetničke odnose i njihovu fragilnost koja je isplivala 2001. godine, kada je Makedonija sučeljena sa najvećim izazovom od proglašenja nezavisnosti 1991. godine. Ozbiljna migrantska kriza, kakva je bila ona od 2015. do 2016. godine u Makedoniji, mogla bi biti ozbiljan udar nezavisnosti Makedonije.

## Summary

Because of the conflict with Kominform in June 1948 and the deterioration of the Yugoslav-Albanian relationship, Belgrade leadership was worried for the reaction of the Albanian population in Yugoslavia. At the same time, to limit the demographic and ethnic invasion of the Albanians in Kosovo, Yugoslav authorities started political campaign for their exportation. After the signing of the Yugoslav-Turkish agreement in 1953, which confirmed the convention from 1938 for the exportation of the Turks from Yugoslavia in Turkey, the emigration in Turkey not only of Turks, but also Albanians, was legalized. Albanians in the Yugoslav federation got the possibility to define themselves as "Turks", and thus to emigrate in Turkey (not Albania). In that way many Albanians in Yugoslavia, mainly from Kosovo and Macedonia, declared themselves as "Turks". This agreement stated that those who emigrated to Turkey had no right to return to Yugoslavia. In the summer of 1948 Yugoslavia was expelled from Cominformburo and after that the Albanian problem in the federation became a component part of the hostility propaganda between Yugoslavia and Albania. In this connection, the policy to the

Albanian minority in Yugoslavia changed. This had an effect on the position and on the place of the other national minorities in the Federation. In our case, it had an effect on the Turkish minority in Kosovo and Macedonia. The negative relations between Yugoslavia and Albania at the end of 1940s and the beginning of the 1950s had a negative reflection on the ethnic Albanians in the Federation. The Yugoslav leadership began a policy of political, economical and social discrimination on the Albanians. A lot of schools in which Albanian language was taught were closed and the Albanian national symbols were forbidden. The Albanians in the Yugoslav Federation, mainly from Macedonia and Kosovo too, began to declare themselves as “Turks”, embracing an opportunity, which gave them the Yugoslav-Turkish agreement for emigration. On the other side, the Yugoslav leadership force and submit Albanians to define themselves as Turks. In 1953 a Yugoslav-Turkish agreement current the convention of 1938 between both countries for exile the Turks from Yugoslavia to Turkey. In this way, the agreement legalized the emigration of Turks and Albanians in Turkey.

According the Albanian historical science, after the foundation of Turkish schools in Macedonia and Kosovo in 1951, the authorities in Belgrade gave shoulder to the Turkish educational policy in Yugoslav Federation at the expense of the Albanian. The Albanian historians consider that the policy of increasing of the number of Turkish population was connected with its' artificially exaggeration compare with the Albanians in the census of 1953. A manipulation of the numbers of the Turks had been observed as in Kosovo as in Macedonia, South Serbia and Montenegro. In 1961 there was a change of the number of population in the Federation and in the republics compare to the census of 1953. The increasing of Albanians was due to the high natural growth in Albanian population. In same time, an abrupt drop of the number of Turkish population was observed. The reflection of the processes of mass migration in the Republic of Turkey at the 1950s was one of the main reasons for this reduction. In this case, there was a big concentration of Albanians in the regions and towns of West Macedonia. An interesting moment was the reduction of the number of the Turkish population in the more municipalities except Tetovo, Gostivar and Debar. That was due again to the migration to the Republic of Turkey in the middle of the 1950s and to its' dispersion on the whole territory of Macedonia. The Albanians live mainly in the municipalities of West Macedonia.

Regarding the issues of the migrant crisis in recent years, it can be concluded that it is not yet over and it can strike a security blow to Macedonia, with the consequences of humanitarian, religious-political and other aspects for the life of its citizens. One should also bear in mind the volatile inter-ethnic relations and their fragility that emerged in 2001, when Macedonia faced the greatest challenge since its declaration of independence in 1991. A serious migrant crisis, such as the one from 2015 and 2016 for Macedonia, could be another serious blow to its independence.

**Kašmir RIBIĆ**

Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine

E-mail: kasmir.ribić@gmx.de

UDK:94:314.1:323.1:054(497.6 Brčko)“405“  
314.1:323.1:054(497.6 Brčko)“405“

## **PRAZNICI U PRAZNINI, ZAPUŠTENOST U ZAPUŠTENOSTI: Nekoliko natuknica o problematici Roma i njihovih migracija u Brčkom i okolini**

**Apstrakt:** *Mnogi autori tvrde da su Romi, njihov položaj i njihova problematika lakmus koji najbolje pokazuje otvorenost, tolerantnost i demokratičnost jednog društva ili jedne sredine. Ako bi se ova tvrdnja testirala na primjeru Distrikta Brčkog onda opšta slika koju bismo dobili bila bi da su i u ovoj sredini prisutni uobičajeni stereotipi i predrasude prema Romima, da su Romi i ovdje bili i jesu i danas politički, socijalno, kulturno, marginalizovani i zapostavljeni. Zapostavljenost i marginalizacija se ogleda između ostalog i u istraživanju njihovog porijekla i njihovih migracija.*

*Romi su migrantski narod par excellence, njihova duga istorija, počevši od egzodusa iz Indije, jeste istorija jedne ni do danas okončane migracije. Osim Jevreja ni jedan narod u svojoj istoriji nije toliko migrirao kao Romi. Točak u sredini njihove nacionalne zastave simbolizira ovaj neprestani egzodus. U Brčkom pitanje migracija i porijekla čak i većinskih etničkih skupina (konstitutivnih naroda) do danas nije na odgovarajući način naučno istražen i valorizovan. Za Rome to važi u još većoj mjeri. U svojoj studiji o romskoj muzičkoj tradiciji ovog kraja Dragica Panić Kašanski kaže: znanja o porodičnom stablu (kod ovdašnjih Roma) odnose se najviše na dvije generacije unazad. Istraživanja porijekla Roma brčanskog kraja tek treba da bude predmet nekog novog projekta.*

*Upoređivanjem njihovog položaja u ovim različitim periodima autor dolazi do zaključka da su Romi u ovoj sredini bili: a) trpljeni, ali nikada do kraja izjednačeni sa konstitutivnim narodima; b) da je njihov položaj bio najbolji u periodu Titove Jugoslavije, kada je na ovim prostorima čergarenje i nomadski način života prestao, a znatan broj Roma se ekonomski uzdigao i pred početak sukoba 90-tih godina igrao zapaženu ulogu u ekonomskom, kulturnom i sportskom životu ove sredine; da je on danas u poređenju sa položajem u Drugoj Jugoslaviji u skoro svim segmentima stagnirao. Ovo se ogleda prije svega u naglom osiromašenju i novom talasu odlaska i svojevrsnom političkom aparthejdu: dok u parlamentu Distrikta Brčko npr. nacionalne manjine Crnogoraca, Turaka, Albanaca od kojih se broj nekih od njih može izbrojati na prste jedne ruke imaju svog predstavnika, dok Romi, čiji se broj prema procjenama kreće od 1.000-3.000, već osam godina nemaju.*

**Ključne riječi:** *Romi, Bosna i Hercegovina, Distrikt Brčko Bosne i Hercegovine, migracije, bijeli Cigani, čergarenje, Karavlas, Islamovac, Maoča, Ciganluk (Prahulja) Druga Jugoslavija, iseljavanje iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu, rat u Bosni i Hercegovini 1991-1995.*

**HOLIDAYS IN EMPTINESS, DISREPAIR IN DILAPIDATION:  
Some hints on the issues regarding Roma population and their migration in  
and around Brcko**

**Abstract:** *Many authors claim that the Roma, their position and their problems are the litmus that best shows the openness, tolerance and democracy of a society or a community. If this claim were tested, for example, in the Brcko District, then the general picture we would get would be that there are common stereotypes and prejudices against the Roma in this environment, that the Roma were and still are politically, socially, culturally, marginalized and neglected today. Neglect and marginalization are reflected in, among other things, research into their origins and their migration.*

*Roma are migrant peoples par excellence, and their long history, beginning with the exodus from India, is the history of no migration completed to date. Apart from the Jews, no nation in its history has migrated as much as the Roma. The dot in the middle of their national flag symbolizes this never-ending exodus. In Brcko, the issue of migration and the origin of even the majority ethnic groups (constituent peoples) has not been adequately researched and evaluated. This is even more true for the Roma. In her study of the Roma music tradition of the area, Dragica Panić Kasanski says: the knowledge of the family tree (with the Roma here) refers to two generations back. Research into the origin of Roma in the Brčko area has yet to be the subject of a new project.*

*By comparing their position in these different periods, the author concludes that the Roma in this environment were a) suffering but never fully equated with the constituent peoples; b) that their position was the best in the period of Tito's Yugoslavia when the region of nomadic and nomadic lifestyles ceased in this region, and a considerable number of Roma rose economically and played a prominent role in the economic, cultural and sporting life of the 1990s before the conflict began. environment; that today, compared to the situation in the Second Yugoslavia, it has stagnated in almost all segments. This is reflected, first of all, in a sudden impoverishment and a new wave of departure and a kind of political apartheid: while in the Parliament of the Brcko District, for example, the national minorities of Montenegrins, Turks, Albanians, some of whom can count on the fingers of one hand while the Roma, whose numbers range from 1,000 to 3,000, they have not for eight years.*

**Key words:** *Roma, Bosnia nad Hercegovina, Brčko District BiH, migration, white Gypsies, patrimony, Karavlas, Islamovac, Maoča, Cigaluk (Prahulja) Second Yugoslavia, emigration from Serbia to northeastern Bosnia, war in BiH 1991-1995.*

## Uvod

Mnogi autori tvrde da su Romi, njihov položaj i njihova problematika svojevrsan lakmus papir koji najbolje pokazuje otvorenost, tolerantnost i demokratičnost jednog društva ili jedne sredine. Ako bi se ova tvrdnja testirala na primjeru Distrikta Brčkog Bosne i Hercegovine, onda opšta slika koju bismo dobili bila bi da su i u ovoj sredini prisutni uobičajeni stereotipi i predrasude prema Romima, da su Romi i ovdje bili i jesu i danas politički, socijalno, kulturno, marginalizovana i zapostavljena grupa. Obzirom da je tema ovog skupa migracije, ova zapostavljenost i marginalizacija se ogledaju ne samo u njihovom sadašnjem nezavidnom stanju u skoro svim segmentima života, između ostalog i u stanju istraženosti njihovog porijekla i njihovih migracija na ovim prostorima.

Romi su migrantski narod par excellence, njihova duga istorija, počevši od egzodusa iz Indije, je istorija jedne ni do danas okončane migracije. Osim Jevreja ni jedan narod u svojoj istoriji nije toliko migrirao kao Romi. Točak u sredini njihove zastave upravo simbolizira ovaj neprestani egzodus. U Brčkom pitanje migracija i porijekla čak i većinskih etničkih skupina (konstitutivnih naroda) do danas nije na odgovarajući način naučno istražen i valorizovan. Za Rome to važi u još većoj mjeri. U svojoj studiji o romskoj muzičkoj tradiciji ovog kraja Dragica Panić Kašanski<sup>1</sup> kaže: "znanja o porodičnom stablu (kod ovdašnjih Roma) odnose se najviše na dvije generacije unazad. Istraživanja porijekla Roma brčanskog kraja tek treba da bude predmet nekog novog projekta."

## Položaj Roma u Brčkom nekada i danas

Ovaj rad nema za pretenziju čak ni da započne ovaj ogromni posao. Poznato je da je pitanje romskih migracija ne samo u Brčkom, već općenito najmanje istraženi dio njihovog života. Dok o njihovim običajima i kulturi postoji solidna literatura, o njihovom seobama, kretanjima, posebno što se tiče prostora Bosne i Hercegovine, postoji tek nekoliko manjih studija. Uz to podaci, koje imamo su krajnje nepouzdana. Kada su Romi u pitanju imamo apsurd da demografske procjene čak i kada su u pitanju zvanični državni popisi stanovništva i to iz vremena mira i stabilnosti kakva je vladala npr. u socijalističkoj Jugoslaviji variraju ne u procentima, već do 500%. Stoga za svaki ozbiljan istraživački poduhvat ove problematike neophodan je najprije

1 Dragica Panić Kašanski, *Nina, Buba, Pašljo sine-igračka i muzička tradicijska praksa Roma brčanskog kraja u drugoj polovini XX vijeka*, Književni klub i udruženje Romski san Brčko, Brčko 2011.

rad na terenu, zašto tek treba obezbijediti sredstva i uslove. Ne pretendirajući, dakle, na potpunost u bilo kom aspektu, ovaj rad ima za cilj:

- dati informativan prikaz oskudnih podataka koji su se mogli naći u oskudnoj literaturi o porijeklu i migracijama Roma u Brčkom i njegovoj okolini,
- u kratkim crtama dati prikaz uticaja ključnih istorijskih perioda i događaja na Rome (period osmanske i austrougarske uprave, prve i druge Jugoslavije i NOB-a, i ratna zbivanja 1991-1995. i period od poslije Dejtona do danas).
- na kraju dati osvrt na današnje stanje

Romi u Brčkom i okolini sve do najnovijih dana, njihovi problemi, porijeklo, kultura, običaji itd, sve doskora nisu bili predmet bilo kakvog izučavanja. Hvale vrijedan izuzetak čini gore pomenuta knjiga dr. Dragice Panić Kašanski. Ipak ova studija se bavi folklornom problematikom, ne društvenim problemima ili istorijom Roma. Autorica stoga tek sporadično navodi da je materijal za ovo istraživanje sakupljan u sljedećim naseljima brčanskog kraja: 4. juli, Rijeke, Šinteraj, Dizdaruša, Prutače, Suljagića sokak, uz napomenu da radom nisu obuhvaćeni gradski Romi iz Ciganluka odnosno Prahulje (Karanfil mahale) i Romi između Rahića i Maoče koji su u Distrikt Brčko došli i naselili se u posljednje dvije decenije. Pored toga, pozivajući se na Miklošića, Uhlika, Tihomira Đorđevića i još neke druge, autorica kaže da Romi koji žive u Brčkom i okolini najvećem broju pripadaju grupi tzv. bijelih Cigana i Gurbeta, ne ulazeći u detalje zastupljenosti ostalih romskih grupa.

U najambicioznijem radu koji se dotiče pitanja nastanka grada i naseljavanja na ovim prostorima monografiji "Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u",<sup>2</sup> dr. Pavo Živković i dr. Luka Đaković na nekoliko mjesta spominju i Rome, oslanjajući su uglavnom na studiju Šabana Hodžića, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*.<sup>3</sup> Ali i tu se Romi spominju tek sporadično. U ovom pogledu Brčko dakle nije nikakav izuzetak. Ni na nivou Bosne i Hercegovine stanje nije puno bolje. Od ozbiljnih studija koje su se bavile Romima pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine autoru su poznate samo dvije obimnije studije i to ona Milenka Filipovića o visočkim Ciganima<sup>4</sup> iz 1932. godine i za ovo područje posebno interesantna i važna studija Nikole Pavkovića: *Karavlas i njihova tradicionalna zanimanja*<sup>5</sup> iz 1957. Vrijedna spomena su i radovi Muhameda Mujića,<sup>6</sup> Muhameda Hadžijahića o manjinskim etničkim skupinama u Bosni i

2 Grupa autora, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985. (dalje: G. autora, *Brčko i okolina*).

3 Šaban Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862*, Tuzla 1958. (dalje: Š. Hodžić, *Migracije*).

4 M. Filipović, Visočki Cigani. *Narodna starina*, vol. 11, No. 27. Zagreb 1932, 27-46.

5 Nikola Pavković, Karavlas i njihovo tradicionalno zanimanje, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla 1957, 103-126

6 Muhamed Mujić, Položaj Cigana pod osmanskom vlašću u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod osmanskom vlašću*, br. 3-4, Sarajevo 1953. (dalje: M. Mujić, *Položaj Cigana*).

*Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću do okupacije 1878. godine,*<sup>7</sup> te Riste Jeremića: *O porijeklu stanovništva tuzlanske oblasti iz 1922. godine.*<sup>8</sup> Koristeći prvenstveno ove radove u daljem izlaganju će se bar na nivou hipoteze pokušati približno locirati vrijeme dolaska Roma u ove krajeve i njihovih kasnijih migracija. Naglašava se da se radi o hipotezama koje tek treba provjeriti na arhivskoj građi koja nedostaje i na koju se čeka.

Odmah na startu susrećemo se s problemom da i prošlost ostalih etničkih grupa, prije svega konstitutivnih naroda, Srba, Hrvata i Bošnjaka je nedovoljno istražena. Ipak postoji konsenzus da je Brčko vrlo staro naselje, da se spominje već u XVI stoljeću, da je Atik džamija sagrađena još polovinom XVII stoljeća i da se naselje ubrzano počelo razvijati i naseljavati tek poslije Beogradskog mira 1739. godine, kada postaje važni pogranični, saobraćajni i trgovački centar ovog dijela Posavine. Tako Hamdija Kreševljaković u *Starim bosanskim gradovima* (obišao sam sve osim Srebrenika i Brčkog) kaže: “Poslije Beogradskog mira podignuta je u današnjem Brčkom jedna palanka s opkopom ili šancem i pripadala je Tuzlanskoj kapetaniji. Ta je palanka postojala još početkom XIX stoljeća, ali je napuštena prije 1833. Osim mustahfiza i topdžija bilo je u toj utvrđi i debedžija. Plaća posade iznosila je godišnje 1.098 groša. Kod mjesta Brke ima jedno naselje, koje se zove Palanka.”<sup>9</sup>

Jedan drugi izvještaj iz druge polovine XVIII stoljeća govori da se u osmanskoj vojsci u borbama protiv Austrije u Posavini u proljeće 1788. godine nalazio izvjesni broj Cigana iz Bosne za koje su age i posada tvrđave iz Novog, iz bijeljinske nahije zbog naročitog pokazanog junaštva, zahtjevali da se oslobode džizije. U navedenom izvoru koji se čuva u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu spominju se i njihova imena: Muratović Mustafa, Ahmetović Salih, Sulejmanović Hasan.<sup>10</sup> Već i spomen davanja odnosno oslobađanja od džizije govori da su ti ovdašnji lokalni Romi, slično kao u drugim dijelovima osmanskog carstva bili vjerski prilično indiferentni i da su i u ovim krajevima po ovom pitanju tretirani dakle kao nemuslimani.<sup>11</sup>

U već pomenutoj monografiji *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, dr. Živković navodi da je u tim zadnjim decenijama XVII stoljeća izvjesni Abdulah Fidahić imao cigansku džiziju iz koje se isplaćivao mevađin aga i neferi brčanske palanke. Sačuvane su priznanice iz 1772, 1778. i 1781.<sup>12</sup> Iz navedenog teksta nije jasno da li se iz džizije samo isplaćivala posada u Brčkom ili se tu i kupila. Ipak iz navedenih dokumenata se, dakle, s priličnom sigurnošću može pretpostaviti da su i u periodu između Beogradskog mira pa do kraja XVIII stoljeća Romi bili prisutni na teritoriji današnjeg Brčkog i okoline i to ne samo kao čergaši nomadi ili prateći

7 Muhamed Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u 18. i 19. stoljeću do okupacije 1878*, Sarajevo 1981. (dalje: M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama*).

8 Risto Jeremić, *O porijeklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Tuzla 1922. (dalje: R. Jeremić, *O porijeklu stanovništva*).

9 Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Manuscripta turcica br. 3389, 3595 i 3638. Sidžil 43, *Naše starine I*, Sarajevo 1953, 133. (dalje: H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*).

10 M. Mujić, *Položaj Cigana*, 149.

11 *Isto*, 149.

12 G. autora, *Brčko i okolina*, 26 i 85.

dio turske vojske kao vojnici, svirači i kovači, već da su kao nastanjeni živjeli u ovim krajevima. Kako u to vrijeme već postoji Atik mahala i nova mahala (buduća Kolobara) moguće je da u ovo vrijeme padaju i začeci Karanfil mahale (Ciganluka / Prahulje).

Naredni period (1780-1875) je period opadanja i kraja osmanske vlasti i dolaska Autro-Ugarske. Bio je to jedan dramatičan period u kome su se desile krupne demografske promjene. Najprije su ratovi između Osmanskog carstva i Austro-Ugarske uzročili iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Mađarske i Slavonije u ove krajeve. Među ovim izbjeglicama bilo je zasigurno i Roma, mada za sada nema pouzdanih podataka. Po posljedicama mnogo važnije je bilo iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije u ove krajeve. Ovaj period je posebno obradio Šaban Hodžić u svojoj studiji *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862*. U daljem izlaganju držat ćemo se njegovih nalaza koji se odnose na Rome.

Iseljavanje muslimanskog stanovništva po Hodžiću odvijalo se u tri faze; prva, seoba iz muslimanskih sela iz Srbije između 1788. i 1834. godine, druga iseljavanje iz još neiseljanih muslimanskih sela 1834. godine i treća, najintenzivnija i najorganizovanija, uz potporu država Srbije i Osmanskog carstva, 1862. godine. Nakon nereda na Čukur česmi i krvavih sukoba i bombardovanja Beograda koji su potom uslijedili, došlo je do internacionalizacije sukoba koji je okončan Carigradskom konferencijom od 4. septembra 1862. godine. Po protokolu koji je tom prilikom potpisan, Osmansko carstvo (tj. njegovo stanovništvo) je imalo obavezu da se povuče iz cijele Srbije, njene posade su ostale samo u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu. "Kako se ovaj sporazum odnosio na Osmanlije, a Cigani muslimani nisu tim bili obuhvaćeni, to većina njih pa i druge muslimanske sirotinje koja se povinovala nazivu Cigana ne htjede se seliti nego ostadoše i dalje u Srbiji".<sup>13</sup> Jedan dio Roma Cigana je dakle ostao u Srbiji, ali jedan dio je slijedio ostatak muslimanskog stanovništva koje je moralo napustiti Srbiju i zajedno s njima došli su na ove prostore. Dok su se iseljavanja iz sela u periodu 1788. do 1834. godine odvijala u relativno dugom periodu i nisu izazvala posebno velike probleme, iseljavanje gradskog stanovništva od 1862. godine bilo je skoncentrisano u kratkom periodu i prouzrokovalo je velike probleme na obje strane i za Osmansko carstvo (Bosnu) i Srbiju. U Bosni su za prihvatanje ovih izbjeglica bila osnovana čak nova naselja. Ovo se odnosi na Brezovo Polje, Gornju i Donju Aziziju (Bosanski Šamac i Orašje). Iz dokumenata koji su sačuvani prvenstveno u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu i Državnom arhivu u Beogradu vidi se da se uz Muslimane/Bošnjake naselio i znatan broj Roma. Tako se u Tuzlu naselilo 12 domaćinstava sa 24 osobe (žene se nisu brojale). Od ciganskih muhadžirskih porodica u Tuzli su se do pisanja ove studije nalazile još porodice: Sejdići, Musići, Okići, Šibići, Džudići, dok Bulićevića i Bećirovića nema više u Tuzli<sup>14</sup>, u Kozluk 6 domaćinstava sa 13 ljudi, u Bijeljini 6 sa 14 ljudi te se navode porodice Krvarevići, Kovačevići,

<sup>13</sup> Isto, 67.

<sup>14</sup> Š. Hodžić, *Migracije*, 80.

Užičanini i drugi. U Šamcu (Gornjoj Aziziji) došla su 21 domaćinstva Roma sa 58 osoba, u Orašje (Donja Azizija) 8 domaćinstava sa 26 ljudi. U nastavku autor navodi sljedeće: „u Orašju ima Sejdića i Pervanovića od Cigana nisam pronašao Čiviće, Berberoviće, ni Salihoviće. Ovi se nalaze u Šamcu. U Brčkom se nalaze Hasićevići (sada Hasičić)“.<sup>15</sup> Mujić u svojoj studiji navodi podatke o doseljavanju romskih izbjeglica u Brezovo polje i pozivajući se na isti izvor, navodi 8 domaćinstava sa 27 muških glava. To su između ostalih bile porodice Biber, Sejdić, Pervanović.<sup>16</sup>

Iz gore spomenutog citata dakle može se zaključiti da su se Romi koji su se ovom prilikom doselili, kasnije mijenjali mjesto stanovanja, što pokazuju primjeri Hasičića, Sejdića i Pervanovića. Za pretpostaviti je da je jedan broj Roma koji se prvobitno naselio u Tuzli, Bijeljini, Šamcu, Brezovom Polju i dr, naseljima nešto kasnije došao u Brčko, jer poznato je da romska naselja nastaju postepeno, polaganim pridolaskom srodnika, prijatelja i partnera. Za područje Brčkog dakle nije sporno da se jedan dio Roma doselio iz Srbije sredinom XIX stoljeća. Ostaje pitanje gdje su se naselili, na kom području današnjeg Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine. Autor ovih redaka je na poticaj Aljić Avde posjetio romsko groblje u Islamovcu. Tom prilikom je mogao utvrditi da se na nišanima kao godine rođenja mogu naći godine cca 1870. godine. U tom smislu ne bi bilo nemoguće da su se ovi Romi najprije naselili u Islamovcu, odakle su kasnije odlazili u Maoču, Gornji Rahić, Šatoroviće i druga naselja u ovom kraju. Uostalom broj mezarova kao i usmeno kazivanje Alićevo ukazuju da je ovo naselje bilo prilično brojno (cca 100 kuća) i da se ugasilo tek 60-tih godina XX stoljeća. Po Aljiću koji sam govori romski jezik, njegovi preci su takođe govorili romski, iz čega se može pretpostaviti da Romi iz Ciganluka i Suljagić Sokaka nemaju isto porijeklo, odnosno da se nisu istovremeno naselili na ove prostore.<sup>17</sup>

Takođe i jedan važan dokument za prisutnost Roma na ovim prostorima jest jedini zvanični turski popis stanovništva kadiluka Brčko iz 1851. godine u kom se govori o 79 ciganskih kuća sa 218 muških glava. U ovaj popis nisu mogli biti uračunati Romi koji su pristigli 1862. godine. Broj Roma pred austrougarsku okupaciju je stoga bio nešto veći i može se tvrditi da su Romi činili oko 2-3% tadašnjeg stanovništva Brčkog. Austrougarska vlast je dakle u Brčkom i okolini pored sezonskih Roma Čergara i Gurbeta zatekla i sjedeće Rome koji su se, sve su prilike, već bili odomaćili na dvije lokacije: u samom gradu u Karanfil Mahali (Ciganluku/Prahulji) i nekoliko manjih naselja koji su se formirali najprije od doseljenika iz Srbije, koji su se bili naselili Islamovcu, a odatle u Rahiću, Maoči, Šatorovićima i drugim naseljima.

Za demografsku strukturu za naredni period – austrougraske okupacije i prve Jugoslavije vrijedi ono što dr. Šefik Mulabegović u gore pomenoj monografiji kaže: “ipak polovinom XIX vijeka u Bosni i Hercegovini se definitivno formirala i uglavnom ustalila etnička struktura stanovništva koja u kasnijim periodima

<sup>15</sup> *Isto*, 131.

<sup>16</sup> Vidi: M. Mujić, *Položaj Cigana*, 168.

<sup>17</sup> Po kazivanja Avde Aljića sa kojim je razgovor obavio autor ovog rada.

neće trpjeti znatnije promjene”.<sup>18</sup> Ova tvrdnja se može uzeti kao tačna za stanje do kataklizmatičnih ratnih događaja koji su uslijedili nakon raspada socijalističke Jugoslavije.

Iseljavanje bošnjačkog stanovništva u Tursku nakon dolaska Austro-Ugraske i kasnije u Kraljevini SHS nije obuhvatalo i Rome ovog kraja. Bar u pregledanoj literaturi nema podataka o tome. Situaciju Roma u Brčkom i okolini u prvoj polovici XX stoljeća (1922) dobro dokumentuje rad Riste Jeremića u radu: “O porijeklu stanovništva tuzlanske oblasti”,<sup>19</sup> gdje se između ostalog kaže: “Karavlahi ima oko 1.500 duša. Oni žive stalnim životom u ... Maoči u brčanskom srezu. Doma govore vlaški, ali znaju dobro i srpsko-hrvatski, vere su pravoslavne i slave sv. Petku. Nekada su se bavili mečkarstvom, a sada žive od pravljenja drvenog posuđa i sviranja....”

Belih Cigana muslimanske vjere ima po svima varošima, varošicama i mnogim selima. Oni se bave kovačkim zanatom, mesarstvom, ili žive od pretrage, a ženskinje im služi po imućnim, naročito muslimanskim kućama. Vole pesmu, pa zabavljaju i drugi svet njome. Ženskinje se njihovo do skora bavilo čočekim poslom, sve dok ga nisu zamjenile sviračice i slična vrsta čeljadi iz bivše Austrije i Mađarske.

Ciganske mahale u Bijeljini, Srebrenici i u brčanskom selu Šatorovićima zovu se “Kiptijak”. Tako se do austrijske okupacije i u Tuzli nazivala tim imenom jedna mahala koja se sada zove “Ciganluk”. Crnih Cigana (Gurbeta, Firauna, Čergaša) ima u oblasti oko 1.000 duša. Osim zimi, žive u srezovima brčanskom, gradačačkom, kladanjskom, srebreničkom i vlaseničkom, pa čim proleće oslavi, dignu se i hodaju od mjesta do mjesta. Ciganke prose i vraćaju, a muški se bave sitnim kovačkim poslom. U posljednje se doba počinju zanimati i ratarstvom i bolje prijanjaju za zanate, kovačkim i kotlarskim, sem toga idu i na lakše poslove po industrijskim etablismanima.

Njih statistika računa u muslimane, ali im muslimani ne daju među se, u džamiju ih ne puštaju nikako i drže da se Ciganin, i Beli i Crni, može u islam primiti tek onda pošto se predhodno pokrsti. Velika je retkost da Crni cigani traže hodžu ili kadiju. Oni se rađaju, venčaju i sahranjuju bez njih. Sem toga, oni se i ne obrezuju. Oni se lako žene i lako razvode. Dešava se da žena promeni po nekoliko muževa, pa se najzad vrati prvome suprugu. Svoju braću Bele Cigane zovu podrugljivo arlijama, a i beli cigani revno nastoje da bude što veći razmak između njih i njihove crne svojte, koju preizirno Gurbetima zovu.<sup>20</sup>

U NOB-u, u kom su učestvovali na raznim stranama, položaj Roma nije nimalo lak. Posebno u ustaškoj NDH, gdje su bili tretirani kao niža rasa i masovno deportovani i streljani u logorima širom NDH, posebno u Jasenovcu. Ipak u Bosni su se Romi tretirali kao Muslimani s kojima su dijelili istu vjeru. Pokušaji ustaških vlasti da u Bosni, slično Slavoniji i ostalim krajevima Hrvatske, deportuju u Jasenovac

18 Dušan Penezić, Šefik Mulabegović, Božidar Stavrić, *Ekonomski razvoj Brčkog i okoline, u: Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 88.

19 R. Jeremić, *O porijeklu stanovništva*, 122.

20 *Isto*, 124.

nije uspio jer su u njihovu zaštitu u periodu 1941-1942. u mnogim gradovima ustali Bošnjački prvaci i ulema. Odnos prema Romima u NDH dobro se vidi iz jedne depeše vrhovnog oružaničkog zapovjedništva NDH u pogledu naređenja od 20. maja 1941. da pakuje sve Cigane i sprovedu u Jasenovac. Tamo stoji: "Ovijem se izvješćuje da se dotični među ovdašnjim svijetom nazivaju "Ciganima", ali se kao takvi nigdje službeno ne vode. Isti su po vjeri Muslimani i poznato je da su uvijek na izborima, kako državnim tako i samoupravnim, glasali sa ostalim Muslimanima-Hrvatima za hrvatske interese i stvari. Imadu stalna boravišta i mnogi od njih posjeduju kuće, zemlju i ostale nekretnine i radom se bave kalajdžijskim zanatom". Velika župa Hum je odgovorila sledeće: "Pod imenom Cigani mogu se smatrati samo Cigani nomadi bez stalnog boravišta i zanimanja, bez imetka, naročito nepokretnog, uopće bez stalne pripadnosti ljudske zajednice".<sup>21</sup>

Koliko je autoru iz usmenih svjedočenja poznato i u Brčkom je za vrijeme ustaške strahovlade bilo pokušaja da se Romi odvedu u Jasenovac, ali prema tim svjedočenjima (Šuhreta Ajanović) energičnom nastupom delegacije građana Brčkog kod Šuljka i dr ustaških prvaka 1941. u Zagrebu ovo je bilo obustavljeno. Postoje tvrdnje da su u Islamovcu, u neposrednoj blizini romskog groblja i ranijeg naselja ustaše u toku 1942. ubili desetine Roma, ali za sada radi se do kraja neproverjenoj informaciji. U svakom slučaju podatak o pokolju nad Karavlasima iz 1944. godine s obzirom da su Karavlasli pravoslavci je manje upitan.

Položaj Roma nakon Drugog svjetskog rata u Brčkom je uostalom kao i u čitavoj Jugoslaviji bio bitno određen karakterom novog uređenja. Predratna Jugoslavija obnovljena je kao federalna i socijalistička država, u kojoj je kapitalistički način privređivanja bio ukinut. Kolektivizacijom i eksproprijacijom nova vlast je uvela nove svojinske odnose, umjesto tržišnog regulisanja privrednih i društvenih tokova uvela je plansko planiranje. Industrijalizacija zemlje bila je prioritet i uključivao je absorbciju i mobilizaciju seoske, prigradske i niskokvalificirane radne snage i obavezno školovanje kao svoj važan preduslov. Od takve politike Romi su i u Brčkom, u poređenju sa ranijim periodom, profitirali. Njihovo zapošljavanje u novoosnovanim socijalističkim preduzećima, istina na teškim fizičkim i niskokvalifikovanim poslovima, ipak je značio njihovu degetoizaciju i izlazak iz dotašnje izolacije, a uključivanje u školski sistem, uz sve tegobe i segregaciju koje je nosio s sobom, vodio je njihovom obrazovnom i kulturnom uzdizanju. U 80-tim godinama XX vijeka nije bilo ni jedne veće državne firme da u njoj nisu bili zaposleni Romi (danas u Distriktu Brčko u državnom sektoru, „na budžetu“, koliko je autoru poznato nije zaposlen nijedan Rom), a nekoliko – pojedinaca iz Ciganluka završili su u ovom periodu fakultete. S jačanjem tržišnih elemenata i Romi postaju poznati i cijenjeni privatnici u njihovim tradicionalnim zanimanjima mesarstvu i uslužnim djelatnostima. Handarići, Hibeljići, Malovići, Džaje, bili su cijenjeni i poštovani mesari privatnici, a gradske kafane kod Dževde, Madana, Šanage vrlo posjećene. Tome je svojom svirkom doprinosio brčanski muzički boem Arpa. Ipak slavu prvaka

21 Antun Miletić *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga I, Beograd 1986, 190.

muzičara Roma nesumljivo nosio je harmonikaš Fikret Karadašević Rike, koji je kasnije nastupao sa poznatim zvjezdama narodne muzike (npr. Azeminom Grbić).

I u brčanskom sportu Romi su dali doprinos. Tako je u fudbalu Kevrić Ibrahim Mazalo, bio jedno vrijeme i kapiten FK Jedinstvo. Na tradicionalnim turnirima u malom nogometu ekipa Romanije uživala je sveopštu simpatiju i imala najveću publiku koja nije dolazila samo iz Ciganluka. Njihovi asovi su bili Mujđa, Kanjo, Mića, Mirso Irkić, Avdo Talijan i dr. Rončevići su dali prvog profesora i prevodioca sa engleskog. Osmadesetih godina Romi iz Ciganluka bili su nosioci uvoza robe koja se dovozila iz Trsta i Istanbula, koja se prodavala na brčanskim buvljacima i okolini. Ovo naravno nije sve, već tek letimično sjećanje. Sigurno je da je udio Roma u ekonomskom, kulturnom i sportskom životu grada bio veći nego što je ovde navedeno. Proces uključivanja u gradski život vodio je daljem gubitku ili napuštanju romskog identiteta. Ovaj proces se nesumljivom nužnošću pojavljuje svugdje gdje Romi izlaze iz svoje mahale i otvaraju se prema većinskoj sredini. "U dugotrajnom istorijskom procesu života i rada Cigana u jugoslovenskim zemljama .... bilo je, uglavnom mestimično simbioze, asimilacije i etničkog pretakanja ciganskog stanovništva u druge balkanske narode. To uvek prati i napuštanje starog ciganskog zanimanja (kovači, koritari, grebenari, veretenari i dr). Tako je od "ciganstva" ostala samo uspomena i tradicija, a vremenom i to je iščezlo".<sup>22</sup>

S migracijsko-demografskog aspekta u ovom periodu došlo je do gašenja naselja u Islamovcu (prema svjedočenju oko 1964) i deseljavanja tamošnjih Roma u prigradska naselja, prvo Grbavicu, pa onda Suljagić Sokak. Tako po kazivanju Čazima Suljevića, njegov otac Hamdija Suljević kupio je 1968. godine zemljište od Šečić Sefera na kome se nalazilo 12 romskih kuća u vrlo lošem (ruševnom) stanju u kojima je živilo oko 200 duša. Ugovor je bio uslovljen obavezom da se iseljenim Romima preveze građevinski materijal u Suljagić Sokak, gdje su sebi gradili nove kuće. Prije toga 50-tih godina XX vijeka došlo je do kontakta Roma iz Islamovca sa Romima u Poljicama kod Lukavca. Tamo su islamovačke romkinje bile uzimane kao nevjeste. Nakon okončanja ratnih sukoba došlo je do obrnutog smjera seljenja, Romi iz Poljica doseljavaju se u Prutače i nova romska naselja u okolini Brke i Rahića.

Proces uklapanja Roma u urbanu sredinu Brčkog išao je u korak s urbanizacijom gradskog jezgra. Ovaj proces imao je za posljedicu gašenje ostataka tradicionalnog načina života, kao i objekata i praksi koje su ga pratile. Već šezdesetih godina prestaje bavljenje skupljanja svinjske i konjske dlake, kao tradicionalnog zanimanja među brčanskim Romima, ali zato na Zelenoj pijaci Romi iz Ciganluka postepeno preuzimaju prodaju bižuterije i dječijih igraćaka koji su nabavljali u Hrvatskoj. Uklanjanje starih zanatskih radnji u Kolobari (na mjestu današnjeg Doma zdravlja) skoro da se poklapa sa ukidanjem jesenskog vašara u Brčkom (1978) koji je bio nezamisliv bez, kako gradskih Roma iz Prahulje, poznatih trgovaca stokom, tako i domaćih romskih muzičara, ali i Čergaša, Karavlaha i Mečkara koji su dolazili iz svih krajeva Jugoslavije. Takođe ovih godina prestala je praksa slavljenja Đurđevdana u krugu Pravoslavne Crkve u Srpskoj varoši.

<sup>22</sup> Tatomir Vukanović, *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*, Vranje 1983, 98.

Ratna zbivanja koja su uslijedila nakon raspada Jugoslavije prozrokovali su ne samo najveća stradanja i razaranja koje je ovaj grad doživio u svojoj historiji, već i najveće demografsko pomjeranje na ovim prostorima. Romi su zasigurno bili jedni od najvećih ratnih gubitnika. Linija razdvajanja zaraćenih strana u ovoj po obje strane životno važnoj geopolitičkoj tački vodila je upravo kroz prigradska naselja Grbavicu i Suljagića Sokak, naselje u kojima su Romi prije ratnih sukoba živjeli kao većinski etnos. U borbama koje su vođene skoro sve romske kuće su bile savnjene sa zemljom. Veliki broj Roma iz ovih naselja su ostali i u uniformi Armije Bosne i Hercegovine branili svoje domove. Kao „garava brigada“ bili su u prvom bataljonu Armije Bosne i Hercegovine. Sejo Alimanović, Mehica, Ibro Zuhara, Ado Bibac, itd. Mnogi od njih su ranjeni, ima i poginulih. Njihovo područje djelovanja nije bio samo Suljagića Sokak, već su bili na ratištima u zoni Rahića (danas benzinska pumpa Karamujića), potom su se pridružili maočkim Karavlasima koji su preostali, odakle su dalje išli na druga bojišta (Bukvik, Lukavac, itd).

Gradski Romi iz Ciganluka su dijelom izbjegli na vrijeme, jedan dio je ostao i preživio velikosrpsku okupaciju grada. Neki od njih prošli su torturu logora u Luci, mnogi posebno boljeg imovnog stanja su bili opljačkani ili nasilno regrutovani, neki su čak i pokrštavani. Jedan od tih nasilno pokrštenih je gradska legenda Erkrem Tatarević Stonoga, čije kratko pismo o tom činu jest dokument o ovom barbarstvu, ali i primjer romskog humora, svojevsne švejkovštine sposobne da i u najtežim uslovima kažu strašnu istinu na prividno bezazlen, bezbolan i šaljiv način. O ovome piše Ismet Dedeić u svojim uspomenuama<sup>23</sup> „Globa na tugu“ i citira Ekremovo pismo profesoru Muratu Sinanagiću iz njegove od strane Arkanovaca uprljane Prahulje „Dragi profesore, ovdje je teška situacija, moro sam se pokrstiti, al ništa mi se ne pozna, vidićeš!“

Nakon potpisivanja Dejtona i formiranja Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine, povratak gradskih Roma u Ciganluk ostvario se tek djelimično. Veliki dio njih živi danas u Njemačkoj, SAD, Austriji, Švedskoj, Australiji. Ljeti su oni dio brčanske dijaspore koja dolazi u redovne posjete svojoj preostaloj porodici, ali većina njih nema namjeru skorog povratka. Procjena je da se više od polovine žitelja Ciganluka iselilo. Romi u Suljagića Sokaku su, istina, uglavnom obnovili svoje kuće, ali njihov ekonomski položaj se drastično pogoršao. Stopa nezaposlenosti je i ovdje kao i u Ciganluku vrlo visoka. Bave se pretežno sakupljanjem metala i sličnim poslovima. Ponovo cvjeta poznata romska umjetnost preživljavanja. Broj odlazaka u EU je znatno porastao, posebno u posljednje tri godine. Prodaju se teškom mukom obnovljne kuće i odlazi najvjerovatnije zauvijek. Karavlas iz Maoče su se praktično iselili. Prama svjedočenju Hakika Nezirović Kike, iselili su se u dvije etape. Prva još prije početka sukoba i potom poslije završetka rata i odselili u okolicu Bijeljine. Prema slobodnoj procjeni istog, u Suljagića Sokaku danas ima oko 100-tinjak kuća sa cca 400 duša koji su tu živili i prije sukoba 1991-1995, na Prutačama oko 50-tak, oko 150-200. Na Prutačama je romski sastav vrlo izmiješan. Pored Roma iz

23 Ismet Dedeić, *Globa na tugu*, Sarajevo 2017, 401-402.

ovog kraja ima dosta Roma koji su se doselili iz Teočaka, Kalesije i drugih mjesta. U predratnim romskim naseljima kod Ložione (4. juli) u Šinteraju, Dizdaruši i Rijekama, po procjeni Nezirović-Kike ima otprilike 80-tak kuća i oko 200-tinjak duša. U novonastalim romskim naseljima čiji broj nije pouzdan (cijeni se da ih ima desetak Ulović, ulaz u Rahić, i dr) broj kuća se kreće od 3-10 dakle oko 50-100 duša. Radi se o doseljenim Romima koji su prije rata živili u drugim krajevima Teočak, Kalesija okolina Bijeljine). Ciganluk (Prahulja) ima danas 100-150 kuća dakle cca 400 ljudi). Za tačan broj Roma treba čekati ili naredni popis ili ga utvrditi direktno na terenu.

U školama i u gradskom prevozu u posljednje vrijeme primjećene su pojave otvorenog antagonizma i šikaniranja romske djece na etničkoj osnovi. Prema dostupnim usmenim podacima samo jedan Rom koji je bio u Armiji Bosne i Hercegovine prima invalidsku pomoć. Kao i u prvoj Jugoslaviji organizovane društvene brige za njih nema, Romi su, ukoliko ne računamo različite NVO, ponovo prepušteni sami sebi. Posljedica svega toga je da se u poslednjih dvadesetak godina na rubovima prigradskih naselja (Brka, Ulović, Ivici) bez nadzora i potpore vlasti formiraju nova romska naselja, svojevrsna nova geta i mahale koje broje od 4-15 kuća. Ona su naseljena Romima koji su prije ratnih sukoba živili u Kalesiji, Teočaku i drugim mjestima u blizini Bijeljine, odakle su opljačkani i istrijebljeni.

Gašenje velikih fabrika u Brčkom i njegovo brisanje, kao industrijskog centra sjeveroistočne Bosne pogodilo je sve, posebno niskoqualifikovane, a među njima naročito Rome. Zapošljavanje čak i u privatnom sektoru je postalo partijski plijen u kome Romi, politički razjedinjeni i nedovoljno politički obrazovani, *de facto* ne učestvuju i kao takvi predstavljaju lak plijen za kupovinu glasova i ostale političke manipulacije. U odjelu za nacionalne manjine nema stručnog saradnika, u parlamentu Romi, iako su daleko najbrojnija nacionalna manjina već dva mandata nemaju svog predstavnika.

## Zaključak

Upoređivanjem njihovog položaja u ovim različitim periodima može se doći do zaključka da su Romi u ovoj sredini bili:

- a) uglavnom trpljeni, dijelom prihvaćeni kao dio ove sredine, ali nikada do kraja izjednačeni sa konstitutivnim narodima;
- b) da je njihov položaj bio najbolji u periodu Titove Jugoslavije kada je na ovim prostorima čergarenje tj. nomadski način definitivno prestao, a znatan broj Roma se posebno počev od 80-tih godina ekonomski i prosvetno uzdigao i pred početak sukoba 90-tih godina igrao zapaženu ulogu u ekonomskom, kulturnom i sportskom životu ove sredine;
- c) da je položaj Roma u Brčkom i okolini danas u poređenju sa položajem u socijalističkoj Jugoslaviji u skoro svim segmentima stagnirao. Ovo se

ogleda prije svega u naglom osiromašenju i novom talasu odlaska, a što se tiče političke zastupljenosti u svojevrsnom aparthejdu;

- d) dok u parlamentu Distrikta Brčko npr. nacionalne manjine Crnogoraca, Turaka, Albanaca od kojih se broj nekih od njih može izbrojati na prste jedne ruke imaju svog predstavnika, dok Romi, čiji se broj prema procjenama kreće od 1.000-2.000, već osam godina nemaju.

## Summary

Comparing their position in these different periods, it can be concluded that the Roma in this area were:

- a) mostly suffering, partly accepted as part of this milieu, but never fully equated with the constituent peoples;
- b) that their position was the best in the period of Tito's Yugoslavia when in this region, the nomadic mode definitely ceased, and a considerable number of Roma, especially in the early 1980s, rose economically and educationally and played a prominent role in the economic, cultural and sporting life of the region in the early 1990s;
- c) that the position of Roma in and around Brčko today has stagnated compared to that of socialist Yugoslavia. This is reflected primarily in the sudden impoverishment and the new wave of departure, as far as political representation is concerned in apartheid;
- d) while in the Brčko District Parliament, eg. national minorities of Montenegrins, Turks, Albanians, some of whom can be counted on the fingers of one hand, have their representative - Roma, whose number ranges from 1,000-2,000 for eight years.

**Akademik Šerbo RASTODER, redovni profesor**  
Univerzitet Crna Gora i redovni član CANU, BANU i DANU  
E-mail: serbor@t-com.me

UDK:94:314.1(497.16 Sandžak)''19''  
314.1(497.16 Sandžak)''19''

## **ZAŠTO SU BOŠNJACI “PLAĆALI KAMATU NAVODNE TURSKE KRIVICE” U MIRNODOPSKIM VREMENIMA U XX VIJEKU? Primjeri Šahovića 1924. i Rožaja 1967-1971. godine**

**Abstrakt:** *U radu se govori o pitanju iseljavanja Bošnjaka sa šireg područja Sandžaka u 20. stoljeću, sa posebnim osvrtom na iseljavanje muhadžira sa područja Šahovića i Vraneške doline nakon počinjenog zločina, te iseljavanju Bošnjaka iz opštine Rožaje u vremenu 1967-1971. U radu se navedeni procesi posmatraju kroz prizmu navodne “turske krivice”. U radu je ukazano na uzročno-posljedičnu vezu navedenih procesa, te na okolnosti pod kojima su se odvijali navedeni procesi iseljavanja. U navedenim procesima iseljavanja Bošnjaka, šire brčansko područje je bila važna destinacija, posebno za Bošnjake iz Šahovića i Vraneške doline. Rad donosi mnoge činjenice koje su nove i važne za bolje razumijevanje ovog važnog pitanja.*

**Ključne riječi:** *Bošnjaci, muslimani, muhadžiri, Šahovići, Rožaje, iseljavanje, Turska.*

### **WHY DID THE BOSNIANS “PAY THE INTEREST OF THE TURKISH GUILT”, IN PEACEFUL TIMES DURING THE XX CENTURY? Examples of Šahovići in 1924 and Rožaj 1967-1971.**

**Abstract:** *The paper deals with the issue of the expulsion of Bosniaks from the wider Sanjak area in the 20th century, with particular reference to the emigration refugees from the Šahović and Vranška valley areas after the initial crime, and the eviction of Bosniaks from the Rožaje municipality in the period 1967-1971. In the paper, these processes are viewed through the prism of alleged “Turkish guilt”. The paper points to the causal link between these processes and the circumstances under which the said eviction processes took place. In the aforementioned processes of displacement of Bosniaks, the wider Brčko area was an important destination, especially for Bosniaks from Šahović and the Vranška valley. The paper brings many facts that are new and important to a better understanding of this important issue.*

**Key words:** *Bosniaks, Muslims, refugees, Šahovići, Rožaje, emigration, Turkey.*

## Uvod

Tema kojom se bavimo nije nova u historiografiji.<sup>1</sup> Pitanjima iseljavanja muslimana, balkanska historiografija i ona u Crnoj Gori posebno, počela se baviti još prije Drugog svjetskog rata. Istina, izvan ovih prostora bilo je više pokušaja da se definišu neki odgovori, često u širem civilizacijskom kontekstu. Tako Edvin Pezo u predgovoru svoje knjige<sup>2</sup> problematizuje naizgled neočekivano sljedeća pitanja:” Obje jugoslovenske države nastale su nakon svjetskih ratova i obje su unutar svojih granica zatekle nacionalne i etničke skupine koje su državne vlasti smatrale nepoželjnim. Jedna od takvih neželjenih skupina bili su muslimani neslovenskog podrijetla, u kojima je kršćanska većina vidjela neželjeni ostatak višestoljetnog osmanskog jarma. “A onda slijedi posve aktuelno pitanje:” Jesu li Islam i Europa kompatibilni te pripada li Islam europskome povijesnom nasljeđu”?<sup>3</sup> Bez obzira što se na ovo pitanje može gledati i kao na izvedenu iskustvenu konstrukciju, ipak je naslov njegove knjige u prevodu sa njemačkog “Prisilna migracija u vrijeme mira? Jugoslovenska migraciona politika i iseljavanje muslimana u Tursku (1918-1966)” više nego provokativan. Prvo, nesumnjivo stanovište o “prisilnoj migraciji” je hronološki omeđeno godinom nastanka jugoslovenske države (1918) i godinom pada Aleksandra Rankovića (1966) je sa stanovišta našeg istraživanja višestruko upitno. Prvo, period iseljavanja je počeo mnogo ranije od 1918, a kao što slučaj Rožaja pokazuje, on ne prestaje odlaskom Rankovića 1966. godine. Naprotiv, nakon toga dobija na intezitetu. Šta nam to govori? Da nije moguće ovaj fenomen objasniti

1 O iseljavanju muslimana vidi: Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i jugoslovenske zemlje*, Beograd 1962, 142; Vasa Čubrilović, *Politički uzroci seoba na Balkanu 1860-1880*, *Glasnik geografskog društva*, sv. XVI, Beograd 1930; Petar Šobajić, n.d. 63-116; Ejup Mušović, *Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, 1986; Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 52; Jovan Cvijić, *Metanastanička kretanja (Naselja i poreklo stanovništva)*, knj. 12, 21; Simo Popović, *Memoari*, 554; Jovan Ivović, *Raseljavanje nikšićkih muslimana*, *Istorijski zapisi* I, 5-6, 1948, 363-369; P.A. Rovinski, n. d, 182-183; Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje 1996, 287-316; Ejup Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 112-116; Artur Evans, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967, 140; Šerbo Rastoder, *Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. godine do naših dana*, *Crnoj Gori u pohode*, Zbornik radova sa II Svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika održanog na Cetinju 12. i 13. augusta 2000, Cetinje 2001, 114-123; Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije muslimana u Crnoj Gori 1878-1912*, I, *Almanah*, br. 5-6, Podgorica 1999; Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije Muslimana u Crnoj Gori 1878-1912*, II, *Almanah*, br. 7-8, Podgorica 1999.

2 Edvin Pezo, *Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i džentlemenskog sorazuma iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku*, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2013; Edvin Pezo, *Jugoslawische Migration-spolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*.

3 O tome vidi više: Šerbo Rastoder, *Da li je i zašto upitan identitet Evrope? (Povodom stavova Ferida Muhića, Tomasa Majera i Jirgena Habermasa)*, *Almanah*, br. 67-68, Podgorica 2015, 31-43.

samo jednim (političkim) uzrokom, već ga je nužno analizirati sa više aspekata. Posebno zbog toga, što se u ovom za nas najsveobuhvatnijim istraživanju jasno prepoznaje stanovište po kojem su “slovenski“ muslimani u Jugoslaviji tretirani kao integralni dio jugoslovenskoga stanovništva, dok su “neslovenski“ (*Albanci, R.Š*) muslimani tretirani bitno drugačije i nisu prihvaćeni ni u monarhističkoj ni u komunističkoj Jugoslaviji).<sup>4</sup> I ovaj period zaslužuje posebnu pažnju, posebno zbog toga što se radi o prostoru na kojem se dodiruju ili su izmiješani muslimani slovenskog i neslovenskog porijekla.

### Šahovići 1924. godine

U tom smislu, slučaj Šahovići iz 1924. godine je prvi masovniji primjer “istrebljenja” muslimana u čijoj osnovi je naslaga vjerskog i nacionalnog atavizma građenog na narativnoj konstrukciji nacionalromantizma, koji nije imao kritički odgovor u formulisanju konstrukcije o “turskoj krivici” te o “domicilnim muslimanima” kao preostalom “dokazu te krivice” i samim tim legalizovanju “prava na zločin” koji je pravdan kao kontinuitet borbe za “vjeru, naciju ili državu”. I dok se u ratnim vremenima, tako nešto možda može razumjeti ali ne i opravdati, javio se fenomen nekažnjivosti tih zločina u mirnodopskim vremenima i njihovo objašnjenje rezultatom istorijskog nasljeđa, što u biti niti je tačno niti provjerljivo.

Pokolj u Šahovićima je bio najveći zločin nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS. Događaj se zbio između 9-10. novembra 1924. godine. Prethodno su, 7. novembra 1924. godine, crnogorski komiti ubili Boška Boškovića, načelnika kolašinskog okruga. Za ubistvo Boškovića lažno je optužen muslimanski komita Jusuf Mehonjić, koji se tada nije ni nalazio na tom području. Tokom sahrane Boška Boškovića donijeta je odluka o „osveti“. Noću između 9-10. novembra krenulo je oko 2.000 „osvetnika“ na muslimanska sela u Šahovićima i Pavinom Polju, koja su dva dana ranije, bila razoružana od tadašnjih vlasti. Vlasti su pokupile taoce pod izgovorom da su im životi ugroženi. Međutim 28 talaca je ubijeno, dok su ostali uspjeli da se otkupe. Dijete od 13 godina je spasio jedan pravoslavac, koji zbog ovog čina umalo nije doživio sudbinu ubijenih. Prema podacima načelnika pljevaljskog okruga, ubijeno je oko 120 muslimana i zapaljeno oko 45 kuća, dok Milovan Đilas navodi da je pobijeno preko 350 ljudi, izvršena brojna silovanja, kuće su popaljene i opljačkane. Drugi izvori navode brojku od najmanje 500 ubijenih i zaklanih, dok reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević navodi cifru od preko hiljadu djece, žena i ljudi. Slična sudbina je bila namijenjena i muslimanima Bijelog Polja, koji su, navodno radi zaštite, trebali biti prebačeni preko Šahovića, ali ih je spasio jedan srpski oficir koji je otkrio zavjeru. Pokolj u Šahovićima je uzrokovao skoro potpuno iseljavanje tamošnjeg stanovništva, najvećim dijelom u Tursku, mada se dio njih naselio u Pljevlja, Sarajevo i istočnu

<sup>4</sup> Vidi: Edvin Pezo, Edvin Pezo, *Jugoslawische Migration-spolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*.

Bosnu. U tadašnju opštinu Gornji Rahić, srez Brčko, naselilo se 140 porodica sa oko 400 članova. Danas potomci prognanih žive u selu Islamovac u opštini Brčko (Bosna i Hercegovina). Prema popisu iz 1921. (dakle prije pokolja) na tom području je živjelo 2.755 muslimanska stanovnika (1.559 u Pavinom Polju i 1.195 u Šahovićima). Poslije pokolja ostalo je da živi nekoliko muslimanskih domaćinstava od kojih je dio njih prešao u pravoslavlje. Tadašnja država je bila parlamentarna zemlja. Pa ipak, čitav zločin je bio zataškana. Da je ko god tada makar poveo i najpovršniju istragu, veoma lako bi otkrio i one koji su vršili zločine i njihove vođe. No, istrage nije bilo. Osuđena su, simbolično dva-tri stražara zatvora u Šahovićima, jer su se bili dogovorili s „osvetnicima” da im predaju zatvorenike. Razumije se, bila je najavljena obimna istraga. Sve je ispalo sprdnja s pravdom, bar tako tvrdi Milovan Đilas, osoba koja je javno i prva progovorila o ovom zločinu bez pandana u crnogorskoj istoriji. Danas se pouzdano zna da su Boška Boškovića ubili kolašinski (rovački komite), zna se i koji, sveteći se zbog ubistva Petra Dulovića, koji je ubijen samo zato što je bio brat poznatog komite Todora Dulovića, inače pobratima ubica Boška Boškovića. Paradoks svakog zločina je u tome što mu se naknadno, u interpretacijama, daje smisao. Đilas motiv pokolja smješta u kontekst vjerskog atavizma i mržnje između „krsta i polumjeseca”, što je po nama sasvim pogrešno objašnjenje, jer kako onda objasniti brojne zločine među istovjercima o kojima isti autor naširoko piše.<sup>5</sup>

Naravno, nakon ovog zločina došlo je do radikalne promjene strukture stanovništva na tom području, koje možemo pratiti po rezultatima tada zvaničnih popisa. Struktura stanovništva se značajnije promijenila do 1921. godine kada je obavljen prvi precizniji popis stanovništva. Tada je popisivače zanimala samo konfesionalna struktura stanovništva (po vjeroispovesti) i ona je u okrugu Bijelo Polje prikazana na sljedeći način:

Mjesta	Pravoslavni	Rimokatolika	Muslimana	Ukupno
<b>Opština Bijelo Polje</b>	1.048	17	2.234	<b>3.300</b>
<b>Srez Bijelo Polje</b>	7.534	2	4.812	<b>12.348</b>
<b>Mojkovac</b>	1.650	0	154	<b>1.804</b>
<b>Nedakusi</b>	686	0	1600	<b>2.286</b>
<b>Pavino Polje</b>	1.949	2	1.559	<b>3.510</b>
<b>Ravna Rijeka</b>	1.386	0	303	<b>1689</b>
<b>Šahovići</b>	1.863	0	1.196	<b>3.059</b>
<b>Okrug Bijelo Polje</b>	12.022	19	14.105	<b>26.147</b>
<b>Procenti (%)</b>	45,97%	0,10%	53,94%	<b>100%</b>

Tabela 1. *Struktura stanovništva u okrugu Bijelo Polje po popisu 1921. godine.*<sup>6</sup>

5 O svemu tome, autor je detaljno pisao u knjizi: Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924*, Podgorica 2011.

6 Vidi: *Statistika popisa iz 1921*, Beograd 1921, 25

Prema statističkim podacima iz 1921. godine na ovom području (Vraneška dolina – Šahovići i Pavino Polje) je živjelo 3.812 pravoslavni i 2.755 muslimana. Ako se ovi podaci uporede sa onima iz 1913. godine uočava se da je u ovom periodu već drastično bila promijenjena struktura stanovništva. Ali za kontekst razumijevanja samog događaja važnije je saznanje da je na području Pavinog Polja i Šahovića u vrijeme pokolja novembra 1924. godine živjelo najmanje 2.755 muslimana. Na osnovu raspoloživih podataka djemično možemo rekonstruisati imena muslimanskih bratstava koja su naseljavala ovo područje: *Abdul* (Šahovići), *Kalići* (Kalića Lijeska), *Fazlovići* (Glibavac, Pape, Šahovići, Pavino Polje) *Mešalići* (Šahovići), *Dučevići* (Šahovići), *Ljuca* (Vraneš) *Šahovići*, *Šehovići* (Šahovići), *Nukovići* (Pavino Polje), *Suljevići* (Čokrlije), *Grobovići* (Pape), *Kozica* (Vraneš, Pape), *Jusufovići* (Šahovići, Drpe), *Karahmetovići* (Šahovići), *Alomerovići* (Vraneš), *Nišići* (Šahovići), *Drpljanin* (Drpe), *Martinović* (Pape), *Tandir* (Glibavac), *Kujevići* (Šahovići), *Kajevići* (Šahovići), *Babajići* (Šahovići), *Mehonjić* (Vraneš), *Kofrc* (Pape), *Tutići* (Mojkovac, Pape), *Ljajevići*, *Martinovići*, *Kajevići*, *Kaljići* (Donja i Gornja Polja), *Ljajevići*, *Bande* (Podbišće), *Hrvati*, *Pijuci*, *Gušmirovići* (Blatina), *Kolići*, *Tutići* (Bjelojevići, Pržišta), *Ljuškovići*, *Klindupi*, *Ćatovići*, *Sinančevići*, *Fakići* (Štitarica), *Hoti*, *Hasići*, *Lukači*, *Dautovići* (Moračko Trebaljevo), *Baljagići*, *Hadžibulići*, *Anuševići* (Rovačko Trebaljevo), *Hoti* (Vojkovići), *Kofrci*, *Balabani* (Migalovica), *Kriještorci*, *Zuličići* (Drijenak), *Husovići* (Plana), *Bakovići* (Bakovići), *Mušovići* (Mušovića rijeka), *Pepići* (Bablja), *Šabanagići*, *Smailagići*, *Kajevići*, *Muratagići*, *Pijuci* *Gušmirović*, *Mekići*, *Mušovići*, *Ljuce*, *Martinovići*, *Bašanovići* (Kolašin), *Smailagići* (Smailagića Polje), *Oričići-Drpljani* (Drpe), *Kurbašići* (Izlasci), *Derdemez* (Mateševo), *Alomerovići*, *Mehonići*, *Đurđevići*, *Kaljići* (Gornje Lipovo). Pored navedenih pominju se još: *Žigovići*, *Bećirovići*, *Viličići*, *Preljevići*, *Makelje*, *Avdići*, *Bjelaci*, *Muhotići*, *Trnčići*, *Džukele-Micani*, *Međedovići*, *Kahrovići*, ali se ne mogu sa osnovanom preciznošću odrediti njihova prvobitna staništa.<sup>7</sup>

Sigurno je jedno: poslije ovog događaja muslimani, ne samo iz Vraneške doline već iz čitavog bjelopoljskog okruga su se masovno iseljavali. O tome svjedočanstva nalazimo na mjestima gdje se tako nešto ne bi očekivalo. Tako se u dokumentu: „Podaci sastavljeni na osnovu naređenja Komisije za proučavanje šumskih prilika u J. Srbiji od 8. IX 1929. godine“<sup>8</sup> nalaze i podaci o broju iseljenih muslimanskih kuća sa područja okruga Bijelo Polje, te stanju u vezi sa tim pitanjem. U tom izvještaju su navedene i sljedeće brojke:

O iseljenju muslimanskog stanovništva:

- 1) Iz opštine Šahovičke iselilo se oko 300 kuća
- 2) „ „ Pav.poljske „ „ 350 „
- 3) „ „ R. Rečke „ „ 80 „

<sup>7</sup> Vidi više: Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924*, Podgorica 2011, 73-107.

<sup>8</sup> Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 68-24-109, *Podaci sastavljeni na osnovu naređenja Komisije za proučavanje šumskih prilika u J. Srbiji od 8. IX 1929*, K.T.BR. 1211/29, Bijelo Polje 21. I 1930.

- 4) Iz opštine Mojkovačke iselilo se oko 90 kuća
- 5) „ „ Belo-poljske varoši „ 190 „
- 6) „ „ Zatoanske „ „ 80 „
- 7) „ „ Resavske „ „ 70 „
- 8) „ „ Lozanske „ „ 100 „

Sve iseljeničke zemlje najviše su kupovali građani iz predratne Crne Gore<sup>9</sup>.

Prema ovom izvještaju, do početka 1930. godine iz bjelopoljskog okruga se iselilo 1.260 muslimanskih kuća ili ako bi računali kao i ranije, prosječno 6 članova po domaćinstvu, došli bi do brojke od 7.560 lica koja su napustila ove krajeve u periodu 1924-1930. godine. Istraživanja pokazuju da je jedan dio muslimana poslije pokolja krenuo za Bosnu, drugi su krenuli u druge krajeve Sandžaka a treći su se iselili u Tursku. Utočište u Bosni su našli u krajevima oko Brčkog (Gornji Rahić, Maoče i Čelić). „One porodice koje su se uputile za Brčko poslije nekoliko dana pješacenja, goli, bos, gladni, po hladnim zimskim danima, stigli su najzad u Gornje Rahiće, Maoču, Čeliće. Većina njih, oko 140 porodica sa preko 400 članova, stiglo je uglavnom u Gornje Rahiće i nešto u Maoču. Jedanaest porodica sa 57 članova stiglo je u Čeliću kod Brčkog... Porodice sandžačkih izbjeglica koje su zatražile utočište u Gornjem Rahiću i Maoču bile su sastavljene od nekoliko plemena. Najbrojniji su bili Kalići, Fazlovići, Šahovići, a po jedna porodica je bila od Ljajevića (Selman) i Karamehmedovića. Svim ovim porodicama pružena je pomoć u osnovnim namirnicama, a zatim su ih rasporedili u Islamovac, selo ispod Majevice. Tu im je bilo dodijeljeno državno zemljište koje je bilo pod šumom. Oni su tu šumu krčili i privodili je kulturi, na kojoj su počeli da siju žitarice... Mnogi od njih nisu se snašli, pa su zatražili da im se odobri iseljavanje za Tursku. Udovoljeno je njihovom zahtjevu pa se iselilo preko 100 kuća, skoro sve Kalića... U Čeliću su se doselili porodice Dučevići - 3 porodice (Jusuf, Dešo i Ejup) sa 15 članova; Drpljani - 2 porodice (Hasko i Našid) sa 12 članova; Suljevići - 3 porodice (Bajram, Adil i Mujo) sa 14 članova i Šahovići - 3 porodice (Fehim, Ramo i Raho) sa 16 članova. Ukupno se doselilo u Čeliću 11 porodica sa 57 članova. Ove porodice nisu tražile iseljenje, već su ostale tu, gdje i danas žive. Danas se najveći dio potomaka iseljenih iz Šahovića i Pavinog Polja nalazi u selu Islamovac u okolini Brčkog“.<sup>10</sup> Istražujući sudbinu ovog dijela stanoništva Ismet Dedeić navodi i sljedeće: *Najveći broj preživjelih Šahovićana je otišao u Anadoliju, Sivas i druge turske „nedođije“, a jedan dio njih se uputio u posavsku ravnicu, ispod obronaka Majevice. Nema pouzdanih podataka o tome šta ih je usmjerilo prema ovom kraju, ali u narodu je ostala priča da je u Šahovićima u žardarmerijskoj stanici na službi bio neki Dervišević rodom iz Brčkog. Prema toj priči, on je imao priliku da vidi depešu iz*

<sup>9</sup> Isto.

<sup>10</sup> Vidi više: Hakija Avdić, n.d, 140; Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, 33.

*ministarstava unutrašnjih poslova Crne Gore<sup>11</sup> sa uputstvom da se, u znak odmazde za ubistvo Boška Boškovića, 48 sati toleriše progon, paljenje kuća i ubistva Bošnjaka bez odgovornosti. Taj Dervišević je uspio upozoriti neke Bošnjake kakvu im je sudbinu vlast namijenila i predložio im da bježe prema Brčkom i Čeliću.<sup>12</sup>*

Masovno iseljavanje muslimana šezdesetih godina XX vijeka nosi još jednu veliku nepoznanicu. Dok jedni tvrde da je ideja i inicijativa o iseljavanju podsticana iz Turske<sup>13</sup>, drugi će čitav problem posmatrati kao unutrašnju stvar

11 Autor previđa da tada nije postojalo MUD Crne Gore, nego samo MUD KSHS. Inače naredbu o kojoj govori izrekao je usmeno sreski načelnik.

12 Vidi više: Ismet Dedeić, Sandžački Bošnjaci u brčanskom kraju: Posavina u srcu, Sandžak u duši, *Almanah*, br. 83-84, Podgorica 2020. Autor istovremeno zapisuje istoriju o jednom značajnom Bošnjaku porijeklom iz Sandžaka, kao i o tome kako su dočekani: *Neki od izbjeglih stradalnika su znali da u Čeliću živi čuveni mualim Hajrudin ef. Abdurahmanović, pripadnik derviškog reda iz Bihora, rođen u porodici Skoko, opština Bijelo Polje, a po ocu je promijenio prezime u Abdrahmanović. Poslije završene medrese u Đakovici, nastavio je 1897. godine školovanje u Instambulju na Univerzitetu Dar – Ul Funun. Po završetku studija, gdje je stekao zvanje muderisa, Abdurahmanović je završavao i druge škole i sticao znanje iz raznih drugih oblasti. Nakon desetogodišnjeg boravka u Istambulju, životni put ga je odveo prema Bosni. U Čeliću se nastanio 1907. godine i počeo raditi kao muderis u čeličkoj medresi. Prema svjedočenjima starijih muhađžira, oko ukorjenjivanja u novoj sredini pomogli su mu pripadnici familije Dervović i Jakobović koji su se doselili u Čelić iz podgoričke Stare Varoši sredinom 19. vijeka, nakon stradanja Bošnjaka u Nikšiću. Za razliku od ostalih koji su u nevoljničkim okolnostima pristizali kasnije, oni su došli s izvjesnim kapitalom, kupili zemlju i radili kao zanatlije, trgovci, mesari i slično. Abdurahmanović se u Čeliću oženio djevojkom Pašom Dervović čiji je otac hadži Derviš takođe bio muhađžir iz Podgorice. Od starijih muhađžira iz Sandžaka slušao sam da je muderis Abdurahmanović pružio nesebičnu pomoć muhađžirima prognanim iz Šahovića, te onima koji su pristizali iz drugih sandžačkih mjesta. Uz njegovu podršku, u Čeliću su se nastanile familije Šahovići, Dučevići, Mehonjići (koji su promijenili prezime u Suljevići i Nukovići), Ljaljići iz Novog Pazara i druge. U Gornji Rahić su se naselile porodice Karaahmetović, Kuč, Karalić, u Maoču se naselila porodica Ljuca, a u Islamovcu ispod obronaka Majevice - porodice Sadiković, Mešić, Klještorac, Kalić, Fazlović, Grobović, Elezović, Martinović, Drpljanin, Pupalović i dr. Doseljeni Bošnjaci iz Šahovića u brčanski kraj, pamte i prenose pokoljenjima kako ih je tada toplo dočekao i pružio im veliku podršku i pomoć u snalaženju u novoj sredini i besplatnom liječenju dr Abdulah Bukvica, bečki student rodom iz Rogatice i narodni poslanik ispred Jugoslovenske muslimanske organizacije u Skupštini Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Između ostalih dobrih djela, ostalo je zapamćeno da je dr. Bukvica jedini u nedemokratskom i diskriminatorskom Parlamentu Kraljevine digao glas zbog genocida u Šahovićima.*

13 “Inače, čitava ideja o iseljavanju jugoslovenskih muslimana u Tursku neprekidno je ubacivana iz Turske, koja je nameravala da naseli opustele predele na krajnjem istoku zemlje i emigrante sa Balkana eventualno upotrebi u borbi protiv Kurda. Ta ideja je plasirana putem medijske propagande o lagodnom životu u Maloj Aziji, ali i akcijama turskih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji. Formalni rezultat bile su Konvencija o iseljavanju „neslovenskog elementa“ (200.000 ljudi) iz 1938. i tzv. Džentlmenski sporazum između Tita i turskog šefa diplomatije Keprilija iz 1953, koji je trebalo da „oživi“ prethodnu konvenciju, kroz formu „spajanja porodica“. Inače, prema jednom projektu iz 1935. jugoslovenske vlasti su radi podsticanja iseljavanja Albanaca predlagale veoma konkretne mere: suzbijanje propagande protiv iseljavanja koja je dolazila iz Tirane, što češće pozivanje „neslovenskih regruta“ na vojne vežbe, premeštaj „neslovenskih činovnika“ u druge delove zemlje, kažnjavanje đaćkih roditelja, češće proglašavanje stočnih zaraza u albanskim selima, zabranu sađenja duvana, nacionalizaciju ličnih imena i geografskih naziva i slično.”

jugoslovenskih država.<sup>14</sup> Izgleda, posmatrajući formalno, da se čitav proces odvijao mimo dogovora država, koje su morale za to znati (Jugoslavije i Turske). Naime, politika Turske o sklapanju dogovora o preseljenju stanovništva sa Grčkom, Rumunijom, Bugarskom, bila je vidljiva i u potpisivanju Konvencije o iseljavanju 1938. godine sa Kraljevinom Jugoslavijom<sup>15</sup>, kao i o navodnom *Džentlemenskom sporazumu* iz 1953. koji su sklopili predsjednik FNRJ J. B. Tito i ministar vanjskih poslova Turske, Fuat Köprülü<sup>16</sup>. Ovdje je upitno sljedeće: Ako se zna da konvencija iz 1938. godine nije bila ratifikovana, a da tzv. *Džentlemenski sporazum* nikada nije bio objavljen, niti ga je neko vidio, onda se dodatno čitav problem čini složenijim nego što izgleda. Je li zaista Jugoslavija bila samo *saučesnik u zločinu*<sup>17</sup>

14 Vidi: Vladan Jovanović, *Kako iseliti muslimane*, Peščanik 5.05.2013; Edvin Pezo, Edvin Pezo, *Jugoslavische Migration-spolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*.

15 Vidi: Edvin Pezo, Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i Džentlemenskog sorazuma iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku, *Tokovi istorije* 2-2013; Sporazumom je bilo predviđeno 1. Da iz Jugoslavije bude iseljeno u tursku 40.000 muslimanskih porodica, u toku od šest godina; 2. da sva nepokretna dobra koja iseljenici imaju pripadnu našoj državi za koja će ona platiti turskoj vladi po 3.000 dinara za svakog iseljenika starijeg od 10 godina; 3. da se isplate turskoj vladi vrše: aprila i oktobra, i to u slobodnim devizama 25%, a za ostatak Turska će nabaviti robu u našoj zemlji; 4. da iseljavanje počne 1. juna 1939. godine. Prve godine da bude iseljeno 4.000 porodica, druge 6.000, treće i četvrte po 7.000 i pete i šeste po 8.000; da se obračunavanje turske lire u dinare vrši po kursu koji bi na dan dopeća bio utvrđen između Narodne i turske Centralne banke. Vidi: A. Avdić, Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u period između dva rata, *Novopazarski zbornik* 1991, br. 15, 121-125; AJ, *Zbirka Aleksandra Cincar-Markovića*, referat IV političkog odseka „Iseljavanje Turaka iz Jugoslavije“, 12. II 1939. f. 3; Ivo Andrić, *Diplomatski spisi*, Prosveta-Beograd 1992, 339; Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, priredio Miomir Stojković, knj. II, II tom (1919-1945), Beograd 1998, 416-417.

16 O tome Vladan Jovanović, *Iz FNRJ u Tursku ...n.d.* tvrdi sljedeće: Početkom oktobra 1951. turska vlada je zatražila od Jugoslavije da konačno ratifikuje i primeni konvenciju iz 1938. godine, a naročito njene finansijske odredbe. Tito je pozvao u posetu turskog šefa diplomatije Fuada Kepirlija (Mehmet Fuat Köprülü) i krajem januara 1953. tokom zajedničke večere u Splitu sa njim postigao usmeni sporazum. Tom prilikom ništa nije potpisano, pa je čitav događaj poznatiji kao „Džentlmenski sporazum“ koji je trebalo da oživi jugoslovensko-tursku konvenciju iz 1938. Pored toga, ovaj dogovor je formalno imao za cilj „humanitarno sastavljanje porodica“, pri čemu je turska strana tretirala srodničke odnose toliko široko da su se mogli odnositi gotovo na bilo koga. Dalji postupak je podrazumevao da Turci koji imaju rođake u FNRJ, od vilajeta zatraže odobrenje kojim bi se njihovoj rodbini omogućio dolazak u Tursku, a na osnovu Sporazuma o spajanju porodica, nakon čega bi tursko Ministarstvo unutrašnjih poslova dostavilo spiskove ambasadi u Beogradu i konzulatu u Skoplju. Potom bi turska predstavništva u FNRJ intervjuisala interesente (turski jezik i kultura) i izdala im sertifikate, na osnovu kojih bi ovi tražili otpust iz jugoslovenskog državljanstva i putne isprave za strance. Nakon prodaje svojih imanja, novac su morali deponovati u neku od jugoslovenskih banaka radi daljeg transfera.

17 *Nezavisno od karaktera svog državnog uređenja, Jugoslavija je bila „saučesnik u zločinu“ koji je velikodušno prihvatio tursku ideju i razradio je do tančina. Gotovo identičan proces iseljavanja je organizovan u Rumuniji i Bugarskoj. Sa druge strane, uključivanje Albanaca u takav migracioni proces i njihovo isticanje u prvi plan bilo je ekskluzivna ideja srpskih i jugoslovenskih vladajućih elita. Nelojalnost Albanaca u međuratnom periodu pripisivana je njihovoj „sklonosti iredentizmu“, a u ranim 1950-im njihovoj odanosti Enveru Hodži i Staljinu, koji su bili ideološki neprijatelji jugoslovenskog socijalizma. Ratni zločini (prvenstveno četničkih jedinica) nad sandžackim i kosovskim*

ili zainteresovana strana? S druge strane, teško je i pomisliti, da bi ambasada bilo koje zemlje (u ovom slučaju Turske u Beogradu) mogla tek tako da daje useljeničke vize, a da za to nema odobrenje vlasti i zemlje koju predstavlja, pa i zemlje u kojoj djeluje? Vladan Jovanović s pravom zapaža: *Metodologija iseljavanja je bila slična i u monarhističkoj i u socijalističkoj Jugoslaviji, počev od obaveze istupanja iz jugoslovenskog državljanstva, jednostavne procedure za iseljavanje, do birokratskih komplikacija za potencijalne povratnike (kojih je bilo dosta)*.<sup>18</sup> Analizirajući migracionu politiku nakon 1950. godine Pezo tvrdi da je vrh CK SKJ od druge polovini 50-tih počeo provoditi politiku kojoj je bio cilj smanjenje iseljavanja iz Jugoslavije. Prema toj novoj migracionoj Politici, kada su u pitanju muslimani, to je bilo omogućeno samo onima koji su bili Turske nacionalnosti. Ovo je važno imati na umu, jer ako se pogleda istorijat čitavog pitanja i analiziraju brojni međudržavni sporazumi u vezi sa tim, primjetno je da se govori isključivo o *Turcima, turskoj nacionalnoj manjini, pripadnicima turskog naroda*. Odnosno, Turska se u ovim pitanjima ponašala kao država koja želi da ostatke svog naroda, rasute po balkanskim državama u kojima su bili manjina (često proganjana i diskriminisana) vrati u granice matične države. Kako su se druge države ponašale u tome, ostaje neizučeno. Pezo ipak pravi razliku između migracione politike monarhističke i komunističke Jugoslavije, dokazujući da je prva Jugoslavija provodila politiku smanjenja broja neslovenskih muslimana, a da i pored represije nad albanskim stanovništvom posebno 50-tih godina, ovaj autor je smatra da je i cilj komunističkih vlasti bio istovjetan – smanjenje broja neslovenskih muslimana.

Istina, saglasno pozitivističkom poimanju ove problematike, činjenično fundirani tekstovi nastali na ove teme su polazili uglavnom od stanovišta da je to maltene *prirodna i logična pojava*, jer se na ovdašnje muslimane gledalo kao na “ostavštinu” vladavine Osmanlija, te je njihovim odlaskom sa ovih prostora, očekivano ili čak poželjno, da odu i oni koji su prepoznavani isključivo kao *ključni dokaz* te vladavine. Čak i u situacijama u kojima je domicilno muslimanska stanovništvo prepoznavano kao potomstvo autohtonih hrišćana koje je samo promijenilo vjeru, smatralo se da se radi o nepouzdanom, pa čak i nepoželjnom ogranku domicilnog stanovništva. Da bi ponovo postali ravnopravni dio zajednice, uglavnom su se trebali odreći svog osnovnog obilježja-vjere i imena. Tako se desilo da ovaj dio stanovništva, stalno *plaća* troškove nikad završene parnice između Osmanskog carstva i zemalja nasljednica u procesu deosmanizacije koji je u njima trajao čitava dva vijeka, posebno u XIX i XX vijeku. S druge strane,

*muslimanima i rušenje verskih objekata takođe su podgrevali stanje kolektivnog straha. Dalje iseljavanje su podsticali razni zakoni socijalističkog režima o zabrani šerijatskih sudova i verskih škola, nošenja feredže i drugih “ateističkih” propisa koji su zadirali u patrijarhalni svet muslimana (zakon o braku, obavezna škola). Već 1951. muslimani su počeli masovno da se izjašnjavaju kao Turci, ne bi li bili uzeti u obzir za emigriranje. Stoga je između dva popisa stanovništva na Kosovu (1948-1953) broj lica koja su se deklarirala kao Turci narastao čak 26 puta, iako su u turskoj ambasadi u Beogradu ponavljali kako su voljni da „prečutno“ prime i izvestan broj Albanaca”. Vidi više: Vladan Jovanović, *Kako iseliti muslimane*, Peščanik 5.05.2013.*

18 Vladan Jovanović, *Kako iseliti muslimane*, Peščanik 5.05.2013.

stepen identifikacije muslimanskog dijela (stanovništva slovenskog porijekla) sa tradicijom i tekovinom osmanlijske vladavine je bio toliko jak, da su oni objektivno sebi smatrali bližim svakog osmanskog podanika islamske vjere (bez obzira što je on etnički, jezikom i običajem mogao biti potomak brojnih nacionalnih grupacija sa prostora azijskog, evropskog ili afričkog kontinenta) nego svog komšiju druge vjere sa kojim su mogli biti etnički srodni. Osuđivati uslove i vrijeme koje je dovelo do takvog načina razmišljanja je besmisleno, isto toliko koliko i odbacivanje potrebe da se to razumije.

Posmatrano, u istorijskom kontekstu, zapažaju se dva bitna perioda u ovim demografskim procesima. Naime, negdje od kraja XVII vijeka primjetan je proces *ubježavanja* muslimana. Tačnije, kako bi Osmanlije izgubile kontrolu nad nekom oblašću, sa tog prostora koji je za osmanlijsku vlast bio izgubljen bi se pomjerala masa muslimana kao onim prostorima koji su ostajali pod kontrolom Osmanske vlasti. Tako se javilo pitanje (muhadžira-izbjeglica) kao pojava koja je posve bila uobičajena, čak do toga da se u istoj generaciji selilo po više puta. To znači da je čitav prostor nekadašnjeg Osmanskog carstva bio prekriven muhadžirima. Njihove potomke je danas moguće naći u svakoj državi koja je nastala na ruševinama Osmanskog carstva od Slavonije do Anadolije i obratno. Proces karakterističan za ovu pojavu do početka XX vijeka je poseban samo u tome, što je integrativni faktor objedinjavanja carstva (vjera i vladar) bio mnogo širi, nego što je to bio integrativni faktor nacionalne države, tvorevine koja se legitimise kao zajednica etnički srodnih grupacija, objedinjenih po pravilu istim jezikom, kulturom i vjerom. Težeći za etničkom čistotom, nacionalna država, po pravilu vrši nasilje nad manjinom koja ne odgovara vladajućim obrascima etničke pripadnosti i ona se prema različitostima uglavnom ponaša daleko netolerantnije nego što je to bio slučaj sa carstvima. Zašto je ovo važno? Pa upravo zato, da bi se shvatilo da pitanje muhadžira u XX vijeku više nije samo pitanje lojalnosti, nego i nacionalne politike dotične države. Proces amalgamisanja balkanskih nacija se po pravilu (izuzev Albanije) uvijek se provodio preko leđa domicilnih muslimana. To je bio i razlog da stalno razmišljaju o području gdje će biti mirni i bezbjedni a istovremeno da mogu biti, ono što misle da su. Tako se i desilo da oni u XX vijeku postanu *roba za razmjenu*, između onih država koje su muslimane doživljavale kao “ježa u svom stomaku” (Rumunija, Bugarska, Grčka, Jugoslavija) i onih koji su ih smatrali “svojim”. Pri tome je manje bitno što bi svaka objektivna naučna analiza pokazala veći stepen njihove sličnosti sa narodima s kojima su živjeli u *staroj domovini* od one koju su smatrali *svojom*. Često se na ovim prostorima sudbina ljudi ne zasniva na tome što *misle da jesu* koliko od toga što drugi misle da oni jesu. Muslimani ovih prostora su dugo živjeli u iluziji da nikome nema potrebe objašnjavati ko su i što jesu. Tako su sebe stavili u inferioran položaj dozvolivši drugima da prosuđuju ko su i šta su. Pošto su, po pravilu, drugi odvajkada njihovu vjeru nazvali *turskom*, to se izvodio zaključak da su svi pripadnici islama *Turci*. To je bilo moguće i pored ostalog zato, što je vjerska pripadnost ovdašnjih muslimana dugo bila iznad nacionalne. Da je to tako

pokazuju i primjeri po kojim su pripadnike pravoslavlja nazivali sljedbenicima “grčke” vjere, pripadnike katoličanstva sljedbenicima “latinske” vjere ali nikome nije padalo na pamet da, primjera radi, Srbe zovu “*Grcima*” ili Hrvate “*Latinima*”, iako se radi o istom konceptu širenja vjere. Navedeni primjeri mogu biti ne samo upitni, nego i veoma provokativni za istraživanje odnosa nacionalnog i konfesionalnog kod pojedinih naroda. S druge strane, mali broj autentičnih Turaka na ovim prostorima, potomaka uglavnom porodica ili pojedinaca koje su za potrebe osmanske administracije naseljavali na Balkan, su ironije radi, jedni prave razliku između muslimana slovenskog porijekla (koje su nazivali Bošnjacima) i muslimana albanskog porijekla (koje u nazivali Arnautima). To se jasno vidi iz ispisa Osmanlija kada opisuju stanovništvo ovih prostora.<sup>19</sup> Dakle, postati “Turčin” po inerciji razumijevanja istorije nije isto što i biti Turčin u etničkom smislu. Ali također, ne treba smetnuti s uma da su pojmu “Turčin”, muslimani na Balkanu uvijek davali pozitivnu konotaciju. Vjerovatno zato se skoro nigdje nije registrovalo njihovo protivljenje ovoj vrsti identifikacije. Razumijevanje toga je posebno važno za razumijevanje migracija u XX vijeku kada je nacionalna odrednica jedne populacije primarna u razumijevanju pozicije stanovnika jedne države. To istovremeno nalaže potrebu uvida u shvatanja i razumijevanja sudbine populacije koja nema do kraja oformljen nacionalni identitet i koja je, iz raznoraznih razloga, ostala izvan glavnih tokova nacionalnog preporoda prepuštajući se inerciji i sudbini.

Na kraju Prvog svjetskog rata, kada su se iscertavale nove granice evropskih nacionalnih država i kada se dugoročno određivala sudbina naroda, u augustu 1917. godine sastali su se u Sjenici gradonačelnici sandžačkih gradova, ili onih područja koja su predmetom naše analize. Uočava se da je do skupa došlo odmah nakon Krfske deklaracije (20. jula 1917) kojom su definisani glavni obrisi buduće južnoslovenske države. Pored glavnog zahtjeva da se ovi krajevi priključe Bosni i Hercegovini, i da u slučaju *da bi ovi naši zahtjevi i želje ne budu mogli biti ispunjena, iz nama nerazumljivih i nepredviđenih razloga, mi zahtijevamo: Autonomiju Sandžaka*. I na kraju ako i to ne bi moglo da se usliši *preostaje nam kao jedino razumno rješenje da se moramo iseliti sa ovoga područja. Ovakva prisila bi predstavljala najveću nepravdu i sramotu za civilizaciju i neizbježno nam preostaje sljedeća molba: Mi u ovakvom slučaju molimo Austro-Ugarsku vladu za zaštitu i dozvolu za iseljenje u Tursku*. Ovaj zahtjev su potpisali: Mehmed Izet-paša Bajrović<sup>20</sup>, gradonačelnik Pljevalja; Riza-beg Muratbegović, gradonačelnik

19 Vidi više: Šerbo Rastoder, O značaju djela Ahmed Dževdet-paše za izučavanje istorije balkanskih zemalja sa posebnim osvrtom na Crnu Goru, *Almanah* 75-76, 2017, 89-129

20 Mehmed paša Bajrović (1845-1926), gradonačelnik Pljevalja i organizator Sjeničke konferencije 1917. godine. Muhadžir iz Nikšića koji je došao u Pljevlja. Trgovac na veliko i snadbjevač austro-ugarske vojske prema kojoj je imao naklonost. Odbio učešće u radu Pečke lige pod Hadži –Zekom. Tokom Prvog svjetskog rata organizovao je u Sjenici u augustu 1917. godine konferenciju svih gradonačelnika gradova Sandžaka kada je donijeta Rezolucija o pripajanju Sandžaka Bosni, a ako to ne bude moguće, da dobije automni status. Po stvaranju KSHS, pokrenut je sudski postupak prema učesnicima konferencije s optužbom za izdajstvo i austrofilstvo. Na intervenciju reis-ul-uleme Ibrahima Maglajića, kralj Aleksandar je obustavio sudski postupak, ukazom od 17. februara 1921.

Novog Pazara; Murat-beg Hašimbegović, gradonačelnik Prijepolja; Sulejman ef. Šećeragić, gradonačelnik Nove Varoši; Hilmi-beg Kajabegović<sup>21</sup>, gradonačelnik Bijelog Polja; Duljko-aga Rahmusović<sup>22</sup>, gradonačelnik Berana; Iljaz ef. Čatović, gradonačelnik Rožaja; Husein ef. Hasanbegović, gradonačelnik Priboja; Jusuf-aga Hamzagić, gradonačelnik Tutina; Rušid ef. Spahović, gradonačelnik Sjenice; Osman-aga Dizdarević, Šahovići; Husein Efendija Šahman, Berane, Budimlja.<sup>23</sup> Šta je ovdje bitno znati? Prvo, shvatiti da su se predstavnici sandžačkih opština obratili poraženoj strani u ratu, odnosno Austro-Ugarskoj, i drugo, da upravo zbog toga njihovi zahtjevi neće biti predmetom bilo koje ozbiljnije rasprave a tim činom su sami potpisnici sebi priuštiti atribut *izdavnika nacionalnih stvari i saradnika*

---

godine. Mehmed Bajrović je oslobođen i potom je živio u Sarajevu do smrti 1926. godine. Vidi: Šerbo Rastoder, Sait Š. Šabotić, *Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore*, Podgorica 2016.

21 Hilmi-beg Kajabegović (Bijelo Polje, ? - 1919). Načelnik Bijelog Polja, učesnik Sjeničke konferencije. Poticao je iz ugledne bjelopoljske porodice. Po ulasku crnogorske vojske u Bijelo Polje, postao je član Nadzorne uprave varoške opštine, koja je imala svog predsjednika. U vrijeme austro-ugarske okupacije bio je načelnik Bijelog Polja. Učestvovao je na konferenciji u Sjenici održanoj od 13. do 15. augusta 1917. godine na kojoj se raspravljalo o priključenju crnogorskog i srbijanskog dijela Sandžaka Bosni i Hercegovini. Kada se završio Prvi svjetski rat (1918) i kada je uspostavljena nova vlast, započela su i hapšenja učesnika Sjeničke konferencije. Svi njeni učesnici bili su optuženi za veleizdaju. Zbog toga je morao da se sa svojim sinom Izetom i jos nekim Bjelopoljcima, skloni u Sarajevo. Ne mogavši duže ostaniti u Sarajevu, odlučio je da se vrati u Bijelo Polje. Od generala Stepe Stepanovića je dobio dozvolu za povratak. Na putu za Bijelo Polje sa dvojicom prijatelja je zanoćio između Sjenice i Bijelog Polja. Na nagovor grupe Bjelopoljaca u kojoj je bio i njegov bivši čifčija Marko Diko Kočovići, poznatiji kao Dišević, uhvaćen je sa svojim prijateljima od strane žandarima i predat zavjerenicima koji su ga mučki ubili 1919. Vidi: Šerbo Rastoder, Sait Š. Šabotić, *Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore*, Podgorica 2016.

22 Hadži Duljko Ramusović (1851-1932). Rođen je 4. marta 1851. u Ržanici (Donjoj) pod prezimenom Rahmusović, imućnoj islamiziranoj porodici porijeklom iz Gruda. Smatrao se jednim od najstarijih naseljenika Hasa oko kojeg će se začeti i formirati varoško naselje u Beranama. Svi članovi ove porodice su u Donjoj Ržanici (1858. godine) nasilno pokršteni, da bi se 1862. ponovo vratili u islamsku vjeru. Hadži Duljko je u Beranama izrastao u ugledno poštovanog, pravičnog građanina Berana. Pravoslavno stanovništvo ga je poštovalo i smatralo tolerantnim i po ulasku crnogorskih vlasti 1912. Duljko se za razliku od ostalih Rahmusovića (od kojih je njih 15 ubijeno na Trešnjeviku 22. oktobra 1912. prilikom sprovoda za Podgoricu: Ako Fejzov Ramhusović; Buto Ahmetov; Mustafa Olev; Sejdo Smajiljov; Kujo Sefov; Amo Medov; Dulko Smailov; Smail Dulkov; Sefo Husov; Zekac Ramhusović; Redžo Nezirov; Murat Ramhusović; Kadrija Muratov; Šaban Ramhusović; Neko Đukić Ramhusović) uključio u organizovanju novih vlasti i postao ugledni varošanin koji je pozivan i na razne dvorske svečanosti. Pozvan je na svečanost povodom rođendana prestolonasljednika Danila, održanoj u Beranama 17. jula 1914. godine. Poslije sloma crnogorske vojske januara 1916. godine bio je jedan od inicijatora osnivanja i prvi predsjednik Odbora samoupravne vlasti s ciljem sprječavanja bezvlašća, zaštite interesa i imovine žitelja varoši do uspostavljanja okupacione vlasti. Između dva rata također je aktivno bio uključen u društveni život varoši, po raznim opštinskim pitanjima kao član školskog odbora beranske osnovne škole (1924). Bio jedan od prvih hadžija iz Berana. Raspolagao je velikim posjedima u Ržanici i Beranama gdje je gotovo polovina imanja bila u njegovom vlasništvu, držao je varošku vodenicu, imao han na Begluku, nekoliko dućana, bavio se trgovinom žitom na veliko. Bio lojalan i jugoslovenskim vlastima, nosilac više nacionalnih priznanja. Njegovu smrt 2. januara 1932. bilježi i tadašnja štampa. Vidi: Šerbo Rastoder, Sait Š. Šabotić, *Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore*, Podgorica 2016.

23 “Sjenička rezolucija”, *Stav*, 26.10.2017, 54.

*neprijatelja* što će im bitno opredijeliti sudbinu u jugoslavenskoj državi, a narod kojeg su predstavljali će biti izložen teroru i pljački, od kojih je jedini spas, često viđen u iseljenju. U takvim uslovima ulazak u jugoslovensku državnu zajednicu ovom narodu nije mogao donijeti mnogo dobra.

Iz tih razloga, bi se teško moglo reći da je jugoslovenska država do 1945. godine ovaj dio naroda smatrala “svojim” i da se prema njemu ponašala zaštitnički. Naprotiv u ovom periodu se bilježe različiti trendovi iseljavanja, ne samo prema Turskoj, nego i ka drugim krajevima jugoslovenske države. Uzroci tog pojavi su bili: politički, ekonomski, pa čak i religiozni. Ono što mislimo, da je važno, je uočiti, koliko je u svemu tome prisutna želja, a koliko je tako nešto stvar dogovora. Kada se opustoši čitava jedna oblast, poput Vraneške doline (Šahovića) i istrijebi skoro svo muslimansko stanovništvo u nasilju koje država ne sankcioniše<sup>24</sup>, onda se može reći da je odlazak stradalnika poželjan i da je uzurpacija njihovog imetka motiv za protjerivanje. Istovremeno, se uočava da u ovom periodu i pored sporadičnih talasa iseljavanja, nastanak i prvog međudržavnog ugovora, kojim se nastoji dogovoriti i kontrolisati ovaj proces. Dogovori države Turske, republike Kemala Atatürka sa balkanskim državama, oko “razmjene “ stanovništva datiraju još od kraja Prvog svjetskog rata. Jedno je sigurno. Muslimani slovenskog porijekla su ispoljavali želju za odlaskom. Motivacija ka tome je bila višeslojna i kompleksna i obuhvata od socijalno-ekonomskih do etničko-psiholoških sadržaja motiva. U različitim istorijskim periodima neki od ovih stavova je bio manje ili više izražen.....*Već početkom 1964. godine ponovo je počeo da oživljava pokret za iseljavanje Muslimana u Tursku. Taj pokret je bio zaustavljen 1958. godine i to administrativnim putem. Našom intervencijom i intervencijom naših poslanika Voje Lekovića i Selma Hašimbegovića, republički organi prestali su da daju otpuste iz državljanstva Muslimanima iz Sandžaka. Iseljavanje se nastavilo, ali sada preko Makedonije. Međutim, negdje krajem 1963. ili početkom 1964. godine neko je probio tu zabranu i opet su počeli da traže i dobijaju otpust iz jugoslovenskog državljanstva, radi iseljavanja za Tursku U dodiru sa drugovima u Pazaru, Tutinu, Sjenici počeli smo o tome da razgovaramo ali se stekao utisak da se radi o pojedinačnim slučajevima i da za sada nije zabrinjavajuće stanje. Međutim, pokazalo se da naše procene nisu validne, da pokret svakim danom raste i uzima sve više maha - svjedoči o tome savremenik i akter ovih dešavanja Ramiz Crnišanin<sup>25</sup>. Zašto baš tada počinje biti vidljiv proces iseljavanja? Da li je iseljavanje dobrovoljno ili iznuđeno? Nastavak nedovršenog ili novi istorijski kontekst? Ako se moglo zabraniti iseljavanje administrativnim putem, zašto se to nije uradilo? Da li je pitanje iseljavanja bio problem lokalnih zajednica ili stvar nadležnih republičkih*

<sup>24</sup> Vidi više: Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924*, Podgorica 2011.

<sup>25</sup> Vidi više: Ramiz Crnišanin, *Ličnosti i događanja*, Novi Pazar 2005, 188-189

i saveznih vlasti?<sup>26</sup> U kakvim je relacijama Brionski plenum i pad Rankovića<sup>27</sup> sa činjenicom da se tek nakon toga ovo pitanje počinje stavljati na dnevni red lokalnih foruma? Zašto je nakon pada Rankovića u nekim sredinama ovaj proces postao još masovniji? Ko je određivao, je li ih *malo* ili *dovoljno* otišlo? Zašto ono prestaje tek onda kada dobija masovne razmjere? Takva i slična pitanja zaslužuje odgovore i na njih je, saglasno metodologiji istorijskih istraživanja, moguće odgovoriti, samo toliko koliko raspoloživi izvori dopuštaju naraciju koja je provjerljiva.

## Iseljavanje Bošnjaka nakon Drugog svjetskog rata

Saglasno novom federalnom ustrojstvu jugoslovenske države poslije 1945. godine, vlast u Crnoj Gori se formirala po jedinstvenom političkom receptu kojeg su propisivali komunisti. Izbori za poslanike Ustavotvorne skupštine NR Crne Gore održani su 3. novembra 1946. godine. Prema zakonu, pravo glasa su imali svi građani sa navršenih 18 godina, dok je to pravo uskraćeno ministrima u Kraljevini Jugoslaviji (1929-1939), zatim onima koji su pomagali okupatoru ili su se aktivno borili protiv NOVJ, kao i licima pod starateljstvom. Po tom osnovu je oko 2.300 građana Crne Gore je izgubilo biračko pravo, dok je u biračke spiskove uvedeno 188.477 birača. Na izborima na kojima je u 107 izbornih jedinica izabrano isto toliko poslanika učestvovala je samo lista Narodnog fronta, što je za razliku od nekih drugih krajeva Jugoslavije, bio pouzdan znak da su bivše stranke na području Crne Gore odustale i od formalne kandidacije. Procenat izlaznosti na izbore je bio

26 Dio odgovora na navedena pitanja Vladan Jovanović vidi na sljedeći način: *Takva kontrolisana stihija iseljavanja je legalizovana 11. jula 1938. potpisivanjem Jugoslovensko-turske konvencije u Carigradu. Njome je bilo predviđeno iseljavanje 40.000 porodica jugoslovenskih muslimana “koji govore turski jezik i imaju tursku kulturu” iz 46 srezova Vardarske, Zetske i Moravske banovine. S obzirom da definisani geografski prostor nije obuhvatao Bosnu i Hercegovinu, pomenute banovine su postale tranzitno područje za zainteresovane bosanske i sandžačke iseljenike. Turska se obavezala da će primiti 40.000 porodica u roku od šest godina, a dogovorena odšteta koju bi Jugoslavija plaćala Turskoj iznosila je 500 turskih lira po porodici, tj. ukupno 20 miliona lira. Konvencija je predviđala transfer iseljenika i njihove pokretne imovine do solunske luke o trošku Jugoslavije. Vidi više: Vladan Jovanović, *Kako iseliti muslimane*, Pešćanik 5.05.2013.*

27 *Ipak se sve do posle Brionskog plenuma nije skoro ništa preduzimalo da bi se on sprečio, tako da je u 1966, 1967. i 1968. “postao masovna pojava, da se u opštinama Novi Pazar, Sjenica, i Tutin ni o čemu drugom nije pričalo već o iseljavanju. Skoro ni jedna akcija na selu nije uspevala kod Muslimana jer su se oni osećali privremenim i to su isticali: Zašto da ulažemo u zemlju, da menjamo rasni sastav stiokeili da unapređujemo voćarstvo kada smo tu privremeno, svakog dana očekujemo “vasiku” i otpust iz državljanstva. Nastala je velika ponuda kuća, radnji i drugih nepokretnosti po veoma povoljnim cenama. Pošto niko nije mogao dobiti otpust dok ne podnese uverenje da u Jugoslaviji ne ostavlja nikakve nepokretnosti, to su one prodavane u bescenje. To je nekima dobro došlo da dođu do jeftinih kuća i imanja. Osim toga za pripremu dokumenata oko iseljavanja plaćalo se dosta para. Neki su od toga napravili dobar biznis. U selima je stvorena mreža oko mesnih kancelarija, gde su pojedinci uzimali pare da im obezbede dobijanje garantnog pisma “vasike” iz Turske. Tu mrežu predvodio je neki Mastilović koji je bio službenik turske ambasade u Beogradu, a na terenu je bio glavni Rušo Rugovac iz Raduhovaca.... Vidi više: Ramiz Crnišanin, *Ličnosti i događanja*, Novi Pazar 2005, 189.*

(96,38%) ili 181.654 birača, dok na birališta nije izašlo 6.823 ili 3,62% birača. Ovako veliki odziv birača moguće je shvatiti samo u kontekstu opšte političke mobilizacije i manifestacije koju su komunisti provodili posredstvom masovnih organizacija od kojih su tražili bezrezervnu lojalnost, te strahom od izostajanja i odsustvom legalne opozicije. Među izabranim poslanicima su se prvi put u istoriji parlamentarizma u Crnoj Gori našle i tri žene, što je bio i njihov simboličan ulazak u politiku, do tada prepoznatljiv samo kroz aktivizam komunističkih ili njima bliskih organizacija. U socijalnom sastavu poslanika i dalje su dominirali intelektualci (65 ili 60,7%), potom seljaci (23 ili 21,6%) i na kraju radnici (19 ili 17,7 %). Proces osnivanja vlada federalnih jedinica otpočeo je poslije formiranja jedinstvene vlade Demokratske federativne Jugoslavije (7. marta 1945) koju su priznale vlade Velike Britanije, SAD i SSSR –a. U vladi je Milovan Đilas imenovan za “ministra za Crnu Goru”, a u principu u svim budućim saveznm vladama participiraće i kadrovi iz Crne Gore. Tokom aprila i maja 1945. godine osnovane su vlade Srbije, Hrvatske, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Slovenije, kao i vlada Crne Gore koja je imenovana ukazom Predsjedništva Crnogorske narodne skupštine od 17. aprila 1945. godine. Za predsjednika je imenovan Blažo Jovanović, formalno prvi čovjek KPJ u Crnoj Gori od 1943-1963. godine, dok je pored potpredsjednika (Petar Komnenić), vlada imala i devet ministarstava koja su pokrivali: Radonja Golubović (unutrašnji poslovi), Jefto Pavić (pravda), Puniša Perović (prosvjeta), Gojko Garčević (finansije), Veljko Zeković (trgovina), Jovan Četković (poljoprivreda i šumarstvo), Vlado Lazarević (industrija i rudarstvo), Mihailo Vicković (zdravlje i socijalna politika) i Petar Tomanović (građevine). U sljedećih 45 godina na mjestu predsjednika crnogorske vlade (od 1953. Izvršno vijeće) promijenice se 12 osoba, od kojih je Blažo Jovanović bio predsjednik deceniju poslije rata (1945-1953), da bi poslije mandata Filipa Bajkovića (1953-1962), uslijedila praksa kraćih mandata: Đoko Pajković (1962-1963), Veselin Đuranović (1963-1966), Mijuško Šibalić (1966-1967), Vidoje Žarković (1967-1969), Žarko Bulajić (1969-1974), Marko Orlandić (1974-1978), Momčilo Cemović (1978-1982), Radivoje Brajović (1982-1986), Vuko Vukadinović (1986-1989), Radoje Kontić (1989-1991). U čitavom poslijeratnom periodu, prva vlada je *smijenjena* tek 1989. godine i to u okviru dešavanja vezanih za početak raspada Jugoslavije i političkog pregrupisanja unutar jugoslovenske zajednice. Uspostavljena izvršna vlast unutar jedinstvenog sistema vlasti, formalno odgovorna Skupštini kao predstavničkom tijelu, stvarno je bila podređena sistemu moći koji je bio izvan predstavničkog sistema.<sup>28</sup>

Ustav Narodne Republike Crne Gore je donijet 31. decembra 1946. godine, istog dana kada i ustavi Bosne i Hercegovine i Makedonije (Srbija će donijeti ustav 17. januara, Hrvatska 18. januara 1947). Njime je uspostavljen identičan sistem

28 O tome vidi više: Šerbo Rastoder, Črna Gora prez XX vek (kratk pregled), *Medžunarodna politika*, knj. 4, 7-26, Sofija 2007, *Jugozapaden universitet “Neofit Rilski”, Pravno-istoričeski fakultet*; Šerbo Rastoder, Crna Gora i Crnogorci u Jugoslaviji, Gubitak državnosti i njena obnova, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017, 82-115; Andrijašević, Rastoder, *История Черногории, Подгорица 2009: Historie du Montenegro des temps les plus anciens jusqua i independence*, Coperation Luxembourg Montenegro, 2011.

organizacije vlasti sa onim u federaciji, kao i sa onim u drugim republikama. Ustavom je Crna Gora definisana kao *narodna država republikanskog oblika*, u kojoj se crnogorski narod na osnovu prava na *samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje* ujedinjuje, na osnovu načela ravnopravnosti sa drugim narodima i njihovim republikama u FNRJ. Ustavom je definisan prostor NR Crne Gore, grb (Lovćen sa Njegoševom kapelom okružen lovorovim vijencem koji je dolje povezan crnogorskom zastavom. Između vrhova lovorovog vijenca je petokraka zvijezda. Pozadi Lovćena sa nekoliko vijuga predstavljeno je more), državna zastava (crveno-plavo-bijela sa petokrakom u sredini) i naznačen glavni grad Titograd, ranije Podgorica. Od 13. jula 1946-1992. godine glavni grad Crne Gore nosi ime po Josipu Brozu Titu. Crna Gora je bila jedina jugoslovenska republika, koja je promijenila ime svom glavnom gradu. Polazeći od načela da *sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu*, i da narod ostvaruje svoju vlast-preko slobodno izabраних predstavničkih organa državne vlasti od narodnih odbora do Narodne skupštine, Ustavom je definisano i da *Narodna Republika Crna Gora vrši državnu vlast suvereno prenoseći na Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju samo ona prava koja su saveznoj državi data Ustavom SFRJ*. Zagarantovano je pravo zaštite kulturnog razvitka i slobodna upotreba jezika nacionalnim manjinama. U oblasti društveno-ekonomskog uređenja zemlje ugrađene su odredbe o podržavljenju svojine, zajamčena je privatna svojina, najavljena zakonska mogućnost ograničenja posjeda. Garantovana je jednakost građana, biračko pravo sa navršениh 18 godina, istaknuto načelo ravnopravnosti žena sa muškarcima, zaštita majke i djeteta, sloboda savjesti i sloboda vjeroispovijesti, odvojenost crkve od države, zabranjena zloupotreba crkve i vjere u političke svrhe. Uopšteno u nabranjanju prava i sloboda Ustav je u proklamovanim načelima bio daleko ispred svih prethodnih, ali je sa stanovišta mogućnosti i garancija korišćenja datih prava uspostavljen princip jedinstva vlasti (zakonodavne, izvršne i sudske), što je bila osnovna suprotnost u odnosu na demokratska načela podjele vlasti. Kao i u FNRJ i drugim republikama, u Crnoj Gori je uspostavljen sistem skupštinske vlasti 1946-1974, koji će potom biti zamijenjen delegatskim sistemom (1974-1989) (1992), što je i potvrđivano republičkim i saveznim ustavima (1953, 1963, 1974). Ustavnim zakonom od 4. februara 1953. godine, saglasno saveznom ustavnom zakonu, uspostavljena je *društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju* i uvedeno samoupravljanje, čime je dotadašnja državna svojina i državno upravljanje privredom prestala biti društveno-ekonomska osnova vlasti. Sada je Narodna skupština bila “predstavnik narodnog suvereniteta” i postala dvodomna (Republičko vijeće i Vijeće proizvođača), dok je u Ustavu Socijalističke republike Crne Gore iz 1963. godine jasno naznačeno opredjeljenje za izgradnju “socijalističkog sistema” i naznačeno da je *radni narod jedini nosilac vlasti i upravljanja društvenim poslovima*. U suštini, u čitavom ovom periodu vlast je bila u rukama Komunističke partije (od 1952. godine Saveza komunista) i njenog ideološkog aparata koja je bila vrhovni arbitar u kreiranju pravaca, oblika, sadržaja i personalnog sastava institucija

državnog, pravnog i političkog okvira sistema, Uspostavljanjem novog društvenog poretka, pobjedom komunista 1945. godine nosilo je sa sobom promjene koje su bile vidljive u svim sferama društva.

Novi društveni poredak u kojoj je sva vlast pripadala jednoj partiji (KPJ-SKJ) podrazumijevao je prihvatanje koncepta komunizma, kao ideala u društvenom poretku ka kojem treba da se društvo razvija. Inače složeni međunacionalni odnosi na ovom području se dodatno zakomplikovali tokom Drugog svjetskog rata. Izloženo pogromima i stradanjima muslimanska stanovništvo je imalo osnova za opravdani strah u smislu budućnosti i perspektive. U monarhističkoj Jugoslaviji su u iskustvu imali mnogo toga što ih je obeshrabrivalo, te su zaokret u svim sferama javnog života nastao nakon 1945. dočekali sa skepsom i upitanošću. Posebno zbog toga što su veoma brzo bili izloženi mjerama represije komunističke vlasti u odnosu na imetak (nacionalizacija, eksproprijacija i kolektivizacija). Potom u odnosu na agresivnu ateizaciju koja je provođena u svim segmentima društva. Navedene mjere često su doživljavane kao diskriminizacija, a utisak je pojačavan nametnutim kompleksom antikomunizma, koji je proistekao iz činjenice da je mali broj komunističkih prvaka iz redova muslimanskog naroda *nadživio 1945.* Struktura članova KPJ-SKJ je veoma rijetko odgovarala nacionalnoj strukturi društva, što je u višenacionalnim sredinama moglo da podstiče nelagodu. Po nacionalnom sastavu preko 90% članova Partije su nacionalno bili Crnogorci, dok je broj ostalih bio simboličan: Muslimana 1951 - 3,55 %, Albanaca – 1,29 %, Srba - 1,12 %. Žene u članstvu KPJ u Crnoj Gori 1945. godine činile su 15,57%, a sedam godina kasnije petinu članstva (20,09%). Sredinom 1980. godine u Crnoj Gori je bilo 72.009 članova Saveza komunista organizovanih u 1.753 organizacije u svim strukturama društva. Član SKJ je bio svaki 8 stanovnik Crne Gore, odnosno gotovo svaki peti stariji od 18 godina. Jednu četvrtinu članstva je činilo radništvo (25,2%), dok je tri četvrtine članstva registrovano iz drugih socijalnih slojeva. Ono što je bitno za razumijevanje političkog razvoja društva u Crnoj Gori poslije rata svakako je činjenica da su komunisti redovno naglašavali potrebu upliva u sve socijalne slojeve društva i nastojali da budu prisutni među svim, i u tom smislu se njihova infrastruktura provlačila vertikalno i horizontalno<sup>29</sup>. Pošto su rukovodeći kadrovi regrutovani uglavnom među bivšim revolucionarima, čak i onim koji su nakon 1943. “prešli” iz četničkog u partizanski tabor, to se opšta nesigurnost pojačavala. Ne treba smetnuti sa uma da je ovo bilo granično područje prema Albancima koji su odavno imali status *nepoželjnog* i čiji se položaj nije radikalno promijenio ni nakon Drugog svjetskog rata. Događaji u Albaniji i odnosi sa ovom zemljom, posebno

<sup>29</sup> Vidi više o tome: M. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006; Šerbo Rastoder, Črna Gora prez XX vek (kratak pregled), *Međunarodna politika*, knj. 4, 7-26, Sofija 2007, *Jugozapaden universitet “Neofit Rilski”, Pravno-istoričeski fakultet*; Šerbo Rastoder, Crna Gora i Crnogorci u Jugoslaviji, Gubitak državnosti i njena obnova, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017, 82-115; Andrijašević, Rastoder, *История Черногории, Подгорица 2009: Historie du Montenegro des temps les plus anciens jusqua i independence, Coperation Luxembourg Montenegro, 2011*

nakon 1948. godine, kao i događaji na Kosovu i Metohiji su se prirodno ticali i ovih krajeva. *Kako u međuratnom, tako i u posleratnom periodu, velike akcije razoružanja kosovskih Albanaca su prethodile velikim iseljeničkim talasima. Nakon skromnih rezultata kampanje razoružavanja deset okruga s početka 1920-ih godina, pokrenut je veći deo albanskog stanovništva. Neki su se odmetali u kačake, a neki iseljivali. Tokom 1955/56. jugoslovenska služba državne bezbednosti, na čelu sa Aleksandrom Rankovićem, sprovela je jednu takvu kampanju, a Ranković je i među turskim diplomatama važio za osobu koja bdi nad izvršenjem Džentlmenskog sporazuma iz 1953. godine.*<sup>30</sup> Ne treba zanemariti ni socijalno-ekonomski aspekt ovog pitanja, ne samo kao problema međusobnih potraživanja zainteresovanih država<sup>31</sup>, već i spekulativne radnje u kojoj su mnogi pojedinci profitirali na nesreći drugih. Sve su to bili elementi koji su uticali na povećanje osjećaja nesigurnosti i upitanosti sadržanom u strahu od izbijanja novog rata u kojem bi muslimani opet kao u Drugom svjetskom ratu bili žrtve četnika. Veoma prisutno je bilo i mišljenje po kojem je Turska kao neutralna država u ratu, sa dosta neobrađene i nenaseljene zemlje u kojoj žive *naša braća po vjeri sa kojima smo živjeli više vjekova*”, mogla izgledati kao sigurno utočište. Posebno onima koji su bili uvjereni da: *Nama ovdje može biti dobro dok je Tito živ, a kad umre, ko zna šta će biti sa nama.* Titov kult, izgrađivan kao personifikacija slobode i jednakosti bio je veoma raširen među muslimanima, koji su sa više brige nego drugi, bili svjedocima prvih međunacionalnih trzavica u zemlji šesdesetih godina. Brionski plenum i odlazak Rankovića 1966. godine, bez obzira koliko pravdan nužnošću u razvlašćivanju zloupotreba svemoćne UDBE, ipak je u konačnom aktuelizovao pitanje Titovog nasljednika? Demonstracije studenata 1968. “cestna afera” u Sloveniji i Maspok u Hrvatskoj bili su samo dodatna potvrda, da je iluzija komunista, kako su riješili sva međunacionalna pitanja u složenoj društvenoj zajednici bila samo iluzija, koja će izbiti na površinu, čim nestane garanta te iluzije, odnosno J. B. Tita. U konkretnom slučaju u glavama običnih ljudi se rađalo mnoštvo špekulacija koje su se veoma lako mogle prepoznati i u društvenoj zbilji. U svakom slučaju, tako uobličena filozofija življenja nije mogla biti brzo rastočena u sredini u kojoj su ekonomska ulaganja i dalje bila najmanja i u kojoj se najavljeni *društveni i socijalni preobražaj* prepoznavan tek u nekoj perspektivi. U sistemu strogo centralizovane vlasti njen personalni sastav nije značio mnogo ili veoma malo, jer su niži organi u hijerarhiji bili dužni da samo sprovedu direktive *smjernice i zaključke* onih iznad.

30 Vidi: Vladan Jovanović, *Kako iseliti muslimane*, Pešćanik, 5.05.2013.

31 *Isto.* Pitanje obeštećenja iseljenika je bilo najteže. Ono je privremeno rešeno 1936. kada je Jugoslavija isplatila Turskoj 17 miliona dinara za otkup zemljišta muslimana radi naseljavanja “našeg zdravog nacionalnog elementa”, zaduživši se kod Državne hipotekarne banke. Međutim, problemi su nastupili januara 1950. kada je u Ankari potpisan Protokol o obeštećenju turske imovine i imovinskih interesa u Jugoslaviji, koji je predviđao da turski vlasnici imovine budu oslobođeni svih poreza i dugova koji su nastali pre nacionalizacije. Pored toga, Turska je zahtevala da Jugoslavija isplati u devizama svu imovinu onih koji su se iselili pre aprila 1941. Suma koju su potraživali iznosila je 20 miliona dolara, dok je jugoslovenska strana cenila da je pola miliona dolara sasvim dovoljno obeštećenje, što je u Ankari shvaćeno kao uvreda.

Raspravljajući dugo i istrajno o problemu iseljavanja i kao istraživač i kao učesnik u procesu Ramiz Crnišanin je naveo pet glavnih uzroka: 1. vjerski razlozi; 2. rodbinske veze domicilnog stanovništva sa onima koji su već bili iseljeni u Tursku; 3. ekonomski razlozi; 4. razlozi izazvani strahom od rata; 5. razni politički pritisci koji se čine nad muslimanskim stanovništvom, ali naročito ponašanje UDB-e za vreme sakupljanja oružja, gonjenja bandi, mlaćenja, ograničavanja raznih prava i sloboda, birokratski odnos pojedinih organa vlasti.<sup>32</sup>

*Besperktivnost, nesigurnost i neizvjesnost za budućnost*<sup>33</sup> su najčešći odgovori građana na pitanja zvaničnika—zašto se iseljavaju? Sadržaji ovih tvrdnji mogli su biti veoma različiti ali je osnovno odgovoriti, šta je uticalo na to što je oformljen navedeni stav, koji može biti pogrešan ali je sigurno da je bio odlučujući u donošenju odluke za iseljenje. Neizvjesnu budućnost je po pravilu usložnjavala i *neizvjesna prošlost*. U poglavlju u kojem se bavi statistikom iseljenih<sup>34</sup>, već pominjani autor Edvin Pezo, navodi i podatak po kojem je u najjačem emigracijskom talasu u monarhističkoj Jugoslaviji (1926-1935) pa do Drugog svjetskog rata iseljeno 60-70.000 muslimana. U komunističkoj Jugoslaviji, po ovom autoru, najveći iseljenički talas *dogodio se u drugoj polovine 1950-tih i po njemu se ukupno od 1945-1966. iselilo 173.000 muslimana*. Problem broja iseljenih i uopšte statistike je bio jako problematičan kada su u pitanju muslimani. Prvo, zbog toga, što tamo odakle su odlazili, skoro niko nije vodio evidenciju o tome, koliko ih je otišlo, kao što ni oni, kod kojih su dolazili (Turska) nije vođena precizna evidencija, koliko ih je i odakle došlo. Upravo ovo saznanje zahtijeva sasvim drugačiji pristup istraživanja ovom problemu i svakako on mora biti zasnovan na podacima lokalnih sredina, odakle su otišli. Analizirajući spoljašnje i unutrašnje uzroke migracija, Pezo, unutrašnje svodi pod jedan zajednički imenitelj (*diskriminacija*). Autor u analizi spoljašnjih uzroka navodi i posve neočekivano zaključak *da ni Turska nije bila naklonjena tim migracijama jer su jugoslovenski*

32 Vidi: Ramiz Crnišanin, *Rasprave*, Beograd 1999, 17-18.

33 Vidi: Ramiz Crnišanin, *Rasprave*, Beograd 1999, 25. *Prema informacijama dobijenim od grupe drugova koji su obilazili terene sa kojih se pojedine grupe građana iseljavaju, kao razlog za iseljavanje se najčešće navodi sljedeće: 1. Kod jednog većeg dela ovih građana vlada neizvesnost i nesigurnost za budućnost. Naime, postoji strah ukoliko bi došlo do rata, da bi za muslimanska živalj bilo još teže nego za vreme prošlog rata. Sem toga u prilično velikom broju slučajeva se navodi sumnja u to šta će biti poslije Tita. U vezi sa tim pojedinci izjavljuju nama može ovde da bude dobro dok je Tito živ, a kda umre ko zna šta će biti s nama. Siguran sam da tamo gde idem da ću živeti pedeset puta gore, ali ću bar svoju glavu skloniti da o njoj bar ne brinem. Ova je zemlja navikla da stalno menja vladare. I svaki je pre nego su došli partizani na vlast, stvorio razdor podstičući na međusobno ubijanje pravoslavnog i muslimanskog življa. Nije mi sigurno koliko će ova sloboda dugo trajati, i šta ako neko drugi dođe, opet ranija muka. Kao neka potvrda tome u nekim slučajevima navodi se primer da je nekom iz grada odbijena molba za otpust iz državljanstva pa kada se lično žalio Titu, na Titovo pitanje zbog čega se iseljava iz naše zemlje odgovorio je: Kada bi ti nama garantovao da nećeš nikada umreti, ne bi se niko iseljavao. Posle toga Tito mu je navodno rekao: Idi kući i u roku od tri dana dobit ćeš otpust. Po svojoj prilici ovakve i slične sumnje i priče su rasprostranjene kod većeg broja ljudi na svim područjima naše opštine. To se vidi po tome, što se ovo kao razlog za iseljavanje ističe skoro u svim informacijama dobijenim sa terena.*

34 Vidi: E. Pezo, 51-86.

muslimani slovenskoga porijekla u Turskoj bili nepoželjni. Albanija je također bila protiv iseljavanja muslimana iz Jugoslavije, ali je tu razlog bio drugi- Albanija se bojala da bi se te migracije negativno odrazile na broj Albanaca, prije svega na Kosovu<sup>35</sup>. Vladan Jovanović uzroke sagledava u širem kontekstu “deosmanizacije”, posmatrajući cijeli Balkan.<sup>36</sup> Nas zaista zanima da li je sud o diskriminaciji, ideološka konstrukcija izvedena iz opšteg konteksta i analize ili sud zasnovan na konkretnom istorijskom saznanju, utemeljen u istorijskom izvoru? Tim prije, što oblici diskriminacije mogu biti posve različiti: ekonomski, politički, religijski, obrazovni, nacionalni itd. U traganju za adekvatnim odgovorom naišli smo na konkretan dokaz (istorijski izvor) u kojem se, ne samo jasno govori o diskriminaciji prema muslimanskim pripadnicima, nego se precizno navode oblici te diskriminacije. Naime, krajem 1969. godine na adresu CK SK Crne Gore je pristiglo pismo grupe građana iz Bijelog Polja sa naslovom *Diskriminacija prema muslimanskim pripadnicima*.<sup>37</sup> Dokument je sačuvan kao Informacija priređena za najviše komunističke organe i u njemu se pored ostalog navodi: *Grupa građana – Muslimana iz Bijelog Polja uputila je Centralnom komitetu SK Crne Gore pismo/svi su se potpisali/pod naslovom: diskriminacija prema muslimanskim pripadnicima, u kojemu se navode neki podaci u vezi sa položajem, životom i radom pripadnika ove etničke grupe u ovoj opštini i Sandžaku uopšte.*

*Na početku pisma se govori o doprinosu koji je Sandžak dao u NOR-u, kao i preobražaju koji je ovaj kraj u ekonomskom, kulturnom i drugom pogledu doživio u poslijeratnom razvoju. Zatim se ističe da većina Crnogoraca i Srba u Sandžaku pojam muslimana povezuju i poistovjećuju sa Turcima –azijatima i starim osvajačima i da na račun toga oni u svom svakodnevnom radu i životu preživljavaju uvrede i poniženja koja se manifestuje kroz razne vidove (ne) ostvarivanja izvjesnih zakonskih i ustavnih prava kao što su: zapošljavanje, školovanje, priznavanje boračkih i drugih životnih pitanja ..... Naš zahtjev – navodi se u pismu – ne pledira i ne zasniva se na nekoj grupi ekstremista, šovinista i nacionalista, koja bi djelovala grupaški i razbijački. Mi ustajemo dobronamjerno, iskreno i otvoreno. Istupamo legitimno i u duhu Smjernica CK SKJ, protiv ekcesa i nama tuđih pojava koje se iz dana u dan sve više manifestuju i dobijaju veće dimenzije. Naš zahtjev*

35 E. Pezo, 138-163.

36 Vidi: Vladan Jovanović, *Kako iseliti muslimane*, Pešćanik, 5.05.2013. *Migracije balkanskih muslimana ka Turskoj vremenski se podudaraju sa slabljenjem i slomom Osmanskog carstva i u neku ruku predstavljaju “evakuaciju” izgubljenih teritorija. Sa druge strane, motivi koji su pokretali iseljenike bili su versko-politički, ali i ekonomski, egzistencijalni. U pitanju je bio i balkanski proces širokih razmera (Grčka, Rumunija, Bugarska, Jugoslavija) u kome se može prepoznati zajednički interes balkanskih država i Turske republike. Jugoslavija je time pokušala da se reši nelojalnog albanskog elementa i dobije zemlju za kolonizaciju, dok je Turska “podesnim elementom” naseljavala opustele krajeve zemlje iz kojih su prethodno iseljeni Kurdi, Jermeni i Grci. Jugoslovenski muslimani su hrlili u Tursku i pod uticajem prigodne propagande (kako jugoslovenske, tako i turske), ali je njihova adaptacija u reformisanoj Turskoj bila gotovo nepodnošljiva.*

37 Državni arhiv Crne Gore (dalje: DACG), *Arhiv za radnički pokret Podgorica, Fond CK SK Crne Gore*, *Diskriminacija prema muslimanskim pripadnicima, Pismo grupe građana–Muslimana iz Bijelog Polja*, 9. XII 1969.

nema ničeg subjektivnog ne inspiriše se nekim štetnim pobudama i izmišljotinama, već naprotiv, govorimo o živim činjenicama koje zaista postoje u Bijelom Polju i čitavom Sandžaku. Naš zahtjev je izraz uperen protiv neobjektivnih stavova i nepravde da se dođe do prave ljudske istine. Prema najnovijim, važećim statističkim podacima na području opštine Bijelo Polje ima 61.000 stanovnika. Od ovoga broja su 40% stanovnici muslimanske pripadnosti. Broj zaposlenih radnika na području opštine iznosi preko 3.800. Od cjelokupnog broja zaposlenih radnika u ovoj opštini zaposleno je samo 800-1.000 radnika muslimanska pripadnosti. Ova cifra je uzeta kao moguća, a najverovatnije je mnogo manja.<sup>38</sup> Nakon toga slijedi još konkretnija analiza zastupljenosti (u 40 radnih organizacija i ustanova koliko ih ima na području Opštine Bijelo Polje nema nijednog direktora Muslimanske pripadnosti).<sup>39</sup> U istom dopisu, nakon navođenja konkretnih primjera *diskriminacije* podcrtava se sljedeće: *Ukazujući na pojave mržnje i netrpeljivosti prema Muslimanima na ovom području, na pritiske koji se od raznih šovinista i ekstremista vrše radi iseljavanja Muslimana na nejednakost i neravnopravnost sa ostalim narodnostima u Crnoj Gori ukazuje se na konkretne štetne pojave i ekcese (Boračke i druge penzije regulisali su mnogi koji su bili u toku rata na strani okupatora kao izdajnički-kvislinzi i četnici).*<sup>40</sup> Kao jedan od oblika pritiska na iseljavanje tumačila se i zabrana povratka Muslimana iz Turske. *Ako je dozvoljeno da se iz inostranstva vraćaju čak i bivši klasni neprijatelji, po kojoj logici da se zabrani povratak Muslimana koji su otišli iz zemlje usled raznih uzroka?*<sup>41</sup> Takođe se naglašavalo da postoje opravdane primjedbe o zapostavljenosti Muslimana kada su u pitanju kadrovska rešenja i kadrovska zastupljenost u republičkim organima, da se oni zapostavljaju od oslobođenja do danas.... *Niko od Muslimana sa toga područja*<sup>42</sup> *nije mogao izrasti da bude član Centralnog komiteta, član Predsedništva Republičke konferencije SSRN ili sindikata, a da o Vladi ne govorimo. To je ipak neshvatljivo i nerazumljivo da u republičkoj administraciji nema niko od Muslimana. To se na terenu ističe...*<sup>43</sup>

Da je postojala tortura provođena od strane UDB-e, govori dovoljno slučaj Rahmana Hadrovića, komunističkog prvaka i predsjednika opštine, o kojem ćemo detaljnije pisati. Ali stoji činjenica, da ako je jedan od prvaka, predstavnika vlasti, morao pištoljem da se brani od hapšenja, da se žali najvišim organima vlasti na

38 DACG, *Arhiv za radnički pokret Podgorica, Fond CK SK Crne Gore*, Odeljenje CK SK Crne Gore za informacije, 9. XII 1969, *Diskriminacija prema muslimanskim pripadnicima, Pismo grupe građana –Muslimana iz Bijelog Polja.*

39 *Isto.* Dalje se navodi da u SO Bijelo Polje od 110 radnika - ima 11 muslimana; u odeljenju za narodnu odbranu niti jedan od oslobođenja; u odeljenju unutrašnjih poslova također nema zaposlenih muslimana; U opštinskom sudu su 1 sudija i 8 administrativnih radnika muslimanske pripadnosti; u Okružnom sudu niti jednog kao ni u Okružnom javnom tužilaštvu.

40 *Isto.*

41 Ramiz Crnišanin, *Rasprave*, Beograd 1999, 51. *Nije retko da se čuju teorije da je to neradan narod, da je lenj, da samo čeka da mu se nešto da itd. Mislim das u takve teorije ustrvari šovinističke i nacionalističke koje obezvređuju čitavu naciju, koja ne samo da nije takva, nego je u svom dosadašnjem razvoju pokazala i dokazala svoje vrednosti kao svi ostali naši narodi.*

42 Misli se na dio Sandžaka u Srbiji.

43 Ramiz Crnišanin, *Rasprave*, Beograd 1999, 53.

raznorazna podmetanja, šta je mogao očekivati neko ko nije imao ni moć, ni načina da se odbrani. Rad *Komisije za zloupotrebe UDB-e* rezultirao je brojnim iskazima i svjedočenjima koji ukazuju samo na neke aspekte preživljene torture. Naime, po brojnim izjavama prikupljenim od strane *Komisija za ispitivanje zloupotreba državne bezbednosti*, odnosno svemoćne UDB-e, koje su formirane nakon pada Rankovića 1966, uočava se da je ova služba vršila torturu nad nedužnim ljudima, koristeći pri tome dva dominantna izgovora: 1. ispitivanje uloge pojedinaca u predhodnom ratu i 2. traganje za oružjem. U prvom slučaju pojedinci su *najčešće lažno* sumnjičeni za neko djelo iz rata, izlagani torturama i lažnim svjedocima u svrhu *priznavanja djela* dok bi se u drugom slučaju tražilo od pojedinaca da predaju oružje, nezavisno od toga da li ga posjeduju ili ne. Izloženi torturama i šikaniranju, dešavalo se, da se isto oružje kupi, a potom preda pripadnicima UDB-e. Tako se dešavalo, da se jedna te ista puška, više puta kupi i preda, kako bi se izbjeglo zlostavljanje. Pri tome je i *prodavac* i onaj kojem se *predaje*, uglavnom bio udbovac ili neki njen saradnik. Iz iskaza manjeg broja onih koji su o tome dali izjave, uočava se razmjera pretrpljenog terora, koji je mnoge navodio na pokušaje samoubistva. Nas je posebno zanimalo područje opštine Tutin, jer se ono u najvećem dijelu graničilo sa opštinama u Crnoj Gori, gdje prema raspoloživim dokumentima nije bilo rada sličnih *Komisija*<sup>44</sup>. Tačnije, nema sačuvanih dokumenata o njenom radu ili bar mi nismo uspjeli da dođemo do njih, ukoliko postoje? Čitajući zapisnike izjava Leković Ibrime<sup>45</sup>, Elesković Alja<sup>46</sup>, Abaza, Demirović Ahmeta<sup>47</sup>, Buljić Nedžiba, Krkušić Sulejmana, Hodžić Hazbije, Gegić Azema Zena, Gegić Demić Islama, Izvještaje o pokušajima samoubistva zbog terora članova UDB-e, iskaze Goruždić Zećira, Leković Džemilja, Leković Bahte, Leković Vehba Džemke, Leković Bilala i mnogih drugih<sup>48</sup>, čak uz najveću kritičku ogradu prihvatanja baš svega kao vjerodostojnog, stiče se utisak o masovnoj razmjeri torture i javašluka imanetne totalitarnim režimima. Svaki od ovih aspekata problematizovanja navedene teme je daleko opširnije, sveobuhvatnije i preciznije obrađen u mnogim drugim studijama, pa i nekima nastalim iz pera ovoga autora.<sup>49</sup>

44 Vidi više o tome: Istorijski arhiv Ras, Novi Pazar (dalje: IARNP), Fond SO Tutin, k-62, *Zapisnici sa sednica više komisija NOO Tutin*, SO Tutin 1959-1984, Samo u ovom fondu se nalazi nekoliko stotina potresnih svjedočanstava o preživjeloj torturi predstavnika UDB-e. Za nas je bilo zanimljivo područje opštine Tutin koje se graniči sa područjem opštine Rožaje i Petnjica

45 IARNP, k-62, *Zapisnici sa sednica više komisija NOO Tutin*, Opštinske skupštine SO Tutin 1959-1984.

46 IARNP, k-62, *Zapisnici sa sednica više komisija NOO Tutin*, Opštinske skupštine SO Tutin 1959-1984.

47 IARNP, k-62, *Zapisnici sa sednica više komisija NOO Tutin*, Opštinske skupštine SO Tutin 1959-1984.

48 IARNP, k-62, *Zapisnici sa sednica više komisija NOO Tutin*, Opštinske skupštine SO Tutin 1959-1984.

49 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica 2010, 547; Šerbo Rastoder, *Begovi na granici, Resulbegovići od Novog, Trebinja do Ulcinja*, Podgorica 2011, 287; Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924*, Podgorica 2011, 537; Šerbo Rastoder, *Leksikon muslimana/Bošnjaka Crne Gore*, Podgorica 2016; Šerbo

## Umjesto zaključka

Čitav XX vijek traju seobe Bošnjaka. Različiti su uzroci njihovih migracija. Međutim, očito je da su migracije vezane za povlačenje Osmanskog carstva sa prostora Balkana. Odlaskom Osmanlija za Bošnjake i ostalu muslimansku populaciju ostala je žal za propalim carstvom, ali i tzv. “turska krivica”, koja je predstavljala stalni posticaj za napuštanje zavičaja. Naime, u XX vijeku muslimanska populacija se osjećala nesigurnom i neravnopravnom u novostvorenim državama na Balkanu. Pritisak je bio evidentan kroz različite forme djelovanja od strane novostvorenih država, što je uticalo na pokrete muslimanskog stanovništva. Ti pokreti su bili izraženiji u određenim “zlim vremenima”, kada je muslimansko stanovništvo bilo izloženo torturama. Tako je zločin počinjen nad Bošnjacima Šahovića i Vraneške doline, pokrenuo iste sa svojih ognjišta prema Turskoj te prema Bosni i Hercegovini. Dio bošnjačke populacije sa ovog područja naselio se na šire područje Brčkog, posebno u mjestu Islamovac. Ovaj događaj je po mnogo čemu poseban. Isti se dogodio u mirnodopskim okolnostima, kada su egzistirale sve institucije vlasti. No i pored toga, zločin u Šahovićima nije procesuiran, niti je neko odgovarao za počinjena zlodjela, kada je ubijeno nekoliko stotina nedužnog

Rastoder, *Komunisti i muhadžiri (1958-1971), Slučaj opštine Rožaje*, Podgorica 2018, 505; Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije muslimana u Crnoj Gori 1878-1912, I, *Almanah*, 5-6, 1999; Tri svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima 1924. godine, *Almanah*, 7-8, 1999; Trideset sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim ometnicima u Srbiji i Crnoj Gori 1919-1929, *Almanah*, 9-10, 2000 (I dio); *Almanah*, 11-12, 2000 (II dio); Šerbo Rastoder, Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. godine do naših dana, *Crnoj Gori u pohode, Zbornik radova sa II Svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika održanog na Cetinju 12. i 13. augusta 2000*, Cetinje 2001, 114-123; Policijski i vojni izvori o pljačkanju i teroru nad muslimanskim stanovništvom iz 1919. godine, *Almanah*, 15-16, 2001; *Religija i politika (pogled iz crnogorske perspektive)*, *Institucionalni okvir, socio-ekonomske transformacije i politička kultura u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj*, Centar za demokratsku tranziciju, Beograd 2003. www.cedet.org.yu; Religion and Politics 1991-1999, The Montenegrin Perspective, Between authoritarianism and democracy, Serbia, Montenegro, Croatia, Vol. II, Civil society and political culture, Belgrade 2005, 113-133; *Da li je i zašto upitan identitet Evrope?* (Povodom stavova Ferida Muhića, Tomasa Majera i Jirgena Habermasa), *Almanah*, 67-68, 2015, 31-43; Naracija i konstrukcija, Istorija i književnost i istorija, Rasprava o “izmišljenoj” i “konstruisanoj” prošlosti, s posebnim akcentom na razumijevanje prošlosti u istorijskim romanima i djelima velikana književnosti Andrića i Njegoša, Tuzla, april 2016; *Da li je i zašto upitan identitet Evrope*, Muslimansko intelektualno nasljeđe u odbrani pluralnosti, *Forum Bosne*, 74-75, 2016, 240-253; O značaju djela Ahmed Dževdet-paše za izučavanje istorije balkanskih zemalja sa posebnim osvrtom na Crnu Goru, *Almanah*, 75-76, 2017, 89-129; Die Muslime in Montenegro-ein historischer Abriss, *Ost-West*, 4/2018, Europaiche perspektiven, Klaines land mit grosser geschichte, Montenegro, 292-300; *Karadağ Müslüman Nüfusunun Göç Süreçlerine Bakış*, Overview of Muslim population's migration process in Montenegro, International Symposium on Balkans from past to present: Balkans, Balkans Immigration and Turkey (21-22 April 2016 Küçükköy, Balıkesir/Turkey) Uluslararası Geçmişten Günümüze Balkanlar Sempozyum: Balkanlar, Balkan Göçmenleri ve Türkiye (21-22 Nisan 2016, Küçükköy, Balıkesir/Türkiye; Balkanska istoriografija i osnove razumijevanja prisutstva Osmanlija na Balkanu, Uluslararası Tarihi Araştırmaları Metodolik Yaklaşımlar, Balıkesir Üniversitesi 26-28. nisan 2013; Pismo gusinjskog kadije Šabana (Musića) Murtezi Karađuzoviću, povodom masovnog pokrštavanja 1913. godine, *Almanah*, 75-76, 2017, 281-295.

bošnjačkog stanovništva. Nakon počinjenog zločina, Šahovići i Vraneška dolina su ostali bez bošnjačkog stanovništva. Tako je plaćen je ceh “turskoj krivici”.

Bošnjaci Sandžaka nakon Drugog svjetskog rata nisu bili zadovoljni svojim statusom u novoj državi. Nesigurnost, nezadovoljstvo i neimaština ih je natjerala na napuštanje svojih ognjišta. Posticaj tome dao je tzv “Džentlimenski dogovor” turskih i jugoslovenskih vlasti. Tako su se Bošnjaci Sandžaka u velikom broju opredijeliti za odlazak u Tursku. Taj proces je bio bolan, razdvajao je porodice. Jedni su ostajali u neizvjesnosti, a drugi odlazili u neizvjesnost. Brojna su mjesta u Sandžaku opustjela. Tako je bilo i na području opštine Rožaje, kada je u vremenu od 1967. do 1970. odselio veliki broj stanovnika. To je imalo ogromne posljedice, ne samo o demografske, već i ukupne posljedice po Rožaje su dugo vremena bile vidljive. Stoga se s pravom postavlja pitanje, da li su Bošnjaci Sandžaka nakon Drugog svjetskog rata platili cijenu “turske krivice”. Po svemu sudeći da jesu, jer je to primjer Rožaja najbolje pokazao!

## Summary

Bosniak migrations lasted throughout the 20th century. There are different causes of their migration. However, it is obvious that migration is related to the withdrawal of the Ottoman Empire from the Balkans. With the departure of the Ottomans for Bosniaks and the rest of the Muslim population, felt the loss for the fallen empire, but also so-called “Turkish guilt”, which was a constant achievement for leaving the homeland. Specifically, in the 20th century, the Muslim population felt insecure and unequal in the newly created states of the Balkans. The pressure was evident through various forms of action by the newly created states, which affected the movements of the Muslim population. These movements were more pronounced in certain “evil times”, when the Muslim population was exposed to torture. Thus, the crime perpetrated against the Bosniaks of Šehovići and the Vraneš Valley, launched them from their hearths towards Turkey and towards Bosnia and Herzegovina. Part of the Bosniak population in this area settled in the wider Brčko area, especially in Islamovac. This event is very special in many ways. The same happened in peacetime circumstances, when all the institutions of government existed. Even so, the crime in Šahovići was not prosecuted, nor anyone answered for the crimes committed, when several hundred innocent Bosniak people were killed. After the crime was committed, Šahovići and Vraneš valley remained without a Bosniak population. That’s how the guild price of “Turkish guilt” was paid.

Sanjak Bosniaks after the Second World War were not satisfied with their status in the new state. Uncertainty, discontent and poverty made them abandon their hearths. The so-called “Gentlemen’s Agreement” of the Turkish and Yugoslav authorities gave an impetus for this condition. Thus, Sanjak Bosniaks in large

numbers opted to go to Turkey. The process was painful, it separated families. Some remained in suspense and others went into suspense. Numerous places in Sanjak have been abandoned. This was also the case in the municipality of Rožaje, when a large number of residents moved from 1967 to 1970. This had enormous consequences, not only on demographics, but also on the overall implications for Rožaje for a long time. Therefore, the question is rightly raised whether the Sanjak Bosniaks paid the price of “Turkish guilt” after the Second World War. In all likelihood they did, because Rožaje was the best example!

**Dr. sc. Izet ŠABOTIĆ, redovni profesor**

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: sabota\_tuzla@hotmail.com

UDK:94:314.1(497.16 Sandžak:497.6 Brčko)''19''  
314.1(497.16 Sandžak:497.6 Brčko)''19''

## **DOSELJAVANJE BOŠNJAKA IZ SANDŽAKA NA PODRUČJE BRČKOG**

**Apstrakt:** *U radu je dat osvrt na doseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka na područje Brčkog. To je proces dugog trajanja koji se odvijao u nekoliko faza. Povod prvom doseljavanju Bošnjaka na ovo područje bio je zločin počinjen u Šahovićima 1924. godine. Tada je nekoliko stotina muhadžira iz Šahovića i Vraneške doline našlo utočište na ovom području, a najviše njih se naselilo na području mjesta Islamovac kod Gornjeg Rahića. Dospeljeni muhadžiri su se sretali sa brojnim problemima, od nedostaka smještaja do obezbjeđenja životne egzistencije. Domicilno stanovništvo je imalo razumijevanje za muhadžire, što je u dobroj mjeri olakšalo njihovo privikavanje i ostanak u novoj sredini. Drugi val doseljenika iz Sandžaka na područje Brčkog odvijao se nakon Drugog svjetskog rata, kada je nekoliko desetina porodica, posebno sa područja opština Bijelo Polje i Pljevlja naselilo na području ove opštine. Isti su se naselili u nekoliko prigradskih naselja, i to: Suljagića Sokak, Dizdaruša, Gluhakovac, Rijeka i Klanac. Dospeljeni Bošnjaci su se brzo adaptirali, te uključili u sve sfere života dajući zapažene rezultate i doprinos društveno-političkom i privrednom razvitku Brčkog. Značajan broj Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka postali su ugledni domaćini, poduzetnici, te prepoznatljiviji stručnjaci u mnogim profesijama i oblastima. Na taj način ostavili su dubok trag u razvitku Brčkog u posljednjih stotinu godina. Značajan doprinos ova populacija je dala i u odbrani od agresije 1992-1995. godine. Jedan broj istih za doprinos u odbrani od agresije je dobio najveća ratna priznanja.*

**Ključne riječi:** *Brčko, Sandžak, Bošnjaci, muhadžiri, Šahovići, Vraneška dolina, Islamovac, Gornji Rahić, doseljavanje.*

## **IMMIGRATION OF BOSNIAKS FROM SANJAK TO BRCKO**

**Abstract:** *The paper deals with the migration of Bosniaks from Sanjak to the Brčko area. It is a process of long duration that took place in several stages. The first immigration of Bosniaks to this area was after the crime committed in Šahovići in 1924. At that time, several hundred refugees from the Šahović Valley*

*and the Vraneška Valley found refuge in this area, most of them settling in the area of Islamovac near Gornji Rahić. Settled people have encountered a number of problems, from lack of accommodation to providing a livelihood. The indigenous population had an understanding for the refugees, which made it much easier for them to get used to and stay in the new environment. The second wave of settlers from Sanjak to Brčko took place after World War II, when several dozen families, especially from the Bijelo Polje and Pljevlja municipalities, settled in the area. They settled in several suburban settlements, namely: Suljagica Sokak, Dizdaruša, Gluhakovac, Rijeka and Klanac. Immigrant Bosniaks quickly adapted and integrated into all walks of life, giving remarkable results and contributing to the socio-political and economic development of Brčko. A significant number of Bosniaks, originally from Sanjak, have become distinguished hosts, entrepreneurs, and distinguished experts in many professions and fields. In this way, they have left a deep mark on the development of Brčko in the last hundred years. This population also made a significant contribution in the defense against aggression in 1992-1995. A number of them for their contribution to the defense against aggression received the highest recognition in the war.*

**Key words:** *Brčko, Sanjak, Bosniaks, Refugees, Sahovici, Vraneška Valley, Islamovac, Gornji Rahić, immigration.*

## Uvod

Migracije su jedan od važnih simbola historije muslimana na Balkanu, posebno kada je riječ o 19. i 20. stoljeću, koje je vezano za isprpljujuće povlačenje Osmanskog carstva sa ovog prostora. Kroz čitav ovaj period bile su prisutne prisilne migracije, istjerivanja, egzodusi, deportacije na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Desetine i stotine hiljada ljudi protjerivanjem ostajali su bez osnovne egzistencije i ljudskih prava. Balkan je iz 19. stoljeća izašao u nacionalnom smislu rascjepkan, podijeljen u vjersko-etničkom pogledu. Nacionalna država je smatrana neprevaziđenim oblikom organiziranja, ključnim faktorom u međunarodnim odnosima i faktorom političke stabilnosti. Muslimani su prve žrtve nastanka i ekspanzije nacionalnih država na Balkanu. Nacionalne države su nastajale u krvi, na razvalinama Osmanskog carstva, putem “vjerskih i etničkih” čišćenja, progona “nepoželjnog stanovništva”, posebno muslimana. Oni koji su vršili progone i zločine, iste su uglavnom poricali, bez mogućnosti njihovog sankcionisanja. Upravo, praksa nesankcionisanja zločina i stvaranja etničkih država, davala je podstrek za nove zločine koji su se iz 19. prenijeli i u 20. stoljeće. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća na Balkanu su nastala tzv. “turska ostrva”, koja su nakon Berlinskog kongresa i balkanskih ratova značajno sužavana, ponajviše iseljavanjem muslimanskog stanovništva sa Balkana u preostali dio Osmanskog carstva.

Iseljavanje muslimana sa Balkana su dio širih procesa i historijskih konteksta. Historija muslimana Balkana tokom 20. stoljeća, odvijala se u znaku masovnih egzodusa, nasilnih deportacija, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih nacionalnih država, otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Oko 1,5 miliona registriranih muhadžira napustilo je Balkan.<sup>1</sup> Trend iseljavanja nastavljen je nakon Prvog svjetskog rata, a posebno nakon 1923. godine.

U međuratnom periodu (1918-1941) balkanske muslimanske manjine su nastavile sa iseljavanjem u Tursku, pa tako i Bošnjaci posebno sa područja Sandžaka. To je bilo utvrđeno Lozanskim ugovorom iz 1923. godine potpisanog nakon grčko-turskog rata.<sup>2</sup> Nakon Lozanskog ugovora izvršena je "razmjena" stanovništva od nekoliko stotina hiljada stanovnika sa obje strane. Turska je preseljavanje stanovništva sa drugim balkanskim državama, pa i Jugoslavijom regulirala konvencijama, što je pokrenulo nova preseljenja istog. Trend iseljavanja iz jugoslovenske države bio je izražen posebno sa područja Kosova, Makedonije i Sandžaka. Iz Bosne i Hercegovine iseljavanje prema Turskoj bilo je izraženije sa područja Cazinske krajine. Muslimani su teško mogli prihvatiti Jugoslaviju kao svoju državu. Njihov društveni status u novoj državi nije bio na zavidnom nivou. Posebno je na udaru bio zemljoposjednički bošnjački element, koji je provođenjem tzv. "agrarne reforme" ostao bez zemlje kao osnovnog izvora egzistencije. Pored toga, prisutne represalije od strane vlasti prema muslimanskom stanovništvu dodatno su pogoršale status ove populacije, dovodeći je u neki vid samoizolacije.<sup>3</sup>

Iseljavanja, odnosno muhadžirski pokreti bili su izraženi i unutar same jugoslovenske državne zajednice. Iste su posticali i pokretali političko-vjerski nasilnički pritisci, te brojne likvidacije istaknutih Bošnjaka, na što država nije reagirala. Poseban izbjeglički val bio je pokrenut nakon počinjenog zločina u Šahovićima 1924. godine od strane crnogorskih predstavnika, kada je ubijeno više stotina nedužnih ljudi. Iako se zločin desio u vrijeme mira, kada su egzistirale sve institucije države, isti nije procesuiran i kažnjen. Zločin u Šahovićima je pokrenuo novi val iseljavanja bošnjačkog stanovništva sa ovog prostora. Isto se iseljavalo prema Sandžaku i prema Turskoj, ali značajan broj preživjelog stanovništva iz Šahovića i Vraneške doline iselio se u Bosnu i Hercegovinu, gdje se najviše njih naselilo na šire područje Brčkog. Radilo se o nekoliko stotina muhadžira, koji su spašavajući gole živote našli utočište na ovom prostoru, dovodeći sebe u tešku i neizvjesnu situaciju. Dolazak i period prilagođavanja, bio je težak i iscrpljujući, uz prisustvo nesnalazljivosti i lošu prilagodljivost muhadžira u novoj sredini.

Proces iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka nastavljen je i nakon Drugog svjetskog rata. Iseljavanje je posebno bilo izraženo prema Republici Turskoj i trajalo

1 Safet Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, Sarajevo 2014, 630-632. (dalje: S. Bandžović, *Bošnjaci i Turska*).

2 Lozanski ugovor je mirovni sporazum između Republike Turske i koalicije Antanta. Potpisan je 24. jula 1923. godine u Lozani na konferenciji koja je održana od 20. novembra 1922. do 24. jula 1923. godine. Odlukama ovog mirovnog ugovora Republici Turskoj je vraćena istočna Trakija s Jedrenom i Anadolija s Izmirom. Tako da je Republika Turska dobila sadašnje granice.

3 S. Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, 633.

je od 1945. do 1970. godine i to je bio rezultat tzv. "Džentlemenskog sporazuma".<sup>4</sup> U ovom periodu iseljeno je nekoliko desetina hiljada Bošnjaka iz Sandžaka. No, Bošnjaci Sandžaka iseljavali su se u ovom vremenu i u druge krajeve tadašnje države. Značajan broj istih odselio je u Bosnu i Hercegovinu, a posebno se naselio na širem području tadašnje opštine Brčko. Ove migracije se mogu okarakterisati i kao prisilne i kao ekonomske. Naseljeno stanovništvo sa prostora Sandžaka, bilo je sa područja opština Bijelo Polje i Pljevlja, ali i iz drugih mjesta Sandžaka. Isto je predstavljalo značajnu demografsku komponentu, te se značajnije uključilo u društveno-političke i privredne tokove, dajući značajan doprinos ukupnom razvitku Brčkog u vrijeme socijalizma. Veliki broj doseljenih Bošnjaka sa prostora Sandžaka na ovaj prostor se brzo uključio u sve važnije društveno-političke i privredne procese, te zajedno sa ranije doseljenim stanovništvom iz Vraneške doline predstavljalo je značajnu komponentu u ukupnom razvitku Brčkog. U ovom radu dat je osvrt na doseljavanja Bošnjaka Sandžaka na prostor Brčkog, kao i njihov doprinos razvitku istog u posljednjih stotinu godina.

### **Položaj Bošnjaka na području stare Crne Gore od dolaska Osmanlija do zločina počinjenog u Šahovićima 1924. godine**

Od osvajanja i uspostave osmanske vlasti na porostoru stare Crne Gore i Brda krajem 15. i početkom 16. stoljeća, pa sve do druge polovine 17. stoljeća među domicilnim stanovništvom, bez razlike na vjersku pripadnost nije bilo značajnijih sukoba i netrpeljivosti. Kandijskim (1645-1669), a posebno Velikim bečkim ratom (1683-1699), ti odnosi su se u značajnoj mjeri poremetili. Pod uticajem Mletačke Republike i Austrije domicilno hrišćansko stanovništvo je stalo na stranu osmanskih neprijatelja, sprovodeći politiku "Svete alijanse". Nakon što su Mlečani u Kandijskom ratu osvojili Risan, Herceg Novi i druga mjesta u Bokokotorskom zaljevu, izvršen je progon muslimanskog stanovništva na prostor Hercegovačkog sandžaka te Bara i Mrkojevića. Zabilježeno je da je tada brodom otplovalo za Bar 2.100 muslimana. Ostali su prešli u Trebinje, Bileću, Klobuk i druga hercegovačka mjesta.<sup>5</sup> U ovom progonu muslimana učestvovalo je hrišćansko stanovništvo, koje je do tada bilo vjeran podanik Osmanskog carstva. Neposredno nakon ovih

4 "Džentlmenški sporazum" je vezan za događaj iz oktobra 1951. kada je turska vlada zatražila od Jugoslavije da konačno ratificira i primijeni konvenciju iz 1938. godine, a naročito njene finansijske odredbe. Tim povodom Tito je pozvao u posjetu šefa turske diplomatije Fuada Keprihija krajem januara 1953. godine. Tokom njegove posjete i zajedničke večere u Splitu sa njim je postignut usmeni sporazum. Tom prilikom ništa nije potpisano, pa je čitav događaj poznat kao „Džentlmenški sporazum“, koji je trebao da oživi jugoslovensko-tursku konvenciju iz 1938. godine. Ovaj sporazum je nastao u doba dobrih jugoslovensko-turskih odnosa. S. Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, Sarajevo 2014, 461.

5 Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2002, 124. (dalje: M. Memić, *Bošnjaci Crne Gore*).

događanja pod uticajem Mlečana, crnogorska plemena Piperi i Bratonožići protjerali su muslimansko stanovništvo iz Kuča i Meduna.<sup>6</sup>

Na prostoru Stare Crne Gore jula 1711. godine došlo je do protjerivanja muslimanskog stanovništva, poznato pod nazivom “istraga poturica”. Suština ovog događaja svodila se na naređenje vladike Danila Petrovića na istrebljenje svih muslimana, koji su nazvani “poturicama”. Ovaj događaj je opjevan u *Gorskom vijencu* od strane Petra Petrovića Njegoša. Jedan broj historičara i drugih naučnika je stanovišta da se navedeni događaj nije ni desio, već da je riječ o procesu koji se odvijao tokom 18. stoljeća.<sup>7</sup> S druge strane, neke činjenice ukazuju da je “istragu poturica” inicirao ruski car Petar Veliki, a organizirao i njom rukovodio njegov izaslanik Mihailo Marković, pukovnik carske ruske vojske, porijeklom iz Žitomislća kod Mostara. Povod za provođenje navedene istrage vezan je za prodiranje ruskog interesa na ovom području i nametanje ruskog uticaja među hrišćanima. Kako bi se ruski uticaj uspostavio, Rusija je marta 1711. godine uspostavila diplomatske odnose sa Mletačkom republikom. Do ovog vremena egzistirao je priličan mir između muslimana i pravoslavaca na području Crne Gore. Dolazak pukovnika Miloradovića korjenito je izmijenio takve odnose, iako je isti držan u tajnosti. O samom toku “istrage poturica” ne postoje validni historijski izvori, izuzmeli se *Izvjestaj* vladike Vasilija Petrovića 1755. godine upućen ruskom knezu Aleksandru Mihajloviču,<sup>8</sup> kao i neki drugi manje važni dokumenti.<sup>9</sup> Ono što se zna jeste, da su posljedice ovih događaja ogromne i teške. Dio muslimanskog stanovništva je pobjegao sa ovog područja, a dio je prešao u pravoslavnu vjeru i na taj način su spasili svoje živote.

Upravo događaji vezani za tzv. “istragu poturica” iz 1711. godine bili su podsticaj za progone koji su se dogodili u narednom periodu, a posebno na prostoru Vasojevića, Kolašina i Nikšića u drugoj polovini 19. stoljeća, te Plava i Gusinja u balkanskim ratovima 1912/1913. godine. Slijedom tih dešavanja u Vasojevićima je 1859. godine izvršeno nasilno pokrštavanje muslimana prilikom čega su 32 bratstva prevedena u pravoslavnu vjeru.<sup>10</sup> Nešto ranije, tridesetih godina 19. stoljeća, po

6 M. Memić, *Bošnjaci Crne Gore*, 125. Od 86 bratstava koja su do tada živjela na ovim prostorima, izbjegli su i naselili se u Podgoricu, Gusinje, Plav, Kolašin, Rožaje i Nikšić, slijedeća bratstva: Bećiragići, Drekovići, Fetahagići, Hadžići, Kačari, Kalači, Kadrovići, Kuči, Mujkovići, Nurkovići, Glavatovići, Ganići, Lukačevići, Đurđevići, Hadrovići, Ibričevići, Koljenovići, Ljuhari, Ljuce, Marići, Medunjanini, Mekići, Memići, Micani, Mrkulići, Nikočevići, Oručevići, Orahovci, Šarkići, Šabanagići, a nešto kasnije i Radončići i drugi. Jovan Erdeljanović, *Pleme Kuči, Bratonožići, Piperi*, Beograd 1981, 248.

7 Gligor Stanojević, *Stara Crna Gora u doba vladike Danila*, 103; M. Memić, *Bošnjaci Crne Gore*, 128.

8 M. Memić, *Bošnjaci i Crna Gora*, 130.

9 Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, 60.

10 Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860*, Beograd 1986. (dalje: M. Dašić, *Vasojevići*). Prema dostupnim podacima tada su se u pravoslavnu vjeru prevedena bratstva: Fatići, Đakovići, Čulafići, Labani, Đukići, Šobajjići, Mališići, Čeranići, Guberinići, Savovići, Čukići, Tomovići, Zečevići i dr. Jedan broj muslimanskih bratstava je tada izbjegao pokrštavanje. Memovići, Crnovršani, Zujovići, Đukići, Garčevići i dr. M. Memić, *Bošnjaci Crne Gore*, 135.

instrukcijama vladike Petra Petrovića Njegoša, tadašnji iguman manastira Đurđevi stupovi, Mojsije Zečević je otpočeo sa propagandom kod stanovništva radi prelaska u pravoslavnu vjeru.<sup>11</sup> Njegovi uspjesi su bili skromni.<sup>12</sup> U vrijeme dok je trajalo pokrštavanje muslimana u Vasojevićima, crnogorska plemena su 1858. godine izvršili iznenadni napad na Kolašin, prilikom čega je stradalo oko 600 muslimana. U ovom napadu je grad Kolašin poharan i znatno porušen. U isto vrijeme, Vasojevići su napali i Bihor, kada je ubijeno oko 200 muslimana.<sup>13</sup>

Princip "istrage poturica" primjenjen je i nad muslimanima Plava i Gusinja tokom balkanskih ratova 1912/1913. Tada je izvršeno masovno pokrštavanje muslimanskog stanovništva Plava i Gusinja. Do pokrštavanja muslimana u zaposjednutim područjima došlo je u periodu od januara do marta 1913. godine. Pokrštavanje je bilo masovno u Plavsko-gusinjskoj i Pečkoj oblasti.<sup>14</sup> Taj zadatak je izvršila Donjovasojevićka brigada, pod komandom brigadira Avra Cemovića.<sup>15</sup> Od oktobra 1912. godine do februara 1913. predhodno je u gusinjskoj kapetaniji izvršeno potpuno razoružavanje muslimanskog stanovništva. Prema dostupnim podacima tada je u Plavu i Gusinju ubijeno oko 800 ljudi, te je prisilno pokršteno od 10 do 12 hiljada muslimana, zašto je bilo angažovano 12 pravoslavnih sveštenika iz Polimlju.<sup>16</sup> Neki historičari tvrde da su pokrštavanje i zločini u Plavu i Gusinju počinjeni uz znanje i saglasnost crnogorske vlasti,<sup>17</sup> dok su drugi mišljenja da crnogorska vlast nije znala i nije podržavala pokrštavanje i progon stanovništva sa ovog područja.<sup>18</sup> Ž. Andrijašević i Z. Stanojević, u povodu ovog događaja u navedenoj publikacije ističu slijedeće: "Razlozi zbog kojih je došlo do masovnog nasilnog pokrštavanja Muslimana u Plavsko-gusinjskoj oblasti nemaju veze sa zvaničnom politikom".<sup>19</sup> Istaknuto je da su navedene zločine izvršile upravne i vojno-političke vlasti i da je to zvanična crnogorska vlast osuđivala i nije stajala iza toga. Stoga navedeni autori smatraju da je "Odgovornost države Crne Gore za nasilno pokrštavanje je u tome što nije imala snage i moći da ovo nasilje spriječi".<sup>20</sup> Međutim, evidentno je bilo da je u Plavu naredbom ministra vojnog

11 M. Dašić, *Vasojevići*, 367-368.

12 *Isto*, 369.

13 Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvornima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 245; M. Memić, *Bošnjaci Crne Gore*, 138.

14 Živko Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica 2003, 78-79. (dalje: Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*). „U navedenoj knjizi se ističe da je pokršteno preko 3.000 u Plavsko-gusinjskoj i preko 7.000, a možda i cijelih 10.000 u Pečkoj oblasti. Dok je u ostalim oblastima bilo nešto manjeg obima, ili ga uopšte nije bilo“.

15 Hakija Avdić, *Položaj muslimana u Sandžaku 1912-1941*, Sarajevo 1991, 70-74.

16 Hamdija Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica 1997, 79. (dalje: H. Šarkinović, *Bošnjaci od Nečertanija do Memoranduma*).

17 Mustafa Memić, *Bošnjaci i Crna Gora*, 30; Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, 502-503; H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 78-84.

18 H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku 1912-1941*, 70; Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, 80.

19 Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, 81.

20 *Isto*, 83-84.

Dušana Vukotića uspostavljen “Vojni sud”, koji je donosio presude za veći broj ljudi bez saslušanja “okrivljenih” i bez prava žalbe. Presude su izvršavane istog dana.<sup>21</sup> Pritisak na bošnjačku populaciju je bio izražen i u drugim područjima, gdje je uspostavljena crnogorska vlast. U Beranama je počinjen zločin nad 25 Bošnjaka zarobljenika, koji su poubijani na putu od Trešnjeva do Mateševa.<sup>22</sup> Po uspostavljanju crnogorske vlasti gdje su Bošnjaci bili u većini, isti su bili jako malo zastupljeni u organima i tijelima upravnih i sudskih vlasti.<sup>23</sup> I tamo gdje su bili zastupljeni izvršen je pritisak na iste, kako bi odstupili sa vlasti, kao što je bio slučaj sa Mustafom Ganićem, koji je bio postavljen za predsjednika opštine Rožaje, ali je brzo smijenjen sa te pozicije.<sup>24</sup> Takvih je slučajeva bilo i u drugim mjestima gdje su Bošnjaci bili u većini. Ubijanja i pokrštanja, te progoni i pritisci su ostavila duboke tragove u svijesti ljudi. Značajan broj njih se nakon ovih događaja pokrenuo sa svojih ognjišta prema posrnulom Osmanskom carstvu.

Za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata Bošnjaci na području Sandžaka su doživjeli velika stradanja. Značajan broj istih bio je uključen u vojne jedinice na raznim stranama, gdje su stradali na ratištima od balkanskih prostora, Galicije do Galipolja.<sup>25</sup> Posebno teška vremena za Bošnjake bila su nakon stvaranja K SHS, kada je bila ugrožena njihova sigurnost te su bili izloženi brojnim napadima i pritiscima. Posebno su bili izraženi ugledni ljudi-prvaci. Vršena je smišljena presija na njih. Uznemirenost i strah među Bošnjacima u Sandžaku izazvala su brojna ubistva uglednika-prvaka, poput Hilmi-bega Kajevića i još 11 lica iz Bijelog Polja i Rožaja.<sup>26</sup> Sve je to imalo uticaja da se Bošnjaci Sandžaka osjećaju nesigurnim i nezaštićenim, te su sve više razmišljali o odlasku sa svojih ognjišta.

### Zločin u Šahovićima - povod doseljavanja Bošnjaka na prostor Brčkog

O zločinima nad Bošnjacima se uglavnom šutjelo, kako u općoj tako i naučnoj javnosti, jako se malo znalo. Čak o zločinima se nije pričalo ni u krugu porodica stradalih. Zločini su bili tabu tema, jedna potisnuta i zaboravljena memorija. Tako je bilo i sa zločinom počinjenim nad Bošnjacima u noći između 9. i 10. novembra 1924. godine u mjestu Šahovići, srez Bijelo Polje, u Sandžaku. Zločinu u Šahovićima i Vraneškoj dolini je predhodilo ubistvo 7. novembra

21 Čedo Ćulafić, *Prokletijski meterizi*, 76; M. Memić, *Bošnjaci Crne Gore*, 140.

22 Izet Šabotić, Uticaj migracija na destrukciju Gornjeg Bihora od balkanskih ratova do danas, *Glasnik Bihora*, br. 1, Petnjica 2016, 133. (dalje: I. Šabotić, *Uticaj migracija na destrukciju Gornjeg Bihora*).

23 Izet Šabotić, Odnos crnogorske vlasti prema stanovništvu opštine Petnjica u 1913. godini - prema zapisnicima Isljedne komisije Berane, *Glasnik Bihora*, br. 3, Petnjica 2018, 51.

24 Državni arhiv Crne Gore, Fond- Ministarstvo unutrašnjih djela, dok. br. 2014, b-1913-181, od 13. septembra 1913.

25 Vidjeti više u: Redžep Škrijelj, Đurumlje iz Sandžaka na Galiciji (1916-1917), *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla 2018, 86-119.

26 I. Šabotić, *Uticaj migracija na destrukciju Gornjeg Bihora*, 134.

1924. načelnika kolašinskog okruga Boška Boškovića.<sup>27</sup> Boško Bošković je poginuo na putu od Mojkovca prema Šahovićima u mjestu Obod kod Cera. Ubile su ga crnogorske komite Radoš i Drago Bulatović iz Rovaca, a radi osvete zbog pogibije Bulatovića iz Rovaca.<sup>28</sup> Međutim, za ubistvo Boškovića optužen je poznati muslimanski komita Jusuf Mehonjić,<sup>29</sup> koji se tada nije ni nalazio na tom području. Stoga se postavlja pitanje zašto se sumnjalo da su ubistvo počinili Jusuf Mehonjić i Husein Bošković, kad se znalo da su 1923. godine otišli za Albaniju.<sup>30</sup> Tokom sahrane Boška Boškovića donijeta je odluka o osveti. Na sahrani je govorio Nikodin Cemović, okružni načelnik Bijelog Polja koji je Jusufa Mehonjića optužio za ubistvo, te dao 24 sata odriješene ruke za osvetu paljenje i ubijanje Bošnjaka u Šahovićima i Vraneškoj dolini.<sup>31</sup> Narod je poslije sahrane govorio: "šta čekate Boškovići? Onog junaka i plemenika treba osvetiti".<sup>32</sup>

Tako je raspaljena masa Crnogoraca, poslije sahrane krenula, predvođena oficirima starocrnogorske vojske iz Kolašina i Bijelog Polja u napad na Bošnjake Šahovića i Vraneške doline. Na čelu ovih naoružanih Crnogoraca, stajali su ugledni prvaci Nikola Đilas-penzionisani žandarmerijski major, te Dimitrije Redžić kao i neki drugi prvaci.<sup>33</sup> Noću između 9. i 10. novembra krenulo je oko 2.000 osvetnika (Poljana i Kolašinaca) na muslimanska sela u Šahovići i Pavino Polje, koja su dva dana ranije bila razoružana od strane tadašnje vlasti. Vlasti su tada pokupile taoce pod izgovorom da su im životi ugroženi. Međutim, 28 talaca je ubijeno, dok su ostali uspjeli da se otkupe. Različiti su podaci o stradanju Bošnjaka u Šahovićima i Vraneškoj dolini. Prema podacima načelnika pljevaljskog okruga, ubijeno je oko 120 Bošnjaka i zapaljeno oko 45 kuća, dok Milovan Đilas navodi da je pobijeno preko 350 ljudi, te da su izvršena brojna silovanja, a kuće popaljene i opljačkane. Neki podaci govore da je ubijeno 380 ljudi te da je opljačkana i zapaljena imovina. Drugi izvori govore o najmanje 500 ubijenih i zaklanih, pa i do hiljadu, kako je

27 Prema dostupnim podacima Boško Bošković je učestvovao u pokrštanju Muslimana/Bošnjaka 1913. godine, te se nasilnički ponašao prema pravoslavicima na području kolašinske i bjelopoljske oblasti. Novak Adžić, Ko je bio Boško Bošković, u: Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani-Šahovići 1924*, Podgorica 2011, 171-172. (dalje: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*).

28 Asim Dizdarević, Bezgrobne žrtve nasilja, *Almanah*, br. 45-46, Podgorica 2009, 301; Asim Dizdarević, Bezgrobne žrtve nasilja, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 95.

29 Jusuf Mehonjić (1870-1926), iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, jedan od vođa muslimanskih komita u sandžaku. U toku balkanskih ratova bio je oficir askera, dok je od jugoslovenskog režima optuživan da je tokom Prvog svjetskog rata pomagao austrougarsku vojsku. Otišao je u komite sa namjerom da osveti sestru. Predvodio je komitske čete i operisao čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova, predstavljajući se kao protivnik vlasti i zaštitnik muslimanskog stanovništva. U njegovoj družini, koja je brojala 50-70 ljudi, bile su dvije žene. Mehonjić je slovio za hrabrog i odvažnog ratnika. Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 471. O Jusufu Mehonjiću vidi: Naka K. Nikšić, Jusuf Mehonjić u pjevanju sandžackih Bošnjaka, *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla 2018, 120-129.

30 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 35.

31 *Isto*, 37.

32 Petko Bošković, Poslije ubistva dat je rok za osvetu, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 204.

33 S. Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, 252.

isticao reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević.<sup>34</sup> Historičar Safet Bandžović ističe da se podaci kreću između 600 i 700 ubijenih.<sup>35</sup> Narod je panično bježao prema Pljevljima, Bijelom Polju i Brodarevu.<sup>36</sup> Slična sudbina je bila namijenjena i bošnjačkom stanovništvu Bijelog Polja, koji su navodno radi zaštite, trebali biti prebačeni preko Šahovića, ali ih je spasio jedan srpski oficir koji je otkrio zavjeru.<sup>37</sup>

O ovom zločinu, osim sporadičnog spominjanja u štampi<sup>38</sup> te od strane vjerskih poglavara i pojedinih narodnih poslanika nije se puno govorilo. Zločin u Šahovićima nije sudski procesuiran niti je vođena bilo kakva istraga. Tako da za zločin nije niko odgovarao.<sup>39</sup> Ovo čudi posebno zbog toga jer se zločin u Šahovićima počinio u mirnodopskom vremenu, u državi koja je slovila da je ustavna, parlamentarna monarhija. Na čelu države je bio kralj Aleksandar I Karađorđević, predsjednik vlade je bio Nikola Pašić, ministar unutrašnjih djela dr. Milan Srškić, a ministar pravde Prvislav Grisagono.<sup>40</sup> Kako se o ovom slučaju dugo šutjelo, rasvjetljavanju istog značajno je doprinijelo dijelo Milovana Đilasa *Besudna zemlja*.<sup>41</sup> Nakon pokolja u Šahovićima, kako ovaj događaj naziva Milovan Đilas, više nije bilo muslimanskog stanovništva.<sup>42</sup> Nakon ovog vremena nastupilo je vrijeme šutanja i grižljive tišine. Tek 38 godina nakon događaja mučnu i tešku tišinu narušio je Milovan Đilas, svojim svjedočenjem u *Besudnoj zemlji*.<sup>43</sup> U knjizi se navodi između ostalog, kako su za ubistvo Boška Boškovića optuženi Jusuf

34 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 129.

35 S. Bandžović *Bošnjaci i Turska*, 252.

36 Kazivanja Milivoja Bulatovića o Rami Hasanbegoviću-Sejdoviću, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 211.

37 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 129,

38 O zločinu u Šahovićima objavljenoj nekoliko priloga u ondašnjoj štampi. Kratki prilog objavila je beogradska *Politika*, br. 5951, Beograd 17. novembra 1924. pod naslovom: „Za Boškovićevu glavu“, 6, potom *Pravda* - časopis Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo br. 258, od 18. novembra 1924; *Pravda*, br. 266, od 22. novembra 1924; *Pravda*, br. 207, od 23. novembra 1924; *Pravda*, od 25. februara 1925; *Pravda*, kalendar Jugoslovenske muslimanske organizacije za 1925. godinu, IV, 87-92; „Memorandum kralju o krvoproliću u Šahoviću“, *Slobodna misao*, Nikšić, od 17. novembra 1924; *Slobodna misao*, br. 120, od 29. decembra 1924, 3; *Slobodna misao*, br. 125, od 5. januara 1925. Vidjeti više u: Sait Š. Šabotić, Zločin u Šahovićima u crnogorskoj istoriografiji, u: Š. Rastoder: *Šahovići 1924*, 137-149.

39 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 129.

40 U čl. 4. tada važećeg Vidovdanskog ustava pisalo je „... Svi su građani pred zakonom jednaki, svi uživaju jednaku zaštitu vlasti...“. Isto tako, u čl. 10 pisalo je slijedeće: „... Nijedan građanin ne može biti izgnan iz države. On se ne može protjerati iz jednog mjesta u drugo, ni zatočiti u jednom mjestu, osim u slučajevima koje je zakon izrično predvidio. Niko se ne može, ni u kom slučaju proterati iz svog zavičajnog mjesta bez sudske presude“. Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 128.

41 Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd 2005.

42 Prema raspoloživim podacima ostalo je da živi sam jedno lice, Ramo Hasanbegović, jedini Bošnjak koji je ostao da živi u Vranešu nakon zločina počinjenog u Šahovićima i Vraneškoj dolini. Mihailo Vladimirov Ašanin, Žrtvovati se za druge-Kako je Novak Ašanin spasio mustafu muslimca dijete od 12 godina, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 201.

43 Sait Š. Šabotić, Zločin u Šahovićima u crnogorskoj istoriografiji, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 140.

Mehonjić i Husein Bošković. Zbog stoljetnje uvriježene mržnje prema pripadnicima “prorokove vjere”, ovo je bio zgodan povod da se rasčiste međusobni računi”. U takvim okolnostima nije bilo teško postaknuti ostrašćenu masu Crnogoraca, koji su odmah nakon sahrane Boškovića, krenuli na muslimane. Muslimansko stanovništvo je bilo nenaoružano i nespremno za bilo kakav otpor. Crnogorci nisu bili naročito organizovani. Spontano su se stavili pod komandu negdašnjih starješina, koji su ih povelili i koje su oni isturili.<sup>44</sup> Đilas u *Besudnoj zemlji* navodi da “Polijske vlasti u polimskim i zlatarskim gradićima i civilne u opštinama većinom su držali Crnogorci, pa su i one išle na ruku razjarenim gomilama. U Šahovićima su vlasti dojavili pobunjenicima da će provesti za Bijelo Polje veću grupu muslimana pohapšenih pod izgovorom da budu spašeni, jer im je život u opasnosti. Crnogorci su ove dočekali na zgodnom mjestu i pobili. Tu, na groblju kod Šahovića, ubijeno je pedesetak najuglednijih muslimana. Uništavanje muslimanskih naselja i ubijanje muslimana dobilo je takve razmjere i oblike da je morala biti pokrenuta i vojska, budući su se policijske vlasti pokazale i nedovoljne i nepouzidane. Događaj se pretvorio u mali vjerski rat, ali u kom je ginula samo jedna strana”.<sup>45</sup>

O zločinu u Šahovićima pisao je i dr. Žarko Šćepanović,<sup>46</sup> koji je ovaj događaj okarakterisao kao zločin izvršen nad nevinim muslimanskim življem u Šahovićima i Vranešu. Beogradska “Politika” je o ovom događaju 17. novembra objavila kratki članak pod nazivom “Za Boškovićevu glavu”, u kome se u podnaslovu kaže da je izvršena *krvava osveta nad bjelopoljskim muslimanima*.<sup>47</sup> Međutim, ostala su kazivanja, koja ukazuju da je, i u tim suludim vremenima bilo je onih koji su humano i trezveno razmišljali i ponašali se te pokazali hrabrost i čojstvo. Jedan od takvih bio je Novak Ašanin, koji je spasio Atifa Hadžikadića kao maloljetnika o čemu je zapisano svjedočenje.<sup>48</sup> Iako za ovaj događaj nemamo egzantih historijakih izvora, ipak je ostalo usmeno kazivanje da se isti zbio po navedenoj verziji.

O zločinu u Šahovićima postojali su i neki drugi dokumenti, ali isti je najznačajnije rasvijetljen u djelu akademika Šerbe Rastodera *Kad su vakat kaljali insani-Šahovići 1924*. Zahvaljujući ovoj publikaciji naučna javnost se značajnije upoznala sa zločinom u Šahovićima. Zločin u Šahovićima je bio najveći zločin nad Bošnjacima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS.

44 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 133-134.

45 *Isto*, 134.

46 Riječ je o sadržaju napisanom u: *Bijelo Polje*, monografija, Beograd 1987. Pored ostalih dokumenata Šćepanović navodi i jedan telegram koji je upućen iz Bijelog Polja 12. novembra (objavljen je u glasilu crnogorskih radikala „Crna Gora“, u kome je stajalo: „Potvrđuje se vijest o namjeravanoj pobuni u ovom kraju pod vođstvom krvoloka Mehonjića... Pored ubijenog (Boškovića), nađena je srebrena kutija sa latinskim natpisom „Mehonjić“.. Računa se da broj ubijenih s obje strane prelazi stotinu...“. Sait Š. Šabotić, Zločin u Šahovićima u crnogorskoj istoriografiji, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 142; *Bijelo Polje*, monografija..., 252.

47 Sait Š. Šabotić, Zločin u Šahovićima u crnogorskoj istoriografiji, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 142; „Za Boškovićevu glavu“, *Politika*, br. 5951, Beograd 17. novembar 1924.

48 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 458.

## Doseljavanje Bošnjaka iz Šahovića i Vraneške doline na području sreza Brčko

Pokolj u Šahovićima je uzrokovao potpuno iseljavanje tamošnjeg stanovništva, najvećim dijelom u Tursku, a dio njih odselio je u Pljevlja, Sarajevo i sjeveroistočnu Bosnu. U tadašnju opštinu Gornji Rahić, srez Brčko, naselilo se 140 porodica sa oko 400 članova.<sup>49</sup> Prema raspoloživim podacima poslije pokolja u Šahovićima je ostalo da živi samo jedno domaćinstvo, koje je prešlo na pravoslavlje. Bošnjaci koji su preživjeli pokolj u Šahovićima bili su primorani napustiti svoja ognjišta. Sve što su do tada stekli morali su ostaviti. Nismo uspjeli doći do tačnih podataka dali je navedena imovina protjeranih Bošnjaka iz Šahovića i Vraneške doline jednostavno ostavljena i na istu kasnije naselili pravoslavci iz raznih djelova Crne Gore, ili je jedan dio tih imanja prodat novim doseljenicima. Postoje određene informacije, da oni koji su posjedovali tapije mogli su svoju imovinu prodati.<sup>50</sup> Milovan Đilas u *Besudnoj zemlji* navodi "...Skoro sva zemlja u kolašinskom kraju bile su otete od muslimana koji su čim su ih Crnogorci posvojili-pobijeni i odagnati do zadnjega s njihovih ognjišta. I groblja njihova su zatrta da se ne zna da su nekad tu bili..."<sup>51</sup>

Nepostoje precizni podaci o broju lica koja su se u navedenom vremenu iz Šahovića i Vraneške doline naselila na šire područje Brčkog. Dostupni podaci ukazuju da se radilo od oko 100 porodica, ili 400 lica. Ono što je izvjesno jeste, da je najviše porodica iz Šahovića i Vraneške doline, naselili su se u Islamovcu kod Brčkog, te ovom prilikom predstavljamo dostupne podatke vezane za doseljeno stanovništvo.<sup>52</sup>

49 Prema popisu iz 1921. godine na ovom području živjelo je 2.755 stanovnika (1.559 u Pavinom Polju i 1.195 u Šahovićima).

50 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 455

51 M. Đilas, *Besudna zemlja*, 138.

52 Prema podacima koji se nalaze u Matičnom uredu u Gornjem Rahiću, a koje je za potrebe pisanja knjige *Kad su vakat kaljali insani- Šahovići 1924*, prikupio Ismet Dedeić, u Islamovac su doselili:

Ime i prezime	Mjesto ranijeg prebivališta	Godina rođenja
Abdul Emin	Šahovići	1888.
Abdul Latif	Šahovići	1910.
Kalić Abaz	Kalića Lijeska	1886.
Kalić Ajša	Kalića Lijeska	1911.
Fazlović Bahto	Gibavac	1909.
Fazlović Šaćir	Gibavac	1889.
Kalić Mehmed-Medo	Kalića Lijeska	1890.
Kalić Bega	Kalića Lijeska	1908.
Fazlović Avdo	Pape	1884.
Fazlović Ajša	Pape	1911.
Fazlović Šaha	Šahovići	1890.
Kalić Rukija	Kalića Lijeska	1917.

Kao što se može vidjeti, 1924/1925. godine iz Šahovića i Vraneške doline

Mešalić Mustafa	Šahovići	1881.
Dučević Šahin	Šahovići	1892.
Ljaljić Rahman	Šahovići	1898.
Kalić Jakup	Šahovići	1881.
Kalić Nura	Kalića Lijeska	1899.
Kalić Šahin	Kalića Lijeska	1911.
Ljuca Pašo	Vraneš	1890.
Ljuca Abaz	Vraneš	1899.
Šahović Hadžo	Šahovići	1890.
Šahović Čazim	Šahovići	1915.
Fazlović Mejra	Šahovići	1910.
Šahović Šaćir	Šahovići	1888.
Šahović Uzeir	Šahovići	1904.
Fazlović Avdo	Vraneš	1890.
Fazlović Zula	Vraneš	1912.
Ljuca Rizak	Vraneš	1904.
Fazlović Husein	Šahovići	1890.
Fazlović Zećir	Šahovići	1906.
Fazlović Omer	Šahovići	1889.
Fazlović Muhamed	Šahovići	1917.
Fazlović Šećo	Šahovići	1886.
Fazlović Alija	Šahovići	1915.
Kalić Zito	Kalića Lijeska	1915.
Fazlović Hasan	Šahovići	1885.
Fazlović Bajra	Šahovići	1916.
Nuković Etem	Pavino Polje	1885.
Nuković Pašo	Pavino Polje	1905.
Kalić Mursel	Kalića Lijeska	1890.
Kalić Arif	Kalića Lijeska	1912.
Suljević Mujo	Čokrlje	1885.
Suljević Čama	Čokrlje	1914.
Kalić Agan	Vraneš	1888.
Kalić Halil	Vraneš	1907.
Fazlović Umihana	Šahovići	1912.
Fazlović Mustafa	Šahovići	1890.
Fazlović Hatidža	Šahovići	1918.
Fazlović Mušo	Šahovići	1890.
Grobović Emina	Pape	1895.
Šahović Bahto	Šahovići	1880.
Šahović Naja	Šahovići	1910.
Fazlović Began	Šahovići	1885.
Fazlović Bešir	Šahovići	1915.
Kalić Ajša	Pavino Polje	1912.
Fazlović Mustafa	Šahovići	1990.
Fazlović Đulsa	Šahovići	1912.

na područje Islamovca doslila su ukupno 102 stanovnika. Međutim, stanovništvo iz Šahovića i Vraneške doline je nastavilo dolaziti i nakon 1925. godine. Jedan

Fazlović Mehmed	Pavino Polje	1919.
Kalić Ajša	Kalića Lijeska	1912.
Kalić Dešo	Kalića Lijeska	1920.
Nuković Almasa	Vraneš	1917.
Kozica Hamid	Vraneš	1890.
Kozica Vahida	Vraneš	1919.
Jusufović Ago	Šahovići	1890.
Jusufović Šaban	Šahovići	1902.
Mešalić Mustafa	Drpe	1885.
Mešalić Nazif	Drpe	1915.
Kozica Hakija	Pape	1910.
Fazlović Smail	Šahovići	1910.
Ljuca Sejdo	Šahovići	1880.
Ljuca Šehida	Šahovići	1910.
Fazlović Baho	Šahovići	1920.
Kalić Fatima	Šahovići	1924.
Fazlović Murat	Pape	1923.
Šahović Kasum	Šahovići	1890.
Šahović Davud	Šahovići	1922.
Kalić Emin	Kalića Lijeska	1890.
Kalić Naza	Kalića Lijeska	1922.
Fazlović Bahta	Šahovići	1911.
Karahmetović Rešid	Šahovići	1885.
Karahmetović Zuhdo	Vraneš	1916.
Alomerović Selim	Vraneš	1881.
Alomerović Šaban	Vraneš	1911.
Nišić Abid	Šahovići	1899.
Nišić Vehbo	Šahovići	1895.
Drpljanin Nahod	Drpe	1900.
Martinović Tahir b	Pape	1900.
Martinović Redžo	Pape	1922.
Fazlović Alija	Šahovići	1924.
Fazlović Kahra	Šahovići	1919.
Ljuca Našid	Glibavac	1901.
Tandir Emin	Glibavac	1898.
Kujević Adil	Šahovići	1890.
Kajević Salih	Šahovići	1888.
Babajić Nahod	Šahovići	1895.
Mehonić Nuro	Vraneš	1897.
Fazlović Juko	Pape	1904.
Fazlović Bega	Pape	1900.
Kofrc Šefko	Pape	1901.
Tutić Salih	Pape	1902.

broj njih se naselio u Gornji Rahić, Maoču, Gornju Tuzlu i Čelić. Stanovništvo koje je doselilo činila su slijedeća prezimena: Abdul, Kalić, Fazlović, Mešalić, Dučević, Ljaljić, Ljuca, Šahović, Nuković, Suljević, Grobović, Kozica, Jusufović, Karahmetović, Alomerović, Nišić, Drpljanin, Tandir, Kujević, Kajević, Babajić, Mehonjić, Kofrc i Tutić.<sup>53</sup> Pored navedenih porodica, nešto kasnije u Islamovac su se naselile i porodice: Sadiković, Mešić, Kriještorac, Elezović, Papulović i dr.<sup>54</sup> Isti su doselili iz slijedećih mjesta: Šahovići, Kalića Lijeska, Pape, Vraneš, Pavino Polje, Čokrlje i Drpe. Kada je riječ o starosnom dobu doseljenih, najstariji doseljenik je bio 1880. godište, tj. imao je 44 godine, a najmlađe je bilo dijete rođeno 1924. godine. To potvrđuje da su među doseljenicima uglavnom bili srednjovječni ljudi i djeca. Doseljeno stanovništvo je dobro prihvaćeno od strane domicilnog stanovništva, posebno u Gornjem Rahiću. Isti su im ustupali i smještajni prostor, te im omogućili pripremu drva iz njihovih šuma.<sup>55</sup>

Manji broj stanovnika sa područja Šahovića i Vraneške doline se 1924/1925. godine naselio na području Čelića.<sup>56</sup> Prema raspoloživim izvorima, na ovo područje ukupno je doselilo 11 porodica iz tri mjesta: Šahovići, Klিবавac i Pape. Riječ je o porodicama iz slijedećih prezimena: Suljević, Ljaljić, Dučević i Kajević.

Pored Islamovca i Čelića, muhadžerske porodice iz Šahovića i Vraneške doline su se naselile i u druga mjesta. Poznato je da su se u Gornji Rahić naselile porodice Karaahmetović, Kuč i Karalić, u Maoču se se naselila porodica Ljuca.<sup>57</sup>

Postoje razne varijete o tome kako su Bošnjaci iz Šahovića i Vraneške doline doselili na područje Brčkog. Iste su uglavnom zasnovane na usmenim

53 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 434-436

54 Ismet Dedeić, Posavina u srcu, Sandžak u duši, *Damar*, God III, br. 19, decembar 2018, 4. (dalje: I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*).

55 Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 434-436,

56 Prema popisu koji je za pisanje knjige *Kad su vakat kaljali insani*, a koji je uradio Ismet Dedeić, na području Čelića doselila su slijedeća lica:

Ime i prezime	Mjesto ranijeg prebivališta	Godina rođenja
Suljević Abaz	Glibavac	1895.
Suljević Nahod	Glibavac	1889.
Dučević Dešo	Šahovići	1898.
Ljaljić Rasim	Pape	1899.
Ljaljić Šahza	Pape	1902.
Ljaljić Asim	Pape	1896.
Ljaljić Džema	Pape	1901.
Suljević Malka	Glibaac	1900.
Suljević Sadika	Glibavac	1902.
Dučević Rašida	Šahovići	1900.
Kajević Šefko	Šahovići	1901.

57 I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 4-5.

predajama i nažalost nismo uspjeli naći uvjerljive pisane dokaze o tome kako su se muhadžiri iz Šahovića odlučili naseliti baš na ova područja. Postoji u narodu sačuvano sjećanje da je u Šahovićima na žandarmerijskoj stanici na službi bio neki Dervišević rodom iz Brčkog. Prema toj priči, on je imao priliku vidjeti depešu iz Ministarstva unutrašnjih djela Crne Gore sa uputstvom da se, u znak odmazde za ubistvo Boška Boškovića, 48 sati toleriše progon, paljenja kuća i ubistva Bošnjaka bez odgovornosti. Navodno, da je taj Dervišević uspio upozoriti neke Bošnjake kakvu im je sudbinu vlast namijenila i predložio im da bježe prema Brčkom i Čeliću.<sup>58</sup> Dalje se navodi da su neki od stradalnika znali da u Čeliću živi čuveni mualim i derviš Hajrudin ef. Abdurahmanović, pripadnik beктаšijskog derviškog reda iz Bihora, rođen u porodici Skoko u Donjem Bihoru.<sup>59</sup> Po svom ocu uzeo je prezime Abdurahmanović. Nakon završene medrese u Đakovici, nastavio je dalje školovanje u Istanbulu na Univerzitetu Dar – Ul Fenun. Po završetku studija, gdje je stekao zvanje muderisa, Abdurahmanović se školovao i u drugim školama i sticao znanje iz drugih oblasti. Nakon desetogodišnjeg boravka u Istanbulu, životni put ga je doveo u Bosnu. U Čeliću se nastanio 1907. godine, gdje je radio kao muderis u čeličkoj medresi. Prema svjedočenju starijih muhadžira, oko ukorjenjivanja u novoj sredini pomogli su mu pripadnici familija Dervović i Jakobović, koji su doselili u Čelić iz podgoričke Stare Varoši sredinom 19. vijeka, nakon stradanja Bošnjaka u Nikšiću. Za razliku od muhadžira koji su bježali iz svog zavičaja kako bi spasili živu glavu, porodice Dervović i Jakobović su došle u ovo područje sa izvjesnim kapitalom, kupili su zemlju i radili kao zanatlije, trgovci, ostvarujuću značajna sredstva za egzistenciju.<sup>60</sup> Abdurahmanović se u Čeliću oženio djevojkom Pašom Dervović, čiji je otac hadži Derviš takođe bio muhadžir iz Podgorice. Stariji muhadžiri iz Sandžaka su prenijeli da je muderis Abdurahmanović pružio nesebičnu pomoć muhadžirima prognanim iz Šahovića 1924. godine. Uz njegovu podršku, u Čeliću su se nastanile familije Šahović, Dučević, Mehonjići (koji su promijenili prezime u Suljević i Nuković), Ljaljići i dr.<sup>61</sup>

Doseljeni Bošnjaci iz Šahovića i Vraneške doline u brčanski kraj pamte i prenose novim pokoljenjima kako ih je tada toplo dočekao i pružio im veliku podršku i pomoć, a kako bi se što bolje snašli u novoj sredini poznati brčanski ljekar Abdulah Bukvica, bečki student rodom iz Rogatice, besplatno je liječio muhadžire i imao razumijevanja za njihove poteškoće. Doktor Bukvica je uživao veliki ugled u narodu, a posebno kod muhadžira. Kao poslanik u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca jedini je javno u najvišem zakonodavnom organu digao glas zbog zločina počinjenog u Šahovićima i Vraneškoj dolini.<sup>62</sup>

Treće predanje se odnosi na činjenicu da je muhadžire prema Bosni i Hercegovini usmjerio reis-ul-ulema Džemaludin ef. Čaušević, koji je boravio

58 Isto.

59 Vidjeti više u: Sait Š. Šabotić, Posljednji bihorski derviš, *Glasnik Bihora*, br. 3, Petnjica 2018, 37-41.

60 I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 5.

61 S. Š. Šabotić, *Posljednji bihorski derviš*, 38; I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 5.

62 S. Š. Šabotić, *Posljednji bihorski derviš*, 39; I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 5.

nakon pokolja u Šahovićima u Bijelom Polju, kako bi se suosjećao sa preživjelim u pokoljima u Šahovićima i Vraneškoj dolini. Saznavši da stanovništvo odlazi za Tursku, resul-ul-ulema Čaušević je kazao da treba da idu prema Bosni, jer je ona njihova domovina.



Prilog 1. Stare kuće u Islamovcu kod Brčkog.

Po dolasku muhadžiri su ponijeli samo ono što je moglo u džep stati, jer su svoj zavičaj napustili bježeći ostavljajući sve što su stekli i imali. Ostale su im kuće, imanja i marva. U Islamovcu su naselili na tzv. *rahičke (čifčijske) krčevine*, koje im se nisu svidjele, ali to im je bio jedini izbor. Navedene šume su doseljeni muhadžiri krčili, pretvarajući ih u obradivo zemljište. Ono što im je za početak pogodovalo u Islamovcu jeste da su mogli uzgajati sitnu stoku, a i drva su imali za ogrijeva. Po osnovu nekih usmenih predaja dio zemlju gdje su se naselili muhadžiri iz Šahovića i Vraneške doline su kupovali od rahičkih begova, posebno od Ejupa Šećerbegovića iz Gornjeg Rahića.<sup>63</sup> Po jednom kazivanju razlog doseljavanja muhadžira iz Šahovića i Vraneške doline na ovo područje je berberin Mularušo, koji se poznavao sa Šaćirom Fazlovićem, koji je posjetio Gornji Rahić i okolna mjesta, koja su mu se svidjela, te je odlučio da se doseli na ovaj prostor sa svojom porodicom i nagovori druge da učine isto. Po nekim nepotvrđenim saznanjima u Islamovcu je tada bilo od 50 do 75 kuća.<sup>64</sup> Navedeno zemljište “čifčijske krčevine” su date doseljenim muhadžirima iz Šahovića i Vraneške doline samo na korištenje, a ne u vlasništvo.

63 Sjećanje Hakije Fazlovića iz Islamovca - prilog sa dotičnim napravili Ismet Dedeić i Ćazim Suljević. Isti je objavljen u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 431-439.

64 Sjećanja Hakije Fazlovića iz Islamovca, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 434-436.

Čak i oni koji su kupili zemlju nisu je uknjižili kao sopstveni grunt. Postoje podaci da su se imovinsko-pravni odnosi na ovim prostorima rješavali 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća.<sup>65</sup>

Po dolasku u novu sredinu, muhadžirima pristiglim iz Šahovića i Vraneške doline nije bilo jednostavno organizirati život u novom zavičaju. Muhadžirske porodice su se uglavnom bavili zemljoradnjom i sitim stočarstvom. Zemljište na kojem su naselili uglavnom su bile čifčijske krčevine, koje je sa dosta napora trebalo obrađivati, a prinosi nisu bili dovoljni za egzistenciju doseljenih porodica. To je dovelo da je jedan broj muhadžera odselio za Tuzlu, Čelić, Brčko, Zenicu, Banoviće i druga mjesta.<sup>66</sup> Oni koji su ostali u Islamovcu, Gornjem Rahiću i drugim mjestima nastavili su tešku životnu borbu, živjeći u stalnoj neizvjesnosti, rastrgnuti između svakodnevne teške životne borbe i žala za zavičajem koji iako otrgnut silom, ostao njihova vječita želja i nada.

### Doseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka na prostor Brčkog nakon Drugog svjetskog rata

Drugi svjetski rat je bio posljedičan za stanovništvo Sandžaka, posebno za Bošnjake. U nekoliko navrata izvršeni su strašni zločini nad Bošnjacima Sandžaka, a posebno posljedični su bili oni učinjeni početkom 1943. godine, kada su četničke zločinačke jedinice počinile strašne zločine na području pribojskog, pljevaljskog i bijelopoljskog kraja.<sup>67</sup> Prema kazivanjima nekih svjedoka čitava su mjesta uništavana. Strašna stradanja doživjeli su Bošnjaci Bukovice u srezu Pljevlja, gdje su neka mjesta, poput sela Moćeveći potpuno stradala.<sup>68</sup> Masovni četnički pokolji Bošnjaka u istočnoj Bosni i Sandžaku prvih mjeseca 1943. godine pokazaće svu težinu položaja u kojem su se Bošnjaci nalazili.<sup>69</sup> U tom zločinačkom pohodu nezaštićeno bošnjačko stanovništvo je desetkovano. Stradao je nejač žene i djeca. To je ostavilo velike trauma, strah i nesigurnost kod bošnjačkog stanovništva, posebno zbog činjenice da je značajan broj pripadnika četničkog pokreta nakon počinjenih zločina u 1943. godini, a posebno 1944. prešao u partizane. Prema dostupnim podacima bošnjačko stanovništvo je u toku Drugog svjetskog rata

65 Odjeljenje Arhiva Brčko-Distrikta, Fond: *Imovinsko pravna služba Brčko (1945-1992)*, dok. Zapisnik o usmenoj raspravi od 10. marta 1981, u predmetu raspravljanja uzurpacije zemljišta društvene svojine u k.o Maoča.

66 Sjećanje Hakije Fazlovića iz Islamovca, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 347.

67 Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990, 300. (Po osnovu četničkog izvještaja od 10. januara 1943. pored uništenih 33 muslimanska sela ubijeno je oko 400 boraca Muslimanske milicije te oko 1.000 žena, djece i staraca. Prema nekim drugim podacima u ovim četničkim pohodima ubijeno je više od 4.000 ljudi).

68 Na osnovu kazivanja Umihane-Mine Moćeveć, snahe Alije i Pembe Moćeveć, očividaca tih nemilih događaja, četnici su u zimu 1943. godine počinili ogromna zlodjela u selu Moćeveć, prilikom čega su stradali svi zatečeni punoljetni muškarci. (Razgovor sa Umihanom-Minom Moćeveć vodila Ines Moćeveć, februar 2020. godine, na čemu joj se autor ovog priloga zahvaljuje).

69 Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, Sarajevo 2010, 324.

desetkovano, stradalo je oko 103.000 ljudi.<sup>70</sup> Iz tih razloga, kao i zbog činjenice nerješavanja statusa Sandžaka, Bošnjaci su se nakon Drugog svjetskog rata i uspostave komunističke vlasti osjećali nesigurnost. Jedan broj uglednih vjerskih i političkih bošnjačkih predstavnika je isleđivan i procesuiran, dok je značajan broj Bošnjaka proganjan od strane OZNE, navodno zbog neprijateljskog djelovanja u uloge u Drugom svjetskom ratu. Skoro da i nije bilo značajnijeg mjesta u Sandžaku a da nije izvršena presija i odmazda prema bošnjačkim prvcima.<sup>71</sup> Sve je to imalo uticaja na dodatnu nesigurnost i neizvjesnost kod bošnjačkog stanovništva. Jedan značajan broj je razmišljao o odlasku iz zavičaja. Odrednica je uglavnom bila Turska, što će posebno biti izraženo nakon posjete šefa diplomatije Turske Fuada Keprilija Jugoslaviji i njegovog usmenog dogovora sa Josipom Brozom Titom 1953. poznatim kao *Džentlmenski sporazum*. Taj proces je trajao sva do 70-ih godina 20. stoljeća, kada su Bošnjaci Sandžaka masovno odlazili za Tursku. Njihovu odlučnost za iseljenjem nije im suzbila ni jako složena procedura.<sup>72</sup> Veliki broj njih, nakon čekanja da u privremenom utočištu u Makedoniji dobiju neophodne vasičke, konačno dođu do ciljanog staništa, a to je bila Turska. Na taj način opustjela su brojna sandžačka mjesta.<sup>73</sup> U nekim je stanovništvo prepolovljeno. Porodice su podijeljene, i za jedne i za druge bilo je to vrijeme neizvjesnosti i nesigurnosti.

Uporedo sa iseljavanjem Bošnjaka iz Sandžaka u Tursku, značajan broj istih je doseljivao i na područje Bosne i Hercegovine. Uglavnom se radilo o ekonomskim migracijama, kao i rodbinskom povezivanju. Stoga je najveći broj istih bio usmjeren prema Sarajevu, ali i drugim razvijenijim centrima u Bosni i Hercegovini. U tim iseljavanjima značajnu ulogu je odigrala rodbinska povezanost. To je posebno bilo vezano za doseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka na području Brčkog. Naime, ranije doseljene porodice sa područja Šahovića i Vraneške doline, bile su najsnažniji most i poveznica Bošnjacima koji su nakon Drugog svjetskog rata doselili na šire područje Brčkog. Prema raspoloživim podacima najveći broj istih došao je iz ekonomskih razloga, te rodbinske povezanosti. Surovi uslovi života u Sandžaku, te prisutan politički pritisak iste je opredijelio za iseljavanje. Brčko je predstavljalo za mnoge Bošnjake nadu u bolje sutra, između ostalog i zbog činjenice što je neposredno nakon Drugog svjetskog rata Brčko imalo snažan privredni razvoj, čemu je doprinijelo strateški važna pozicioniranost istog. Da je tako, pokazuje činjenica snažnog infrastrukturnog i industrijskog razvoja Brčkog u socijalističkom periodu. Već 1946. godine izgrađena je pruga

70 Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 36; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1995, 543.

71 Vidjeti više u: Izet Šabotić, *Uticaj migracija na destrukciju Gornjeg Bihora od balkanskih ratova 1912/1913 do danas*, *Glasnik Bihora*, br. 1, Petnjica 2016.

72 Vidjeti više u: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2004; Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991; Šerbo Rastoder, *Komunisti i Muhadžeri (1958-1971)-Slučaj opštine Rožaje*, Podgorica 2018.

73 Vidjeti više u: Izet Šabotić, *Bošnjačke muhadžerske enklave u Makedoniji - nekad i danas*, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, br. 48, Sarajevo 2018, 131-148.

Brčko-Banovići,<sup>74</sup> koja je povezala Brčko sa unutrašnjim dijelom zemlje, posebno sa bogatim tuzlanskim bazenom, što je stvaralo značajne pretpostavke za brzu urbanizaciju i privredni razvoj. To se i dogodilo, pa je nakon Drugog svjetskog rata u Brčkom nastalo nekoliko značajnih privrednih subjekata. To je bio jedan od značajnih motivacionih faktora doseljavanja stanovništva sa šireg prostora tadašnje Jugoslavije na području Brčkog.<sup>75</sup>

Tako se i sa prostora Sandžaka jedan broj stanovnika opredijelio na dolazak na područje Brčkog. Prema raspoloživim podacima ti dolasci su započeli



Prilog 2. Muhadžiri iz Sandžaka:  
*Adžem Tahirović, Alija i Pemba Moćević.*

neposredno nakon Drugog svjetskog rata,<sup>76</sup> a posebno su intenzivirani 50-ih i 60-ih godina prošlog stoljeća, ali i nešto kasnije. Tada je na ovo područje iz sandžačkih gradova, posebno Pljevalja i Bijelog Polja došlo na desetine porodica. Između ostalih doselile su porodice: Bukvić, Jusufović, Saković, Bešlagić, Krako, Račić, Aleta,

Čaušević, Bidžan, Bahor, Dupčanin, Bećiragić, Muzurović, Šahman, Moćević, Redžepagić, Karalić, Kuč, Razić i druge.<sup>77</sup> Među doseljenim porodicama bila je i porodica Alije Moćevića iz istoimenog sela, srez Pljevlja.<sup>78</sup> Sretna okolnost za doseljene porodice sa prostora Sandžaka bila je ta jer su uglavnom imale rodbinu, ranije doseljene porodice iz Sandžaka na ovo područje. To im je bilo značajno, zbog privikavanja i lakšeg adaptiranja na novu sredinu, a i zbog solidarnosti i podrške koju su imali u svakom slučaju od ranije pristiglih sandžačkih porodica.

74 Vidjeti više u: *Sedam decenija pruge Brčko-Banovići*, Zbornik radova sa okruglog stola, Brčko 7. novembar 2016, Brčko 2017.

75 I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 6.

76 Sjećanja Šabana Drpljanjina, u: Š. Rastoder, *Šahovići 1924*, 441. Zapis sa istim sačinili Ismet Dedeić i Čazim Suljević. Prema navedenom kazivanju 1948. godine na ovo područje su iz Sandžaka doselili Nišići.

77 I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 6.

78 Prema kazivanju Umihane (Mine) Moćević, navedena porodica je doselila na područje Brčkog, nakon što su u navedenom mjestu u Drugom svjetskom ratu počinjni zločini nad Bošnjacima od strane četnika. Domaćin porodice Alija Moćević, je proveo nekoliko godina u logoru, te se nakon toga odlučio iseliti iz navedenog mjesta i doseliti na područje Brčkog.

Zapaženo je da su bošnjačke sandžačke porodice koje su na područje Brčkog doselile pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća naselili uglavnom u prigradskim naseljima. Takva pozicioniranost davala im je bolje pretpostavke za bolju egzistenciju i život. Naime, osim mogućnosti da se zaposle u neki od privrednih subjekata na području Brčkog, imali su mogućnost da se bave poljoprivredom, i tako obezbijede određenu ekonomsku sigurnost. Zapaženo je da se radilo o marljivim ljudima, koji su svojim radom obezbjeđivali sebi egzistenciju, kupovali zemlju i izgrađivali kuće za stanovanje. Tako su u navedenom vremenu naseljena prigradska naselja Brčkog Bošnjacima iz Sandžaka. U naselju Dizdaruša je naselilo nekoliko porodica iz Bijelog Polja, a između ostalih: Čaušević, Bahor, Mujanović, Prelević, Hadžajlić, Banda, Šahovići, Pljaskovići, Kalići i drugi.<sup>79</sup>

U Suljagić Sokak u tom vremenu naselilo je nekoliko porodica sa šireg područja opštine Pljevlja. Prema raspoloživim podacima, tada su se doselile porodice: Saković, Čaušević, Krako, Aleta, Žiga, Kurtović, Čizmo, Korora, Rizvanović, Lisica, Joha, Tahto, Smailović, Dervišević. I područje Gluhakovac je bilo odredište brojnih porodica iz Sandžaka, koje su se doselile u ovo vrijeme, a najveći broj istih bio je sa područja opštine Bijelo Polje. Na osnovu dostupnih podataka radi se o slijedećim porodicama: Martinović, Zejnelović, Bukvić, Alomerović, Račić, Balijagić, Nišić, Fazlović, Mulić, Kolić, Kujović, Ramović, Ahmetović, Karahodžić, Muzurović i dr. I na prostoru Rijeke i Klanca doselio je značajan broj porodica iz Sandžaka. Na ovo područje naselile su slijedeće sandžačke porodice: Ljuce, Jusufović, Bešlagić, Razić, Čardaklije, Šahman, Jašarević, Alimanović, Plakalo, Đogo, Moćević, Stivrag, Lukač, Mujanović, Kalajdzija, Čutuna, Džaka, Šabović, Vukas, Pašić, Muhović, Kurudzija, Kordić te familije Tvica i Puška.<sup>80</sup> Uglavnom se radilo i višečlanim porodicama, za koje se može kazati da su različito prihvaćeni u novoj sredini. Prema kazivanju doseljenika iz Sandžaka, u ovom slučaju izvjesnog Kalića, koji je kazao: “da ih iz novog zavičaja Bošnjake niko nije terao, a istovremeno se njihovom dolasku nisu radovali zatečeni stanovnici Brčkog”.<sup>81</sup> Mada i sami manje ili više stanovnici Brčkog su bili muhadžiri. Poznato je da je Brčko “muhadžirski grad”.<sup>82</sup>

Međutim, ono što je evidentno, a na što ukazuju brojni pokazatelji, doseljeni Bošnjaci iz Sandžaka nakon Drugog svjetskog rata na području Brčkog pokazali su se radni i marljivi, te im je to znatno pomoglo da se lakše adaptiraju u novu sredinu. Svojim radom su obezbjeđivali sebi egzistenciju, te tako nisu bili na teret društvenoj zajednici. Dalo se primijetiti da se uglavnom radi o radnim i poštenim ljudima, što bi se narodski kazalo “domaćinima”. Marljivo su radili, izgrađivali kuće, a i značajnu pažnju posvetili školovanju djece. Tako da je značajan broj potomaka doseljenika iz Sandžaka završio srednje škole a kasnije i fakultete, te tako stvorio dobre pretpostavke za još bolji doprinos porodici i društvenoj zajednici.

79 I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 6.

80 *Isto*.

81 *Isto*.

82 *Isto*.

Ono što je karakteristično, jeste, da se doseljeno stanovništvo u svemu suosjećalo sa novim mjestom življenja, uključujući se u sve aktivnosti. S druge strane umješno se njegovala i čuvala uspomena na stari zavičaj Sandžak.

Evidentno je bilo da se radilo o ekonomski, obrazovno i demografski veoma dinamičnoj populaciji, koja je brzo prepoznata u sredini u kojoj se doselila. Na osnovu dostupnih podataka, može se kazati da je njihov svakoliki napredak bio primjetan. Mnogi od njih su postali ugledni domaćini, u poslovima koje su obavljali bili su to poštteni majstori, poduzetnici, ekonomisti, pravnici, novinari, inženjeri, ljekari, profesori, univerzitetski profesori, odgovorni rukovodioci privrednih subjekata, prepoznatljiviji prosvjetni radnici u brojnim osnovnim i srednjim školama. Svojim radom i poštenim odnosom oni su ostavili snažan trag u društveno-političkom i privrednom životu Brčkog. Brojni su pozitivni primjeri, takvog doprinosa, čime se mogu ponositi i dičiti Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, koji su se doselili nakon Drugog svjetskog rata, a dali su značajan doprinos društvenom i privrednom životu Brčkog.<sup>83</sup> Poseban doprinos dat je političkom životu u Brčkom od strane jednog broja istaknutih Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, koji su obnašali i još uvijek obnašaju odgovorne političke pozicije, kako na nivou Brčko Distrikta, tako i na nivou Federacije Bosne i Hercegovine i države Bosne i Hercegovine.<sup>84</sup>

Posebno je neophodno istaći da su Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka na području Brčkog dali nemjerljiv doprinos u odbrani od agresije 1992-1995. godine. Naime, u pripremi od agresije na Bosnu i Hercegovinu, Brčko je zbog izuzetno važnog geostrateškog položaja i jake tradicije multietičnosti bio posebna meta srpske propagande i djelovanja. Meta snažnog propagandnog djelovanja posebno su bili Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, gdje je srpska propagandna mašinerija

83 Za ovu priliku nevesti ćemo samo neke od njih, što ne znači da ni drugi Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka nisu isto tako vrijedni isticanja. Između ostalih, značajan doprinos dali su slijedeći Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka: Saljo Ljamović, jedan od osnivača i direktor brčanske gimnazije, Mehmedalija Jakobović, profesor i direktor ekonomske škole, Osman Zejnilović, nastavnik i direktor osnovnih škola u Maoči i Brčkom, mr. Vahid ef. Fazlović, dugogodišnji direktor Behrambegove medrese u Tuzli, te tuzlanski muftija, mr. Admir Muratović, direktor Behrambegove biblioteke u Tuzli, Faruk Sijarić, priznati prosvjetni radnik u Čeliću, Sejo Pašić profesor i direktor Tehničke škole u Brčkom, Uzeir Bukvić, poznati bosanskohercegovački novinar i autor nekoliko knjiga i filmova, Čazim Suljević, dugogodišnji predsjednik BZK „Preporod“ Brčko Distrikt, Sabahet Drpljanin, doktor nauka iz oblasti matematike i dugogodišnji profesor na Ekonomskom fakultetu u Brčkom i Tuzli. Pored navedenih, značajan doprinos dali su brojni direktori brčanskih privrednih subjekata, privatni poduzetnici, advokati, politički zvaničnici, poput: Šaban Drpljanin, Jusuf Bihorac, Čazim Šahović, Muharem Bećiragić (sudija u Sudu u Brčko i poznati brčanski advokat), Ismet Dedeić (dugogodišnji direktor nekoliko značajnih preduzeća u Brčkom, član Vlade i savjetnik gradonačelnika u dva mandata), Halil Ljuca, uspješni privrednik i poslanik u Skupštini Brčko Distrikta u više mandata, Irfan Račić, Mirsad Bešlagić, poznati finansijski stručnjak i dr. I. Dedeić, *Posavina u srcu Brčko u duši*, 8.

84 Među brojnim političkim radnicima, posebno mjesto zauzimaju: Šemso Saković, predsjednik Ratnog predsjedništva opštine Brčko-Rahić i poslanik u Skupštini Brčko Distrikta u više mandata, Munib Jusufović, načelnik opštine Brčko-Rahić višestruki poslanik u Narodnoj skupštini Republike Srpske u Banja Luci, u Parlamentarnoj skupštini Federacije Bosne i Hercegovine, te delegat u Domu naroda Bosne i Hercegovine, kao i Čazim Suljević, dugogodišnji predsjednik SDA Brčko. I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 6.

isticala, navodno smišljeno naseljavanje “Sandžaklija” na ovo područje, ističući iste kao najradikalniji i najkonfliktniji element na ovom području, koji navodno



Prilog 3. Peljto Paša 1908-2000.

*Bošnjak porijeklom iz Sandžaka sahranjen na području Brčkog.*

remete međunacionalne odnose i harmoniju u Brčkom. Sve je rađeno smišljeno i planski, kako bi se stvorila netrpeljivost prema bošnjačkoj populaciji porijeklom iz Sandžaka i tako ostvario zacrtani cilj razdora među Bošnjacima na ovom području. Od strane snaga koje su pripremale agresiju, vršen je otvoren i nekompromisan pritisak te zastrašivanje ove populacije, s ciljem da se unese razdor među Bošnjacima i slabljenje odbrambenog probosanskog fronta, na ovom strateški važnom bosanskohercegovačkom području. U cilju antibosanskog djelovanja širene su razne dezinformacije o tobože negativnom djelovanju Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, ističući iste kao glavni uzrok nestabilnosti na ovom području, pripremajući razne dezinformacije radi kompromitiranja istih. Međutim, takvim obavještajno-

propagandnim djelovanjem nije se uspjelo. Upravo, Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, zajedno sa drugim patriotskim snagama pokazali su odanost i odlučnost da se brani domovina. Naime, Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, nošeni lošim iskustvom iz prošlosti i instiktom potrebe pružanja otpora nadolazećoj agresiji, su među prvim prepoznali nakane agresora, te su se organizirali s ciljem pružanja otpora istoj. Među organizatorima otpora na ovom području istakao se značajan broj Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka. Tako su značajan doprinos organizaciji civilne vlasti u ratnim okolnostima na slobodnoj teritoriji između ostalih dali Šemso Saković i Munib Jusufović, dok je u organizaciji pružanja oružanog otpora agresoru nemjerljiv doprinos dao brigadir Ramiz Pljakić, proslavljeni komadant 108/215 brčanske viteške brigade. Koliki je doprinos dat od strane Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, najbolje pokazuju činjenice da je od 583 poginula borca i šehida 108/215 brčanske viteške brigade, njih 210 ili 37% imali porijeklo iz Sandžaka.<sup>85</sup> Prva žrtva otpora agresora na području Brčkog, u Dizdaruši, bio je Sakib Hadžajlić,

<sup>85</sup> Grupa autora, *Spomen brčanskim šehidima i poginulim borcima 108/215 brigade*.

porijeklom iz Bijelog Polja, a iz istog mjesta je porijeklom i prva žrtva otpora u Gluhokovcu Hajro Alomerović.<sup>86</sup> Značajan broj boraca u 108/215. brčkanskoj viteškoj brigadi činili su borci porijeklom iz Sandžaka, kao i komandni kadar. Za doprinos i hrabrost u otporu agresiji značajan broj boraca porijeklom iz Sandžaka dobio je priznanja, među kojima i ona najznačajnija, „Zlatni ljiljan“, čiji su nosioci: Safet Bahor zvani Skala, Puška Fajko, Muhović Mehmedalija-Goran, Tandir Rašid i Musić Kemal. Od 34 „Zlatna ljiljana“ pet je porijeklom iz Sandžaka. Nosilac „Zlatne policijske značke“ je Čaušević Omer, a Ramović Ermin i Aleta Mustafa su nosioci „Srebrene policijske zvijezde”.<sup>87</sup> Evidentno je da su agresorske snage na području Brčkog najžešće nasrtali i udarali upravo na brčanska naselja koja su bila naseljena Bošnjacima porijeklom iz Sandžaka. U ovim naseljima je pružen i najžešći otpor agresorskim snagama. Tako su Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka dali nemjerljiv doprinos u odbrani od agresije na brčanskom području.

I u obnovi Brčko od 2000. godine takođe su značajan doprinos dali Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka. Njihov doprinos je vidljiv u svim životnim sferama, kroz obnovu i razvoj privrede, te doprinos društveno-političkom i kulturnom razvoju Distrikta Brčko. Kako bi se održala veza sa zavičajem, te nje govala kultura i tradicija zavičaja, kao i izgradio most saradnje područja Brčko Distrikta sa zavičajem, formirano je *Udruženje građana (Bošnjaka) porijeklom iz Sandžaka Brčko Distrikta*.<sup>88</sup> Dosadašnji rad Udruženja je opravdao postojanje jer su zahvaljujući istom realizirani brojni kulturno-obrazovni i naučni sadržaji, koji su imali za cilj promovisanje i jačanje kulture i kulturnog života u Brčko Distriktu, te povezivanje Bošnjaka sa ovog područja sa zavičajem i drugim zavičajnim udruženjima širom svijeta. Kako su Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka na području Brčko Distrikta opravdali svoju ulogu kroz duži vremenski period njihovog egzistiranja, od dolaska do danas, tako i rad ovog Udruženja pokušava osnažiti pečat njihovog bitisanja na ovom području.

## Umjesto zaključka

Migracije su stalni procesi koji su prisutni od postanka ljudskog roda. Prostor Balkana, pa tako i Bosne i Hercegovine su izloženi kontinuiranim migracionim procesima. Ti procesi su posebno bili izraženi u 19. i 20. stoljeću. Različiti su uzroci migracionih kretanja, od prisilnih, do ekonomsko – socijalnih. Isti su posljedično uticali ne samo na demografska, veći i na ekonomsko-socijalna, politička, kulturna, te etničko-nacionalna kretanja. Posebno su Bošnjaci bili izloženi migracijama, što je naročito izraženo od odlaska Osmanskog carstva sa ovih prostora. Ti procesi su se odvijali u više faza, a uzroci istih bili su ratne, ekonomsko-socialne i etničko-nacionalne okolnosti. Prostor Sandžaka je bio posebno izložen

86 I. Dedeić, *Posavina u srcu, Sandžak u duši*, 7.

87 *Isto*.

88 *Isto*.

migracionim procesima koji traju više od 150 godina. Uzrok tome su su neriješen i nezavidan status ovog područja, kao i status Bošnjaka. Nakon balkanskih ratova 1912/1913. godine i propasti Osmanskog carstva, Bošnjaci su se usmjerili prema Osmanskom carstvu. Ti procesi su zaustavljeni početkom Prvog svjetskog rata, ali su nastavljeni i značajno intenzivirani nakon toga. Uzrok tome bili su pritisci vlasti, teški životni uslovi i nezavidna situacija i status Bošnjaka na ovom prostoru.

Pored odlaska za Tursku, Bošnjaci Sandžaka su se značajno selili i na prostor Bosne i Hercegovine. Uzroci njihovih seoba bili su različiti. Narod se selio zbog pritiska vlasti i nezaštićenosti, ali i zbog ekonomskih razloga. Osim toga, Bošnjaci Sandžaka su Bosnu smatrali svojom maticom. Značajan broj Bošnjaka iz Sandžaka doselio je na području Brčkog. Te seobe su se odvijale u nekoliko faza. Povod za prvu seobu bio je pokolj nekoliko stotina Bošnjaka u Šahovićima i Vraneškoj dolini. Doseljeni Bošnjaci, njih oko 400, su se stacionirali na području Islamovca, Čelića i Gornjeg Rahića. Njihovo doseljavanje u “novi svijet” značilo je spas, ali i dodatnu tegobu, jer su isti u novoj sredini bili izloženi brojnim iskušenjima i stalnom borbom za голу egzistenciju. U privikavanju na novu sredinu pomoglo im je domicilno stanovništvo, kao i pojedinci poput ljekara Bukvice i ef. Abdurahmanovića.

Druga doseljenička faza se odvijala nakon Drugog svjetskog rata, kada je na području Brčkog doselilo nekoliko desetina porodica sa područja Sandžaka, ponajviše sa područja opština Bijelo Polje i Pljevlja. Ovi muhadžiri su naselili u prigradska naselja Brčkog: Dizdaruša, Suljagića Sokak, Gluhakovac, Rijeka i Klanac. Ova kolonija sandžačkih doseljenika pokazala se veoma dinamičnom i radnom. Pored bavljenja poljoprivredom, značajan broj istih bio je zaposlen u brojnim privrednim subjektima, gdje su ostvarivali egzistenciju. Tako da su se veoma brzo snašli i “skućili” te postali uzorni domaćini. Značajan broj istih je školovao svoju djecu, tako da su brojni od njih postali ugledni stručnjaci u oblasti obrazovanja, privrede, zdravstva i drugim poljima. Njihov doprinos društveno-političkom i privrednom razvitku Brčkog u socijalističkom period (1945-1990) je bio prepoznatljiv i značajan. U vremenu agresije, Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka su se masovno uključili u odbranu ovog za Bosnu i Hercegovinu strateški značajnog prostora. Veliki broj istih je dao svoje živote, a za iskazanu hrabrost u odbrani od agresije značajan broj je nagrađen najvećim ratnim priznanjima. Svojim stogodišnjim egzistiranjem na području Brčkog, Bošnjaci porijeklom iz Sandžaka, dali su nemjerljiv doprinos, te ostavili neizbrisiv pečat i postali važan dio prošlosti, ali i sadašnjosti Brčkog.

## Summary

Migrations are constant processes that have been present since the birth of the human race. The Balkans, including Bosnia and Herzegovina, are exposed to continuous migration processes. These processes were especially pronounced in the 19th and 20th centuries. There are different causes of migration trends, from forced ones to economic and social ones. Consequently, they have influenced not only demographic, but also economic, social, political, cultural, and ethnic-national trends. Bosniaks in particular were exposed to migration, which has been especially pronounced since the departure of the Ottoman Empire from these areas. These processes took place in several stages, and their causes were war, economic, social and ethnic-national circumstances. The Sanjak area has been particularly exposed to migration processes that have lasted more than 150 years. This is due to the unresolved and unenviable status of the area, as well as the status of Bosniaks. After the Balkan Wars of 1912/1913. years and the collapse of the Ottoman empire, Bosniaks headed for the Ottoman empire. These processes were halted at the beginning of World War I but continued and intensified thereafter. This was due to government pressures, difficult living conditions and the unenviable situation and status of Bosniaks in this area.

In addition to leaving for Turkey, Sanjak Bosniaks also moved significantly to the territory of Bosnia and Herzegovina. The causes of their migrations were different. People moved because of government pressure and insecurity, but also for economic reasons. In addition, the Sanjak Bosniaks considered Bosnia their motherland. A significant number of Bosniaks from Sanjak immigrated to the Brčko area. These migrations took place in several stages. The cause of the first relocation was the slaughter of several hundred Bosniaks in Šahovići and the Vraneška Valley. The Bosniak immigrants, about 400 of them, were stationed in the area of Islamovac, Čelić and Gornji Rahić. Moving them to the “new world” meant salvation, but also additional hardship, as they were exposed to numerous temptations and constant struggle for bare existence in the new environment. The locals, as well as individuals like doctor Bukvica and ef. Abdurahmanović helped them to adapt.

The second settling phase took place after the Second World War, when several dozen families from the Sanjak area, mostly from the municipalities of Bijelo Polje and Pljevlja, settled in Brčko. These refugees settled in the suburban settlements of Brčko: Dizdaruša, Suljagić Sokak, Gluhakovac, Rijeka and Klanac. This colony of Sanjak settlers proved to be very dynamic and productive. In addition to farming, a significant number of them were employed in numerous businesses, where they made a living. They quickly came to terms with the situation, build their homes and became exemplary hosts. A significant number of them have educated their children, so many of them have become distinguished experts in the fields of education, economy, health and other fields. Their contribution to the socio-political

and economic development of Brčko during the socialist period (1945-1990) was recognizable and significant. In a time of aggression, Bosniaks originally from Sanjak became involved massively in defending this strategically significant area for Bosnia and Herzegovina. A large number of them gave their lives, and for their demonstrated courage in defense against aggression, a significant number were awarded the highest honors of war. With their 100 years of existence in the Brčko area, Bosniaks originally from Sanjak, have made an immeasurable contribution, leaving an indelible mark and becoming an important part of Brčko's past and present.

**Ismet DEDEIĆ**

*Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine*

E-mail: sbbbih.brcko@gmail.com

UDK:94:323.1:058.6(497.6 Brčko)“1941/1945”  
323.1:058.6(497.6 Brčko)“1941/1945”

## **JEVREJI U BRČKOM: ZLOČIN NESTANKA I GRIJEH NESJEĆANJA**

**Apstrakt:** *Jevreji su živjeli u Brčkom približno jedno stoljeće, prije nego su nestali u holokaustu. Kao i u svim evropskim sredinama i u Brčkom su igrali značajniju ulogu od one koja bi se očekivala od njihove malobrojne populacije. Iako ih je poslovično odlikovao zatvoren način života u maloj zajednici, njihova uključenost u privredni i ukupni socijalni milje Brčkog ostavila je značajan trag u tom vremenu. Nažalost, kad jedan narod nestane u takvim okolnostima u kojima su nestali Jevreji, kolektivno i u isto vrijeme, s njim nestaje i veliki dio sjećanja, uspomena i podataka, pa je istraživanje veoma otežano. Nestali su 1941. godine na najsuroviji mogući način, likvidacijom od fašističkog režima Nezavisne Države Hrvatske, kada su kod tadašnjeg pontonskog mosta na Savi ubijeni svi domicilni brčanski Jevreji, a u krugu današnje fabrike namještaja i trgovačkog centra likvidirani svi koji su se kao emigranti bježeći od fašističke pošasti zatekli u Brčkom.*

**Ključne riječi:** *Jevreji, Brčko, Nezavisna Država Hrvatska, Drugi svjetski rat, holokaust, zločin, kultura zaborava, nemar, zloupotrebe.*

## **JEWS IN BRCKO: THE CRIME OF DISAPPEARANCE AND SINS OF REMEMBER**

**Abstract:** *The Jews lived in Brcko approximately one century before disappearing in the Holocaust. As in all European environments and in Brčko, they played a more significant role than those expected of their small population. Although, the business awarded the closed lifestyle in a small community, their inclusion in the economic and overall social welfare of Brcko, left a significant clue in that time. Unfortunately, when one nation disappears in such circumstances in which the Jews disappeared, collectively and at the same time, it disappears and a large part of memory, memory and data, and the research is very difficult. They disappeared 1941. in the cruelest possible way, by liquidation from the fascist regime of the Independent State of Croatia, when at the then Ponton Bridge were*

*killed all the domicile Jews, and in the circle of today's furniture and trade Center liquidated by all those who were like migrants fleeing the fascist scourge, found in Brcko.*

**Key words:** *Jews, Brčko, Independent State of Croatia, Second World War, Holocaust, crime, culture of oblivion, negligence, misuse.*

## Uvodne naznake

*Prekasna ali neizbježna misija.*

U potrazi za izvorima informacija i podataka o nekadašnjoj jevrejskoj zajednici u Brčkom, naišao sam i na sljedeći zapis: „Ako se ova knjiga bude ponovo objavila u njenom izvornom jeziku, ona će morati uključiti mnoga nova otkrića, jer područje jevrejskih studija je nepredvidivo“. Tako je zapisao američki publicist Stiven Švarc (Stephen Schwartz) u predgovoru bosanskom izdanju svoje knjige *Sarajevska ruža (Bilješke o Jevrejima na Balkanu)*<sup>1</sup>, izvorno objavljenoj na engleskom jeziku.

Da je gospodin Švarc bio usmjeren samo na jedan uži teritorijalni segment jevrejskog prisustva na Balkanu, kao što je područje Brčkog, sigurno bi izostala ta njegova optimistična istraživačka procjena o nepredvidljivosti jevrejskih studija i očekivanju mnogih novih otkrića. Naime, moja saznanja govore da su svjedočanstva o vijeku boravka Jevreja na ovom području tako oskudna, da se može reći da je, pored nestanka jevrejske zajednice u pogronu 1941. godine, nestao i spomen o njoj.

Dakako da je u brisanju tih tragova ključnu ulogu odigrala lokalna uprava NDH, na čelu sa zloglasnim kotarskim predstojnikom Vječeslavom Montanijem. On i njegovi saradnici izvršili su brutalno ubistvo svih Jevreja – kako starosjedilaca tako i emigranata koji su iz okupirane Austrije i drugih zemalja došli na ove prostore, prije nego su i sami bili zahvaćeni užasima Drugog svjetskog rata.

Pored temeljitog fizičkog uništenja, ustaški režim se trudio da ukloni i svaki biljeg o tome da su Jevreji u Brčkom uopće i postojali. No, ako ne čudi od zlikovaca što su uništavali i zatirali, itekako je začuđujuće da je, nakon propasti njihove uprave te protoka dužeg vremena, izostao trud svih ostalih – insitucija i pojedinaca u Brčkom i šire – da dokumentuju i posvjedoče jevrejsku prošlost u ovom gradu, pogotovo dok su bili dostupni neposredni svjedoci njihovog postojanja i naprasnog nestanka.

Kako se tako naprasno mogao i smio dogoditi „zaborav“?! Neshvatljivo je da od strane samog Brčkog i Brčaka, kao jedini rad posvećen samo toj temi (ostali autori su je pominjali sporadično, u okviru nekih širih spisateljskih cjelina) nastane tek šest decenija poslije njihove kolektivne likvidacije. Radi se o nekoliko stranica neobjavljenog, ali svakako dragocjenog zapisa Ramadana Mujačića, čovjeka koji se nikada nije bavio ovom vrstom pisanja. Taj zapis je nastao kao spontani izljev bolnih

<sup>1</sup> Stephen Schwartz, *Sarajevska ruža*, Tugra, Sarajevo 2006, 5.

sjećanja na grozomorno stradanje komšija Jevreja, zapis kao „krik“ zbog događaja koji su ostali duboko urezani u njegovom dječijem pamćenju i srcu, a na neki način, možda i podsvjesno, i zbog šutnje koja te užase u ovoj sredini predugo prati.

Zato će, uz prezentovanje oskudnih raspoloživih informacija kako su Jevreji došli, živjeli i nestali u Brčkom, kroz ovaj rad biti načinjen i pokušaj sažetog rasvjetljavanja specifičnih okolnosti koje su uzrokovale tako temeljitu brčansku šutnju o velikom zlu nestanka komšijske nacionalne zajednice. Jer, poređenja radi, neka obližnja manja mjesta, u kojima je živjelo znatno manje Jevreja, imaju i po nekoliko knjiga o svojim jevrejskim zajednicama.

Dakako, neće biti zaobiđeni ni neki skoriji nečasni potezi da se spomen na jevrejsku tragediju iskoristi za pokušaj svojevrsnog „prekranja historije“ i falsifikovanja činjenica, a radi preuveličavanja žrtava kod drugih naroda.

Nadam se da će ovaj rad, prezentovan na naučnom skupu (Brčko, septembar 2019. godine), posvećenom migracijama stanovništva od 17. do 20. vijeka na ovom području, predstavljati početak ozbiljnijeg i odgovornijeg bavljenja jevrejskom tematikom na ovom području. U taj početak treba uvrstiti i izložbu: Tragom brčanskih Jevreja, održanu u februaru 2020. u organizaciji Službe za arhiv Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, autorice Tamare Vijoglavin Mančić. Plod tog respektabilnog truda i kreativnog istraživačkog angažmana ove profesorice historije ostao je objektivno i kroz veoma vrijedan katalog izložbe.

Na kraju rada slijedi i zaključna poruka koja se svodi na sljedeće: krajnje je vrijeme da nadležne institucije u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine preduzmu hitne mjere kako bi se na razne načine dostojanstveno osnažila kultura sjećanja na prisustvo Jevreja u Brčkom.

## Stoljeće Jevreja u Brčkom

Jevreji su se u Brčko doselili iz Bijeljine i Sarajeva, kako je zapisao Avram Pinto<sup>2</sup>, a prema knjizi Vedrane Gotovac *Sinagoge u Bosni i Hercegovini* – oni su bili „došljaci iz bosanskih i srbijanskih gradova“. U staroj evidenciji upisanih učenika i njihovih roditelja u Matičnoj knjizi brčanske Ekonomske škole, nalaze se podaci da su se Jevreji doseljavali i iz Banja Luke, Šapca, Bečkereka, te ugarskih gradova (Verbo i Komoran) i drugih mjesta.

Pripadnici ovog naroda u Brčko su počeli doseljavati u prvoj polovini 19. vijeka. Prvo su došli Sefardi, a potom Aškenazi<sup>3</sup> krajem 19. vijeka, nakon okupacije Bosne od Austro-Ugarske.<sup>4</sup>

2 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.

3 Sefardi su potomci Jevreja prognanih iz Španije i Portugalije, krajem 15. vijeka, a Aškenazi su iz srednje i istočne Evrope. Sefardski jezik je *ladino*, a aškenaski *jidiš*.

4 Pinkas ha kehilot, *Jad Vašem*, Jerusalem 1988, 86.

Po posljednjem austrougarskom popisu stanovništva (1910. godine) u Bosni i Hercegovini je bilo 18.868 Jevreja. Po posljednjem popisu u Kraljevini Jugoslavije (1931. godine) u srezu Brčko (kojem su pored Brčkog, pripadale opštine Bosanski

Popis stanovništva BiH	Opština Brčko	Brezovopolje novo		Ukupno
		Sefardi	Aškenazi	
1879. godina	-	-	-	46
1885. godina	135	5	-	140
1895. godina	-	-	-	189
1910. godina	54	6	127	187

Prilog 1. Preuzeto iz Kataloga izložbe: *Tragom brčanskih Jevreja.*

Šamac, Crkvina, Gornji Žabar, Obudovac, Slatina, Tramošnica) iskazane su 4 konfesije, a za razliku od austrougarskih nije posebno iskazana židovska konfesija, koja je pripala kategorija *ostali*. Oni su uglavnom bili naseljeni u Brčkom i B. Šamcu. Po podacima iz jevrejskog alamanaha za 5688. (1927/8) Jevrejska opština u Brčkom imala je 118 Jevreja, od kojih su 29 bili članovi Jevrejske opštine. U periodu 1918 – 1941. godine, Jevreji u Bosni i Hercegovini imali su 23 vjeroispovijedne opštine. U više pisanih izvora, pa i u radu Predraga Fincija<sup>5</sup>, navode se podaci da je Jevrejska opština u Brčkom osnovana 1850, a da je 1881. godine u centru grada sagrađen jevrejski hram, odnosno sinagoga, a groblje 1879. godine.

Slično sinagogama u drugim mjestima i krajevima koje su Jevreji naseljavali, brčanska sinagoga je imala važnu ulogu ne samo u vjerskom već i u općem društvenom životu njihove zajednice. Uz to je



Prilog 2. Sinagoga u Brčkom. (Izvor: Fond Holokaust, obrazac 0–2, br. 420).

<sup>5</sup> Predrag Finci, *Kratka kronologija jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini*, <http://jevrejsketeleme.in.rs>.

predstavljala i svojevrsni arhitektonski izuzetak, što je podatak koji je uz još neke zanimljivosti o toj zgradi i instituciji od raznih autora preuzela Vedrana Gotovac, te ih citirala u svojoj knjizi *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*.

„O brčanskoj sinagogi ostavio nam je svjedočanstvo B. Pinto: ‘Svi su hramovi u našoj provinciji obični, nekoji i lijepi, ali ni malo interesantni. To su obične zgrade, bez ikakva stila, ali hram o kojem je ovdje riječ predstavlja, ali samo izvana, jedno čisto arhitektonsko stilsko djelo. Čini utisak jednog starog, klasičnog svetišta, a nije star: sagrađen je 1881. godine, pod predsjedništvom pokojnog Alkalaja. Nalazi se u centru grada.’<sup>6</sup>

Izgradnji sinagoge najviše je doprinio rabin David Isak Alkalaj. Rođen je u Travniku 1845. godine, a službovao je kao rabin i vjeroučitelj u nekoliko bosanskih gradova (prva služba u Zvorniku 1866, pa u Mostaru i Bijeljini).<sup>7</sup>

Na staroj razglednici vidi se fotografija brčanskog hrama, srušenog u Drugom svjetskom ratu (na njegovom mjestu je danas dvorište policijske zgrade). Sjevernu fasadu su okvirivala dva toliko atrofirana tornjića, da liče na dva stupa sa kapitelima u obliku lukovice. Zabat je bio vrlo istaknut, a na njemu su stajale velike place s dekalogom.<sup>8</sup>

Jevreji u Brčkom radili su kao trgovci, bankari, ljekari, gruntovničari, vlasnici raznih zanatskih radnji, itd. Dali su značajan doprinos razvoju trgovine i zanatstva, a naročito izvozu poljoprivrednih proizvoda iz ovog poljoprivrednog kraja na strana



Prilog 3. *Unutrašnjost brčanskog Hrama (sinagoge) 1918. godine - Rabin Leon Juda Katan.*  
(Izvor: *Sinagoge u BiH, Vedrana Gotovac*).

tržišta – ponajviše šljiva, žita, jaja i sireva. To je značajno podstaklo razvoj poljoprivredne proizvodnje i poboljšanje općeg položaja seoskog stanovništva kao siromašnije populacije. Po sudskom protokolu iz 1886. godine od 72 firme u kotaru Brčko bilo je 5 jevrejskih koje su bile ozvaničene kao trgovački posrednici,<sup>9</sup> a čija se djelatnost mogla prostirati i na druga područja. Tim brojem

nije obuhvaćen mnogo veći broj firmi koje nisu imale obavezu da se registruju kod suda jer su radile na lokalnom nivou.

6 B. Pinto, *Jevrejski glas*, br. 17, Brčko, 25. IV 1930, 2.

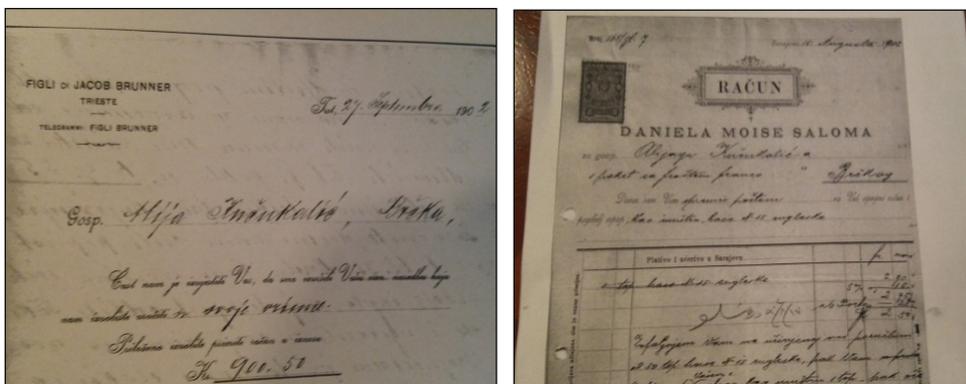
7 *Narodna židovska vijest*, br. 102, 19. III 1926, 3.

8 Vedrana Gotovac, *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1987, 49-50.

9 *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 68-69.

Jevrejski trgovci iz Brčkog podsticali su i rad trgovaca iz drugih naroda preko razgranate jevrejske poslovne mreže u širem regionu, dajući zamah općoj trgovačkoj ekspanziji i prerastanju Brčkog u važan trgovački i privredni centar. O tome svjedoče i dva dokumenta iz 1902. godine o poslovanju Alijage Kučukalića, poznatog brčanskog trgovca, graditelja i dobrotvora, sa jevrejskim firmama iz Sarajeva i Trsta.

Pripadnici ovog naroda prednjačili su i davali pozitivan primjer i u posvećenosti školovanju i obrazovanju, posebno kad se radi o ženskoj populaciji,



Prilog 4. Poslovni dokumenti Alijage Kučukalića. (Izvor: Arhiv Brčko distrikta BiH).

u čemu su pripadnici drugih naroda imali konzervativniji pristup. Prema podacima iz arhive Trgovačke škole u Brčkom, nju su u austrougarskom periodu pohađala ukupno 565 učenika. Od tog broja, 33 učenika bili su jevrejske nacionalnosti, 11 djevojaka i 22 mladića. U procentima, u odnosu na pripadnike drugih nacija, jevrejskih učenika je bilo oko 13%, a učenika oko 6%, što je impresivan podatak ako se ima u vidu da udio Jevreja u ukupnom broju stanovnika u to vrijeme nije dostizao ni 0,30%. Upravo u toj sklonosti obrazovanju i sticanju znanja treba tražiti glavni razlog što su Jevreji davali ključni zamah ekonomskom, kulturnom i općem društvenom razvoju ove regije.

U rijetkim pisanim tragovima kao istaknutiji predstavnici nekadašnje brčanske jevrejske zajednice se pominju: Leon Kattan, rabin i vjeroučitelj u Brčkom; Avram D. Levy, sekretar Mjesne cionističke organizacije u Brčkom i član Saveznog odbora Saveza cionista Jugoslavije; Fritz Artur Proskauer,

Ime i datum rođenja učenika	Mjesto rođenja	Ime roditelja/staratelja i zanimanje	Ulica stanovanja
Alkalay Salamon, 14.08.1872. god.	Sarajevo, Bosna	Alkalay Lavo, trgovac u Brčkom	

Školska godina 1901/02. III razred  
Broj upisanih učenika početkom školske godine 15, uspješno završilo 14, a od toga 1 Jevrej.

Ime i datum rođenja učenika	Mjesto rođenja	Ime roditelja/staratelja i zanimanje	Ulica stanovanja
Benau Mavro, 03.01.1889. god.	Verbő, Ugarska	Vatroslav, gruntovničar	

Školska godina 1902/03. I razred  
Broj upisanih učenika početkom školske godine 28, uspješno završilo 26, od toga 1 Jevrej.

Ime i datum rođenja učenika	Mjesto rođenja	Ime roditelja/staratelja i zanimanje	Ulica stanovanja
Benau Adolf, 27.09.1892. god.	Klašnice, kotar Banja Luka, Bosna	Ignjat, gruntovničar u Brčkom	Atik-mahala 164.

Prilog 5. Izvod iz matične knjige Ekonomske škole u Brčkom iz austrougarskog perioda.

hirurg i šef bolnice; Emir Glater (vlasnik Štamparije Brčko); Armin Marton, direktor Agrarne i komercijalne banke u Brčkom (koji se sa svojom porodicom 1941. spasio bijegom u Rim), Haim Daniel Salom, trgovac, Kalmi Shoenwald, Edita Lebnhart, činovnica, Koen Avramović, trgovac kože, zatim porodice Baumgarten, Hercog, Hajduk, Grunhut-Pete-Jovanović, itd.



Prilog 6. *Isak Samokovlija.*  
(Izvor: [https://bs.wikipedia.org/wiki/Isak\\_Samokovlija](https://bs.wikipedia.org/wiki/Isak_Samokovlija)).

Za Brčko je kraće vrijeme svojom radnom pozicijom bio vezan poznati književnik, doktor Isak Samokovlija, a to je ostalo zabilježeno: „Iz Sarajeva je 30. maja 1939. premješten u Bosanski Šamac, gdje je obavljao poslove višeg zdravstvenog savjetnika sreskog načelnika u Brčkom. Iz Bosanskog Šamca je 15. jula 1939. vraćen na poslove višeg zdravstvenog savjetnika u Odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje Drinske banovine.“<sup>10</sup>

bijeljinske porodice Lauder. Ona je radila kao veterinarski inspektor u fabrici „Bimeks“. Kćerka Sanja je u Brčkom završila gimnaziju, a Medicinski fakultet u Sarajevu gdje je i radila. Druga kćerka Aleksandrina - Saša je bila učiteljica. Obje danas žive u Izraelu.

Prisnije i duže je za Brčko bila vezana porodica Isakovog bliskog rođaka Haima Samokovlije. Supruga mu je bila Margita iz

Nikša Nezirović, istraživač i publicista, u svojoj knjizi<sup>11</sup> posvećenoj Jevrejima u Bosanskom Šamcu navodi da je u spisku jevrejskih opština Jugoslavije iz 1940. sadržan podatak da je predsjednik Jevrejske opštine Brčko bio Haim D. Salom, inače trgovac. Prije dolaska u Brčko bio je blagajnik Jevrejske opštine u Bosanskom Šamcu<sup>12</sup>, te sakupljač dobrotvornih priloga za društvo „La Benevolencia“.<sup>13</sup> Haim je bio oženjen Bukicom Alkalay iz Bijeljine. Imali su dvije kćerke – Reginu i Rifkicu. Supružnici Salom su bili aktivni u dobrotvornom radu, što je zabilježeno



Prilog 7. *Sestre Sanja i Aleksandrina Saša Samokovlija.*  
(Izvor: privatna zbirka S. Samokovlija).

10 Jakov Danon, Verica M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, Jevrejska opština, Banja Luka 2010, 527.

11 Nikša Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, Kula, Šamac 2015, 196, 197. i 198.

12 *Židovska svijest*, br. 26, 1919.

13 *Isto*, br. 88, 1920.

u novinama: „Brčko, 23. septembra. Provedena je u četvrtak, dne 19. septembra u Brčkom pomoćna akcija za postradale u Palestini. Između ostalog navodi se da je gospodin Haim Salom dao 300 dinara. Sakupljeno je oko 3.400 dinara ... Naročito hvala za uspjeh ide gđi Bukici Salom koja je rukovodila ovom akcijom.“<sup>14</sup>



Prilog 8. *Supruga i kćerke Haima Saloma: Bukica, Rifkica (Rikica) i Regina (Seka) u Rogaškoj Slatini 1940. (Izvor: Katalog izložbe: Tragom brčanskih Jevreja; privatna zbirka: Hajduk Vladimir Vladan).*

Ove informacije o porodici Salom, te podaci o njihovim izvorima, navedeni u fusnotama, preuzeti su iz pomenute publikacije Nikše Nezirovića. Inače, cijela porodica Salom, kao i sve ostale jevrejske porodice u Brčkom, nalazi se na spisku ubijenih u ustaškom progonu izvršenom decembra 1941. godine.

### **Zločin nad Jevrejima u Brčkom**

Odmah po okupaciji 1941. godine, u Brčkom je, kao i u cijeloj Bosni, uspostavljena vlast Nezavisne Države Hrvatske (NDH) – marionetske države Sila osovine. Paralelno sa uspostavom vlasti te nove državne tvorevine, instalirana je i ustaška vojna struktura. U Brčkom, kao jednom od strateških centara za vlast NDH i ustaški pokret, formirani su ustaški logor i tabor.

No, njemačka vojna mašinerija i sama se, očito u pokazno-instruktorskom smislu, neposredno uključivala u aktivnosti demonstracije sile i provođenja terora na okupiranim područjima, a naročito prema pripadnicima „zvanično nepoželjnih“ etničkih zajednica. O tome kao i o općoj atmosferi priprema za stravične zločine nad civilnim stanovništvom, koji će u Brčkom uslijediti krajem prve ratne godine,

<sup>14</sup> *Jevrejski glas*, br. 34, 1929.

svjedoče navodi iz opsežnog elaborata kojim je dr. Samuel Pinto obuhvatio stradanja Jevreja u cijeloj Bosni i Hercegovini, pa i u Brčkom. Suština njegovih navoda je sljedeće: U prvoj polovini aprila, po kapitulaciji jugoslovenske vojske, u Brčko je došla jedna njemačka formacija koja se tu zadržala oko mjesec dana. Najprije su naredili da se na tamošnjem trgu iskupe svi domaći Jevreji i ugledni Srbi. Prema njima su bila postavljena dva mitraljeza, a Nijemci su, predvođeni domaćim folksdojčerima, išli od čovjeka do čovjeka i tražili od njih podatke o pokretnoj imovini, naročito dragocjenostima, zaprijetivši represalijama za slučaj lažnih podataka. Zatim su išli s tim ljudima do njihovih kuća i opljačkali sve što je bilo vrijedno. Nakon toga, potpuno rješavanje jevrejskog pitanja preuzeli su *kulturbundovci* (folksdojčerska organizacija). Između ostalog, izdali su naređenje o nošenju žute trake sa natpisom „Jude – Židov“, ograničili kretanje Jevreja, tjerali ih na razne vrste prisilnog rada, a i ustaše nisu zaostajali u teroru kroz hapšenja, ponižavanja i slično.

Sinagoga je dignuta u zrak akcijom posebne njemačke grupe 20. maja 1941. godine. Dokrajčenje sinagoge u požaru kasnije je opisao Ramadan Mujačić: „Sve je bilo u jednoj ogromnoj buktinji. Sve je gorjelo. ‘Zarezalo’ mi se i do dana današnjeg gorenje stakala na prozorima i drugim dijelovima zgrade. Ta stakla su gorjela nekako čudno ‘impresivno’. Bila su urađena u originalnoj tehnici vitraža. Prskala su i topila se. Od prisutnih neki su nijemo posmatrali ukočenih lica, neki su se radovali, poneki

su (uglavnom mlađi) pjevali. Otišao sam kući s dječijim utiskom o događaju.“<sup>15</sup>

Najteži period je nastupio kada je za kotarskog predstojnika (sreskog načelnika) u Brčkom, u avgustu 1941. postavljen zloglasni Vječeslav Montani. On odmah pristupa masovnim hapšenjima i u zatvoru zlostavlja, tuče, muči i teroriše Jevreje.<sup>16</sup>

„Pred kraj 1941. desila su se najveća zla. Montani i ostali krvoloci „riješili“ su definitivno „jevrejsko pitanje“ u Brčkom. Prvi na redu su bili domicilni Jevreji. Noću 7. decembra 1941.

20.-	Papo Šarika, domaćica	stara 36 godina
21.-	Levi Elkano, općinski službenik	" 57 "
22 do 23	Levi Elkana - dvoje djece	
24.-	Levi Luna, domaćica	" 52 "
25.-	" Branko, djak	" 15 "
26.-	Katan Leon, Rabiner	" 50 "
27.-	" Rifka, domaćica	" 41 "
28.-	" Hana, domaćica	" 22 "
29.-	" Danko, djak	" 22 "
30.-	" Aron, djak	" 16 "
31.-	" Moric, djak	" 15 "
32.-	" Matilda, djak	" 12 "
33.-	Papo Sara, trgovac	" 53 "
34.-	" Josef, trgovac	" 43 "

Prilog 9. Izvod iz spiska ubijenih brčanskih Jevreja.  
(Izvor: Zapisnik Zemaljske komisije za BiH).

godine, njih oko 150, izvedeni su iz zatvora i odvedeni na pontonski most na Savi, kod stare Agencije u Srpskoj varoši i tu poklani. To je bila tragedija kakvu ovaj miran

15 Ramadan Mujačić, *Stradanje Jevreja u Brčkom 1941. godine*, Brčko 2001. (neobjavljeni rukopis)

16 Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini* (Elaborat urađen za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu), Sarajevo 1952, 435- 437.

trgovački grad nije zapamtio u svojoj istoriji. Na najsvirepiji način, kako mogu to da urade samo najokorjeliji zlikovci i krvnici, ustaše su svojim najomiljenijim hladnim oružjem – ustaškom kamom rezali vratove tek rođene i odraslije djece, majki, očeva i staraca, baka i djedova. Otimali su djecu iz čvrsto stisnutog zagrljaja majki ... Dok bi jedne klali, druge bi čekićima i maljevima udarali po glavi i tako ubijali... Sve mrtve i polužive, još nedotučene bacali su u Savu ... Poslije izvršenih zločina neki ustaški koljači odlazili su župniku Violoniju, u crkvu, a on ih je oslobađao od grijeha i posvećivao njihove krvave noževe ...

Samo tri noći kasnije, 10. decembra 1941, ustaše su poklali i sve porodice Jevreja emigranata, njih stotinu i dvoje. Klanje i ubijanje ovih Jevreja ustaše su izvršile u srpskoj kapeli u starom srpskom groblju, u naselju Grčica, koje se nalazi pokraj stare Tuzlanske ceste ... Ove zločine uz pomoć domaćih ustaša izvršio je tzv. Kazneni odred od oko 20 ustaša koje je predvodio Ventura Beljak.“ U nekim dokumentima se pominju još i Baljak Venturd i Baljak Viktor, što bi sve moglo da se odnosi na jednu osobu.

Prethodni citat je, uz manja skraćčenja, preuzet iz publikacije autora Refika Piskavice, brčanskog ratnog skojevca, zatočenika logora Jasenovac i pripadnika NOR-a. Potrebno je reći da nije u pitanju staro srpsko groblje, već nekoliko grobova ktitora crkve i članova porodice trgovca Hadži Jovana Tanackovića. Crkvu je Hadži Jovo podigao 1932. godine. Pored nje su izvršena surova ubistva, a crkva postoji i danas. Nalazi se u krugu Tvornice namještaja „Bosna“ i skorije izgrađenog trgovačkog centra, gdje je 1989. godine postavljena spomen ploča tim žrtvama.



Prilog 10. Spomen plače stradalim Jevrejima Brčkog. (Fotografije autora).

Na natpisu na spomen ploči podignutoj 2001. godine, povodom stradanja obje grupe Jevreja, podignutoj pored drumskog mosta na Savi, navedeni su kao datumi stradanja 10. i 17. decembar. Ploča je podignuta u saradnji sa rabinom Jozefom Atijasom. Zbrka sa datumima (kao i sa brojkama žrtava i lokacijama zločina, što će opširnije biti obrazloženo kasnije) je još jedan primjer nedovoljne pažnje prema stradanju Jevreja u Brčkom. Na spomen ploči ispisano je da je ukupno stradalo 404

Jevreja, od čega je 168 Jevreja iz Brčkog, a 236 Jevreja koji su se kao izbjeglice zatekli u Brčkom.<sup>17</sup> Historičarka Fikreta Jelić Butić, navodi podatak iz Godišnjaka banske vlasti Banovine Hrvatske (Zagreb 1940, 298-299), o 141 Židovu na području kotara Brčko, što onda podrazumijeva u tom broju i Jevreje B. Šamca.<sup>18</sup> Ova autorica citira jedan njemački izvještaj od 8. januara 1942. godine: „Pošto je ustaški „kazneni odred“ očistio okolinu i prekrstio sve Srbe iz Brčkog, spalio srpsku crkvu, porušio groblje, satjerao i prodao stoku iz okolnih sela, iskupio i je i potjerao na Savu sve jevrejske stanovnike tog mjesta, muškarce, žene, djecu. Rekvirirali su čekiće od većeg broja bravara i kovača, te ih sve u noći pobili. Poslije dva dana, u noći između 16. i 17. decembra 1941. satjerali su i sve Jevreje-emigrante, zajedno sa djecom, na srpsko groblje, gdje su također pobijeni i zatrpani u masovni grob“. (*Spomenica četiri stotine godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, Sarajevo, 245).<sup>19</sup> Treba napomenuti da su sa brčanskim Jevrejima ubijeni i Jevreji iz Rajevog Sela i Vrbanje koji se nalaze preko Save u Hrvatskoj.



Prilog 11. *Isječak iz lista „Graditelj“.*  
(Izvor: Arhiva Ataha Mahića).

Refik Piskavica u pomenutoj publikaciji ističe i sljedeće: „Partijska organizacija je upozorila Jevreje da im prijete opasnost i pozvala ih da preko veze bježe u partizane, ali su se tom pozivu odazvala samo tri omladinca“. To su bili tri brata Felner koji su „poginuli kao komesari ili pomoćnici komesara četa“. Do posljednjeg rata jedna ulica u Brčkom nosila je ime braće Felner.

Piskavica pominje i vodeća imena ustaške strahovlade u Brčkom, kao što su Vjekoslav Montani – kotarski predstojnik, Ljubo Palošek – šef policije, Salko Salković – zamjenik šefa policije, Tubić Marko – ustaški logornik, Užičanin Rašid, Petrović Martin Šimić Ante i drugi.<sup>20</sup>

17 Jevreji emigranti došli su u Brčko iz današnje Njemačke, Austrije, Poljske i Češke.

18 Fikreta Jelić Butić, Prilog istraživanju politike ustaškog režima u Brčkom u periodu od 1941. do 1945, u: *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Tuzla 1985, 316. (dalje: F. Jelić Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima u Brčkom*).

19 F. Jelić Butić, *Prilog istraživanju politike ustaškog režima u Brčkom*, 323.

20 Refik Piskavica, *Sjećanje na mlade antifašiste Brčkog i na logore Jasenovac i Stara Gradiška*, Brčko-Rijeka 2013, (neobjavljeni rukopis i nenumerisanih strana).



Kao primjer nepojmljivo grozomornog postupanja i morbidnog licemjerja ustaške vlasti ističe se slučaj izdavanja školskog svjedočanstva na ime učenice Perera Erne, pola godine nakon što je ubijena. U svjedočanstvu je mrtva ocjenjena i za drugo polugodište, iako nije okončala ni prvo.

Zanimljivo je da kod nekoliko historioografa i drugih autora koji su u svojim radovima posvećenim široj tematici zločina u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu – manje ili više ovlažno – obuhvatili i stradanja Jevreja u Brčkom, nailazimo na različite, pa i kontradiktorne podatke o istim događajima. Tako, naprimjer, Avram Pinto navodi da su domaći Jevreji pobijeni kod „mosta na Savi“, što za Brčake i bolje poznavaoce Brčkog znači da se radi o današnjem mostu na graničnom prijelazu Brčko – Gunja. A onda isti autor ističe da je u „drugoj partiji“ pobijeno oko 200 Jevreja izbjeglih u Brčko pred rat iz Austrije i drugih zemalja.<sup>22</sup>

Ti podaci su različiti od onih koje pominje Refik Piskavica. Kao lokaciju zločina on navodi „pontonski most na Savi, kod stare Agencije u Srpskoj varoši ...“ Također, Piskavica pominje brojku od 102 ubijena Jevreja emigranta, a Pinto „oko 200“. I Elijas Tauber u svom radu najprije tvrdi isto što i Pinto – da su domaći Jevreji pobijeni „takoreći u srcu grada, na Savskom mostu“ i da je u Brčkom bilo „više od 200 Jevreja emigranata iz Austrije za vrijeme okupacije“.<sup>23</sup> Samo dvije stranice kasnije u istoj knjizi i o istom slučaju on navodi drukčiji podatak – da je zločin nad Jevrejima iz Brčkog izvršen „na pontonskom mostu“ te da je na pravoslavnom groblju pobijena druga grupa u kojoj je bilo „oko 300 Jevreja emigranata sa djecom.“<sup>24</sup> Na drugom mjestu Piskavica navodi 250 kao ukupan broj Jevreja (brčanskih i emigranta).<sup>25</sup> Očito je da autor upada u kontradikcije uzimajući podatke iz različitih izvora. U više ostalih izvora, za razliku od podataka „oko 300“ kod Taubera te „102“ kod Piskavice, navodi se brojka „oko 200“ ubijenih Jevreja emigranata i oni se pozivaju na navode sadržane u Zapisnicima Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu<sup>26</sup>. Što se tiče tvrdnji o različitim lokacijama jednog te istog zločina, može se ustvrditi da te dileme raščištava Atah Mahić, brčanski istraživač i sakupljač arhivske građe, u svom tekstu posvećenom nekim kontraverzama iz novijeg vremena oko obnove spomen ploče jevrejskim žrtvama.

Mahić ističe da na brčanskom mostu od 1941. do 1945. nije ubijen niko iz jednostavnog razloga: „u to vrijeme brčanski most je bio porušen. Sva ubistva i likvidacije Nijemci i ustaše su vršili tri stotine metara dalje nizvodno, kod Šest topola, na privremeno podignutom pontonskom mostu u Srpskoj varoši.“<sup>27</sup>

22 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987, 168.

23 Elijas Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2014, 216. (dalje: E. Tauber, *Holokaust u BiH*).

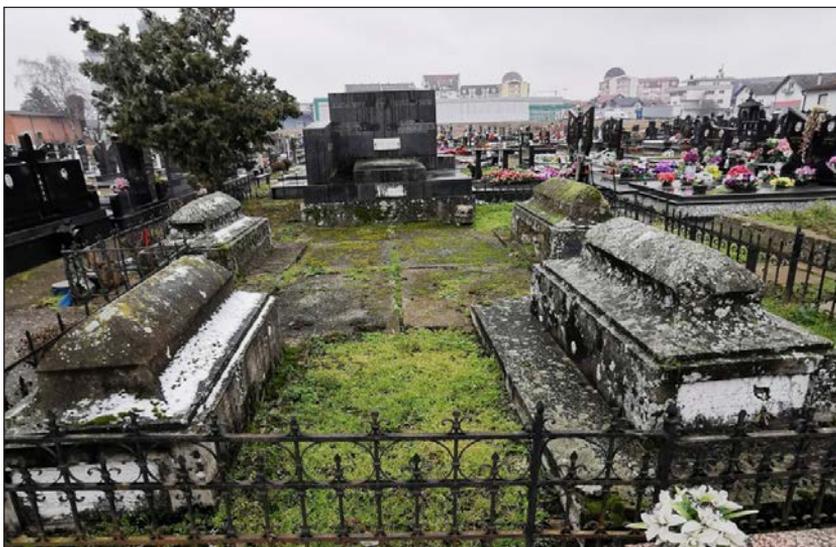
24 E. Tauber, *Holokaust u BiH*, 218.

25 *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, 493.

26 *Zapisnici Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovini*, Inv. br. 7198/1, 7166/2, 42917, 48648, 48649 i 56568.

27 Atah Mahić, <https://dzematrahic.ba/index.php/historija/brckog-i-okoline/8777-tko-i-zasto-prekraj-historiju-brkog-2>.

Nakon što je onim grozomornim ubistvima i bacanjem tijela u Savu „očišćeno“ Brčko od živih Jevreja, pristupilo se zatiranja tragova i onih ranije umrlih. Ustaše su bombama devastirale jevrejsko groblje. Tako je „jevrejsko pitanje“ u Brčkom „riješeno“ na najbrutalniji i najtemeljiti način. Za razliku od nekih drugih sredina, u kojima su bar groblja bila pošteđena, u Brčkom nisu mogli ostati tragovi ni mrtvih Jevreja. Završna poruka satrapske vladavine Montanija i njegovih saradnika glasi: Jevreji Brčkog nisu nestali i iščezli, jednostavno ih nije ni bilo! To je bio „savršeni“ holokaust.



Prilog 13. *Jevrejske grobnice na srpskom pravoslavnom groblju u Brčkom.*  
(Fotografija autora).

Osamdesetih godina prošlog vijeka groblje je u potpunosti nestalo, jer je vlast odlučila da zemljište jevrejskog groblja ustupi za individualnu gradnju, a također su na užem području grada nestala i tri muslimanska mezarja različitim povodima. Kostih sahranjenih na jevrejskom groblju ekshumirane su i pokopane u zajedničku grobnicu na pravoslavnom groblju u Srpskoj varoši, gdje se pored nje nalaze još 4 tipična jevrejska nadgrobnika. Tako je vlast, od koje se to nije moglo očekivati, dovršila posao ustaša.

### **Doktor Proskauer – personalna paradigma holokausta**

Sudbina doktora Fritza Arthura – Ferida Proskauera je svojevrsna personalna paradigma holokausta, kao najmonstruoznijeg projekta za nestanak, istrjebljenje jednog naroda u historiji ljudskog roda, a istovremeno i posebnog društvenog haosa, međunacionalnog i unutar nacionalnog, u kojem su strani i domaći nacifašisti

provodili taj i ostale svoje ciljeve u Bosni. Taj haos je posebno bio izražen u Brčkom kao izrazito višenacionalnoj sredini. Zato je predstavljajući te sudbine i slučaja, koje



Prilog 14. *Doktor Proskauer.*  
(Izvor: *Porodična arhiva*).

kako sve više jača antijevrejsko raspoloženje, doktor Proskauer odlazi da radi u poljskom pograničnom gradiću Leutenu (današnji Bytom), oženivši se Njemicom Ilzom. Međutim, nadirući nacizam dobija uporišta i među Nijemcima u Poljskoj, naročito na teritorijama koje su po završetku Prvog svjetskog rata oduzete od poražene Njemačke, zbog čega se bračni par Proskauer seli u Beč. Tu je 1934. rođena njihova kćerka Irena.

Nakon što je Hitler Austriju pripojio Njemačkoj, Proskauerovi pokušavaju utočište i sigurnost naći na daljim destinacijama, najprije u Zagrebu, pa u Varaždinu, gdje je dr. Fritz, kao vrsni hirurg i ginekolog, bio rado dočekan. Pošto

umnogome odstupa od sadržaja i stila prezentovanja cjeline ovog rada, posvećeno posebno poglavlje. Ono će biti ispunjeno sažetkom ispovijesti dviju kćerki doktora Proskauera – Irene osamdesetpetogodišnje žive sjedokinje nepojmljivih užasa iz Drugog svjetskog rata na području Brčkog (koja sada živi u Šamcu) i sedamdesetsedmogodišnje Seade iz Brčkog.

Arthur Proskauer rođen je 1895. u Katowicama, gradu oblasti Šlezija koja je tada bila u sastavu Njemačke, a nakon Drugog svjetskog rata pripada Poljskoj. Potiče iz jevrejske aškenaske porodice sa ljekarskom tradicijom koja se vremenom preselila u Berlin gdje je on završio studije medicine i specijalizirao hirurgiju i ginekologiju te odbranio doktorsku disertaciju. Pošto se ubrzo počinje razvijati nacistički pokret, koji je od samog početka bio naročito neprijateljski nastrojen prema jevrejskom narodu, on se pokušava bar donekle zakloniti iza novog imena Fritc, kao tipično njemačkog. No,



Prilog 15. *Kuća u kojoj je rođen doktor Proskauer u Katowicama.*

pronacistička ideologija naglo jača i u Hrvatskoj, postala je problematična njegova nacionalna pripadnost, pa on sa porodicom opet pokušava izmaći stalno pratećoj pošasti odlaskom u Brčko u Bosnu, gdje su bili prijeko potrebni ljudi njegove struke. Za vrijeme boravka u Hrvatskoj, Proskauerovi su službeno raskinuli brak, pa su u Brčkom živjeli odvojeno – Irena s majkom, a doktor sam.

Njena majka je bila po struci pilot i pošto je 1940. odlučila da se vrati u Poljsku, koja je već bila okupirana od Njemačke, došlo je do sastanka radi donošenja odluke s kim će živjeti mala kćerka. Otac je na tom sastanku rekao Ireni da joj majka odlazi i da ona po svojoj volji odluči hoće li ići s majkom ili će ostati s njim. Irena je bez dvoumljenja rekla da će ostati s ocem. Zadnji put se majka Ilza javila pismom s nekog aerodroma u Poljskoj i više Irena nikada nije imala nikakav kontakt niti bilo kakve informacije o njoj.



Prilog 16. Irena Proskauer. (Izvor: Porodična arhiva).

Dolaskom rata i Nijemaca u Brčko 1941. godine, doktor Proskauer je zamolio da ga premjeste iz gradske bolnice, u kojoj je bio šef bolnice i hirurg, na seosko područje, kako bi izvan grada bio bar malo sigurniji. Uovoljeno mu je, pa se premjestio u Rahić, radeći i za okolna sela. Stanovali su kod Marka Radića, u čijoj kući je bila smješšana i ambulanta. Marko je bio trgovac, jedini Srbin u tom mjestu, poznat

po velikom ugledu među komšijama. Irena je bila neposredni svjedok kada su ga ustaše stravično mučile, pretresajući kuću. Pri tome mu je, kako ona svjedoči, Rašid Užičanin odsjekao jezik. Potom su njega i suprugu odveli u grad i na jeziv način likvidirali. Imali su namjeru da isto učine i njegovoj kćerci, čekajući da se vrati iz škole, ali nju je spasila komšinica Hamdibegovica Alikadić, sakrivši je u pušnicu.

Pošto je doktor Proskauer imao i sopstvenu apoteku, a počele su kružiti priče da pomaže partizanima, on je radi poboljšanja šansi za preživljavanje sebi i kćerci promijenio imena. On je postao Ferid, a ona Razija. Ime je zadržala kasnije tokom cjelokupnog školovanja. Fritz – Ferid se u Rahiću oženio sa Hanumkom Zaimović, koja je imala dva sina iz prethodnog braka, a njih dvoje su 1942. dobili kćerku Seadu. Pri službenim odlascima u sela u brdskim područjima, uspostavio je saradnju sa partizanima. Tom pokretu je i pristupio 1943. godine, ali uz uslov da taj čin bude režiran i obznanjen na način da su ga partizani nasilno odveli. Brinući se za Irenin/Razijin život zbog izgledne odmazde prema ocu, nova majka Hanumka je nju brižno čuvala i sakrivala kad god se pojave Nijemci. Dešavalo se i da po

pet dana provele u njivi Šipovači na jednoj trešnji, dok je Hanumkin sin iz ranijeg braka Huso čuvao kravu i motrio da se ne pojave neželjeni posjetioci. I inače je Hanumka, i u to najteže vrijeme i za cijelog svog života, prema Ireni bila toliko pažljiva da ona tvrdi kako Hanumku smatra svojom pravom majkom.



Prilog 17. *Seada Drapić*  
- Proskauer:  
(Izvor: *Porodična arhiva*).

Nijemci i njihovi lokalni saradnici su stalno držali kuću njegove nove porodice pod prismotrom i vršili pretese. Jednom su ih i povelili, tvrdeći da Hanumka razmjenjuje pisma sa suprugom preko partizanskih kurira. Tom prilikom su nadomak sela ubili jednu Karavlahinju pod sumnjom da je bila na kurirskom zadatku. U zadnjem trenutku je energično u njihovu zaštitu stao i spasio ih najgoreg, komšija esesovac Feho Omić, rekavši Nijemcima da se radi o nepismenoj ženi koja ne može pisati niti čitati pisma i da on garantuje za nju.

Bilo je i sasvim drukčijih postupaka komšija, pa su neki od njih bili glavni svjedoci optužnice na suđenju u Brčkom, nakon što je 1944. doktor Fritz Arthur Ferid Proskauer bio zarobljen u partizanskoj bolnici u Šekovićima. Strijeljan je u Podgajačkoj šumi, gdje je i danas spomenik, a na partizanskom groblju u Rahiću je ploča sa njegovim imenom.

Ranije pomenuta i brutalnim zločinima ispisana glavna poruka Montanijevog zlikovačkog režima (*Jevreji Brčkog nisu nestali i iščezli, jednostavno ih nije ni bilo*) u osjetnoj mjeri je, bar za sada, i realizovana. Jer, pisana i materijalna svjedočanstva o stoljeću boravka Jevreja na ovom području te njihovom stravičnom stradanju su tako oskudna, da se može reći da je pored fizičkog nestanka jevrejske zajednice skoro nestao i spomen o njoj. U vezi s tim napredujućim zaboravom, treba ukazati na neke bitne okolnosti te upozoriti na posljedice njihovog nerasvjetljavanja i neotklanjanja. To su napadno odsustvo kulture sjećanja, odnosno šutnja o ovom narodu u Brčkom i neki primjeri falsifikovanja činjenica radi zloupotrebe jevrejskog stradanja u druge svrhe.

Na kraju, ne treba izostaviti i treći problem u ovom kontekstu, iako znatno manje bitan u odnosu na dva navedena, a to su površnost i nemar u pristupu ovoj osjetljivoj tematici od strane nekoliko autora koji su je sporadično tretirali.

## Kultura zaborava

Čudna je i zabrinjavajuća činjenica da sami Brčaci i Brčko nemaju nijednu objavljenu publikaciju koja se opsežnije bavi Jevrejima u ovom gradu, sa makar najelementarnijim bilješkama i sjećanjima na nekadašnje komšije, a da i ne pominjemo neke stručne i zahtjevnije istraživačko-dokumentacione radove. Naravno, ona ranije pomenuta emotivna sjećanja Ramadana Mujačića, zabilježena na nekoliko stranica,

su častan i hvale vrijedan rad, ali isuviše skromnog obima, sadržaja i dometa da bi ublažio opću zjapeću prazninu u ovoj oblasti. Ovaj rad i izložba *Tragom brčanskih Jevreja* (februar 2020. godine) prekidaju višedecenijsko ćutanje.

To tim više postaje čudnije ako se ima u vidu da takav propust nisu sebi dopustila manja mjesta u kojima je živjelo manje pripadnika ovog naroda i dalo skromniji doprinos njihovom razvoju te u kojima je, na kraju, znatno manje njih stradalo u Drugom svjetskom ratu, u odnosu na ono što se desilo u Brčkom. Naprimjer, o Jevrejima u Zvorniku su zadnjih decenija opsežno pisala tri autora<sup>28</sup>, a o pripadnicima tog naroda u Bosanskom Šamcu pisala su dva autora.<sup>29</sup> Postoje i ozbiljni prilozi o Jevrejima Bijeljine, kojih je istina, uvijek bilo duplo više nego u Brčkom. Oni u svojim publikacijama prezentuju razne zanimljivosti iz života pripadnika jevrejskih zajednica, porodica i pojedinaca, uz bogate fotografske ilustracije. I jedni i drugi su često citirani u studijama i publikacijama raznih drugih autora i istraživača jevrejske tematike u Bosni i Hercegovini i šire. U Brčkom se o toj temi skoro pa i nema nešto citirati.

Svakako da jedan od razloga za to treba tražiti u općepoznatoj i poslovičnoj nepreduzumljivosti Brčaka i Brčkog kao zajednice u istraživanju i zapisivanju svoje prošlosti. Iako se u posljednjih 180 godina Brčko razvijalo kao privredni i subregionalni centar, nema ozbiljnijih i cjelovitijih zapisa o tom periodu historije. Postoje samo dvije skromne publikacije sa fragmentarnom tematikom i dosta improvizovanih podataka: „Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u“ (zbornik radova) i „Brčko“ (profesori Jagoš Šaranović i Dušan Penezić).

Tradicionalna istraživačko-spisateljska pasivnost prema prošlim vremenima, teško da može biti jedino objašnjenje za temeljito prešućivanje 100 godina življenja i surovog nestanka jednog naroda iz svog grada. Očito je na to imao uticaj kompleksan splet odnosa dijelova pripadnika svih naroda na brčanskom području sa NDH režimom. Što se tiče Hrvata, oni su najvećim dijelom iskazali lojalnost NDH režimu. To, naravno, ne znači da su masovno podržavali i njegove zločinačke aktivnosti, ali prethodno pomenuta činjenica je svakako bila bitan destimulativni faktor da bi se neko od pripadnika ovog naroda eventualno posvetio osjetljivom poslu – rasvjetljavanju i dokumentovanju stravičnih zlodjela NDH režima u Brčkom.

Bošnjačko-muslimansko stanovništvo se u to vrijeme našlo pred teškim izborom – da se povede za propagandno-mobilizatorskim sloganom Pavelićevog režima o „hrvatskom cvijeću“, te da mu iskažu poslušnost i podršku ili, pak, da pristupe partizanima kao neprijateljima Nijemaca, ustaša i četnika. Ta poslušnost se ispoljavala na dva načina: većina Muslimana su jednostavno prihvatili novi režim kao višu silu, dakle bez naročite volje, i pokušavali nastaviti svoj posao i život u ratnim okolnostima, po novim pravilima i diktatu. Imajući u vidu općepoznatu ustašku strahovladu i teror kojem su bili izloženi bilo kakvi „neposlušnici“ režima, nije bilo ni malo jednostavno priključiti se partizanima u brdsko-planinskim područjima i tako sopstvenu porodicu izložiti veoma izglednoj surovij odmazdi.

28 Jasna Ćirić, Milan Jovanović i Mehmed Hudović.

29 Nikša Nezirović i Esad Tihić.

Manji broj brčanskih Muslimana se, pak, priklonio aktivnom učešću u ustaškom pokretu, a neki su se „istakli“ i u vodećim zlikovačkim formacijama. Ime već pomenutog Rašida Užičanina se navodi i u svjedočenjima o ubicama trideset civila, većinom Muslimana, od dječije do staračke dobi, u martu 1945. u Orašju. Na spisku tih žrtava koji je u svojoj knjizi objavio prof. dr. Galib Šljivo<sup>30</sup> nalazi se i „Hantalašević Ahme dijete“. Radi se o šestogodišnjoj djevojčici, Šahzi Hantalašević iz Brčkog, kćerci učesnika NOR-a Ahme Hantalaševića koju je, prema saznanjima njezine nene po majci, Derviše Džakić iz Bosanskog Šamca, ubio Rašid Užičanin.

Kotarska oblast/ispostava	Broj grkoistočnjaka prema popisu stanovništva iz 1931. godine	Broj grkoistočnjaka koji su iseljeni iz NDH ili su je dobrovoljno napustili	Broj grkoistočnjaka odvedenih u logore, poginulih u borbama ili »nestalih«	Prešli s grkoistočne vjere na priznate vjeroispovijedi ili najavili prijelaz
Kotarska oblast Bijeljina	57 038	83	1258	Prešlo 71, najavilo još 646
Kotarska oblast Brčko (nema podataka za općinu Koraj)	34 379	142	151	Prešlo 3028, najavilo još 3256
Ispostava kotara Brčko u Bosanskom Šamcu	577	45	97	Prešlo 22, najavilo još 260
Kotarska oblast Brod na Savi	5309	224	217	Prešlo 3744, najavilo još 809
Kotarska oblast Derвента	15 537	175	730	Prešlo 607, najavilo još 4123
Ispostava kotara Derвента u Bosanskom Brodu	8394	42	38	Prešlo 821, najavilo još 6976
Kotarska oblast Gradačac	10 815	47	72	Prešlo 23, najavilo još 27
Ispostava kotara Gradačac u Odžaku	5642	9	Nije ih bilo	Prešlo 4, najavilo još 15
Kotarska oblast Županja	1089	17	1	Prešlo 512, najavilo još 576
Gradsko poglavarstvo Brod na Savi	1824	Nema podataka	Nema podataka	Prešlo 664, najavilo još 131

Prilog 18. *Svjedočanstvo o prinudnim prijelazima sa zabranjene pravoslavne na priznate vjere.* (Izvor: naučni rad Nikice Barića).

U tom teškom i konfuznom vremenu, bilo je i primjera da su se pripadnici tog naroda na brčanskom području, kao bliski rođaci, pa i istog prezimena, nalazili u protivničkim vojskama – partizanskoj i ustaškoj. Zbog svega navedenog, očito je da je i naknadno istraživačko-spisateljsko bavljenje zločinima nad Jevrejima bilo veoma osjetljiva tema za bošnjačko-muslimansku zajednicu, jer je pretpostavljalo nezaobilazno pominjanje i učesnika ustaških zločina iz svog naroda i komšiluka, a posebno u slučaju onih, nazovimo ih tako, muslimansko-muslimanskih zločina. Naravno, ovo objašnjenje da je upuštanje u pisano ovjekovječenje tih teških događaja osjetljiv i nezahvalan posao, nipošto nije i opravdanje za njihovo prešućivanje.

30 Galib Šljivo, *Orašje 1863 – 1995*, Orašje 2001, 85.

Moglo bi se naći objašnjenje i zašto se jevrejsko stradanje prepuštalo i prepušta zaboravu i u „srpskom korpusu“ u Brčkom. Srpskom narodu je pod vlašću NDH bilo teže nego bošnjačko-muslimanskom. U nizu diskriminatorskih mjera, Pavelićeva vlada je svojom uredbom u julu 1941. ukinula naziv „srpska-pravoslavna vjera“ kojeg je zamijenio naziv „grkoistočna vjera“, a u strahu za život, brojni Srbi su prelazili na katoličku ili druge priznate vjere.

To se dešavalo i u bosanskom dijelu NDH, pa i u tadašnjoj Velikoj župi Posavje, sa sjedištem u Brodu na Savi (današnji Slavonski Brod), a u njenom sastavu je bio i kotar Brčko. Prema podacima iz jednog dokumenta, u kotaru Brčko je do sredine 1942. godine, sa grkoistočne u priznate vjere (katoličku daleko najviše) prešlo 3.028, a prelazak zatražilo još 3.256 osoba.

Svakako je taj neprijatni „ožiljak“ u kolektivnom pamćenju Srba jedan od važnijih faktora odvratanja od istraživačko-spisateljskog bavljenja ustašama i njihovim zločinima na brčanskom području, a kolateralno jevrejskim stradanjem. Pomenuti dokument sa brojkama priložen je u radu Nikice Barića iz Zagreba koji se opsežnije bavio tematikom (prinudnih) vjerskih prijelaza, njihovim štetnim posljedicama po NDH režim, te mjerama koje je taj režim vremenom počeo preduzimati da štetu ublaži, kao što je uredba o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve.<sup>31</sup>

Drugi razlog, odnosno „ožiljak“ koji sputava ostavljanje pisanih tragova o ovoj tematici na brčanskom području kod „srpske strane“ je sličan onom koji smo pominjali kod „bošnjačko-muslimanske“, a to je učešće istog naroda u suprostavljenim vojskama, uz razliku da kod ove prve nije bilo direktnog učešća u ustaškom pokretu, ali kolaboracija s istim nije izostala. Između ostalog, to potvrđuju informacije koje u istom radu navodi Nikica Barić, pozivajući se na podatke iz rada Rasima Hurema<sup>32</sup>:

„U bosanskim dijelovima Velike župe Posavje od ljeta 1941. započeo je otpor vlastima NDH, u kojem su uglavnom sudjelovali Srbi. Iako su na tom području djelovali i komunisti, odnosno partizani, do početka 1942. premoć u tim krajevima zadobili su četnici. No u sklopu prethodno spomenutih mjera hrvatskih vlasti na smirivanju stanja, koje su poduzete tijekom prve polovice 1942. godine, predstavnici NDH s dijelom će četničkih jedinica, koje su djelovale na njezinu teritoriju, sklopiti sporazume o primirju i suradnji u borbi protiv partizana. Tim su sporazumima četnici koji su na njih pristali priznali hrvatsko vrhovništvo. Tako su krajem svibnja 1942. predstavnici NDH sporazume o primirju sklopili s Ozrenskim i Trebavskim četničkim odredima, kao i s četnicima s Majevice, a navedene četničke skupine djelovale su i na području Velike župe Posavje.“

31 Nikica Barić, *O osnutku i djelovanju Hrvatske Pravoslavne Crkve tijekom 1942. i 1943. godine: Primjer Velike župe Posavje*, Izvorni znanstveni rad, 2014, UDK 281.96(497.5)“1942/1943“, 322(497.5)“1941/1945“, 137-140.

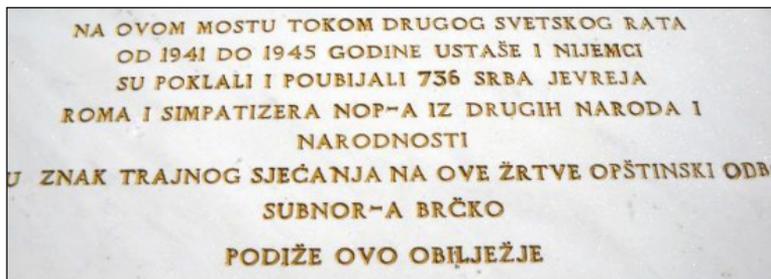
32 Rasim Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, *Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, br. 2, Sarajevo 1966, 285-325.

I kod Srba na brčanskom području je pripadnost dvjema neprijateljskim vojskama, četnicima i partizanima, sa svim popratnim tragičnim posljedicama, ostala u neugodnom kolektivnom sjećanju. Dodatnu neugodnost su predstavljala sjećanja i svjedočanstva o prisnoj saradnji, odnosno pretpotčinjenosti četničkih jedinica u Bosanskoj Posavini ustašama, dakle onima koji su u pomenutoj Montanijevoj strahovladi u Brčkom imali jednu od svojih najozloglašnijih zločinačkih „ispostava“.

Sav taj koloplet unutarsrpskih podjela i različitih odnosa sa zločinačkim režimom, žigosanih nemalim brojem žrtava na brčanskom području za vrijeme Drugog svjetskog rata, sigurno je ostavio duboke i neugodne tragove u kolektivnom nacionalnom pamćenju. I osnovano se može pretpostaviti da je destimulativno djelovao na ideje o eventualnom istraživačko-spisateljskom angažmanu radi odgovora na pitanja – šta, kako i zašto se sve to dešavalo? Pa je i ignorisanje jevrejske tragedije u cijelom tom kontekstu bilo već pomenuta kolateralna šteta. No, kao i u bošnjačko-muslimanskom slučaju, u svoj toj složenosti i delikatnosti ratnog ambijenta može se tražiti objašnjenje, ali nipošto ne i opravdanje za predugu šutnju o nestanku Jevreja iz Brčkog. Sve to je najbolji primjer njegovanja kulture zaborava.

## Zloupotrebe

Nažalost, i u jednom od rijetkih primjera inicijalno dobro zamišljenog odavanja dužnog pijeteta jevrejskim žrtvama u novijem vremenu, dogodila se nedopustiva zloupotreba njihove tragedije. Naime, nakon uspostave Brčko distrikta BiH, obnovljena je na Savskom mostu spomen ploča jevrejskim žrtvama iz 1941. godine, a koja je nestala rušenjem tog mosta od strane srpskih vojnih snaga u aprilu 1992. godine.

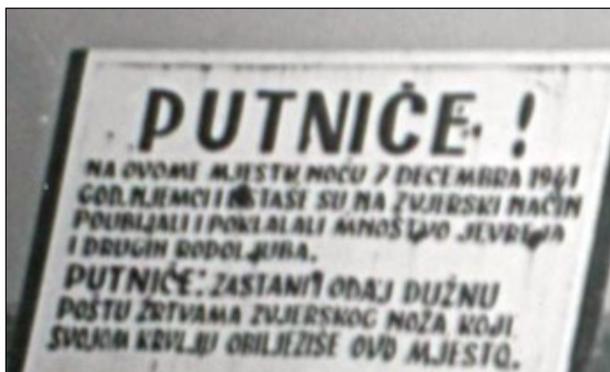


Prilog 19. Sadašnja spomen ploča na Savskom mostu (falsifikovanje činjenica). (Izvor: Arhiva Ataha Mahića).

Na obnovljenoj ploči piše:

*Na ovom mostu tokom Drugog svjetskog rata od 1941. do 1945. godine ustaše i Nijemci su poklali i poubijali 756 Srba Jevreja Roma i simpatizera NOP-a iz drugih naroda i narodnosti. U znak trajnog sjećanja na ove žrtve opštinski odbor SUBNOR-a Brčko podiže ovo obilježje.*

S tim u vezi, Atah Mahić u ranije već pominjanom tekstu<sup>33</sup>, uz fotografiju nove, obnovljene ploče, objavljuje i fotografiju ranije, originalne ploče koju je snimio 1991. godine, te time dokumentuje da je na njoj stajao drukčiji natpis:



Prilog 20. Uklonjena spomen ploča.  
(Izvor: Arhiva Ataha Mahića).

### PUTNIČE!

*Na ovome mjestu noću 7. decembra 1941. godine Nijemci i Ustaše su na zvjerski način poubijali i poklatali mnoštvo Jevreja i drugih rodoljuba.*

*PUTNIČE: Zastani i odaj dužnu poštu žrtvama zvjerskog noža koji svojom krvlju obilježiše ovo mjesto. Opštinski odbor Udruženja boraca NOR-a“.*

U istom tekstu, Mahić ističe: „Da bi brčanski SUBNOR dobio odobrenje za postavljanje nove Spomen ploče, jer je stara uništena prilikom miniranja mosta 30. aprila 1992. godine, prethodno je uputio zahtjev Komisiji (nadležnoj komisiji Skupštine Brčko distrikta, opaska autora I. D) uz obrazloženje da će na novoj Spomen ploči biti isti tekst kao na staroj Spomen ploči.“ Aktivnosti oko obnavljanja spomen ploče ispred brčanskog SUBNOR-a predvodio je Ilija Pajić, a na osnovu Mahićevih navoda u istom tekstu nameće se zaključak da je na novoj ploči preuveličan broj nastradalih Srba u Drugom svjetskom ratu. On se poziva na podatke nastradalih Brčaka, pripadnika svih nacija i nacionalnosti, sa spiskova iz predratne arhive SUBNOR-a koje je, kako navodi, ponudio Pajiću prije postavljanja nove ploče, ali da ovaj to nije uvažio. Fakti koje Mahić prilaže uz svoj pomenuti tekst, nameću poruku da se na novoj ploči pojavljuju falsifikovani podaci i manipuliše jevrejskom tragedijom i žrtvama u druge svrhe.

Dodatnu sjenu na sve to baca činjenica da su i stara i nova ploča postavljene na pogrešnom mjestu, što prizlazi iz već citiranih Mahićevih tvrdnji u prethodnom poglavlju ovog rada: „... u to vrijeme brčanski most je bio porušen. Sva ubistva i likvidacije Nijemci i ustaše su vršili tri stotine metara dalje nizvodno, kod Šest topola, na privremeno podignutom pontonskom mostu u Srpskoj varoši.“

<sup>33</sup> Atah Mahić, <https://dzematrahic.ba/index.php/historija/brckog-i-okoline/8777-tko-i-zašto-prekraja-historiju-brkog-2>.

## Nemar

Treća problematična okolnost u sjećanju na brčanske Jevreje nije vezana za ignorisanje ove tematike, neistraživanje i nepisanje, već upravo za postojeći skromni istraživačko-spisateljski opus o tome, odnosno za neke primjere površnosti i nemara u okviru onoga što je napisano. Radi se o evidentnim primjerima nedovoljno ozbiljnog odnosa prema ovoj osjetljivoj tematici pojedinih autora i istraživača iz historiografskog esnafa. Neki od tih primjera su već pominjani u trećem poglavlju ovog rada, ali nije suvišno još jednom upozoriti na propuste kako se ta praksa ne bi nastavila i u budućnosti. To je tim više važno ako se ima u vidu da je jedna od osnovnih intencija i poruka ovog rada da nepravdu šutnje o brčanskim Jevrejima treba što brže i što temeljitije početi otklanjati.

Neki autori su, u okviru općeg istraživanja stradanja Jevreja u Bosni i Hercegovini te tretiranja brčanskog dijela tog tematskog konteksta, uz svu vrijednu i korektnu građu, ostavili i određene zabune nekim nedovoljno potkrijepljenim i različitim podacima o istim događanjima i okolnostima. Ne bi trebalo, naprimjer, da se bez dovoljno obrazloženja izvora podataka i bez ikakvih „rezervi“ prema njihovim navodima, izričito saopštavaju brojke stradalnika iz iste grupe ljudi na način da u raznim publikacijama, kod raznih autora, variraju od 100 do 300. Uz samo malo više pažnje i truda, to je moglo biti izbjegnuto, a te pažnje je moralo biti jer to su brojke o ljudima, o žrtvama najsvirepijih mogućih zločina, iza kojih su ostali negdje neki potomci ili srodnici kojima je svaki detalj oko tih nepojmljivih zlodjela važan i krupan. Pogotovo nije primjereno da jedan isti autor u svom historiografskom radu piše da su Jevreji starosjedioci pobijeni na Savskom mostu, kojeg tada uopće nije bilo, jer je bio srušen ranije, a da samo par stranica kasnije, u istom radu, tvrdi da su ti ljudi pobijeni na Pontonskom mostu koji je bio nešto dalje od onog srušenog; ili da autor najprije napiše da je u Brčkom pobijeno 200 Jevreja emigranata, a dvije stranice kasnije ustvrdi da se radi o njih 300. Takvi primjeri ne zasjenjuju opću vrijednost dosadašnjeg angažmana na dokumentovanju istine o stradanjima brčanskih Jevreja, ali nije umjesno niti opravdano prazninu, vezanu za ovu ozbiljnu i osjetljivu tematiku, otklanjati proizvoljnostima i nejasnoćama. Toga jednostavno ne bi trebalo i nije smjelo biti.

## Poruke

Ovaj rad predstavlja tek početak ozbiljnijeg i temeljitijeg istraživačko-spisateljskog bavljenja predugo i nedopustivo zapostavljenom temom – doseljavanjem, životom i stradanjem Jevreja u Brčkom. Također, rad predstavlja poziv i apel da se tome pristupi što prije, jer je protok i gubitak vremena najveći protivnik ostavljanja vjerodostojnih tragova o događajima iz ne tako bliske prošlosti, kao što je slučaj u ovom tematskom kontekstu. Poziv i apel su namijenjeni odgovarajućem

akademskom esnafu – historičarima i historiografima, ali i svim ostalima koji se bave istraživanjem i zapisavanjem događaja iz prošlosti te, naravno, institucijama Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine kao zajednice. Vlast u Distriktu ima posebnu odgovornost, ako ne baš otklanjanju, a onda bar ozbiljnom ublažavanju hipoteke od preko sedam decenija nemara i šutnje o jednovjekovnom življenju i naprasnom nestanku jednog naroda.

Ta vlast bi trebala ne samo da inicira i podrži opsežne istraživačko-dokumentacione radove o nestaloj jevrejskoj zajednici, već da čim prije preduzme mjere i obezbijedi institucionalne pretpostavke da se na razne načine i u raznim segmentima osnaži opća kultura sjećanja na brčanske Jevreje. Krajnje je vrijeme da se, bez zloupotreba i falsifikovanja činjenica, dostojanstveno i primjerenim spomenicima obilježe stvarna mjesta stradanja Jevreja u Brčkom, kao biljeg pijeteta prema žrtvama ali i kao vječno opominjući žig nečovječnosti na onima koji su zvjerstva počinili; da dan njihove kolektivne likvidacije bude proglašen za dan sjećanja na taj narod u Distriktu, koji će se obilježavati prikladnim sadržajima; po braći Felner treba nazvati, ako ne njihovu „oduzetu“ raniju ulicu, onda bar neku drugu; ime doktora Proskauera treba da ponese neka zdravstvena ustanova. To bi, naravno, bili samo početni koraci u nizu ostalih koje bi trebalo preduzeti.

Nastavi li se dosadašnja praksa Brčkog i Brčaka da se prešućuje i ignoriše nestali komšijski narod iz ne tako davne prošlosti, koji je tom gradu donio neprocjenjiva dobra i napredak, a postao kolektivnom žrtvom fašizma kao najveće pošasti u istoriji ljudskog roda, onda će poruka iz ovog rada biti promijenjena – umjesto „Zločin nestanka i grijeh nesjećanja“, ostaće trajno zapisano u istoriji kao „Zločin nestanka i zločin zaborava“.

### Umjesto zaključka

Sefardski Jevreji su se u veoma malom broju počeli doseljavati u Brčko u prvoj polovini 19. vijeka. Intenzivnije doseljavanje počelo je poslije austrougarske okupacije (1878), kada su počeli doseljavati Aškenazi, čime se broj Jevreja upeterostručio. Bavili su se trgovinom, bankarstvom, držali zanatske radnje, bili ljekari, itd.

O njihovoj sudbini u Brčkom ne postoji nikakav ozbiljniji rad, a izvori za izučavanje su vrlo oskudni. Domicilni Jevreji kolektivno su ubijeni oko 10. decembra, a Jevreji koji su se kao emigranti zatekli u Brčkom, nekoliko dana kasnije u decembru 1941. godine. Zločin su izvršile ustaše, pripadnici fašističke, ultranacionalističke i terorističke organizacije Nezavisne Države Hrvatske, u periodu 1941–1945. Organizacija je imala militarističko krilo u NDH pod nazivom Ustaška vojnica, a osim zločina nad Jevrejima, počinila je brojne zločine nad Srbima, Romima i rodoljubima i antifašistima iz hrvatskog i muslimanskog naroda.

Ustaše su zapalile i srušile jevrejsku sinagogu u Brčkom i zatirali svaki trag o tome da su Jevreji postojali. O broju, pa i mjestima stradanja, ima kontradiktornih i nelogičnih podataka. Spomen ploča pored mosta na Savi, postavljena uz saradnju sa rabinom Jozefom Atijasom 2001. godine, daje podatak o 404 ubijena Jevreja (168 brčanskih i 236 izbjeglih u Brčko).

Može se govoriti o njegovanju kulture zaborava, jer je postojanje Jevreja u Brčkom, pokriveno tamom, kolektivnom šutnjom, nemarom i zaboravom, a ponekad i zloupotrebama njihove sudbine. Ovaj rad je doprinos prestanku takve prakse.

## Summary

Sephardic Jews began to move to Brčko in the first half of the 19th century in a very small number. More intensive immigration began after the Austro-Hungarian occupation (1878), when Ashkenazi began to move in as well, thus the number of Jews was increased. They were engaged in trade, banking, as doctors, etc.

Of their fate in Brčko, there no more serious work written, and the sources for study are very scarce. The indigenous Jews were killed collectively in the 10. December, and the Jews who were in Brčko or were found in Brčko, a few days later in December of 1941. The crime was performed by Ustaše, members of the fascist, ultranationalist and terrorist organization of the Independent State of Croatia, in the period 1941-1945, which had a militaristic wing in the Independent State of Croatia called „ustaška vojnica“, and besides crimes on the Jews. She committed numerous crimes against Serbs, Roma and patriotic people from the Croatian and Muslim peoples.

They burned up and demolished the Jewish synagogue in Brčko and covered every clue that the Jews had existed in the area. On the number of cases of suffering, there are conflicting and non-logical data. A memorial slab by the Sava Bridge, set up with the Rabbi Josef Atijas in 2001, presents the data of 404 murdered Jews in Brčko (168 from Brčko and 236 refugees in Brcko).

Today we can speak of the culture of oblivion, because the existence of Jews in Brčko is covered by darkness, collective silence, negligence and amnesia, and sometimes abuses of their fate. This work is a contribution to the termination of such practices.

**Marko MATOLIĆ**

*Orašje*

E-mail: sarhosmrakan@gmail.com

UDK:94:504:314.1(497.6 Bosanska Posavina)''1942''

504:314.1(497.6 Bosanska Posavina)''1942''

## **POPLAVA U BOSANSKOJ POSAVINI 1942. GODINE I PRESELJENJE UGROŽENOG STANOVNIŠTVA U ŠEMBOR (NOVO SELO) KOD BIJELJINE**

**Apstrakt:** *Ovaj radi, nastao na neobjavljenim povijesnim izvorima i memoarskoj građi, bavi se relativno nepoznatim događajem iz 1942. godine kada je iz posavskih sela Domaljevac, Donja Mahala, Kostrč, Matiči i Ugljara preseljeno u Šembor (Novo Selo) kraj Bijeljine oko stotinjak hrvatskih obitelji. Povod preseljavanju bio je dvojak. Naime, Šembor je od 1886. godine bio naseljen njemačkim kolonistima koje je početkom Drugog svjetskog rata njemačka vlast preselila u Poljsku te je u selu ostalo napušteno oko 420 kuća. S druge strane, velika poplava u Posavini uništila je mnogo kuća te se zadržala jako dugo zbog čega su usjevi kasnili a ljetina bila slaba što je izazvalo i nagli skok cijena. Stoga su ustaške vlasti donijele odluku da se dio ugroženog stanovništva navedenih sela preseli u napušteni Šembor. Narod je uglavnom bio zadovoljan ovakvom odlukom jer su kuće u Šemboru bile znatno bolje od onih u Posavini, prijetnje od poplave nisu postojale a odseljeno stanovništvo je iza sebe ostavilo i velika imanja pa čak i poljoprivredne strojeve. Tako je u jesen 1942. godine u Šembor otputovalo oko stotinu posavskih obitelji. Međutim, već iduće godine, upadom partizana u to selo, bili su protjerani i prisiljeni vratiti se u svoje stare domove.*

**Ključne riječi:** *1942. godina, poplava, preseljenje stanovništva, Šembor (Novo Selo), Donja Mahala, Domaljevac.*

## **FLOOD IN BOSNIAN POSAVINA IN 1942 AND RELOCATION OF ENDANGERED POPULATION TO ŠEMBOR (NOVO SELO) NEAR BIJELJINA**

**Abstract:** *This work, based on unpublished historical sources and memoirs, deals with a relatively unknown event from 1942 when about one hundred Croatian families were moved from the Posavina villages of Domaljevac, Donja Mahala, Kostrč, Matiči and Ugljara to Šembor near Bijeljina. There were two reasons for the relocation. Šembor has been inhabited since 1886 by German*

*colonists who were relocated to Poland by the German authorities at the beginning of World War II, leaving about 420 houses abandoned in the village. On the other hand, the great flood in Posavina destroyed many houses and lingered for a very long time, which caused the crops to be delayed and the summer crops failed as well, causing a sudden price spike, so the Ustasha authorities decided to move part of the endangered population of these villages to the abandoned Šembor. The people were generally satisfied with this decision because the houses in Šembor were significantly better than those in Posavina, the flood threats did not exist and the displaced Šembor population left behind large estates and even agricultural machines. In the autumn of 1942, about one hundred Posavina families traveled to Šembor. However, during the following year, with the invasion of the partisans in the village, new inhabitants were expelled and forced to return to their old homes.*

**Key words:** 1942, flood, population relocation, Šembor (Novo Selo), Donja Mahala, Domaljevac.

## Uvod

Na prisilno preseljenje stanovništva uticali su brojni faktori. Najčešće su to bili ratni događaji. Međutim, često su i prirodne nepogode uticale na pomjeranje stanovništva. Područje Posavine, koje je prirodno vezano za rijeku Savu od koje je imalo brojne blagodati, usljed izraženih poplava imalo je više puta i brojne neprilike zbog kojih je stanovništvu stradala imovina. U brojnim slučajevima, poplave su dovodile i do izmještanja, odnosno preseljenje stanovništva sa poplavljenog područja. Tako je usljed poplave koja je zadesila Posavinu u jesen 1942. godine značajan broj stanovništva sa ovog područja bio prisiljen seliti se na sigurnija područja. Navedeno preseljenje se desilo u vrijeme ratnih okolnosti, što je dodatno usložnjavalo navedenu situaciju.

## Poplava u Posavini 1942. godine i preseljenje stanovništva

U proljeće 1942. godine bosanska Posavina pogođena je velikom poplavom. Zima 1941/42. godine bila je izuzetno oštra. Snijeg je napadao već sredinom studenog i puhao je hladan vjetar.<sup>1</sup> Snježni pokrivač bio je početkom 1942. godine tako velik da su se pod njegovom težinom urušavali krovovi kuća. Dana 22. siječnja temperatura je pala čak na -25° što je omogućilo prijelaz preko Save pješacima i teretnim saonama.<sup>2</sup> Žestoka zima i dubok snijeg zadržali su se i

1 *Ljetopis I*, Archiv Samostana Franjevacah u Tolisi od Godine 1885. Knjiga 1, rukopis, obuhvaća razdoblje od 1856. do 1943. godine. Nalazi se u arhivu Franjevačkog samostana Tolisa. Numerirano rukom 1-263, 239. (dalje: *Ljetopis I*).

2 *Ljetopis I*, 240.

u veljači pa su sve škole u okolici bile zatvorene. Međutim, 27. veljače počeo je puhati topli jugo koji je brzo topio snijeg. I led na Savi je popustio pa je prelazak preko rijeke bio zabranjen. Iznenadno zatopljenje i otapanje snijega zaprijetilo je mogućim poplavama pa je sprovedena akcija podizanja posebnih zaštitnih nasipa koju je vodio inženjer Šajber. Ipak, Sava je 14. ožujka probila nasip kod Domaljevca i poplavila selo s okolicom. Stanovnici ostalih sela su tri dana i tri noći vodili veliku borbu protiv vodene stihije popravljajući i čuvajući podignute nasipe, ali bezuspješno. Voda je probila nasipe i potpuno poplavila Orašje, Ugljaru, Kostrč i Matiće, dok su Tolisa i Donja Mahala prošli s manjom štetom. Šteta je bila neprocjenjiva, a naročito loše prošlo je selo Matići koje je naredna dva mjeseca u potpunosti bilo odsječeno od ostalih sela. Čak i seosko groblje Crnac bilo je pod vodom zbog čega se pojavio veliki problem s nemogućnošću pokopa umrlih, pa su tako neki mrtvaci ostali nepokopani i do 20 dana! Tek početkom travnja stekli su se minimalni uvjeti za pokopavanje i taj dan je u matičko groblje pokopano sedam tijela: četiri odrasla i tri djeteta, iako je natopljena zemlja punila iskopane rake vodom što je znatno otežavalo sahrane. Na Veliku subotu, koja je ove godine padala na 4. travnja, svećenik je u Matiće na blagoslov jela išao čamcem kao i sutradan na Uskrs, kada je u selu održao službu Božju narodu koji dva mjeseca nije imao pristup crkvi.<sup>3</sup>

No 10. travnja, prigodom obilježavanje godišnjice osnutka NDH, narod je u tolišku crkvu, koja se nalazi na prirodno podignutom zemljištu, dolazio čamcima. Ta svečanost opisana je u Ljetopisu toliškog samostana ovako:

*Pošto su sela bila još u dubokoj vodi, a oko crkve samo suho, sleglo se veliko mnoštvo svijeta – došavši na čamcima i ladjama – u crkvu, tako, da je naša velika crkva bila prepuna. Iza svečane mise zahvalnice u crkvi – pred Domom sv. Ante, održana je lijepa narodna svečanost pod mnoštvom hrvatskih zastava – prema određenom programu. Zaključeno je, da svako selo ima na spomen današnjeg dana – po nešto učiniti. D. Mahala ima dovršiti nedograđenu školu, Tolisa podići hrv. dom u sredini sela, Kostrč sagraditi kapelicu u čast sv. Anti,<sup>4</sup> Matići zasaditi drvored oko svoje škole. Najpose je zaključeno, da se u ovoj godini imaju u svima selima ulice regulirati, trotoari popraviti i dobro šoderom nabiti, te kroz sela provesti kanalizacija. Iza službenog programa se razvilo narodno kolo i pjesma te veseli ristanak – ukrcavanje u lađe uz pjesmu, koja se vodom razlijegala na sve strane.<sup>5</sup>*

Tokom čitavog travnja sela su i dalje bila pod vodom. U Tolisi je seoska kapelica na Markov dan (25. travnja), bila poplavljena pa je svečana procesija i

3 Ljetopis I, 241-242.

4 Kapelica je doista i podignuta i to u listopadu ove godine. Ljetopis I, 248.

5 Ljetopis I, 242.

zavjetna misa održana pred crkvom na Raščici.<sup>6</sup> Koliki je povodanj bio možda najbolje pokazuje jedan tragičan događaj od 5. svibnja. Na taj dan, u ranim juturnjim satima, oko 2 sata, skupina vojnih rezervista krenula je iz Matića na vlak, vjerojatno u Županju, koji je trebao krenuti u 4 sata. Vozili su se kolima seoskim putem iz Matića prema samostanu. Ovaj put je još uvijek bio pod vodom i kada su se primakli blizu samostana, kod lokacije imenom Doline, kola su upala u dublju vodu i prevrnu se. Tu su se utopili Joso Mišković (rođen 1901. godine)<sup>7</sup> i Luka Neretljak (rođen 1903. godine)<sup>8</sup> oba iz Matića. Kola i konji su također stradali a preostala dvojica što su s njima putovali uspjeli su se spasiti.<sup>9</sup> Te jeseni samostan je o na ovom mjestu izgradio betonski most te proširio i podigao cestu.<sup>10</sup>

Ova dvojica utopljenika bili su prve i jedine izravne žrtve poplave 1942. godine. Neizravne posljedice tek će se osjetiti u drugoj polovici godine. Zbog dugog zadržavanja vode usjevi su kasnili. Voda se počela povlačiti tek početkom svibnja i narod je požurio s oranjem i sijanjem. Velika, inače obradiva, zemljišta u Basutskoj i Polojima bila su poplavljena do pred kraj ljeta pa se na njima ove godine nije ništa ni zasijalo, a na ostalim zemljištima se u lipnju pojavio nekakav crv koji je napadao usjeve i uništavao ih pa je narod morao presijavati zemljište čak i tri puta. Naročito je od ovog crva stradao kukuruz kojega je štetočina pojela za nekoliko dana. Gladna godina koja je bila na vidiku pokušala se izbjeći zasijavanjem soje kojoj inače godi natopljenija zemlja i koja prispijeva kasnije.<sup>11</sup> Uza sve to, tokom cijelog mjeseca srpnja vladale su velike vrućine i nije pala niti kap kiše pa seljaci nisu bili pretjerano optimističnog razmišljanja glede ovogodišnje ljetine.<sup>12</sup> S punim pravom, jer kada je sredinom studenog završena neuobičajeno zakašnjela berba kukuruza uvidjelo se da urod neće biti niti blizu dostatan.<sup>13</sup> Pošto je urod kukuruza podbacio stanovništvo je bilo prisiljeno na kupovinu iz Slavonije. Mnogi su tada morali prodati svoje vrijedne stvari u bescijenje kako bi pribavili makar nešto hrane koje niti u prekosavskim krajevima nije bilo u izobilju, tako da su cijene bile prilično visoke: 100 kg kukuruza u klipu plaćalo se i po 2.000 kuna.<sup>14</sup> Toliški samostan je s teškom mukom pribavio i nešto pšenice i pšeničnog brašna i to u Rokovcima kod Vinkovaca, nakon što su fratri bezuspješno pokušavali kupiti pšenicu u Županji, Bošnjacima, Gradištu i Cerni.<sup>15</sup> Za 400 kg pšenice i 160 kg pšeničnog brašna isplaćeno je 34.500 kuna.<sup>16</sup> Uz 200 kg pšenice kupljenih i

6 *Ljetopis I*, 243.

7 MUŽT VII 1935-1945: *Matica umrlih župe Tolisa*, knjiga VII, za razdoblje od 1935. do 1945. godine, rukopis. Nalazi se u arhivu Franjevačkog samostana Tolisa, 72/1942. (dalje: MUŽT VII 1935-1945).

8 MUŽT VII 1935-1945, 73/1942.

9 *Ljetopis I*, 243.

10 *Ljetopis I*, 248.

11 *Ljetopis I*, 243.

12 *Ljetopis I*, 244.

13 *Ljetopis I*, 249.

14 *Ljetopis I*, 249.

15 *Ljetopis I*, 249.

16 *Ljetopis I*, 250.

Tramošnici u listopadu<sup>17</sup> i siromašnim zalihama kukuruza, to je bila sva ljetina koju su te godine toliški fratri priskrbili. Konji i krave koje su posjedovali osigurani su kupovinom 10 vozova sijena i 4 voza slame u Boku i Obudovcu za 21.000 kuna.<sup>18</sup> Drva za ogrijev dobili su iz državne šume u Bošnjacima i to 9 hvati za 22.150 kuna.<sup>19</sup> No, tu nije bio kraj problemima s hranom. Državne vlasti zahtijevale su predaju jednog dijela ljetine na ime izdržavanja vojske i pasivnih krajeva. Tako je donjomahalska općina bila dužna izdvojiti devet vagona kukuruza u klip, što ona nije bila ni blizu u mogućnosti izvršiti. Primjerice, toliški samostan bio je dužan u to ime predati 1.000 kg kukuruza, a predali su samo 376 kg. Da bi se podmirila ova obveza mnogi su stanovnici morali predati dio onoga što su s teškom mukom i po visokim cijenama pribavili u Slavoniji.<sup>20</sup>

Glad i nezadovoljstvo bili su sveprisutni i tadašnje vlasti odlučile su se na nesvakidašnji potez – preseljenje stanovništva. U jesen 1942. godine državne vlasti naredile su preseljenje jednog broja hrvatskih obitelji iz Posavine u Šembor, selo udaljeno oko 2 kilometra od Bijeljine, gdje su do ove godine živjeli njemački doseljenici koji su iste ove godine naredbom njemačkih vlasti deportovani u Poljsku. Riječ je u stvari o današnjem Novom Selu kod Bijeljine, lijepo ušorenom mjestu s bogato izgrađenim kućama i gospodarskim objektima i impozantnom evangelističkom crkvom u središtu sela, građenom u gotičkom stilu 1913. godine, koje je tada nosilo ime Schönborn (po prvom nacističkom padobrancu koji je sletio u selo 1941. godine prilikom okupacije Jugoslavije). Selo su 1886. godine podigli njemački kolonisti i nazvali ga Franz Josefsfeld. Nakon Prvog svjetskog rata selo je promijenilo ime u Petrovo Polje. Naziv Šembor ili Šemboj je posavski lokalizam koji se možda očuvao u izrazu „Šemboj liga“ koji se danas može čuti na nogometnim utakmicama u Posavini a označava neku nižerazrednu natjecateljsku ligu. Novo Selo danas se nalazi na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Dana 29. listopada iz Toliške župe za Šembor je otputovalo 23 obitelji (10 iz Donje Mahale, 6 iz Kostrča, 4 iz Ugljare i 3 iz Matica) te 46 obitelji iz župe Domaljevac<sup>21</sup> a planirano je preseliti još jedan broj obitelji.<sup>22</sup> Iz Toliške župe preseljeno je sveukupno 65 obitelji.<sup>23</sup> Preseljenici su u Šemboru dobili njemačke kuće i zemlju koju su počeli obrađivati. Međutim, nakon ubiranja ljetine u selo

17 *Ljetopis I*, 248.

18 *Ljetopis I*, 248.

19 *Ljetopis I*, 248.

20 *Ljetopis I*, 249-250. „Jadni seljački narod bio se je porađovao boljem životu u NDH, ali od toga ništa. Ponovo su morali davati i otkidati od svog zaloga i izdvajati za vojsku [...]“ Ivo Lukačević, *Put paklenog života, Bosanska Posavina od 1928–1954. - povijesni roman*, Ugljara, bez godine izdanja, 179.

21 Iz Domaljevca preseljene su, između ostalih, obitelji: Marka Curića, Đure Curić-Nunića, Marka Čoškovića-Jovičinog, Pave Đukić-Gabrića, Grge Ferinčevića koji je u Šemboru i poginuo, Stjepe Koturića, Pave Pejića, Pejića Gašparevića i Jose Sirkića. Marko Matić, *Domaljevac – 450 godina postojanja*, Wuppertal 1997, 43.

22 *Ljetopis I*, 248. Iza njemačkog stanovništva ostalo je upražnjeno oko 420 kuća pa je vjerojatno to trebao biti i konačan broj obitelji koje su trebale biti naseljene u Šembor.

23 *Ljetopis I*, 263.

su upali partizani, zarobili sve muškarce, pretukli ih i skinuli napola gole te takve protjerali iz sela. Tako su se ovi nesretnici nakon godinu dana provedenih u Šemboru bili prisiljeni vratiti u svoja stara posavska sela. Da nevolja bude veća, jedan dio njih već je bio rasprodao svoju imovinu u Posavini pa su nakon povratka morali živjeti na milosti drugih ljudi.<sup>24</sup> Boravak svog oca Baće u Šemboru opisao je Ivo Lukačević iz Donje Mahale:

*Već u proljeće 1942. g. nakon ponovljene manje poplave, mnogim seljacima pružila se neka nada, kada su iz općine D. Mahale javili narodu, da ko hoće odseliti u tadašnji, tzv ŠEMBOR, gdje su živjeli bogati Nijemci koji su odselili u Njemačku i ostavili pune kuće hrane i raznih domaćih životinja. Siromašna raja, kao što je Baća sa obitelji, jedva je dočekala da ide tamo, gdje bi makar malo bolje živjela.*

*Tako je Baća sa ženom i 5-ero djece krenuo u kolima sa jednom manjom obitelji prema Bijeljini, kraj koje je i bilo to mjesto Šembor.*

*Kada su došli tamo, zaista je bilo pusto selo, sa lijepim uređenim kućama i štalama, u kojima je bilo konja, krava, svinja, ovaca i raznih pernatih životinja, na što su se ovi radosno iznenadili...*

*Pošto je Baća imao puno djece, a bio je dobro cijenjen na donjomahalskoj općini, dobio je i veću kuću sa dvije spavaće sobe, kuhinju i špajz, sve je to bilo lijepo namješteno i uređeno, u štali je zatekao dvije krave (simentalke), koje daju dosta mlijeka i dvoje svinja u svinjcu. Samo što je ta stoka ispaštala zbog odlazka vlasnika, sve je to ručalo od gladi i žeđi, pa je za njih bio spas kada je stigla raja iz bosanske Posavine. [...]*

*U tom kraju nije bilo nekih ratnih borbi, pa su seljaci prionuli na zemlji i baštama raditi, kako bi si obezbijedili hrane i za buduću zimu, koju misle tu i dočekati s punijim tavanom hrane, nego u Posavini.*

*Zbog ratne situacije, mnoge škole nisu radile, a i pogotovo u Šemboru, pa su i djeca Baćina, osim Marinka, bila bez završetka osnovne škole, koji su mogli tada više i pomoći roditeljima...*

*[...] Svi Posavci dobili su po jednu parcelu zemlje, kako bi mogli nešto i posijati, pa je tako i Baća dobio iako nije bio sposoban raditi, ali su se zato njegova starija djeca i majka Ruža primili poljskih poslova, a Baća je za nevolju nekako mogao napraviti jelo i pripaziti na manju djecu.*

*Ni Švabe, koji su tu prije rata živjeli, nisu unaprijed znali da će morati na brzinu odseliti sa samo najnužnijim stvarima, a*

24 Ljetopis I, 263.

*sve im je drugo moralo ostati, cijelo njihovo bogatstvo i muka, pa im je tako ostala i zasijana pšenica, koja je dobro došla ovim bijednicima.*

*Vrijedne Švabe čak su ostavili i starinsku vršalicu i traktor željeznih kotača, čak je postojala i vodenica koju su otkrili blizu granice sa Srbijom, na jednom potoku, koji je dolazio iz rijeke Drine i u nju se vraćao, u kojem su Marinko i Marko lovili ribu [...].*

*Po prvi puta počeo im se život dopadati, sa punom kućom i punim stomakom, bez opasnosti od rijeke Save, od koje su se daleko odmakli i niko se više ne želi vratiti u rodnu Posavinu. Još da nije ratno stanje, u kojem su se našli, bio bi im život još ljepši i bezbrižniji.*

*[...] našim Posavcima, koji su se odselili u Šembor, kratko je trajao raj na Zemlji, kada su naišli partizani te jeseni [1943. op. M. M].*

*Ne samo da su ih opljačkali i sve im pooduzimali, nego su muškarce, zdrave i bolesne isprebijali na mrtvo i napola gole, njih i obitelji, PROTJERALI iz Šembora, bez ičega, goli i bos, morali su se pješice vratiti u svoju, već opljačkanu Posavinu, na tadašnju općinu Donje Mahale, kada su morali prepješaćiti više od 80 km između metaka i granata, kroz partizane i četnike. To se je putovalo danju i noću, a šta mislite kako je bilo djeci, bolesnim i starim osobama bez hrane i vode, bez prenočišta, kriz vihor opasnosti, preko brda i dolina, po nepoznatom terenu [...].<sup>25</sup>*

## Umjesto zaključka

U radu je na osnovu Ljetopisa, predstavljen jedan važan događaj, vezan za poplavu u Posavini iz jeseni 1942. godine. Navedeni izvor nam je omogućio da se detaljnije upoznamo sa nastalom situacijom, koja se dogodila usljed poplave. Nezgoda koja je zadesila stanovništvo u Posavini iziskivala je adekvatno rješenje, jer stanovništvo nije imalo nikakvih uslova za život u poplavljenom području. Stoga je donijeta odluka da se stanovništvo sa poplavljenog područja preseli u selo Šembor (Novo Selo), koje je bilo udaljeno 2 kilometra od Bijeljine. U tim složenim okolnostima stanovništvo je nailazilo na brojne probleme, ali je bilo svjesno okolnosti u kojima se našlo, te je pokušalo organizirati život na novom području. Preseljenici su se uglavnom naselili u njemačke kuće i dobili zemljište odseljenih Nijemaca. Zemljište su obrađivali do jeseni 1943. godine kada je i prispjela ljetina. Tada su na ovo područje došle partizanske jedinice, koji su izvršili torturu, posebno

<sup>25</sup> Ivo Lukačević, *Put paklenog života, Bosanska Posavina od 1928-1954. - povijesni roman*, Ugljara, bez godine izdanja, 179-183.

nad muškarcima, te su protjerali stanovništvo iz Šembora. Isto je bilo primorano vratiti se u stari zavičaj. Ovaj rad je predstavio jedan događaj, koji dosada nije bio poznat našoj historiografiji. Isti je vezan za preseljenje stanovništva i njegovu sudbinu u teškim ratnim uslovima 1942/1943. godine. Nadamo se da smo ovim kratkim člankom bar donekle upotpunili naša saznanja iz prošlosti, a koja su vezana za područje Posavine.

### Summary

Based on the Chronicle, the paper presents an important event related to the Posavina flood in the fall of 1942. The aforementioned source allowed us to become more familiar with the situation that occurred as a result of the flood. The accident that struck the population in Posavina required an adequate solution, as it did not have any living conditions in the flooded area. Therefore, it was decided to move the population from the flooded area to the village of Šembor (Novo Selo), which was 2 kilometers away from Bijeljina. In these complex circumstances, the population encountered numerous problems, but was aware of the circumstances in which they found themselves and tried to organize their lives in the new area. The settlers mostly settled in German homes and received land from the emigrated Germans. The land was cultivated until the fall of 1943 when the summer came. Partisan units then came to the area, who carried out torture, especially against men, and expelled the population from Šembor. The same was forced to return to the old homeland. This paper presented an event, until now unknown to our historiography. It is related to the resettlement of the population and its fate in the dire conditions of war 1942/1943. We hope that this short article has at least somewhat supplemented our knowledge of the past, which is related to the Posavina area.

**Dr. sc. Sead SELIMOVIĆ, vanredni profesor**

*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*

E-mail: sead.selimovic20@gmail.com

UDK:94:314:314.1(497.6 Brčko)''1945/1991''

314:314.1(497.6 Brčko)''1945/1991''

## **UTJECAJ MIGRACIJA NA ETNIČKU I VJERSKU STRUKTURU STANOVNIŠTVA BRČKOG U SOCIJALISTIČKOM PERIODU (1945-1991)**

**Apstrakt:** *Autor u radu analizira utjecaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu. U naznačeno vrijeme Brčko je bilo privlačno, ne samo žiteljima naselja unutar brčanske općine, već i stanovnicima drugih općina SR Bosne i Hercegovine i žiteljima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Makedonije, Kosova, Vojvodine, te građanima drugih evropskih i vanevropskih država. Do 1991. godine u Brčko se doselilo 31.101 stanovnika, od čega 20.423 žene (65,66%) i 10.678 muškaraca (34,34%). U periodu od 1948. do 1991. godine udio Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Brčkog se procentualno povećao sa 30,96% na 44,07%. U istom periodu broj Srba se procenualno smanjio u ukupnom stanovništvu sa 32,72% na 20,69%, a Hrvata sa 35,72% na 25,39%. Razlog smanjenja Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu Brčkog, treba tražiti, prije svega, u činjenici da se veliki broj Bošnjaka na popisima 1948, 1953. i 1961. godine izjašnjavao kao Srbin, Hrvat, Crnogorac itd, jer se nije mogao izjasniti svojim nacionalnim imenom.*

**Ključne riječi:** *Bosna i Hercegovina, Brčko, migracije, etnička struktura stanovništva, vjerska struktura stanovništva, socijalistički period.*

## **THE IMPACT OF MIGRATIONS ON THE ETHNIC AND RELIGIOUS STRUCTURE OF BRČKO'S POPULATION IN THE SOCIALIST PERIOD (1945-1991)**

**Abstract:** *The author analyzes the impact of migration on the ethnic and religious structure of Brčko's population during the socialist period. At the indicated time, Brčko was attractive not only to residents of settlements within the Brčko municipality, but also to residents of other municipalities of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina and to residents of Serbia, Croatia, Slovenia, Montenegro, Macedonia, Kosovo, Vojvodina, and citizens of other European and non-European countries. By 1991, 31,101 people had immigrated to Brčko, of*

*which 20,423 were women (65.66%) and 10,678 were men (34.34%). Between 1948 and 1991, the proportion of Bosniaks in the total population of Brčko increased from 30.96% to 44.07%. In the same period, the number of Serbs decreased in the total population from 32.72% to 20.69%, and of Croats from 35.72% to 25.39%. The reason for the decrease of Serbs and Croats in the total population of Brčko should be sought, first of all, in the fact that a large number of Bosniaks in the 1948, 1953. and 1961. censuses declared themselves Serbs, Croats, etc, because they could not declare themselves by their national name.*

**Key words:** *Bosnia and Herzegovina, Brčko, migration, ethnic structure of population, religious structure of population, socialist period.*

## Uvod

Migracije su u prošlosti Bosne i Hercegovine imale veoma važnu ulogu. One su izvršile značajan utjecaj na političku, privrednu, kulturnu i duhovnu fizionomiju Bosne i Hercegovine. Činjenica da je Bosna i Hercegovina tipična migracijska zemlja proizilazi prije svega iz njenog geopolitičkog i kulturnopolitičkog položaja, koji joj je historijski razvoj dodijelio.

Nalazeći se na razmeđu mediteranskog i panonskog kulturnohistorijskog i civilizacijskog bazena sa svim sličnostima i razlikama u civilizaciji i kulturi, ona je oblikovana kao obodni prostor tih zona. Kasniji historijski razvoj dodao joj je nove dimenzije razmeđa. Prostor Bosne i Hercegovine postao je područje kojim su se dijelili Zapadno i Istočno Rimsko carstvo, te područje razmeđa velike podjele unutar kršćanstva u Evropi. Bosna i Hercegovina je bila i mjesto susreta istočnog i zapadnog heretičkog pokreta, te najzad najistaknutija provincija Osmanlijskog carstva prema zapadu, i na taj način zemlja razmeđa, ali i dodira evropskog kršćanstva i islamskog svijeta. Sve to ostavilo je značajne osobenosti u njenoj političkoj, socijalnoj, kulturnoj i civilizacijskoj strukturi. To je Bosni i Hercegovini donijelo osobenost tipičnog multikulturnog i multireligijskog prostora.<sup>1</sup>

Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Kretanje populacija: “promjena, protok i pokret” staro je koliko i ono samo. Velike promjene u razmještaju stanovništva širom svijeta uzrokovane su ratovima, genocidom i etničkim čišćenjem. Između ovih ekstrema je deportacija (progon) i masovni transfer stanovništva. Zajedničko za sve oblike je uklanjanje nepoželjnog stanovništva sa date teritorije.<sup>2</sup>

1 Vidi: Muhamed Filipović, Migracije i duhovna situacija u Bosni i Hercegovini, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo 1990, 475-478.

2 Mirko Grčić, *Promene u razmještaju stanovništva sveta uzrokovane genocidom i etničkim čišćenjima*, Demografija, II, Beograd 2005, 7; Ramiza Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683-1718)*, Doktorski rad, Zagreb 2019, 65-66.

U vrijeme mira, migracije su najčešće bile uvjetovane ekonomskim, političkim i psihološkim faktorom. Pomicanja i preseljenja su širom planete uticali na izmjene etničkih granica, na proširenost nekih jezika i dijalekata.<sup>3</sup> Migracije su radikalno mijenjale vjersku i etničku kartu Balkana. Na ovome prostoru, fenomen seoba, migracija, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja, značajno je uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa.<sup>4</sup>

### Brčko od 1526. do 1945. godine

Brčko se kao naselje i tvrđava spominje 1526. godine, za vrijeme osmanlijske uprave u Bosni i Hercegovini. Godine 1533. Brčko je naselje sa „značajnim” brojem stanovnika. Intenzivniji razvoj naselja počeo je od 1548. godine kada je izgrađen makadamski put od Tuzle do Brčkog. Početkom 17. stoljeća, naseobina Brčko imala je oko 200 kuća, dvije terme, kulu i bilježila intenzivan razvoj, posebno sa početkom transporta soli iz Tuzle.<sup>5</sup> Godine 1867. u kazi Brčko, koja je bila u sastavu live Zvornik, živjelo je 56.595 stanovnika. Brčko je bilo područje sa najviše stanovnika u livi Zvornik.<sup>6</sup> Veliki broj prognanika iz Srbije naselio je šezdesetih godina 19. stoljeća prostore uz rijeku Savu u Bosni, uključujući i Brčko, Bijeljino, Bosanski Brod, Bosanska Kostajnica. Izgrađena su i dva nova naselja na rijeci Savi, Gornja i Donja Azizija (Bosanski Šamac i Orašje). Godine 1862. na području Brčkog, u Brezovom Polju, izgrađena je džamija Azizija.<sup>7</sup>

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine i uspostavom nove uprave otpočelo je sukcesivno useljavanje stranaca čiji je broj rastao iz godine u godinu. Tako je 1885. godine bilo useljeno 27.438 stranaca, što je činilo 2,5% ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine. Deset godina kasnije, 1895. godine, njihov je broj porastao na 76.848 što je činilo 4,5% ukupnog stanovništva ove pokrajine. Godine 1910. u Bosni i Hercegovini je bio 114.591 stranac ili 6,04% ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine. Najviše useljenika poticalo je s područja južnoslavenskih zemalja, iz Hrvatske i Vojvodine

3 Mladen Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139; Grupa autora, *Povijest svijeta*, Zagreb 1990, 475.

4 Milisav Lutovac, Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti, *Glasnik, Etnografski institut SANU*, knjiga 7, Beograd 1958, 1; Vidi: Safet Bandžović, Nedovršena prošlost u vrtlozima balkanizacije: refleksije „istočnog pitanja” u historijskoj perspektivi, *Historijski pogledi*, br. 2, Tuzla 2019, 33-71.

5 Vidi: Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13–16. vek*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 55, Beograd 2008; Mehmedalija Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*, Sarajevo 1995.

6 Kaza Brčko je imala više stanovnika od Tuzle, Zvornika, Bijeljine, Gradačca, Gračanice i Maglaja. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998, 199-208; Sead Selimović-Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007, 20-21. (dalje: S. Selimović-S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*)

7 Vidi: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1999.

55.705, iz Slovenije 3.018, te iz Srbije i Crne Gore, 2.468. Drugih doseljenika raznih nacija bilo je 53.400, a među njima su najbrojniji bili Nijemci (22.968), Poljaci (10.975), Rusini (7.431), Česi (7.045), Mađari (6.443), zatim Italijani (2.462), Rumuni (608), Slovaci (482) i drugi (650).<sup>8</sup>

U isto vrijeme tekao je proces iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni Hercegovini iselilo se oko 140.000 muslimanskog stanovništva. Glavni uzrok iseljavanja muslimana bilo je njihovo osiromašenje, mada ne treba isključiti ni druge razloge u prvom redu psihološke. Austro-Ugarska je omogućavala iseljavanje muslimana, posebno na početku okupacije, kako bi sprovela kolonizaciju Bosne i Hercegovine.

Godine 1879. kotar Brčko činilo je pet općina: Brčko, Bukvik donji, Čelić i Zovik. U Brčkom je živio 2.901 stanovnik, od čega muških 1.505 i ženskih 1.396. Grad su naseljavali stanovnici različitih vjera: islamske, pravoslavne, katoličke, judaističke. U naselju su stoljećima zajedno živjeli muslimani, pravoslavci, katolici i jevreji. Muslimana je bilo 1.843, pravoslavaca 919, katolika 93 i Jevreja 46.<sup>9</sup>

Austrougarskom ukupacijom Bosne i Hercegovine postepeno se mijenja nacionalna, vjerska i socijalna struktura stanovništva u cijeloj zemlji pa tako i u Brčkom. Već 1885. godine vidljive su značajne pomjene u strukturi stanovništva Brčkog, kada je ukupan broj stanovništva, u odnosu na 1879. godinu, porastao za 1.380 i iznosio je 4.281 (muških 2.232 i ženskih 2.049). Muslimana je bilo 2.354, pravoslavaca 1.269, katolika 511 i jevreja 135.<sup>10</sup>

Gradsku općinu Brčko činile su četiri mahale: Atik, Džedid, Karanfil i Varoš. Na tom području živjelo je 1895. godine 5.988 stanovnika (3.231 muških i 2.767 ženskih). Pripadnika islamske vjere – muslimana, bilo je 2.820, pravoslavaca 1.616, katolika 1.295, evangelika 68, ostalih kršćana 9, jevreja 189 i ostalih (ateista) jedan. Do 1895. godine u Brčko je useljen 1.331 stranac, najviše iz zemalja koje su pripadale ugarskom dijelu Carstva, njih 1.103. Iz zemalja koje su pripadale austrijskom dijelu Carstva useljeno je 217 osoba, a iz ostalih država 11.<sup>11</sup>

U Brčkom je 1910. godine živjelo 6.517 stanovnika, muških 3.403 i ženskih 3.114. Muslimana je bilo 3.144, pravoslavaca 1.761, katolika 1.372, jevreja 182, evangelika 42 i grko-katolika 16.<sup>12</sup> Osim civilnog stanovništva (6.517 osoba), u Brčkom je bilo i 455 vojnika iz gotovo svih dijelova Austrougarske monarhije.

Političke, socijalne, kulturne i druge promjene iza okupacije, nejednako su utjecale na demografske promjene pojedinih vjerskih i nacionalnih grupa u Bosni i Hercegovini. Od 1879. do 1910. godine, pravoslavno stanovništvo zabilježilo je

8 Više o tome vidi: Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991; Zećir Ramčilović, *Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini*, *Historijski pogledi*, br. 2, Tuzla 2019, 72-84.

9 *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovin 1879. godine*, Sarajevo 1880, 85.

10 *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886, 130-131.

11 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo 1896, XCVIII, 306-308.

12 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912, 74-75.

priraštaj od 328.933 osobe (66%), muslimansko 163.524 (36%), katoličko 224.670 (107%) i jevrejsko 8.442 (246%).<sup>13</sup>

Značajne promjene desile su se i na području Brčkog. Od 1879. do 1910. godine, muslimansko stanovništvo je zabilježilo priraštaj od 1.301 osobu, pravoslavno 742 osobe, katoličko 1.279 osoba, jevrejsko 136 osoba i ostalo stanovništvo 58 osoba. Međutim, gledajući procentualno udio pojedinih vjerskih skupina u ukupnom stanovništvu Brčkog, dolazimo do činjenica koje pokazuju da se udio muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjio sa 63,53% na 48,24%, a pravoslavaca sa 31,68% na 27,02%. U isto vrijeme udio katolika u ukupnom stanovništvu Brčkog se povećao sa 3,21% na 21,05%, a jevreja sa 1,58% na 2,09%.

Na području Bosne i Hercegovine normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno stanovništvo koje nije bilo podložno većim migracijama, dok su muslimani, zbog niskog priraštaja i iseljavanja, bilježili stalno demografsko nazadovanje. Katolici raznih nacija su, usljed useljavanja, gotovo dvostruko premašivali normalan priraštaj, a također i jevreji (aškenazi). U Brčkom se broj katolika povećao sa 93, koliko ih je bilo 1879. godine, na 1.279, 1910. godine, odnosno sa 3,21% u ukupnom stanovništvu Brčkog, na 21,05%.

Završetkom Prvog svjetskog rata stvorena je Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija) u čiji sastav je ušla i Bosna i Hercegovina. Kraljevina je imala, po popisu stanovništva iz 1921. godine, 11.984.911 stanovnika. Bosna i Hercegovina je imala 1.890.440 stanovnika.<sup>14</sup> Bosnu i Hercegovinu činilo je šest okruga: Banja Luka, Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik i Tuzla.<sup>15</sup>

Kotar Brčko bio je u sastavu Okruga Tuzla koji je imao 416.460 stanovnika. Osim Kotara Brčko, u sastavu Okruga Tuzla, bili su Tuzla grad, kojega su činile grad Tuzla te općine Lukavac i Simin Han, te kotarevi Bijeljina, Brčko, Vlasenica, Gradačac, Gračanica, Zvornik, Kladanj, Maglaj, Srebrenica i Tuzla.<sup>16</sup> U sastavu kotara Brčko bilo je osam općina: Brezovo Polje, Brčko grad, Bukvik, Gornji Rahić, Donja Mahala, Obudovac, Orašje grad i Čelić. Na tom području živjelo je 57.007 stanovnika. Pravoslavaca je bilo 18.439, Rimo-katolika 22.865, Grko-katolika 51, Evangelika 58, Muslimana 15.454, Jevreja 139, ostalih 1.<sup>17</sup> Prema maternjem jeziku bilo je Srba ili Hrvata 56.419, Slovenaca 43, Čehoslovaka 29, Rusina 25, Poljaka 15, Rusa 118, Mađara 82, Nijemaca 178, Arnauta 21, Turaka 8, Rumuna 1, Italijana 1, Ostalih i nepoznato 67.<sup>18</sup>

13 Vidi: Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991.

14 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 2.

15 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 416-421; Vidi: Omer Zulić, *Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca prema pisanju Narodnog jedinstva, Historijski pogledi*, br. 2, Tuzla 2019, 194-212.

16 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 220-246.

17 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 220; Vidi: S. Selimović-S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*.

18 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 221.

Godine 1924. počinjen je zločin nad muslimanima (Bošnjacima) od strane crnogorskih komita u selima Šahovići (današnje Tomaševo) i Pavino Polje na području Sandžaka. Bio je to najveći zločin nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS. Zločin je počinjen između 9. i 10. novembra 1924. godine. Tom prilikom ubijeno je više stotina stanovnika navedenih naselja. To je uzrokovalo iseljavanje muslimana u Tursku, ali i u druge dijelove Kraljevine SHS, odnosno Bosne i Hercegovine. U tadašnju općinu Gornji Rahić u kotaru Brčko, naselilo se 140 porodica sa oko 400 članova.<sup>19</sup>

Podjelom države na banovine 1929. godine, u Kraljevini Jugoslaviji je obrazovano je 9 banovina: Dravska, Drinska, Dunavska, Moravska, Primorska, Savska, Vardarska, Vrbaska i Zetska.<sup>20</sup> Brčko je bilo u satavu Drinske banovine u kojoj je živjelo 1.534.739 stanovnika: muških 773.001 i ženskih 761.738.<sup>21</sup> Kotar (srez) Brčko činilo je 14 općina: Bosanski Šamac, Brezovo Polje, Brčko, Bukvik, Crkvina, Čelić, Domaljevac, Donja Mahala, Gornji Rahić, Gornji Žabar, Obudovac, Orašje, Slatina i Tramošnjica. U njemu je živjelo 97.962 stanovnika: 49.432 muških, 48.530 ženskih. Kuća je bilo 16.952, a domaćinstava 17.275.<sup>22</sup>

Od 1939. do 1941. godine Brčko je bilo uključeno u sastav Banovine Hrvatske, unutar Kraljevine Jugoslavije, koja je obrazovana na temelju Sporazuma Cvetković-Maček.<sup>23</sup>

U toku Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je bila uključena u sastav Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U okviru svoje rasističke politike, vlasti NDH zabranile su upotrebu ćirilice, a naredile korištenje latiničnog pisma. Genocidna politika vlasti NDH prema protivnicima, te rat i ratna stradanja, samo su neki od uzroka demografskih promjena u Brčkom i Bosni i Hercegovini.

U općini Brčko ubijeno je u periodu 1941-1945. godine, 1.298 osoba. Od toga broja, u narodnooslobodilačkom ratu je poginulo 372 osobe (vojnika). U navedenom periodu ubijeno je 926 civila. U gradu Brčko ubijeno je od strane fašističke vlasti 485 osoba (130 vojnika u jedinicama NOVJ i 355 civila).<sup>24</sup> Jedinice NOVJ (partizani) oslobodile su Brčko od njemačkog okupatora i njegovih saveznika, 7. aprila 1945. godine. Tada je uspostavljena nova – komunistička vlast.

19 Vidi: Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924*, Almanah, Podgorica 2011.

20 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 4.

21 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 6.

22 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 36; Vidi: S. Selimović-S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, 65.

23 *Uredba o Banovini Hrvatskoj*, Beograd, 26. avgust 1939, član 1.

24 Atah Mahić, *Tko i zašto prekraja historiju Brčkog (2)*, <https://dzematrahic.ba/index.php/historija/brckog-i-okoline/8777-tko-i-zašto-prekraja-historiju-brckog-2> (Preuzeto: 18.02.2020).

## Društveno-političke prilike u Brčkom nakon Drugog svjetskog rata

Drugi svjetski rat je, osim ljudskih gubitaka, nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima. Opljačkane su i odnesene mnoge mašine i instalacije koje je okupator montirao u svojoj ili drugim okupiranim zemljama. Postrojenja i prirodna bogatstva koja su ostala bezobzirno su i prekomjerno eksploatirana. Naročiti interes pokazivali su okupatori za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, neke proizvode hemijske industrije i poljoprivrede.

U Bosni i Hercegovini je uništeno ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća i 24 rudnika. Uništeno je 95 pilana koje su imale 209 gatera.<sup>25</sup> Osim toga gotovo sve saobraćajne komunikacije bile su uništene kao i najveći dio poljoprivrednog inventara, a stočni fond je smanjen za više od 70%.<sup>26</sup> Ukupna ratna šteta u Bosni i Hercegovini bila je procijenjena na 161.048.575.264 dinara.<sup>27</sup>

U uskoj vezi sa uništenjem privrednih, a posebno industrijskih kapaciteta u Bosni i Hercegovini bilo je i sistematsko uništavanje javnih, stambenih i drugih zgrada. U 67 mjesta na teritoriji Bosne i Hercegovine uništene su ili oštećene zgrade u kojima su bili smješteni okružni i sreski sudovi, porušeno je 86, a oštećeno 54 zgrade koje služe za smještaj administracije, uprave, žandarmerije, policije i drugih organa. Ukupno je okupator oštetiio ili uništio 550.302 seoske i gradske zgrade.<sup>28</sup>

Slično stanje bilo je i u Tuzlanskom okrugu u čijem sastavu je bilo 12 srezova: Zvornički, Vlasenički, Srebrenički, Bijeljinski, Bosanskošamački, Brčanski, Ugljevički, Loparski, Gradačački, Kladanjski, Lukavački i Tuzlanski.<sup>29</sup>

25 Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo 1990, 13. (dalje: *Istorija*, II).

26 Seka Brkljača, Muhidin Pelešić, Husnija Kamberović, *Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994, 307.

27 Zemaljska komisija za ratnu štetu izvijestila je Generalni sekretarijat Predsjedništva vlade NR Bosne i Hercegovine 31. avgusta 1946. godine o ratnoj šteti pričinjenoj na teritoriji Bosne u Hercegovine u periodu od 1941. do 1945. godine. Podaci su prikupljeni u vremenu od 20. avgusta 1945. do 20. avgusta 1946. godine. Komisija je bila mišljenja da se prikupljeni podaci mogu smatrati konačnim jer su zbirni spiskovi primljeni od svih sreskih, gradskih i reonskih narodnih odbora. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), fond Zemaljska komisija za ratnu štetu (dalje: fond ZKRŠ), kutija 27, *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946. godine.

28 ABiH, fond ZKRŠ, kutija 27, *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946. godine.

29 U toku NOB-a stvorena je DFJ, u kojoj je Bosna i Hercegovina stekla status ravnopravne federalne jedinice. Opređeljenje o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu potvrđeno je odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, čime je Bosna i Hercegovina dobila svoje teritorijalno jedinstvo, posljednji put prekinuto zavođenjem šestojanuarske diktature i Sporazumom Cvetković – Maček. Iako je tokom trajanja NOR-a inicirano pitanje teritorijalnog ustrojstva Bosne i Hercegovine (odluka ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu o ustrojstvu i radu NOO-a i NO skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini), konačnu odluku o tome donijelo je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine u Sarajevu 16. avgusta 1945. godine. Naime, Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine donijelo je *Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge*,

Osim industrijskih, u Tuzlanskom okrugu, porušeni su mnogi stambeni objekti. U Vlasenici je porušeno 6.042 kuće, Zvorniku 3.847, Loparama 1.191, Tuzli 1.081, Kladnju 889, Srebrenici 850, Suhom Polju 729, Brčkom 701, Lukavcu 664, Bijeljini 422 i Gradačcu 177 kuća.<sup>30</sup>

Komunistička partija na prostoru sjeveroistočne Bosne nije bila aktivna, pa je ostavila prostor za djelovanje svojim političkim i ideološkim protivnicima. U mnogim naseljima, Tuzlanskog okruga, pa tako i u Brčkom, su se kretale po okolnim šumama manje ili veće „četničke i ustaške grupe”, koje su napadale lokalno stanovništvo, maltretirali ih i pljačkali.<sup>31</sup>

Četnici su bili organizovani u grupama pet do deset ljudi, a negdje i stotinjak, kao što je bilo na Majevici i Ozrenu. Oni su bili vrlo aktivni u Posavini, Semberiji i drugim prostorima.<sup>32</sup>

Djelovanje „reakcije” poprimalo je nove forme u cijeloj Bosni i Hercegovini, pa tako i u Tuzlanskom okrugu. U selu „Bošnjaci” na prostoru Posavine, narod je razglasio kako je vidio „Majku Božju” u tamošnjim šumama, pa je nosio hranu za nju u skladu sa narodnim običajima.<sup>33</sup> Time su oni, u stvari, osiguravali preživljavanje ustašama koji su se krili u šumama. „Utjecaj hrvatske reakcije prema Hrvatima ogledao se i u tome što su hrvatske seljanke na pijacama

---

*srezoze i područja mjesnih narodnih odbora.* Ovim zakonom je Bosna i Hercegovina podijeljena na 7 okruga, 77 srezova i 1.280 područja mjesnih narodnih odbora. Grad Sarajevo izdvojen je u posebno područje narodne vlasti i podijeljen na rejone. Osim toga u samostalna područja narodne vlasti izdvojeni su i gradovi: Banja Luka, Bihać, Mostar, Travnik, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Zenica. Prema navedenom Zakonu teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena je na slijedeće okruge: Sarajevski, Hercegovački, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Dobojski, Tuzlanski. *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, broj 11, Godina I, od 18. augusta 1945. (dalje: *Sl. list F BiH*). Podaci o broju mjesnih narodnih odbora se razlikuju u Zakonu o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine od podataka iznesenih u literaturi. Tako je u pomenutom Zakonu na četvrtoj stranici navedeno 1.280 mjesnih područja, dok u *Istoriji SK BiH*, 2, na str. 25 se navodi postojanje 1.293 mjesna narodna odbora. Ovo je vjerovatno bilo usljed naknadnih postignutih dogovora o čemu nisam pronašao odgovarajuće izvore. Vidi i: Sead Selimović, *Obnova i konsolidacija privrednih preduzeća Tuzlanskog okruga 1945-1952. godine*, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 46, Sarajevo 2016, 189-208; Sead Selimović, *Obnova naselja Tuzlanskog okruga porušениh u Drugom svjetskom ratu*, *Arhivska praksa*, broj 19, Tuzla 2016, 514-526.

30 ABiH, UTB, dok. br. 703/1946, *Referat Građevinskog odjeljenja OKNOT-a za konferenciju obnove naselja o obnovi naselja na teritoriji tuzlanskog okruga*, Tuzla, 18. 7. 1946; O ratnim razaranjima u Drugom svjetskom ratu na području Tuzlanskog okruga vidi: S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, 150-163.

31 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Oblasni komitet Saveza komunista Tuzla (dalje: OBK SK Tuzla), Naknadno pronađeni i evidentirani dokumenti (1951, 1952, 1958. i 1961), K-5, fasc. 3, dok. br. 887/51, *Izvjestaj instruktorske grupe CK KP BiH o obilasku partijske organizacije srebreničkog sreza*, Sarajevo, 6. 3. 1951. godine.

32 ATK, Oktužni komitet Komunističke partije Jugoslavije Tuzla (dalje: OK KPJ Tuzla), K-1, fasc. 1, dok. br. 042/1, *Izvjestaj OK KPJ Tuzla o političkoj situaciji na tuzlanskom okrugu upućen PK KPJ BiH*, Tuzla, 19. 8. 1945. godine.

33 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izvjestaj OK KPJ Tuzla upućen Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije (u daljem tekstu: PK KPJ) za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

primale kune a ne dinare, jer im je rečeno da će dinari izgubiti vrijednost a da će kune ponovo biti u prometu”.<sup>34</sup>

Srpske protukomunističke grupe bile su vrlo aktivne. One su se infiltrirale u lokalno stanovništvo i govorili narodu „da čekaju dolazak Engleza i da će se Kralj Petar II. Karađorđević vratiti u zemlju”. Osim toga, oni su isticali da će u „Jugoslaviji ostati ona vojska koju postavi kralj”, a to nikako nije NOVJ.<sup>35</sup> Narodu je pričano da će monarhija biti obnovljena jer „ne može biti država bez kralja, zatim, da će doći do sukoba između Saveznika i SSSR-a, te da Tito Srbima ne može biti dobar (Kako Tito kao Hrvat može biti bolji za nas od kralja koji je Srbin).<sup>36</sup>

Izuzetno snažne su bile i bošnjačke protukomunističke grupe. U naseljima sjeveroistočne Bosne uticali su na seljake da se ne trude mnogo na sređivanju ljetine (žetvi, branju šljiva itd) „jer će svakako država uzeti od seljaka sav višak njegovih proizvoda.”<sup>37</sup> Osim toga, na dovama su „hodže govorile kako svaka vlast koja ne vjeruje u Boga mora da propadne”.<sup>38</sup>

Protiv komunističke vlasti djelovali su i bivši zarobljenici, povratnici iz Njemačke, Belgije i Nizozemske. Oni su razvili aktivnosti na cijelom prostoru Tuzlanskog okruga, a posebno u Brčanskom i Bijeljinskom srezu. Bivši zarobljenici su govorili o svom lijepom životu u Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj, o tome kako su tamo čitavi gradovi ostali neporušeni, saobraćaj je funkcionirao, te da se „čude pustoši koju vide u Jugoslaviji”, tumačeći, „da tako ne bi bilo da Jugoslavija nije zaratila sa Njemačkom”.<sup>39</sup>

Protukomunističke grupe razvijale su svoje aktivnosti i protiv „dobrovoljnog rada”, ističući „da je to kuluk, i kako se na silu gone seljaci na dobrovoljne radove, dok građani i radnici ne idu na takve radove.”<sup>40</sup>

Prvi izbori u Brčkom održani su 11. novembra 1945. godine. U biračke spiskove bilo je upisano 28.220 glasača, a glasalo je 27.070, tj. 99%. Za kandidate Narodnog fronta za Saveznu skupštinu glasalo je 26.655 tj. 97,45%, a u kutiju bez liste 415, tj. 1,55%. Za kandidate Narodnog fronta za Skupštinu naroda glasalo je 26.457 ili 97,73%, a u kutiju bez liste 572.

Prvi kandidat, Burić Hasan, dobio je 19.406 glasova, a drugi kandidat, Miškić Zaharije, dobio je 7.249 glasova.<sup>41</sup>

34 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izveštaj OK KPJ Tuzla upućen PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

35 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izveštaj OK KPJ Tuzla upućen PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

36 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. Ib13/1, *Izveštaj Sreskog komiteta KPJ Zvornik o radu i stanju partijske organizacije upućen OK KPJ Tuzla*, Zvornik, 23. 7. 1945.

37 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izveštaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH*, Tuzla, 26. 7. 1945.

38 ATK, OK KPJ Tuzla, K-3, fasc. 2, dok. br. Ib140/1, *Izveštaj OK KPJ Tuzla o političkoj situaciji i radu partijske organizacije na tuzlanskom okrugu upućen PK KPJ BiH*, Tuzla, 3.8.1946.

39 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izveštaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH*, Tuzla, 26. 7. 1945. godine.

40 ATK, OK KPJ Tuzla, K-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izveštaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH*, Tuzla, 26. 7. 1945. godine.

41 „11 novembar – velika pobjeda nad svim narodnim neprijateljima”, *Front Slobode*, broj 38, godina III, Tuzla, 13. novembar 1945, 1.

## **Pruga Brčko – Banovići, prva omladinska radna akcija**

Željeznička pruga Brčko – Banovići je duga 92 kilometara. Nastala je kao rezultat prve omladinske radne akcije u Jugoslaviji. Na njenoj izgradnji radilo je 62.268 omladinaca iz cijele Jugoslavije i više od 1.000 brigadira iz inozemstva. Brigade su dolazile iz Grčke, Albanije, Rumunije, Mađarske, Čehoslovačke, Švicarske, Belgije, Austrije, Holandije, Francuske, Danske, Indije, Velike Britanije. Tokom izgradnje pruge iskopano je oko 1.361.680 m<sup>3</sup> kubnih zemlje i 134.460 m<sup>3</sup> kubnih kamena. Izgrađena su dva tunela u dužini 667 metara i 22 mosta ukupne dužine 455 metara.

Ideja o izgradnji željezničke pruge koja bi spajala bogata nalazišta uglja banovičkog bazena sa glavnim prometnicama, a preko njih i sa udaljenim potrošačkim centrima postojala je još i prije Drugog svjetskog rata, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Po završetku rata još u periodu obnove Jugoslavije od ratnih razaranja, prije početka planske izgradnje socijalističke privrede, ovo je bio jedan od prvih velikih investicijskih projekata „nove vlasti”.

Za budući petogodišnji plan u slobodnoj Jugoslaviji bilo je prijeko potrebno osigurati solidnu sirovinску bazu. Bogate naslage banovičkog uglja, za jugoslovenske prilike relativno visokokaloričnog, sa vrlo pogodnim uslovima eksploatacije, potakle su najviše rukovodeće organe privrede da još početkom 1946. godine odluče da se tokom te godine započne izgradnja ove pruge. Bilo je predviđeno i isplanirano sagraditi prugu za sedam mjeseci. Taj zadatak bio je završen u rekordno kratkom vremenu, od prvog maja 1946. do 7. novembra 1946. godine.

Osim što je ta pruga osiguravala opskrbu ugljem velikih gradova u dolini Save bila je značajna i radi opskrbe hranom izglednjele i razorene sjeveroistočne Bosne. Zbog silne žurbe neke dionice su izgrađene nekvaliteno, primjerice usjeci koji su se urušili, pa se poslije otvorenja saniralo u tišini. U barakama omladinaca je izbila i velika epidemija tifusa. Prvi voz ovom prugom prošao je 7. novembra 1946. godine.

Miroslav Krleža je rekao: „Nije ovo prva pruga na svijetu sigurno, ali je prva koju su izgradila djeca.”<sup>42</sup>

## **Društveno-političke prilike u Brčkom za vrijeme izgradnje pruge**

Novе vlasti su na području Bosne i Hercegovine, te Tuzle i njene okoline, putem medija i preko svojih predstavnika ukazivale na značaj izgradnje pruge. S tim u vezi isticano je da će željeznička pruga biti „od velike koristi, kako za našu državu tako i za narod našeg kraja.“ Pruga će omogućiti da banovički bogati rudnik uglja odličnog kvaliteta udesetostuči svoju dosadašnju produkciju i na taj način

42 Vidi: Zbornik radova, *Sedam decenija pruge Brčko-Banovići*, Brčko 2016.

bude u mogućnosti da snabdije fabrike, željeznice i električne centrale potrebnim količinama uglja. Ona će istovremeno omogućiti još snažniji razvoj čitavog tuzlanskog bazena, koji obiluje raznovrsnim bogatstvima. Pruga će uštedjeti izdatke koje država ima zbog pretovara u Brodu, a takođe rasteretiće se za 50%, do maksimuma preopterećena željeznička pruga Sarajevo – Brod. Najzad, ova željeznička pruga će direktno povezati tuzlanski bazen kao i čitav ovaj kraj sa Vojvodinom i Beogradom, gdje industrije oskudjevaju u uglju dobrog kvaliteta. Osim uglja ovom prugom će se prevoziti drvo, so, šljiva i ostali produkti Tuzlanskog okruga, tako da će njena izgradnja mnogo doprinijeti i „naglom razvitku čitavog našeg okruga.“<sup>43</sup>

Društveno-politički život bio je izuzetno dinamičan. Održavani su zborovi, godišnje skupštine, konferencije. Tako je u prostorijama gradske vijećnice u Brčkom održana skupština Sreskog narodnog odbora kojoj su pored članova skupštine i građanstva bili prisutni predsjednici i sekretari mjesnih narodnih odbora sa područja brčanskog sreza. Skupštini je prisustvovao i Edhem Ćamo, sekretar ONO iz Tuzle.<sup>44</sup>

O radu u prethodnom periodu govorio je Savo Simić, član izvršnog odbora SNO Brčko. Istakao je da su neka odjelenja SNO-a postigla dobre rezultate u svome radu. Tako je privredno odjeljenje izvršilo otkup bijelih žitarica za 99,5%, a sjetva jesenjih usjeva odvijala se po predviđenom sjetvenom planu. On je, također istakao, da se stanovništvu redovno dijeli šećer, sol i petrolej, te da su za zimnicu podijeljene vanredne količine soli. „Za posljednja tri mjeseca izdato je siromašnim potrošačima 33.474 kg hrane“, istakao je Simić.<sup>45</sup>

Prosvjetno odjeljenje također je bilo aktivno. Na području sreza bilo je 17 škola spremnih za izvođenje nastave, od kojih je 16 radilo, a jedna je čekala na postavljenje učitelja. Ovo odjeljenje radilo je i na opismenjavanju stanovništva u brčanskom srezu. Ono se obavezalo se da će opismeniti 3.000 lica, pa je u tu svrhu bilo urađeno 18 školskih tabli, kao i dovoljan broj bukvara pisanih ćirilicom i latinicom.

Savo Simić je u svome obraćanju istakao i pozitivne rezultate Socijalnog odjeljenja. Ovo odjeljenje dodjeljuje redovito socijalnu pomoć neopskrbljenim porodicama palih boraca JA, porodicama žrtava fašističkog terora, kao i boraca JA, ali i ostalim kategorijama stanovništva: socijalno ugroženim, trudnicama, djeci.

Građevinsko odjeljenje je, prema mišljenju Simića, nedovoljno uradilo, dok je rad Sreskog suda bio je dosta slab. Neriješenih predmeta po raznim referatima bilo je 913, prispjelo je novih 178, a svega riješeno 107. Finansijsko odjeljenje isto nije u cjelosti ostvarilo zaključke sa prošlog zasjedanja skupštine SNO. Naročito je bio slab rad u naplati poreza.

43 "Pripreme za gradnju pruge Brčko-Banovići – naš veliki zadatak", *Front Slobode*, broj 57, godina IV, Tuzla, 24. mart 1946, 3.

44 "Održano je redovno zasjedanje skupštine Sreskog Narodnog Odbora u Brčkom", *Front Slobode*, broj 95, godina IV, Tuzla, 8. decembar 1946, 3.

45 "Održano je redovno zasjedanje skupštine Sreskog Narodnog Odbora u Brčkom", *Front Slobode*, broj 95, godina IV, Tuzla, 8. decembar 1946, 3.

Na skupštini su istaknuti nedostaci u radu, naročito kod građevinskog odjelenja čija je djelatnost bila vrlo slaba od prošlog zasjedanja skupštine SNO-a. Tako isto iznešen je i „nepravilan rad nekih odbornika MNO-a kao npr. rad Pave Zdravca iz MNO Dubrave koji je prilikom popisivanja hrane manje upisao u svom zaseoku oko tri vagona hrane, a i sam je htio da prikrije nekoliko metara.”<sup>46</sup>

Ustanovljeno je da „neke zadruge po selima nisu shvatile svoju funkciju nego su stale na kapitalističko stanovništvo vodeći profilersku politiku”, a zadružni savez „Majeвица“ nije vodio dovoljno kontrole nad cijinama u tim zadrugama.

Zatim su donešeni zaključci u koje je ušlo i to da se greške u dosadašnjem radu otklone, da se sjetveni plan koji je u odnosu na prošlogodišnju sjetvu za 40% veći ostvari u cijelosti, a tako isto da se i zaključci sa prošlog zasjedanja koji nisu ostvareni izvrše u najkraćem vremenu.

U Brčkom je 3. maja 1946. godine održana glavna godišnja skupština HKD „Napredak”, podružnica Brčko na kojoj je izabran novi odbor. Njega su činili: *predsjednik Slavko Zembić, potpredsjednik Đuro Mikić, tajnik Ivica Brkić, blagajnik Pandić Marija. Za članove odbora Dr. Ante Marić, Cvjetković Ankica, Kancir Viktor, Glušac Miloš, Dr. Ikić Martin, Tot Dimitrije, Beljan Emil, Ikić Ricika, Mamula-Radić Ankica, Oršulić Luka. Od omladine Tomičić Viktor, Imrek Olgica, Zdenka Jurković. U nadzorni odbor Ilišević Aleksa i Župančić Ivan.*

*Nakon toga donešena je jednoglasno rezolucija, koja je upućena Ministru Rankovću u kojoj traži izručenje Ante Pavelića.*

*Rezolucija glasi:*

*Ministru unutrašnjih poslova Savezne vlade  
drugu Aleksandru Rankoviću  
Beograd.*

*Članstvo podružnice Hrvatskog kulturno prosvjetnog društva „Napredak“ u Brčkom sa svoje redovne glavne skupštine koristi priliku da Vas pozdravi i čestita - kako Vama, tako i ostalim budnim čuvarima državne bezbjednosti i tekovina narodno oslobodilačke borbe, hvatanje izdajnika bratskog srpskog naroda Draže Mihajlovića i njegovo privođenje sudu.*

*Hrvati grada Brčkog žale, što još do danas nije u rukama pravde najveći izdajnik svih vijekova hrvatske prošlosti rijedak krvolok kome je teško naći sličnog među mnogim narodima svijeta, prokleti sluga Hitlera i Musolinija – Ante Pavelić.*

<sup>46</sup> „Održano je redovno zasjedanje skupštine Sreskog Narodnog Odbora u Brčkom”, *Front Slobode*, broj 95, godina IV, Tuzla, 8. decembar 1946, 3.

*Molimo Vas družte Ministre, da sa ostalim drugovima Ministrima Savezne vlade – nastojite da se taj izrod preda našem sudu, kako bi pravednom osudom ovog zločinca data zadovoljština hrvatskoj narodnoj demokratskoj prošlosti kao i dato ohrabrenje u današnjem političkom i socijalnom stremljenju ogromne većine hrvatskog naroda.*

*Brčko, dne 3 maja 1946.*

*Hrvati grada Brčkog.<sup>47</sup>*

U ovo vrijeme vrlo aktivne su bile i žene Brčkog. One su, 7. jula 1946. godine, ispred gradskog odbora AFŽ-a Brčko i mjesnih odbora Brezovo Polje, Brka i Gornji Rahić posjetili Čehoslovačku omladinsku brigadu i brigadu Julijske Krajine. Tom prilikom one su mladim graditeljima podijelile veću količinu hrane i cigareta.

Omladina je imala posebno aktivnu ulogu. Osim fizičkog rada ona je održavala mjesne i sreske konferencije na kojima je prezentovan rad omladine u prethodnom periodu. Tako je u Brčkom održana omladinska konferencija za brčanski srez. Iz referata koji je podnijela omladinka Fadila Kobić može se vidjeti da je omladina brčanskog sreza aktivno učestvovala u izgradnji i obnovi zemlje, te je samo u toku 1946. godine dala 16.000 radnih sati na raznim radovima. Pored toga na izgradnju „Omladinske pruge“ u tri smjene otišlo je 430 omladinaca, na izgradnji savskog nasipa u Semberiji 140, a na podizanju kuća kolonistima 70 omladinaca. Tako isto i u kulturno-prosvjetnom radu omladina je uzela vidnog učešća. Izdavane su zidne novine, a na čitalačkim grupama analizirana je omladinska štampa, statuti, knjige i brošure. Pored toga omladina je naučila čitati i pisati 2.000 nepismenih osoba u Srezu.

Promjene u etničkoj i spolnoj strukturi stanovništva Brčkog mogu se pratiti na osnovu pokazatelja iz popisa stanovništva 1948. godine.<sup>48</sup>

47 "Održana godišnja skupština "Napretka" u Brčkom", *Front Slobode*, broj 64, godina IV, Tuzla, 12. maj 1946, 3.

48 Vidi: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1951; *Statistički godišnjak 1945-1953*, Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Zavod za statistiku i evidenciju, Sarajevo 1954, 44-49. (dalje: *Statistički godišnjak 1945-1953*).

**Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Brčanskog sreza prema etničkoj pripadnosti i spolu po popisu stanovništva od 15. 3. 1948. godine**

	Spol	Ukupno	JUGOSLAVENI							Ostali Slaveni	Neslavenci	Nepoznato
			Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenici	Makedonci	Crnogorci			
Bosna i Hercegovina	Svega	2.565.277	2.546.749	788.384	1.136.116	614.142	4.338	675	3.094	12.947	5.338	193
	Muški	1.237.381	1.228.057	385.014	551.168	287.219	2.224	516	1.916	6.185	3.046	93
	Ženski	1.327.896	1.318.692	403.370	584.948	326.923	2.114	159	1.178	6.762	2.342	100
Srez-Brčko			JUGOSLAVENI									
	Spol	Ukupno	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenici	Makedonci	Crnogorci	Ostali Slaveni	Neslavenci	Nepoznato
Brčko	Svega	59.218	58.930	18.338	19.377	21.152	41	6	16	57	225	6
	Muški	28.223	28.083	8.814	9.202	10.033	19	5	10	27	111	2
	Ženski	30.995	30.847	9.524	10.175	11.119	22	1	6	30	114	4

Podaci u tabeli pokazuju da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva 1948. godine, bilo 44,29% Srba, 30,73% Bošnjaka<sup>49</sup>, 23,94% Hrvata, 0,17% Slovenaca, 0,12% Crnogoraca itd. U kotaru Brčko bilo je 35,72% Hrvata, 32,72% Srba, 30,96% Bošnjaka. Osim toga, tu su još živjeli Slovenci, Makedonci, Crnogorci. Bošnjaci nisu bili nacionalno priznati i ravnopravni sa ostalim narodima jugoslavenske federacije i ako su dali značajan doprinos konsolidaciji i pobjedi NOP-a u Drugom svjetskom ratu.

Kada je završen Drugi svjetski rat, umjesto ravnopravnosti, Bošnjacima je samo data „mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele”. U državnom i partijskom vrhu postojalo je uvjerenje da su Bošnjaci vjerska grupa, čiji će se pripadnici, ovisno od svog kulturno-političkog napretka, nacionalno opredjeljivati kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd.

Tako su sva nastojanja koja su postojala u toku rata da se ide u pravcu službenog priznavanja Bošnjaka suspendovana političkim monopolom partije kao retrogradan čin i vraćena na predratno stanje. Dakle, iako su u toku narodnooslobodilačke borbe, a posebno u dokumentima ZAVNOBIH-a, uvažavani i tretirani kao ravnopravan narod, stare predrasude o Bošnjacima i islamu odnijele su prevagu. Bilo je to suprotno politici i stavovima koje su članovi Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i borci Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) formirali u toku rata o etničkoj strukturi Bosne i Hercegovine i o Bošnjacima kao posebnom narodu. Da ironija bude veća taj zaokret prihvatili su i bošnjački partijsko-politički

<sup>49</sup> U Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji Bošnjaci nisu bili nacionalno priznati i mogli su se na popisima stanovništva 1948. i 1953. godine izjasniti kao „Neopredijeljeni”, ili kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd. Zbog toga se jedan značajan broj Bošnjaka „krio” u okviru navedenih naroda.

funkcioneri među kojima su Avdo Humo, Osman Karabegović, Hasan Brkić i drugi. Podržao ih je i veliki broj članova KPJ iz redova Bošnjaka kojima se priključio i veći dio tadašnje inteligencije.

Izjašnjavanjem Bošnjaka za srpsko ili hrvatsko nacionalno ime trebalo je odlučiti o nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine, da je „srpska”, odnosno „hrvatska” zemlja. Iz tog procjepa bošnjačka partijska inteligencija nije znala da nađe izlaz. Moglo bi se, štaviše, reći da se ona u tom procjepu osjećala kao u svom prirodnom ambijentu. Ona je nastavila da se nacionalno opredjeljuje, jer je nastavila da lojalno služi režimu.<sup>50</sup>

Bez obzira na politiku „nacionalnog opredjeljivanja” Bošnjaci su uvijek, kada im je bila pružena prilika, jasno i u ogromnoj većini izražavali svoj poseban etnički i kulturni identitet. U prvom poslijeratnom popisu stanovništva u Jugoslaviji, Bošnjaci su imali mogućnost da se „opredijele” kao pripadnici neke druge nacije (Srbi, Hrvati i sl) ili da ostanu neopredijeljeni.<sup>51</sup> Tako je u Jugoslaviji 1948. godine bilo 810.126, a u Bosni i Hercegovini 788.403 nacionalno „neopredijeljenih” Bošnjaka, dok se 22% ove populacije „opredijelilo” (vlastitom voljom ili administrativno) za Srbe, Hrvate, Crnogorce itd.<sup>52</sup>

Po popisu stanovništva 1953. godine za sva lica jugoslavenskog porijekla, „koja nisu bliže nacionalno opredijeljeno”, što se prije svega odnosilo na Bošnjake, uvedena je nova statistička kategorija „Jugoslaven-neopredijeljen”. Takvih „neopredijeljenih Jugoslavena” bilo je u Jugoslaviji 998.697, a u Bosni i Hercegovini 891.798.<sup>53</sup>

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Brčkog može se vidjeti iz popisa stanovništva 1953. godine.<sup>54</sup>

50 Enver Radžić, „Tačka na veliko M.”, *Dani*, br. 199, Sarajevo, 30. mart 2001.

51 Uputstvo za popis stanovništva napisao je Moša Pijade. Veselin Mitrašević (priredio), *Prvi (Osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948)*, *Stenografske bilješke*, 1988. Pozdravni govor Moše Pijade, 18-22; *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950, 11-17.

52 *Statistički godišnjak Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 1954, 44; Na osnovu neobjavljene arhivske građe utvrdili smo da su se po popisu iz 1948. godine Bošnjaci izjasnili na slijedeći način: Muslimani-Srbi 72.008 osoba (muških 37.472, ženskih 34.356), Muslimani-Hrvati 25.301 (muških 13.219, ženskih 12.082), Muslimani-neopredijeljeni 788.382 (muških 385.010, ženskih 403.370). ABiH, *fond Ministarstva industrije i rudarstava (MIR)*, godina 1949, kutija 24, *Izveštaji*, Savezni statistički zavod aktom strogo pov. broj 23/50, dostavlja Hasanu Brkiću podatke o popisu stanovništva. Sarajevo, 2. 3. 1950. godine.

53 *Statistički bilten*, br. 74. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981*. Stanovništvo prema narodnosti. Rezultati po opštinama. Sarajevo 1982, 5.

54 *Popis stanovništva u FNRJ od 31.3.1953*, Beograd 1954, 54-62.

**Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Brčanskog sreza prema etničkoj pripadnosti  
po popisu stanovništva od 31. 3. 1953. godine**

Bosna i Hercegovina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Česi	Poljaci	Ukrajinci	Rusi	Ostali Slaveni	Ostali neslavni
	2.847.790	891.800	126.4372	654.229	6.300	1.884	7.336	1.638	1.161	7.473	951	548	10.098
<b>Srez Brčko</b>	65.078	17.499	24.234	22.831	64	26	144	12	12	5	19	11	221

Po popisu stanovništva 1953. godine za sva lica jugoslavenskog porijekla, „koja nisu bliže nacionalno opredijeljeno”, što se prije svega odnosilo na Bošnjake, uvedena je nova statistička kategorija „Jugoslaven-neopredijeljen”. Takvih „neopredijeljenih Jugoslavena” bilo je u Jugoslaviji 998.697, a u Bosni i Hercegovini 891.800.<sup>55</sup>

U Srezu Brčko postojale su slijedeće općine: Brčko, Brezovo Polje, Bukvik, Gornji Rahić, Gornji Žabar, Lončari i Potočari. Najbrojnija etnička zajednica bili su Srbi, kojih je u kotaru (srezu) bilo 24.234 ili 37,24%. Hrvata je bilo 22.831 ili 35,08%, Bošnjaka 17.499 ili 26,89%. U Brčkom su još živjeli Crnogorci, Slovenci, Makedonci, Česi, Poljaci, Ukrajinci, Rusi i ostali narodi.

Novi popis stanovništva izvršen je 1961. godine. Etnička struktura stanovništva može se analizirati na osnovu date tabele.<sup>56</sup>

**Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Brčkog prema etničkoj pripadnosti  
po popisu stanovništva 1961. godine**

Bosna i Hercegovina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Albanci	Madari	Romi	Jugoslaveni
	3.278.053	842.388	140.6043	711.666	5.939	2.391	12.828	3.642	1.415	588	275.864
<b>Brčko</b>	62.952	16.484	17.897	21.994	71	45	326	83	27	4	5.904

U popisu iz 1961. uvedena statistička odrednica „Musliman u etničkom smislu”. Tom prilikom utvrđeno je da u Jugoslaviji ima 972.960 Muslimana (Bošnjaka), a u Bosni i Hercegovini 842.388.<sup>57</sup> Srba je u Bosni i Hercegovini bilo 1.406.043, Hrvata 711.666, Crnogoraca 12.828.

U Brčkom su najbrojniji bili Hrvati. Njih je bilo 21.994 ili 34,94%. Srba je bilo 17.897 ili 28,43%, a Bošnjaka 16.484 ili 26,19%.

55 *Statistički bilten*, br. 74. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981*. Stanovništvo prema narodnosti. Rezultati po opštinama. Sarajevo 1982, 5.

56 *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini*, Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga III, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

57 *Statistički bilten*, br. 74, 5.

Dok se u zemlji tih godina vodila teška, složena i rizična kulturno-politička borba da se Bošnjacima konačno omogući da se nacionalno odrede, pa bilo to i pod vjerskim imenom, sa velikim početnim slovom (Musliman), dotle se početkom šezdesetih godina 20. stoljeća jedna grupa intelektualaca u emigraciji, da bi se oslobodila hrvatskog i srpskog pritiska, odlučno vratila bošnjaštvu kao jedinog stvarnoj bosanskomuslimanskoj identifikaciji. Taj stav je jasno i argumentirano iznio Adil Zulfikarpašić u članku objavljenom 1963. godine u časopisu *Bosanski pogledi*, koji je izlazio u Fribourgu u Švicarskoj.<sup>58</sup> Iste godine, 28. decembra održana je Skupština Liberalnog Demokratskog Saveza Bošnjaka Muslimana u Minhenu sa koje su učesnici uputili javnosti rezoluciju. U rezoluciji se, između ostalog, ističe:

*(...) Mi nepokolebljivo stojimo na cjelovitosti Bosne i Hercegovine kao nedjeljive povijesne političke cjeline. U isto vrijeme mi izjavljujemo da je Bošnjaštvo za nas naše jedino nacionalno obilježje. Bošnjaštvo za nas nije nacionalizam, jer ne nosi u sebi isključivost i agresivnost. Mi Bošnjaštvo ne želimo nametnuti ni Srbima, ni Hrvatima u Bosni, niti želimo da se oni odreknu bilo koje kulturne i historijske veze i obilježja (...).*<sup>59</sup>

Proces priznavanja Bošnjaka kao nacije tekao je sporo. Političke prilike u Jugoslaviji nisu bile zrele da se bošnjaštvo prihvati i u praksi provede. Početkom 60-ih godina 20. stoljeća, postepeno je unutar Saveza Komunističke Jugoslavije, posebno u Bosni i Hercegovini, sazrijevalo mišljenje da je teza o nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka ostatak nacionalističkog stava prema njima, te da nije zasnovana na znanstvenim principima. Na besmislenost nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka jasno je ukazao i Josip Broz Tito, kao neprikosnoveni autoritet u državi i partiji. To je svakako ubrzalo proces nacionalnog priznanja Bošnjaka.

Na šestom plenumu CK SK Bosne i Hercegovine 1963. godine, te na četvrtom kongresu SK Bosne i Hercegovine, 1965. godine, odbačena su kao znanstveno neosnovana i politički štetna shvatanja o potrebi nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka. Ovakvo stanovište došlo je do izražaja prilikom donošenja Ustava SR Bosne i Hercegovine i Saveznog ustava 1963. godine. Odredbom o izmjeni grba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), dodata je šesta buktinja (baklja), kao simbol SR Bosne i Hercegovine (i bošnjačkog naroda). Sve političke dileme u pogledu nacionalnosti Bošnjaka odlučno su odbačene na 17. sjednici CK SK Bosne i Hercegovine, u februaru 1968. godine, u čijim se zaključcima izričito ističe da i historija i „današnja socijalistička praksa“ potvrđuje „da su Muslimani poseban narod“.<sup>60</sup>

58 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, 564. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

59 *Bosanski pogledi*, godina V, br. 31, Fribourg, januar-februar 1964, 1; Adib Đozić, *Bošnjačka nacija*, Sarajevo 2003, 321-322.

60 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 564.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Brčkog, može se analizirati na osnovu popisa stanovništva 1971. godine.<sup>61</sup>

<b>Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Brčkog prema etničkoj pripadnosti po popisu stanovništva 1971. godine</b>											
<b>Bosna i Hercegovina</b>	<b>Svega</b>	<b>Bošnjaci</b>	<b>Srbi</b>	<b>Hrvati</b>	<b>Slovenici</b>	<b>Makedonci</b>	<b>Crnogorci</b>	<b>Albanci</b>	<b>Mađari</b>	<b>Romi</b>	<b>Jugoslaveni</b>
	3.746.111	1.482.430	1.393.148	772.491	4.053	1.773	13.021	3.764	1.262	1.456	43.796
<b>Brčko</b>	74.771	30.181	17.709	24.925	33	27	112	122	16	7	1.086

U Bosni i Hercegovini je, prema popisu stanovništva 1971. godine, bilo 3.746.111 stanovnika: Bošnjaka 1.482.430 (39,57%), Srba 1.393.148 (37,19%), Hrvata 772.491 (20,62%). Osim toga u Bosni i Hercegovini su živjeli Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Albanci, Mađari, Romi, Jugoslaveni.

Na području općine Brčko živjelo je 74.771 stanovnik. Bošnjaka je bilo 30.181 (40,36%), Hrvata 24.925 (33,34%), Srba 17.709 (23,68%), Jugoslavena 1.086 (1,45%). U Brčkom su još živjeli Crnogorci, Albanci, Makedonci, Slovenci, Mađari i Romi.

Krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji je došlo do masovnih pokreta čiji je osnovni cilj bio redefinisane odnosa u federaciji. U to vrijeme došlo je do konačnog nacionalnog priznanja Bošnjaka. Njihovo ime bilo je ugrađeno u ustavne amandmane 1968, te u Ustav 1974. godine.

Dileme oko nacionalnog osjećaja Bošnjaka na najbolji način su riješene prilikom popisa stanovništva 1971. godine. Po ovom popisu u Jugoslaviji je živjelo 1.729.932 Bošnjaka ili 8,4% njenog ukupnog stanovništva (u Bosni i Hercegovini ih je bilo 1.482.430 ili 39,57% u ukupnom stanovništvu). Bošnjaci su tada prema brojnosti bili treća nacija u Jugoslaviji.<sup>62</sup>

Bez obzira na to, Bošnjaci su i dalje živjeli u praznom prostoru nacionalne identifikacije, jer njihovu historiju i književnost nastavni planovi i programi u školama nisu poznavali. Nastavnim programima se u odnosu na Bošnjake vršila nacionalistička indoktrinacija u smislu njihovog denacionaliziranja, odnosno „opredjeljivanja”. Mnogi su priznavanje Bošnjaka kao naroda smatrali tek jednim trenutnim i u datim okolnostima politički oportunističkim rješenjem.

Tako su Bošnjaci priznavani u političkoj ravni, dok im je istovremeno poricana svaka samoidentifikacija, etnička, historijska i kulturna sadržina njihovog nacionaliteta. Krajem 60-ih godina 20. stoljeća sve veći broj bošnjačkih intelektualaca, bez obzira na izvjesna nerazumijevanja i otpore, razmišlja o

61 *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini*, Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga II, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

62 *Statistički bilten* br. 74, 5; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, 91-92.

historijskoj sudbini svoga naroda i nastoji da sebi i drugima objasni ko su i šta su Bošnjaci, odnosno muslimani.

U tom smislu 1968. pojavila se knjiga Salima Ćerića *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*. Ova knjiga izazvala je burne reakcije i kritike od strane tadašnje službene politike. Godinu dana kasnije izašla je knjiga Atifa Purivatre *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Početkom septembra 1969. održan je u Ohridu 5. Kongres historičara Jugoslavije. Ovaj kongres ušao je u historiju kao prvi veliki znanstveni skup, na kojem se nacionalno pitanje Bošnjaka nastojalo, prije svega, naučno postaviti. U tom pogledu je ključno mjesto imao rad dr. Avde Sućeske *O historijskim osnovama posebnosti bosansko-hercegovačkih muslimana*. Ovaj referat postao je osnova za sva dalja istraživanja nacionalnog pitanja Bošnjaka koja su kasnije uslijedila. Od tada se, bez obzira na sve otpore i pritiske, te političke rizike koji su se u tom pogledu javljali, pišu brojne knjige i studije iz historije, kulture, arhitekture, historije književnosti Bošnjaka itd. Prijeloman događaj u tom pogledu predstavljao je referat *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas*, koji je akademik Midhat Begić podnio na simpoziju, održano u Sarajevu 5-6. novembra 1970. godine. U ovom referatu prof. Begić je dao potpun program i već razrađenu skicu za jednu novu i originalnu historiju književnosti u Bosne i Hercegovine, u kojoj bi bošnjačka literatura konačno dobila mjesto koje joj pripada. Već na samom skupu Begić je doživio oštre napade, a nakon toga je u dijelu sarajevske, te posebno beogradske književno-kulturne periodike protiv njega je povedena prava nacionalistička kampanja i hajka. To nije ni malo obeshrabilo bošnjačke intelektualce, pisce i historičare, koji postepeno, ali odlučno pristupaju istraživanju i obradi svoje cjelokupne historijske baštine. Već 1971. izašla je opsežna književno-historijska monografija Muhsina Rizvica o *Beharu*, prvom bošnjačkom književnom časopisu. Monografija je predstavljala studiju o bošnjačkom kulturnom preporodu na prelomu 19. i 20. stoljeća. Godine 1972. Alija Isaković objavio je knjigu pod naslovom *Biserje*, kao prvu antologiju bošnjačke književnosti, a Smail Balić knjigu *Kultura Bošnjaka*, u Beču 1973. godine. Konačno dr. Muhamed Hadžijahić je objavio 1974. godine studiju *Od tradicije do identiteta, o genezi nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, koja je pozitivno ocijenjena od strane stručne i naučne javnosti.<sup>63</sup>

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Brčkog, može se analizirati na osnovu popisa stanovništva 1981. godine.<sup>64</sup>

63 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 566-567.

64 *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini*, Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga I, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 11-17.

**Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Brčkog prema etničkoj pripadnosti  
po popisu stanovništva 1981. godine**

Bosna i Hercegovina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Albanci	Mađari	Romi	Jugoslaveni
	4.124.256	1.630.033	1.320.738	758.140	2.755	1.892	14.114	4.396	945	7.251	347.915
<b>Brčko</b>	82.768	32.434	16.707	23.975	23	29	87	116	16	6	8.342

Prema popisu stanovništva iz 1981. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.124.256 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci. Njih je bilo 1.630.033 ili 39,52%. Srba je bilo 1.320.738 ili 32,02%, Hrvata 758.140 ili 18,38%.

U Brčkom je živjelo 82.768 stanovnika. Najbrojniji su bili Bošnjaci. Bilo ih je 32.434 ili 39,18%. Hrvata je bilo 23.975 ili 28,96%, Srba 16.707 ili 20,18%, Jugoslavena 8.342 ili 10,08%, Albanaca 116 ili 0,14%. U Brčkom su još živjeli Crnogorci, Makedonci, Slovenci, Mađari i Romi.

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Brčkog, prema popisa stanovništva 1991. godine, predstavljena je u sljedećem prilogu.<sup>65</sup>

**Stanovništvo Bosne i Hercegovine i Brčkog prema etničkoj pripadnosti  
po popisu stanovništva 1991. godine**

Bosna i Hercegovina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Jugoslaveni	Ostali
	4.377.033	1.902.956	1.366.104	760.852	242.682	104.439
<b>Brčko</b>	87.627	38.617	18.128	22.252	5.731	2.899

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika. Najbrojniji narod bili su Bošnjaci. Njih je bilo 1.902.956 ili 43,50%. Srba je bilo 1.366.104 ili 31,2%, Hrvata 760.852 ili 17,4%, Jugoslavena 242.682 ili 5,5%, ostalih 104.439 ili 2,38%.

U Brčkom je živjelo 87.627 stanovnika. Najbrojniji su bili Bošnjaci. Bilo ih je 38.617 ili 44,07%. Hrvata je bilo 22.252 ili 25,39%, Srba 18.128 ili 20,69%, Jugoslavena 5.731 ili 6,54% i ostalih 2.899 ili 3,31%.

Brčko je bilo privlačno mjesto za život stanovnicima okolnih mjesta općine, ali i drugih općina Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Podaci o tome prikazani su u sljedećoj tabeli:<sup>66</sup>

<sup>65</sup> Vidi: *Popis stanovništva 1991. godine*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo 1999.

<sup>66</sup> *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gadinstava 1991*. Doseljeno stanovništvo po općinama, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, Sarajevo, maj/svibanj 1999, 34.

**Doseljeno stanovništvo Brčkog prema starosti u vrijeme doseljenja i području iz kojeg je doseljeno**

	Ukupno	Doseljeno iz												
		Drugog mjesta iste općine	Druge općine BiH	Druge SR - SAP	Crne Gore	Hrvatske	Makedonije	Slovenije	SRBIJE				Inostranstvo	Nepoznato
									Svega	Srbija bez SAP	SAP Kosovo	SAP Vojvodina		
<b>Ukupno</b>	31.101	12.671	13.206	4.757	666	1.935	341	206	1.609	860	213	536	116	351
<b>Ispod 15 g</b>	6.746	2.043	3.154	1.449	281	519	104	94	451	231	65	155	46	54
<b>15-19</b>	5.885	3.002	2.302	553	57	270	46	9	171	93	21	57	4	24
<b>20-39</b>	14.464	5.811	6.355	2.185	245	937	128	89	786	434	99	253	28	85
<b>40 i više</b>	1.641	599	697	332	66	100	56	8	112	54	14	44	3	10
<b>Nepoznato</b>	2.365	1.216	698	238	17	109	17	6	89	48	14	27	35	178

U Brčko se do 1991. godine doselio 31.101 stanovnik. Najviše stanovnika Brčkog se doselilo iz drugih općina Bosne i Hercegovine, njih 13.206 (42,46%). Iz drugih naselja iste općine stanovništvo se naseljavalo zbog boljih uslova života. U Brčkom je bila razvijena privreda, školstvo i kultura. Građani su mogli lakše da dođu do zaposlenja, obrazovanja i kulturnih sadržaja. Iz drugih naselja iste općine doselilo se 12.671 stanovnik (40,74%), a iz drugih republika SFRJ 4.757 stanovnika ili 15,30%.

Podaci pokazuju da se u Brčko više doseljavalo stanovništvo ženskog spola. Do 1991. godine u Brčko se doselilo 20.423 žene ili 65,66% ukupno doseljenih stanovnika. To se vidi iz sljedeće tabele:<sup>67</sup>

**Doseljeno stanovništvo Brčkog prema spolu i području iz kojeg je doseljeno**

	Ukupno	Doseljeno iz												
		Drugog mjesta iste općine	Druge općine BiH	Druge SR - SAP	Crne Gore	Hrvatske	Makedonije	Slovenije	SRBIJE				Inostranstvo	Nepoznato
									Svega	Srbija bez SAP	SAP Kosovo	SAP Vojvodina		
<b>Svega</b>	31.101	12.671	13.206	4.757	666	1.935	341	206	1.609	860	213	536	116	351
<b>Muški</b>	10.678	3.590	4.816	2.088	354	694	177	102	761	412	134	215	42	142
<b>Ženski</b>	20.423	9.081	8.390	2.669	312	1.241	164	104	848	448	79	321	74	209

Najviše žena doselilo se u Brčko iz drugih mjesta iste općine, njih 9.081 ili 44,46%. Iz drugih općina Bosne i Hercegovine doselilo se 8.390 žena ili 41,08%, a iz drugih republika jugoslavenske federacije 2.669 ili 13,07%. Žene su se u Brčko doseljavale iz Crne Gore, Makedonije, Hrvatske, Slovenije, Srbije, Kosova,

<sup>67</sup> Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gadinstava 1991. Doseljeno stanovništvo po općinama, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, Sarajevo, maj/svibanj 1999, 34.

Vojvodine i drugih zemalja Evrope i svijeta. Muškarci su se također doseljavali u Brčko. Najviše su se doseljavali iz drugih općina Bosne i Hercegovine, drugih mjesta iste općine i drugih republika i pokrajina SFRJ.

Ako promatramo i analiziramo doseljavanje stanovništva Brčkog, doći ćemo do vrlo zanimljivih činjenica, a što se može vidjeti iz sljedeće tabele:<sup>68</sup>

Doseljeno stanovništvo Brčkog prema vremenu doseljenja i području iz kojeg je doseljeno														
	Ukupno	Doseljeno iz												
		Drugog mjesta iste općine	Druge općine BiH	Druge SR-SAP	Crne Gore	Hrvatske	Makedonije	Slovenije	SRBIJE				Inostranstvo	Neznato
									Svega	Srbija bez SAP	SAP Kosovo	SAP Vojvodina		
1940 i rani	1.204	594	499	103	15	56	4	4	24	13	3	8	3	5
1941-1945.	733	276	391	60	3	33	3	2	19	12	1	6	4	2
1946-1960.	6.974	2.543	3.499	905	147	378	22	15	343	217	43	83	3	24
1961-1970.	6.625	2.607	2.855	1.137	298	384	61	18	376	199	47	130	5	21
1971-1980.	6.590	2.522	2.882	1.111	134	450	77	52	398	192	37	169	30	45
1981-1985.	3.479	1.485	1.377	557	44	245	49	41	178	108	23	47	20	40
1986-1991.	3.950	1.787	1.328	765	17	338	118	71	221	94	47	80	25	45
Nepoznato	1546	857	375	119	8	51	7	3	50	25	12	13	26	169

Doseljavanje stanovništva u Brčko bilo je najintenzivnije u periodu 1946-1960. godine. To ne iznenađuje, s obzirom na činjenicu da se tada Brčko razvija kao politički, privredni i kulturni centar Bosanske Posavine. U tome periodu doselilo se 6.974 stanovnika ili 22,42% ukupno doseljenog stanovništva Brčkog do 1991. godine. Intenzivno doseljavanje stanovništva u Brčko bilo je u periodu 1961-1970. godine (6.625 stanovnika) i 1971-1980. godine (6.590 stanovnika). To je vrijeme privrednog jačanja Brčkog, otvaranja mnogobrojnih industrijskih preduzeća, otvaranja osnovnih, srednjih škola i fakulteta, te kulturnog razvoja. Brčko je bilo privlačno za život ljudima različitih nacija, vjera, kultura i tradicija. U grad su doseljavali ljudi iz Hrvatske, Crne Gore, Makedonije, Slovenije, Srbije, Kosova, Vojvodine, te drugih evropskih i vanevropskih država.

68 *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*, Doseljeno stanovništvo po općinama, Federalni zavod za statistiku Sarajevo, Sarajevo, maj/svibanj 1999, 34.

Politički, privredni i društveni razvoj Brčkog bio je prekinut ratom i agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992-1995. godine.

## Zaključak

U periodu 1945-1991. godine, Brčko je bilo privlačno, ne samo žiteljima naselja unutar brčanske općine, već i stanovnicima drugih općina SR Bosne i Hercegovine i žiteljima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Makedonije, Kosova, Vojvodine, te građanima drugih evropskih i vanevropskih država. Do 1991. godine u Brčko se doselilo 31.101 stanovnika, od čega 20.423 žene (65,66%) i 10.678 muškaraca (34,34%). U periodu od 1948. do 1991. godine udio Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Brčkog se procentualno povećao sa 30,96% na 44,07%. U istom periodu broj Srba se procentualno smanjio u ukupnom stanovništvu sa 32,72% na 20,69%, a Hrvata sa 35,72% na 25,39%. Razlog smanjenja Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu Brčkog, treba tražiti, prije svega, u činjenici da se veliki broj Bošnjaka na popisima 1948, 1953. i 1961. godine izjašnjavao kao Srbin, Hrvat Crnogorac itd, jer se nije mogao izjasniti svojim nacionalnim imenom.

Brčko je je bilo privlačno za život zbog svoga položaja, ali i zbog razvijene privrede, školstva i kulture. Politički, privredni i društveni razvoj Brčkog bio je prekinut ratom protiv Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine.

## Summary

In the period 1945-1991. Brčko was attractive not only to residents of settlements within the Brčko municipality, but also to residents of other municipalities of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina and to residents of Serbia, Croatia, Slovenia, Montenegro, Macedonia, Kosovo, Vojvodina, and citizens of other European and non-European countries. By 1991, 31,101 people had immigrated to Brcko, of which 20,423 were women (65.66%) and 10,678 were men (34.34%). Between 1948 and 1991, the proportion of Bosniaks in the total population of Brčko increased from 30.96% to 44.07%. In the same period, the number of Serbs decreased in the total population from 32.72% to 20.69%, and of Croats from 35.72% to 25.39%. The reason for the decrease of Serbs and Croats in the total population of Brčko should be sought, first of all, in the fact that a large number of Bosniaks in the 1948, 1953. and 1961. censuses declared themselves Serbs, Croats, etc, because they could not declare themselves by their national name.

Brčko attracted immigration because of its location, but also because of its developed economy, education and culture. Brčko's political, economic and social development was interrupted by the 1992-1995. war against Bosnia and Herzegovina.

**Mr. Jasmin JAJČEVIĆ**

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

E-mail: cimoshis@gmail.com

UDK:94:314:314.1(497.6 Brčko)“1991/2013”  
314:314.1(497.6 Brčko)“1991/2013”

## **DEMOGRAFSKE PROMJENE NA PODRUČJU BRČKOG U SVJETLU NOVIH POPISA STANOVNIŠTVA (1991. i 2013)**

**Apstrakt:** *U radu su predstavljene demografske promjene na području Brčkog koje su nastale u periodu između dva popisa stanovništva. Riječ je o zvaničnim popisima stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1991. i 2013. godine. Popisi stanovništva daju podatke o demografskim, etničkim, konfesionalnim, migracionim i drugim obilježjima stanovnika, Na osnovu toga u radu se donose podaci o broju stanovnika, gustini naseljenosti, broju domaćinstava, zatim o spolnoj, etničkoj, konfesionalnoj i jezičkoj strukturi, kao i podaci o osobama koje se nalaze u inostranstvu. U posebnim poglavljima rada autor će predstaviti demografske promjene Brčko Distrikta koje su nastale u periodu od 2005. do 2017. godine i unutrašnje migracije koje su nastale na području Brčko Distrikta u periodu od 2008-2017. godine*

**Ključne riječi:** *Demografske promjene, popisi, stanovništvo, Brčko, Brčko Distrikt, 1991, 2013, etnička, konfesionalna i jezička struktura, unutrašnje migracije.*

## **DEMOGRAPHIC CHANGES IN BRCKO IN THE LIGHT OF THE NEW POPULATION CENSUS (1991 and 2013)**

**Abstract:** *The paper presents demographic changes in the Brčko area that occurred between the two censuses. These are the official censuses of Bosnia and Herzegovina from 1991 and 2013. Censuses provide data on demographic, ethnic, confessional, migration and other characteristics of the population, based on population, population density, number of households, gender, ethnic, confessional and linguistic structure, as well as data on persons in abroad. In separate chapters, the author will present the demographic changes of the Brčko District that occurred between 2005 and 2017 and the internal migration that occurred in the Brčko District in the period 2008-2017.*

**Key words:** *Demographic change, population censuses, Brčko, Brčko District, 1991, 2013, ethnic, confessional and linguistic structure, internal migration.*

## Uvod

Brčko predstavlja zasebnu administrativnu cjelinu u okviru Bosne i Hercegovine, tj. Brčko distrikt.<sup>1</sup> Nalazi se u sjeveroistočnom dijelu Bosne i Hercegovine uz samu granicu sa Republikom Hrvatskom od koje ga dijeli rijeka Sava. Također je granično područje između dva entiteta u državi. Na istočnoj strani Brčko graniči s općinom Bijeljina, a sa zapada sa općinom Pelagićevo koje su u sklopu entiteta Republike Srpske. Na jugoistoku je općina Čelić, na istoku Srebrenik, na jugozapadu Gradačac, dok na sjeveroistoku graniči sa Orašjem. Navedene općine pripadaju Federaciji Bosne i Hercegovine.<sup>2</sup>

Prema prirodno-geografskoj regionalizaciji, Brčko pripada prostoru na kojem se nalazi Bosanska Posavina. Prema ekonomsko-funkcionalnoj regionalizaciji iz 1991. godine, Brčko pripada tuzlanskoj makroregiji. U ovu makroregiju spadaju još Bijeljina i Zvornik. Bosanska Posavina obuhvaća sedam gradskih naselja: Brčko, Derventa, Bosanski Brod, Modriča, Odžak, Bosanski Šamac i Orašje.<sup>3</sup>

Položaj Brčkog ima veliki značaj. Udaljenost glavnih gradova: Sarajeva, Zagreba i Beograda je oko 200 kilometara; puno je manja udaljenost od regionalnog centra Tuzle, oko 50 kilometara; regionalni centar Slavonije, Osijek je udaljen oko 100 kilometara, a centar Semberije, Bijeljina udaljena je oko 40 kilometara. Izlazak

1 Brčko distrikt Bosne i Hercegovine je jedinstvena administrativna jedinica lokalne samouprave koja je pod suverenitetom Bosne i Hercegovine. Uspostavljen je odlukom Međunarodnog arbitražnog suda, 8. marta 2000. godine. Ima svoj svoj Statut kojeg je proglasio Robert W. Farrand - prvi nadzornik za Brčko. Vidi: *Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine* donijet 8. marta 2000. [http://www.ohr.int/?ohr\\_archive=statut-brko-distrikta-bosne-i-hercegovine-2](http://www.ohr.int/?ohr_archive=statut-brko-distrikta-bosne-i-hercegovine-2); (Pristup: 31.12.2019). Na osnovu člana 22. *Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine* – prečišćeni tekst. (“Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine”, br. 2/10), Skupština Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, na 31. redovnoj sjednici održanoj 9. aprila 2014. godine, usvojila je *Zakon o nazivima naseljenih mjesta na području Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*. Na osnovu *Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine* teritorij Distrikta obuhvaća cjelokupni teritorij općine Brčko u granicama od 1. januara 1991. godine, s tim u vezi pod područjem Brčkog/Brčko distrikta u ovom radu odnosi se na slijedeća naseljena mjesta: Bijela, Boće, Boderište, Brčko, Brezik, Brezovo Polje, Brezovo Polje Selo, Brka, Brod, Bukovac, Bukvik Donji, Bukvik Gornji, Buzekara, Cerik, Čadavac, Čande, Čoseti, Donji Rahić, Donji Zovik, Dubrave, Dubravice Donje, Dubravice Gornje, Gajevi, Gorice, Gornji Rahić, Gornji Zovik, Grbavica, Gredice, Islamovac, Krbeta, Krepšić, Laništa, Lukavac, Lipovac, Maoča, Marković Polje, Ograđenovac, Omerbegovača, Palanka, Popovo Polje, Potočari, Prutače, Plazulje, Poljaci, Prijedor, Rašljani, Ražljevo, Repino Brdo, Sandići, Skakava Donja, Skakava Gornja, Seonjaci, Slijepčevići, Stanovi, Šatorovići, Štrepci, Trnjaci, Ulice, Ulović, Vitanovići Donji, Vitanovići Gornji, Vučilovac, Vujičići, Vukšić Donji, Vukšić Gornji, Hukelji i Jagodnjak. *Zakon o nazivima naseljenih mjesta na području Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 01-02-267/14, Brčko, 9. aprila 2014. [https://skupstinabd.ba/3-zakon/ba/Zakon o nazivima naseljenih mjesta na podruc—ju Brc—ko distrikta Bosne i Hercegovine/.pdf](https://skupstinabd.ba/3-zakon/ba/Zakon%20o%20nazivima%20naseljenih%20mjesta%20na%20podrucju%20Brcko%20distrikta%20Bosne%20i%20Hercegovine/.pdf) (Pristup: 31.12.2019).

2 Gabriela Mendeš, *Prostorni identitet Brčkog*, Diplomski rad, Prirodoslovni-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, odsjek Geografija, Zagreb 2018, 7. (dalje: G. Mendeš, *Prostorni identitet Brčkog*).

3 Vidi više: Marijan Đorđić, *Bosanska Posavina: Prirodna obilježja Bosanske Posavine i Povijesni pregled Bosanske Posavine*, Zagreb 1996.

na regionalni autoput (Zagreb – Beograd) udaljen je oko 20 km, tačnije nalazi se kod grada Županje. Započeta je izgradnja zaobilaznice, a također postoji plan da kroz teritorij grada prolaze dvije trase autoputa, jedna je Banja Luka – Bijeljina, a druga eventualno račvanje budućeg koridora Vc. Od velikog značaja je i riječna luka na rijeci Savi, važna u privrednom smislu.<sup>4</sup>

Stanovništvo je objektivno najvažniji faktor vrlo složenih i polideterminiranih geopovršinskih odnosa.<sup>5</sup> Broj, sastav, prirodno i mehaničko kretanje te druge karakteristike stanovništva imaju veliku važnost u odvijanju svih političkih i drugih društvenih dešavanja, kako na području Bosne i Hercegovine, tako i na području Brčkog. Moglo bi se reći da je stanovništvo često izvor problema iz kojeg proizlaze drugi izazovi, kao npr. problemi neprihvatanja razlika zbog vjere ili nacionalnosti, brojni privredni i kulturni problemi i sl. Stoga je potrebno podrobnije objasniti njegovo prostorno i vremensko kretanje, analizirajući: broj, sastav, prirodno i mehaničko kretanje i razmještaj stanovništva, odnosno njegova kvalitativna i kvantitativna obilježja.<sup>6</sup>

Bosna i Hercegovina je država koja se sastoji od tri konstitutivna naroda: Bošnjaka, Srba i Hrvata. S obzirom na to, demografska slika cijele Bosne i Hercegovine<sup>7</sup> je složena, a to se odnosi i na sjeveroistočni dio države. Brčko je po broju stanovnika jedan od najvećih gradova u Bosne i Hercegovine. Početkom 20. stoljeća u Brčkom su otvorene brojne tvornice (poljoprivredna industrija, prerađivačka industrija, elektroindustrija, građevinska, tekstilna...). Svaka od tih tvornica pružala je brojna radna mjesta, zbog čega je Brčko bio centar privrednog razvoja u sjeveroistočnom dijelu Bosne i Hercegovine. To je svakako uvjetovalo migracije, a i prirodni prirašaj koji su paralelno rasli od popisa do popisa.<sup>8</sup> Agresija na Bosnu i Hercegovinu koja je trajala od 1992. do 1995. godine kao posljedicu su ostavili veliku materijalnu štetu, ali još tragičnije brojne su civilne i vojne žrtve, te veliki broj raseljenih i izbjeglih osoba.<sup>9</sup> No, kako je status Brčkog poslije potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma ostao neriješen, slučaj je bio na Međunarodnom arbitražnom sudu, te je 2000. godine Brčko proglašeno zasebnim distriktom.

Popis stanovništva najveće je statističko istraživanje koje se periodično vrši u svim državama svijeta, čime se dobijaju najznačajniji podaci o stanovništvu nekog

4 G. Mendeš, *Prostorni identitet Brčkog*, 8.

5 Vidi: Stjepan Šterc, O suvremenom geografskom objektu istraživanja s posebnim osvrtom na demografiju, *Geografski glasnik*, br. 48, Zagreb 1986, 99-121.

6 Više vidi: Ivo Nejašmić, *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb 2005.

7 O demografskim promjena na području Bosne i Hercegovine i sjeveroistočne Bosne vidi: *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, Posebna izdanja, Knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 9, Sarajevo 2017; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007; Zečir Ramčilović, Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini, *Historijski pogledi*, br. 2, Tuzla 2019, 72-84.

8 G. Mendeš, *Prostorni identitet Brčkog*, 15.

9 Vidi više: Mehmedalija Mujačić, *Brčko srce Bosanske Posavine*, Sarajevo 1995.

prostora (države i svih njenih teritorijalnih komponenti). Osim broja i prostornog rasporeda, popis stanovništva osigurava podatke o demografskim, etničkim, obrazovnim, ekonomskim, migracionim i drugim obilježjima stanovnika, kao i o broju domaćinstava, porodica i njihovim obilježjima, te podatke o stambenom fondu i njegovim odlikama. Ti su podaci neophodni za provođenje ekonomskih i socijalnih razvojnih politika, te naučnih istraživanja, kao i druge potrebe građana, što znači da je popis i najvažniji statistički izvor podataka o stanovništvu jedne države,<sup>10</sup> u ovom slučaju područja Brčkog.

### Stanovništvo, spolna struktura i domaćinstva na području Brčkog

Prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine 1991. godine Brčko je imalo 87.627 stanovnika, od čega 43.740 muškog i 43.887 ženskog stanovništva.<sup>11</sup> Po istom popisu broj domaćinstava u Brčkom iznosio je 24.210. Prema zvaničnim rezultatima popisa stanovništva iz 2013. godine Brčko/Brčko distrikt Bosne i Hercegovine imalo je 83.516 stanovnika, od čega 41.250 muškog i 42.266 ženskog stanovništva, dok je broj domaćinstava iznosio 26.771.<sup>12</sup>

Popis	Stanovnika	Muško	Žensko	Domaćinstva
<b>1991.</b>	87.627	43.740	43.887	24.210
<b>2013</b>	83.516	41.250	42.266	26.771
<b>Razlika 1991/2013.</b>	<b>- 4.111</b>	<b>-2.490</b>	<b>-1.621</b>	<b>+ 2.561</b>

Prilog 1. Stanovništvo po spolu i broju domaćinstava.

Iz *Priloga br. 1* možemo vidjeti da je broj stanovnika u Brčkom u međupopisnom periodu od 22 godine manji za 4.111 stanovnika ili 4,69%. Kao posljedicu pada broja stanovnika može doći na nekoliko načina. On može biti rezultat negativnog prirodnog kretanja stanovništva (većeg broja umrlih nego rođenih). Zatim, do pada broja stanovništva može doći i ako je prirodni priraštaj pozitivan (više rođenih nego umrlih), ali je istovremeno migracioni saldo negativan (više je iseljenih nego se uselilo). Također, do pada broja stanovnika će doći i ako se istovremeno odvijaju oba navedena procesa, ili je jedan od njih toliko negativan, da ga drugi, iako pozitivan, ne može nadomjestiti (npr. iseljavanje je toliko, da ga

<sup>10</sup> Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine*. Konačni rezultati popisa, Sarajevo, juni 2016, 9. (dalje: *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013. godine*); Damir Džafić, Stanovništvo Gračanice u svjetlu najnoviji popisnih podataka, *Gračanički glasnik*, God. XIX, br. 37, Gračanica, maj 2014, 175.

<sup>11</sup> Federalni zavod za statistiku Sarajevo, *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstva*. Stanovništvo po naseljenim mjestim, *Statistički bilten*, br. 257, Sarajevo, januar 1998, 63.

<sup>12</sup> *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013. godine*, 25 i 132.

zajedno useljavanje i pozitivan prirodni priraštaj ne mogu anulirati). Još jedna od posljedica pada broja stanovnika u Brčkom je stradanje stanovništva tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992. do 1995. godine.<sup>13</sup> U vezi sa svim ovim objašnjenjima postoje i različita tumačenja pojave koja se često naziva "bijela kuga".<sup>14</sup> Neki tu pojavu vezuju za gubitak stanovništva, bez obzira na način kako je do tog gubitka došlo, dok drugi ovu pojavu dovode u vezu sa gubitkom stanovništva prirodnim putem, odnosno negativnom stopom prirodnog priraštaja, koja je rezultat veće stope mortaliteta (smrtnosti) od stope nataliteta (rodnosti).

Spolna struktura stanovništva pokazuje odnos muškog i ženskog stanovništva u ukupnom broju. Prema popisu iz 1991. godine taj odnos na području Brčkog bio je ujednačen (49,92% muških naspram 50,08% žena). Prema popisu iz 2013. godine, uočljiv je mali porast ženskog u odnosu na muško stanovništvo za skoro 1% (49,40% muškog naspram 50,60% ženskog). Neravnoteža spolne strukture uglavnom je posljedica nenormalnih društvenih zbivanja, rata, iseljavanja muškaraca iz ekonomski pasivnih krajeva i njihovo useljavanje u ekonomski aktivne krajeve itd. Prema podacima iz priloga uočavamo da je i muško i žensko stanovništvo u Brčkom u periodu između dva popisa u padu i to muško stanovništvo je manje za 2.490 ili 5,69%, a žensko za 1.621 stanovnika odnosno 3,69%. Jedini pozitivni podatak iz priloga uočavamo da je na području Brčkog došlo do povećanja broja domaćinstava za 2.561 ili 9,56%.

U narednom *Prilogu br. 2* donosimo podatke o domaćinstvima na području Brčkog prema broju članova u domaćinstvima<sup>15</sup>

Brčko	Ukupno	Porodična prema broju članova								Neporodična	
		1	2	3	4	5	6	7	8 i više	Samačka	Više člana
1991.	24.210	---	3.775	4.676	6.801	3.009	1.539	677	694	2.731	308
2013.	26.771	5.271	6.340	4.845	5.341	2.657	1.281	496	640	---	---

Prilog 2. *Domaćinstva prema broju članova.*

13 Više o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu vidi: Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995. godina*, Tuzla 2017; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu - planiranje, priprema, izvođenje*, Knjiga 1 i 2, Sarajevo 2004. i dr.

14 "Bijela kuga" je proces gubitka broja stanovnika prirodnim putem, odnosno konstantno većim stopama mortaliteta od stopa nataliteta, koji dugoročno gledano, može dovesti do izumiranja domilicilnog stanovništva na nekom području. Damir Džafić, *Stanovništvo Gračanice u svjetlu najnoviji popisnih podataka (drugi dio)*, *Gračanički glasnik*, God. XXIII, br. 45, Gračanica, maj 2018, 108.

15 Federalni zavod za statistiku Sarajevo, *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Domaćinstva po naseljenim mjestima*, Sarajevo, novembar 1999, 55; *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013. godine*, 132.

Prema podacima iz priloga može se uočiti da prilikom popisa stanovništva iz 1991. godine nisu navedeni podaci za porodična domaćinstva sa jednim članom iz razloga što su ona svrstana u rubriku neporodična samačka i neporodična višečlana domaćinstva. Kada se uzmu u obzir ti podaci dobivamo broj od 3.039 domaćinstava sa jednim članom prema popisu iz 1991. godine, dok je prema popisu iz 2013. godine broj domaćinstva sa jednim članom iznosio 5.271, što predstavlja povećanje broja domaćinstava sa jednim članom na području Brčkog za 2.232, odnosno za 42,34%. Također, uočava se i povećanje broja domaćinstava sa dva i tri člana na području Brčkog. Broj domaćinstava sa dva člana povećao se za 2.565 ili 40,45%, a sa tri člana povećao se za 169 ili 3,48%.

Kada su u pitanju domaćinstva na području Brčkog sa četiri, pet, šest, sedam, osam i više članova, kod svih ovih domaćinstava zabilježeno je smanjenje i to: domaćinstva sa četiri člana (smanjenje za 1.460 ili 21,46%), domaćinstva sa pet članova (smanjenje za 352 ili 11,70%), domaćinstva sa šest članova (smanjenje za 258 ili 16,76%), zatim domaćinstva sa sedam članova (smanjenje za 181 ili 26,74%) i domaćinstva sa osam i više članova (smanjenje za 54 ili 7,78%).

Iz navedenog može se zaključiti da su višečlana domaćinstva na području Brčkog uglavnom stvar prošlosti i da je njihov broj sve manji, posebno onih sa četiri člana gdje je izraženo najveće smanjenje za čak 1.460 domaćinstava. S druge strane slično europskim populacionim trendovima na području Brčkog je visok procenat samačkih domaćinstava odnosno domaćinstava sa jednim članom i domaćinstava sa dva člana.

### **Etnička struktura stanovništva i naselja na području Brčkog**

Prema etničkom sastavu<sup>16</sup> stanovništva, područje Brčkog predstavlja multietničko područje. Većinsko stanovništvo prema popisu iz 1991. godine činili su Bošnjaci<sup>17</sup> (44,07%), a pored njih značajno je bilo učešće Hrvata (25,39%), Srba (20,69%) i ostalih<sup>18</sup> (9,85%). Područje današnjeg Brčkog, nastalo kao rezultat Dejtonskog sporazuma, je prema popisu stanovništva iz 2013. godine zadržalo je multietničnost, s tim da se udio stanovništva kod sva tri etnosa značajno promijenio.

16 O etničkom/nacionalnom sastavu stanovništva u Bosni i Hercegovini vidi: Ivan Cvitković, Nacionalna i konfesionalna slika Bosne i Hercegovine, u: *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja, Knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 9, Sarajevo 2017, 27-47; Mirko Pejanović, Promjena etničke strukture opština u Bosni i Hercegovini prema popisu stanovništva 2013. godine, u: *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja, Knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 9, Sarajevo 2017, 70-92.

17 Prema popisu iz 1991. godine stanovništvo se izjašnjavalo po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti "Musliman", dok je prema popisu iz 2013. godine stanovništvo se izjašnjavalo kao "Bošnjaci", s tim u vezi u radu će se koristiti termin "Bošnjaci" kao etnička/nacionalna pripadnost (*napomena autora*).

18 Pod terminom "Ostali" ubrajaju se: Jugosloveni, Bosanci/Bošnjaci, Crnogorci, Romi, Albanci, Ukrajinci, Katolici, Slovenci, Makedonci, Pravoslavci, Mađari, Italijanci, Česi, Poljaci, Nijemci, Jevreji, Ostali, Nisu se izjasnili, Nepoznato/Bez odgovora.

Procentualno Bošnjaci su i dalje bili većinsko stanovništvo (42,36%), međutim udio Srba se drastično povećao i iznosio je 34,88% i time izbio na drugo mjesto po brojnosti stanovništva ispred Hrvata, dok je udio Hrvata smanjen i iznosio je 20,66%, a i udio Ostalih je drastično smanjen i iznosio je 2,1%. Navedene promjene u etničkoj strukturi stanovništva vidljive su u narednom *Prilogu br. 3.*<sup>19</sup>

<b>Brčko</b>	<b>Bošnjaci</b>	<b>%</b>	<b>Hrvati</b>	<b>%</b>	<b>Srbi</b>	<b>%</b>	<b>Ostali</b>	<b>%</b>
<b>1991.</b>	38.617	44,07	22.252	25,39	18.128	20,69	8.630	9,85
<b>2013.</b>	35.381	42,36	17.252	20,66	28.884	34,88	1.999	2,10
<b>Razlika 1991/2013</b>	<b>-3.236</b>	<b>---</b>	<b>-5.000</b>	<b>---</b>	<b>+10.756</b>	<b>---</b>	<b>-6.631</b>	<b>---</b>

Prilog 3. *Etnička struktura stanovništva.*

Iz priloga možemo uočiti da je udio bošnjačkog stanovništva između popisa smanjen za 3.236 stanovnika odnosno 8,38%. Drastično veći pad stanovništva zaabilježen je kod Hrvata gdje je broj stanovništva između popisa smanjen za 5.000 stanovnika odnosno 22,47%. Daleko veći pad zabilježen je kod stanovništva koji se izjašnjavao kao Ostali i iznosio je 6.631 stanovnik odnosno 76,84%. Nevjerovatan rast broja stanovništva zabilježen je kod Srba, čiji se broj između popisa povećao za 10.756 stanovnika ili 59,33%. Razloge ovakog drastičnog smanjenja i povećanja stanovništva možemo tražiti u činjenicama kao što su izjašnjavanje stanovništva etničkom kategorijom “Jugoloveni”, “Katolici”, “Pravoslavci” prema popisu iz 1991. godine, emigriranjem određenog broja stanovnika hrvatske nacionalnosti u Republiku Hrvatsku, doseljavanjem srpskog stanovništva iz Srbije na područje Brčkog, itd.

Podaci iz priloga nam svjedoče da nije došlo do izrazitog etničkog disbalansa u odnosu na prijeratni period. Premda su Srbi i procentualno i u apsolutnim brojevima zabilježili rast, pa su od četvrtine stanovništva postali trećina. Područje Brčkog/Brčko distrikta ostalo je jedna od rijetkih sredina u Bosni i Hercegovini, ako ne i jedino područje koje je ponovno izgradilo multietnički karakter, ali i jedino područje od rijetkih prijeratnih općina s tako visokim postotkom ujednačenosti podataka s onim iz popisa 1991. godine.

Kada je u pitanju etnička slika naselja na području Brčkog, prema podacima Federalnog zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine, ukupna površina područja Brčkog/Brčko distrikata iznosi 493,60 km<sup>2</sup>.

<sup>19</sup> Zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Etnička obilježja stanovništva – rezultati za Republiku i po opštinama 1991. godine, *Statistički bilten*, br. 233, Sarajevo, oktobar 1993, 16; Državni zavod za statistiku Bosne i Hercegovine. Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Nacionalni sastav stanovništva – rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. godine, *Statistički bilten*, br. 234, Sarajevo, decembar 1993, 27-29; *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013. godine*, 54.

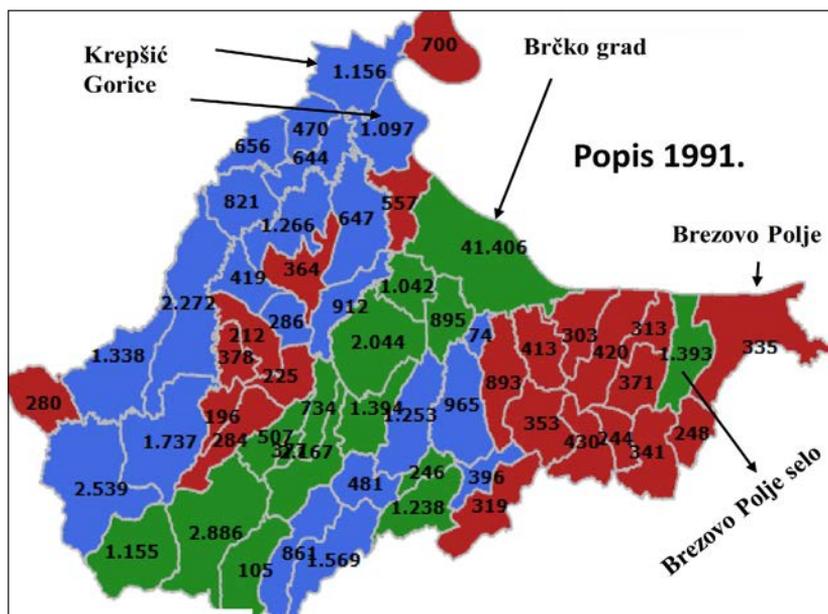
U narednom *Prilogu br. 4* daju se podaci o površina naselja prema etničkoj većini:

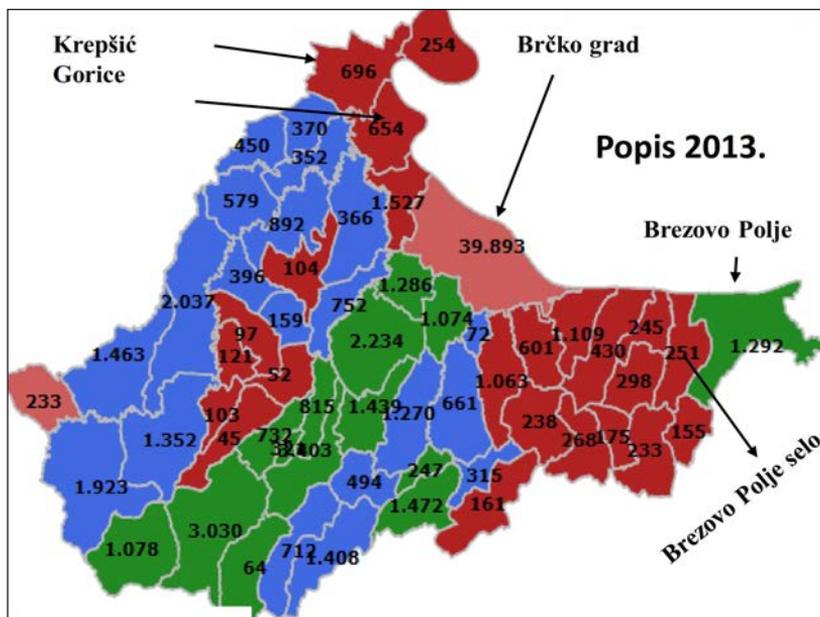
Brčko/Brčko distrikt	Ukupno	Bošnjačka većina	Hrvatska većina	Srpska većina
1991.	493,60 km <sup>2</sup>	135,56 km <sup>2</sup> (27,50%)	202,76 km <sup>2</sup> (41,40%)	155,28 km <sup>2</sup> (31,50%)
2013	493,60 km <sup>2</sup>	120,02 km <sup>2</sup> (24,30%)	181,94 km <sup>2</sup> (36,90%)	191,63 km <sup>2</sup> (38,80%)
<b>Razlika 1991/2013.</b>	---	<b>- 15,54 km<sup>2</sup></b>	<b>- 20,82 km<sup>2</sup></b>	<b>+ 36,35 km<sup>2</sup></b>

Prilog 4. *Površina naselja prema etničkoj većini na području Brčkog u km<sup>2</sup>.*

Prema podacima iz priloga može se uočiti smanjene površine naselja kod bošnjačke (15,54 km<sup>2</sup>) i hrvatske (20,82 km<sup>2</sup>) etničke većine, dok je zabilježeno povećanje površine naselja sa Srpskom većinom za 36,35 km<sup>2</sup>. Ovi podaci su u direktnoj vezi sa smanjenjem i povećanjem stanovništva prema etničkoj pripadnosti.

Na području Brčkog ukupan broj naselja iznosi 59, od toga 7 gradskih (urbanih) i 52 seoska (ruralna) naselja. Rast stanovništva na području Brčkog zabilježen je u 19 naselja, a pad stanovništva u 40 naselja. Od ukupnog broja (7) gradskih naselja, rast stanovništva je zabilježen u 5, a pad u 2 gradska naselja, dok je od ukupno 52 seoska naselja, rast stanovništva je zabilježen u 14, a pad u 38 seoskih naselja. Navedene promjene vidljive su u prilogu:





Prilog 5: Promjene etničke slike stanovništva i naselja na području Brčkog prema popisima iz 1991. i 2013. godine.

(Izvor: <http://www.statistika.ba/?show=12&id=30163>. Pristup: 31.12.2019).

Iz navedenog priloga mogu se uočiti promjene koje su se desile kada je u pitanju broj stanovnika po pojedinim naseljima po etničkoj strukturi odnosno u kojim naseljima preovladava bošnjačka, hrvatska i srpska etnička većina stanovništva i promjene u etničkoj strukturi naselja na području Brčkog.

Promjene etničke slike naselja prema popisima iz 1991. i 2013. godine iz priloga su slijedeće:

- Jedno (1) srpsko naselje postalo je bošnjačko. Riječ je o naselju Brezovo Polje koje je prema popisu iz 1991. godine bilo naseljeno većinskim srpskim stanovništvom, da bi popisom iz 2013. godine u potpunosti promijenilo etničku sliku, gdje je naselje postalo većinsko bošnjačko, a samim tim naselje je povećalo broj stanovništva sa 335 (1991. godine) na 1.292 stanovnika (2013. godine). Broj se povećao za 957 stanovnika ili 285,67%.
- Dva (2) bošnjačka naselja postala su srpska. Riječ je o naseljima Brčko grad i Brezovo Polje selo. Prema popisu iz 1991. godine Brčko grad i Brezovo Polje selo bila su naseljena većinskim bošnjačkim stanovništvom, da bi popisom iz 2013. godine u potpunosti odnosno djelimično promijenila etničku sliku, gdje su naselja postala većinska srpska, a samim tim u naseljima je došlo do smanjena broja stanovništva. Brčko grad je 1991.

godine imalo 41.406 stanovnika, a 2013. godine 39.893 stanovnika. Broj se smanjio za 1.513 stanovnika ili 3,65%. Brezovo Polje selo je 1991. godine imalo 1.393 stanovnika, 2013. godine 251 stanovnik. Broj se smanjio za 1.142 stanovnika ili 82%.

- Dva (2) hrvatska naselja postala su srpska. Riječ je o naseljima Krepšić i Gorice. Prema popisu iz 1991. godine Krepšić i Gorice bila su naselja većinskim hrvatskim stanovništvom, da bi popisom iz 2013. godine u potpunosti promijenila etničku sliku, gdje su naselja postala većinska srpska, a samim tim u naseljima je došlo do smanjenja broja stanovništva. Krepšić je 1991. godine imao 1.156 stanovnika, a 2013. godine 696 stanovnika. Broj stanovnika se smanjio za 460 ili 39,79%. Naselje Gorice su prema popisu 1991. godine imale 1.097 stanovnika, a 2013. godine 654 stanovnika. Broj stanovnika se smanjio za 443 ili 40,38%.

U narednom *Prilog br. 6* donosimo podatke o broju naselja po etničkoj većini, kao i broju gradskih i seoskih naselja po etničkoj većini, na osnovu popisa stanovništva.<sup>20</sup>

Brčko	Ukupno		Razlika 1991/2013	Gradska naselja		Razlika 1991/2013	Seoska naselja		Razlika 1991/2013
	1991.	2013.		1991	2013.		1991.	2013.	
<b>Bošnjačka većina</b>	15	14	- 1	3	2	- 1	12	12	0
<b>Hrvatska većina</b>	22	20	- 2	1	1	0	21	19	- 2
<b>Srpska većina</b>	22	25	+ 3	3	4	+ 1	19	21	+ 2

Prilog 6. *Gradska i seoska naselja prema etničkoj većini.*

Podaci iz priloga nam govore da je naselja sa bošnjačkom i hrvatskom većinom bilo manje prema popisu iz 2013. godine u odnosu na 1991. godinu, dok se broj naselja sa srpskom većinom povećao, za tri naselja. Broj gradskih i seoskih naselja sa bošnjačkom i hrvatskom etničkom većinom, također je bilo manje prema popisu iz 2013. godine u odnosu na 1991. godinu, dok je broj gradskih i seoskih sa srpskom etničkom većinom u porastu, što je vidljivo iz navedenog priloga. Također, prema podacima iz priloga može se uočiti da su Bošnjaci “izgubili” jedno gradsko naselje (Brčko grad), a Hrvati su “izgubili” dva seoska naselja (Krepšić i Gorice) koja su prema popisu iz 1991. godine imala bošnjačku odnosno hrvatsku etničku većinu, a krajnji rezultat toga je popis iz 2013. godine, gdje su “izgubljena” naselja postala naselja sa srpskom etničkom većinom.

<sup>20</sup> Vidi: <http://www.statistika.ba/?show=12&id=30163>. (Pristup: 31.12.2019).

Razlog povećanja broja naselja sa srpskom etničkom većinom (3 naselja) je povećanje broja srpskog stanovništva između popisa stanovništva, kao i što su dva bošnjačka i dva hrvatska naselja postala srpska, dok je jedno srpsko naselje postalo bošnjačko.

Zanimljivi podaci za područje Brčkog prema popisu iz 1991. i 2013. godine odnose se i na broj stanovništva po etničkoj većini u gradskim i seoskim naseljima. Navedeni podaci su dati u *Prilogu br. 7*.<sup>21</sup>

Brčko	Gradsko stanovništvo		Razlika 1991/2013	Seosko stanovništvo		Razlika 1991/2013
	1991	2013.		1991.	2013.	
<b>Ukupno</b>	<b>45.280</b> (51,70%)	<b>45.516</b> (54,50%)	<b>+ 236</b>	<b>42.347</b> (48,30%)	<b>38.000</b> (45,50%)	<b>- 4.347</b>
<b>Bošnjaci</b>	24.740 (64,10%)	19.710 (55,70%)	<b>- 5.030</b>	13.877 (35,90%)	15.671 (44,30%)	<b>+ 1.794</b>
<b>Hrvati</b>	3.059 (13,70%)	1.637 (9,50%)	<b>- 1.422</b>	19.193 (86,30%)	15.615 (90,50%)	<b>- 3.578</b>
<b>Srbi</b>	10.049 (55,40%)	22.592 (78,20%)	<b>+ 12.543</b>	8.079 (44,60%)	6.292 (21,80%)	<b>- 1.787</b>
<b>Ostali</b>	7.432 (86,10%)	1.577 (78,90%)	<b>- 5.855</b>	1.198 (13,9%)	422 (21,10%)	<b>- 766</b>

Prilog 7. Stanovništvo po etničkoj većini u gradskim i seoskim naseljima na području Brčkog.

Broj stanovnika koje je živjelo u gradskim sredinama je prema popisu 1991. godine bilo 45.280 ili 51,70%, dok je prema popisu iz 2013. godine bilo 45.516 stanovnika odnosno 54,50%, što je povećanje za 236 stanovnika ili 0,50%. S druge strane broj stanovnika koje je živjelo u seoskim sredinama, prema popisu iz 1991. godine bilo 42.347 ili 48,30%, dok je prema popisu iz 2013. godine bilo 38.000 ili 45,50%, što je u odnosu na popis 1991. godine smanjenje za 4.347 stanovnika ili 10,27%. Razlog leži u činjenici da se sve više stanovništva iz seoskih sredina seli u gradske sredine, prije svega radi boljeg standarda življenja, bržeg zapošljavanja itd.

Prema etničkoj većini (Bošnjaci, Hrvati i Srbi) iz priloga možemo uočiti da prema popisu iz 1991. godine najviše ima bošnjačkog gradskog stanovništva (64,10%), a najmanje hrvatskog stanovništva (13,70%). Na osnovu istog popisa najviše ima hrvatskog seoskog stanovništva (86,30%), najmanje bošnjačkog seoskog stanovništva (35,90%), dok su srpsko stanovništvo podjednako živili i u gradu i na selu. Međutim, značajne promjene su nastale prema popisu 2013. godine, gdje najviše ima srpskog gradskog stanovništva (78,20%), a hrvatskog najmanje (9,50%). Također, i kada je u pitanju seosko stanovništvo došlo je do promjena,

21 Vidi: <http://www.statistika.ba/?show=12&id=30163> (Pristup: 31.12.2019).

najviše je i dalje hrvatskog stanovništva u selima (90,50%), a najmanje srpskog seoskog stanovništva (21,80%), dok je udio bošnjačkog seoskog stanovništva značajno se povećao u odnosu na 1991. godinu.

Uvidom u prilog može se uočiti da je između popisa udio gradskog stanovništva sa bošnjačkom i hrvatskom većinom u padu i to: bošnjačko za 5.030 stanovnika ili 20,33%, a hrvatsko za 1.422 ili 46,49%. Također, pad je zabilježen i kod gradskog stanovništva etničke većine "ostali" za 5.855 stanovnika ili 78,78%. Rast gradskog stanovništva zabilježen je kod Srba za 12.543 stanovnika ili 124,82%. Kada je u pitanju seosko stanovništvo, smanjenje broja seoskog stanovništva je zabilježeno kod Hrvata, Srba i ostalih. Kod Hrvata seosko stanovništvo je smanjeno za 3.578 ili 18,64%, kod Srba za 1.787 ili 22,12% i kod ostalih za 766 ili 63,94%. Rast seoskog stanovništva zabilježen je kod Bošnjaka gdje je došlo do povećanja za 1.794 ili 12,93%.

Navedene promjene su u direktnoj vezi sa promjenom etničke većine u naseljima na području Brčkog odnosno povećanjem broja srpskih naselja i srpskog stanovništva, a smanjenjem broja bošnjačkih i hrvatski naselja i stanovništva prema popisima iz 1991. i 2013. godine.

### Konfesionalna struktura stanovništva na području Brčkog

Prema konfesionalnoj strukturi stanovništva<sup>22</sup>, Brčko predstavlja multikonfesionalno područje. Većinsko stanovništvo prema popisu iz 1991. godine činilo je stanovništvo islamske vjeroispovijesti (43,15%), a pored njih značajno je bilo učešće katoličke vjeroispovijesti (25,57%), pravoslavne (19,90%), zatim stanovništvo koje je bilo ateističko (5,34%) i nepoznato, odnosno stanovništvo koje se nije konfesionalno izjasnilo (5,95%). Prema popisu stanovništva iz 2013. godine područje Brčkog zadržalo je multikonfesionalnost, s tim da se udio stanovništva kod sve tri konfesije značajno promijenio. Procentualno stanovništvo islamske vjeroispovijesti su i dalje bili u većini (42,92%), međutim udio stanovništva pravoslavne vjeroispovijesti se drastično povećao i iznosio je 34,53% i time izbilo na drugo mjesto po brojnosti pravoslavnog stanovništva ispred katolika, dok je udio katoličkog stanovništva smanjen i iznosio je 20,35%. Također, udio ateista i stanovništva koje se nije izjašnjavalo koje je konfesije bilo je u padu.

Navedene promjene u konfesionalnoj strukturi stanovništva vidljive su u slijedećem *Prilogu br. 8*:<sup>23</sup>

22 O konfesionalnom sastavu stanovništva u Bosni i Hercegovini vidi: Ivan Cvitković, Nacionalna i konfesionalna slika Bosne i Hercegovine, u: *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja, Knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 9, Sarajevo 2017, 27-47

23 Zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Etnička obilježja stanovništva – rezultati za Republiku i po opštinama 1991. godine, *Statistički bilten*, br. 233, Sarajevo, oktobar 1993, 25; *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013. godine*, 68.

Brčko	Ukupno	Islamska	Katolička	Pravoslavna	Ateisti	Nepoznato	Ostali <sup>24</sup>
1991.	87.627	37.815 (43,15%)	22.405 (25,57%)	17.438 (19,90%)	4.682 (5,34%)	5.213 (5,95%)	74 (0,08%)
2013.	83.516	35.844 (42,97%)	17.000 (20,35%)	28.838 (34,53%)	331 (0,40%)	636 (0,76%)	867 (0,99%)
<b>Razlika 1991/2013.</b>	<b>- 4.111</b>	<b>- 1.971</b>	<b>- 5.405</b>	<b>+ 11.400</b>	<b>- 4.351</b>	<b>- 4.577</b>	<b>+ 793</b>

Prilog 8. Konfesionalna struktura stanovništva.

Prema podacima iz priloga možemo uočiti da je stanovništvo islamske i katoličke vjeroispovijesti između popisa na području Brčkog u padu i to: islamske vjeroispovijesti za 1.971 ili 5,21%, a katoličke vjeroispovijesti za 5.405 ili 24,12%. Smanjene broja stanovništva prema konfesiji zabilježeno je i kod ateista za 4.351 ili 92,93% i kod stanovništvo koje se nije izjašnjavalo po konfesiji (nepoznato) pad za 4.577 ili 87,80%. Povećanje stanovništva zabilježeno je kod pravoslavnog stanovništva, koje se povećalo za 11.400 stanovnika ili 65,37% i kod stanovništva ostalih vjeroispovijesti za 793 ili 1071,62%.

Ako uporedimo *Prilog br. 3* – stanovništvo po etničkoj strukturi sa *Prilogom br. 8* – stanovništvo po konfesionalnoj strukturi dobijamo vrlo zanimljive podatke. Prema podacima iz ova dva priloga uočavamo da na području Brčkog prema popisu iz 1991. godine živio veći broj Bošnjaka nego pripadnika islamske vjeroispovijesti (38.617 naspram 37.815) i veći broj Srba nego pravoslavaca (18.128 naspram 17.438), dok je bilo više katolika nego Hrvata (22.405 naspram 22.252). Međutim, prema popisu iz 2013. godine situacija je promjenjena, pa tako živi veći broj pripadnika islamske vjeroispovijesti nego Bošnjaka (35.844 naspram 35.381), dok je prema istom popisu bilo više Hrvata nego katolika (17.252 naspram 17.000) i više Srba nego pravoslavaca (28.884 naspram 28.838). Posmatrano u cjelini broj Srba je na osnovu oba popisa bio veći od pravoslavaca, dok je kod drugih to bilo promjenljivo prema popisima.

Razlog ovakvih promjena je multietničnost i multikonfesionalnost područja Brčkog, što znači da je bilo stanovništva koje je po etničkoj i konfesionalnoj strukturi izjašnjavali različito. Ovo nam govori da je bilo Bošnjaka, Hrvata i Srba koji su se izjašnjavali po konfesiji i kao musliman, i kao katolik, i kao pravoslavac, i kao ateisti ili se uopšte nisu izjašnjavali ili su bili sasvim druge vjeroispovijesti.

24 Pod termin "Ostali" prema popisu iz 1991. godine ubrajaju se slijedeće konfesije: Protestantska (33), Vjerovanje u kultove (4), Judaistička (2), ostale vjeroispovijesti (23) i vjernici koji ne pripadaju ni jednoj vjeri (12). Prema popisu iz 2013. godine pod terminom "ostali" ubraja se slijedeće: agnostik (103), ostale vjeroispovijesti (667) i bez odgovora (97).

**Jezička struktura stanovništva na području Brčkog**

Prema jezičkoj strukturi<sup>25</sup>, stanovništvo na području Brčkog prema popisu iz 1991. godine moglo se izjasniti da je njihov jezik i pismo: bosanski, srpsko-hrvatski, srpski, hrvatsko-srpski, hrvatski, zatim ostali i nepoznato (nisu se izjasnili). Ovakvo izjašnjavanje o jeziku dovelo je do toga da se srpsko i hrvatsko stanovništvo podijelilo po pitanju jezika. Jedni su za svoj jezik izjašnjavali da je srpski odnosno hrvatski, dok su drugi da je to srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski jezik, a nije isključeno i da su se ostale etničke grupe izjašnjavale na isti način. Prema popisu iz 1991. godine procentualno se najviše stanovništva izjasnilo da je njihov jezik bosanski (35,17%), zatim srpsko-hrvatski (27,20%), hrvatski jezik (21,86%), potom srpski jezik (10,52%), itd. Na osnovu popisa iz 2013. godine ovih zabluda oko jezika nije bilo. Stanovništvo se moglo izjasniti za bosanski, srpski, hrvatski ili drugi jezik, te se s tim u vezi procentualno povećao broj stanovništva koje je govorilo bosanski jezik, dok je srpski odnosno hrvatski jezik djelimično bilježio povećanje odnosno smanjenje. Prema popisu iz 2013. godine broj stanovnika koji su govorili bosanski jezik se povećao na 43,53%, zatim srpski na 34,73%, dok se udio stanovništva koje je govorilo hrvatskim jezikom smanjio u odnosu na popis 1991. godine i iznosio je 20,06%. Navedene promjene vidljive su u slijedećem *Prilogu br. 9*:<sup>26</sup>

Brčko	Ukupno	Bosanski	Srpsko-hrvatski	Srpski	Hrvatski	Hrvatsko-srpski	Ostali <sup>27</sup>	Nepoznato
1991.	87.627	30.817 (35,17%)	23.837 (27,20%)	9.221 (10,52%)	19.151 (21,86%)	1.362 (1,55%)	1.285 (1,47%)	1.954 (2,23%)
			<b>33.058 (37,72%)</b>		<b>20.513 (23,41%)</b>			
Brčko	Ukupno	Bosanski	Srpski		Hrvatski		Ostali	Nepoznato
2013.	83.516	36.360 (43,53%)	29.004 (34,73%)		16.753 (20,06%)		1.261 (1,51%)	138 (0,17%)
<b>Razlika 1991/2013</b>	<b>- 4.111</b>	<b>+ 5.543</b>	<b>- 4.054</b>		<b>- 3.760</b>		<b>- 24</b>	<b>- 1.816</b>

Prilog 9. *Jezička struktura stanovništva.*

25 O jezičkoj strukturi stanovništva u Bosni i Hercegovini vidi: Slavo Kukić, Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema maternjem jeziku i spolno-dobnoj strukturi, u: *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja, Knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 9, Sarajevo 2017, 48-55.

26 Zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Etnička obilježja stanovništva – rezultati za Republiku i po opštinama 1991. godine, *Statistički bilten*, br. 233, Sarajevo, oktobar 1993, 21; *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013. godine*, 82.

27 Pod termin "Ostali" prema popisu iz 1991. godine podrazumjevaju se slijedeći jezici: Jugoslovenski (531), Romski (327), Albanski (171), Hercegovački (8), Ukrajinski (2), Slovenački (23), Makedonski (19), Rumunski (0), Njemački (34), Mađarski (22), Rusinski (20), Italijanski (3), Islamski (19), Češki (2), Turski (8), Ruski (3), Poljski (7) i Ostali jezici (86).

Prema podacima iz priloga možemo uvidjeti da ako saberemo podatke za stanovništvo koje je govorilo srpsko-hrvatski i srpski jezik, smatrajući da je to vezano za stanovništvo koje je govorilo srpski jezik (*napomena autora*), možemo zaključiti da je prema popisu iz 1991. godine bilo najviše stanovništva koje je govorilo srpski jezik. Međutim, kod ovakve tvrdnje mora se biti veoma oprezan, jer je većina stanovništva drugog etničkog sastava (Bošnjaci, Hrvati, ostali) izjašnjavala da je njihov jezik srpsko-hrvatski odnosno hrvatsko-srpski jezik. Također, određen broj stanovništva izjašnjavalo se da je njihov jezik “Islamski” ili “Jugoslovenski”, što dovoljno ukazuje kako je stanovništvo sva tri etnosa bilo u zabludi prilikom izjašnjavanja o jeziku, jer nisu znali koji je zvanični jezik kojim govore (*napomena autora*).

Iz priloga u kojem su izneseni podaci za 1991. godinu, autor se poslužio “činjenicom” da je “srpsko-hrvatski ustvari srpski jezik” i “hrvatsko-srpski da je hrvatski jezik”, kako bi dobio podatke koje bi mogao komparirati sa podacima koji su dati prema popisu iz 2013. godine i to prevashodno za srpski i hrvatski jezik. Prema tome udio stanovništva koje je govorilo srpsko-hrvatski/srpski jezik između popisa se smanjio za 4.054 stanovnika ili 12,26%. Također se i udio stanovništva koje je govorilo hrvatsko-srpski/hrvatski jezik smanjio za 3.760 ili 18,33%. Smanjenje je zabilježeno i kod stanovništva koje je govorilo ostalim odnosno drugim jezicima za 24 ili 1,87%, kao i kod stanovništva kod kojih se nije moglo utvrditi kojim su jezikom govorili ili se nisu izjašnjavali za 1.816 ili 92,94%. Jedino povećanje zabilježeno je kod stanovništva koje je govorilo bosanskim jezikom i to za 5.543 ili 17,99%.

Kada ove podatke uporedimo sa podacima o etničkom izjašnjavanju po popisu iz 2013. godine proizilazi da bosanski jezik nije samo jezik Bošnjaka, već i značajnog broja Srba, Hrvata i svih ostalih kategorija stanovništva na području Brčkog. Ovakav slučaj je i kad je u pitanju srpski jezik. Zanimljiv podatak je da od ukupnog broja Hrvata po popisu iz 2013. godine (17.252) samo njih 16.753 govori hrvatskim jezikom, a ostali dio nekim drugim jezikom.

### **Građani na privremenom radu - boravku u inostranstvu sa područja Brčkog prema popisu iz 1991. godine**

Popisom iz 1991. godine obuhvaćeni su građani sa područja Brčkog na privremenom radu – boravku u inostranstvu, a odnosi se na građane sa područja Brčkog koji su u vrijeme popisa privremeno boravili i radili inostranstvu kod stranog poslodavca ili na samostalnom radu i građane koja su u svojstvu članova porodice lica na privremenom radu u inostranstvu (kod stranog poslodavca ili samostalnom radu) boravila u vrijeme popisa u inostranstvu.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine broj građana sa područja Brčkog na privremenom radu u inostranstvu iznosio je 11.506 stanovnika ili 13,13% u

odnosu na ukupan broj stanovnika. Od ovog broja prema etničkom sastavu u inostranstvu na privremenom radu je boravilo: Bošnjaka – 1.806 (15,70%), Srba – 1.801 (15,65%), Hrvata – 6.351 (55,20%) i ostalih – 1.548 (13,45%). Države u kojima su boravili građani na privremenom radu sa područja Brčkog su: Austrija – 5.282 (45,91%), Francuska – 129 (1,12%), Njemačka – 4.330 (37,63%), Švicarska – 1.331 (11,57%), Švedska – 37 (0,32%), Ostale europske zemlje – 130 (1,13%), Australija – 67 (0,58%), Kanada – 34 (0,30%), Sjedinjenje Američke Države – 23 (0,20%), Ostale vaneuropske zemlje – 23 (0,20%) i nepoznata zemlja – 120 (1,04%).<sup>28</sup>

Iz navednih podataka možemo uočiti da je najviše Hrvata sa područja Brčkog bilo na privremenom radu u inostranstvu, dok je najviše građana sa područja Brčkog boravilo na privremenom radu u Austriji, Njemačkoj i Švicarskoj.

### **Osobe koje žive u inostranstvu sa područja Brčkog prema popisu iz 2013. godine**

Prema zvaničnim podacima iz država u kojima borave ove osobe, broj popisanih osoba čini tek 5%-6% od ukupne populacije stanovništva Bosne i Hercegovine koje žive u inostranstvu, a imaju prebivalište u Bosni i Hercegovini odnosno na području Brčkog i odsutni su duže od 12 mjeseci.

Radi što jasnijeg razumijevanja rezultata popisa osoba koje žive u inostranstvu potrebno je navesti i nekoliko važnih činjenica:

- Odziv od 5%-6% od ukupne populacije osoba koje žive u inostranstvu nije dovoljan za dobijanje pouzdanih statističkih indikatora da bi se predstavile karakteristike navedene populacije.
- Prema principima dobre prakse zvanične statistike s aspekta stope odgovora popisivanih jedinica (što je samo jedan od više indikatora kvaliteta statističkog istraživanja), za relevantnost statističkog istraživanja, neophodan je odziv od najmanje 70%-80% da bi rezultati bili pouzdani, uporedivi i odražavali stvarnu sliku ciljne populacije.

U vezi sa prethodno navedenim, možemo zaključiti da prikupljeni podaci o broju osoba koje žive u inostranstvu nisu dovoljno reprezentativni te se njihovom korištenju mora pristupiti sa potrebnim oprezom, jer ne odražavaju stvarni broj osoba iz Bosne i Hercegovine odnosno sa područja Brčkog koje žive u inostranstvu.

Broj osoba koje sa područja Brčkog žive u inostranstvu prema državi i mjestu prebivališta na području Brčkog/Brčko distrikta je 1.337 od čega 682 muških i 655 ženskih osoba. Države u kojima su se osobe nalazile su: Njemačka

<sup>28</sup> Vidi više: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Građani Republike Bosne i Hercegovine na privremenom radu – boravku u inostranstvu – rezultati za Republiku po opštinama, *Statistički bilten*, br. 235, Sarajevo, juni 1994, 38-39.

– 266 (19,90%), Hrvatska – 101 (7,55%), Švedska – 85 (6,36%), Austrija – 200 (14,96%), Sjedinjene Američke Države – 162 (12,04%), Švicarska – 84 (6,28%), Slovenija – 45 (3,37%), Australija – 188 (14,06%), Italija – 25 (1,87%), Srbija – 35 (2,62%), Ostale države – 124 (9,27%) i Nepoznato – 22 (1,65%). Razlozi boravka osoba u inostranstvu su: posao – 418 osoba, školovanje – 90, porodični razlozi – 210, prinudni razlozi – 361, ostali razlozi – 172 i nepoznato – 86.<sup>29</sup>

### Stanovništvo na području Brčko distrikta u periodu od 2005. do 2017. godine<sup>30</sup>

U ovom poglavlju donose se podaci koje je uradila Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – Podružnica/ekspozitura Brčko distrika u posebnoj publikaciji. Radi se o procjeni broja stanovništva po spolu i broju domaćinstava u navedenom periodu (podaci za domaćinstva se daju se za period 2013-2017). Riječ je o publikaciji o stanovništvu i o vitalnim događajima 2013- 2017. godine koja prikazuje podatke koji su prikupljeni prema Planu statističkih istraživanja od posebnog interesa za Brčko distrikt Bosne i Hercegovine. Procjene podataka o stanovništvu rađene su na osnovu podataka Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2017, sa stanjem na dan 30. septembar 2013. godine, te korištenjem podataka vitalne statistike i podataka o unutarnjim migracijama u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine. Navedene procjene u donose u *Prilogu br. 10*.<sup>31</sup>

29 Vidi više: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Popis 2013 – popis osoba koje žive u inostranstvu, *Saopćenje*, Sarajevo, 21. decembar 2018, 1-29.

30 Podaci o stanovništvu Brčko distrikta u periodu od 2005. do 2017. godine donose se na osnovu procjene broja stanovnika na osnovu rezultata popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, koje je uradila Podružnica/ekspozitura Brčko distrikta – Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

31 *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2013-2017*, Godina XVII, br. 6, Brčko, 26. juni 2018, 7. Također, postoje i druge publikacije koje je radila Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – Podružnica/ekspozitura Brčko distrika. Publikacije o stanovništvu i o vitalnim događajima za periode 2004-2008; 2005-2009, zatim periodi 2006-2010; 2008-2012; 2009-2014. i 2011-2015. godine prikazuje podatke koji su prikupljeni prema Programu statističkih istraživanja. Procjene podataka o stanovništvu rađene su na osnovu procjena iskazanih u publikaciji *Statistika stanovništva – procjene „Bilten – statistički podaci”* br: 6/04, 6/10, 6/12, 6/13. i 5/15 i korištenjem podataka vitalne statistike. Prema ovim publikacijama procjene stanovništva u Brčko distriktu po godinama bile su slijedeće: 2004. godina – 75.153; 2005 – 75.300; 2006 – 75.470; 2007 – 75.628; 2008 – 75.643; 2009 – 75.664; 2010 – 75.674; 2011 – 75.625, 2012 – 75.666; 2013 – 75.626; 2014 – 75.545. Vidi: *Demografija 2004-2008. godine*, Brčko, juni 2009, 5; *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2005-2009*, God. VIII, br. 6, Brčko, 25. juni 2010, 6; *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2006-2010*, God. X, br. 6, Brčko, 24. juni 2011, 5-6; *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2008-2012*, God. XII, br. 5, Brčko, 24. juni 2013, 5-6; *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2010-2014*, God. XIV, br. 5, Brčko, 24. juni 2015, 5-6. Procjene broja domaćinstava u navedenim publikacijama su: 2008. godina – 23.062; 2009-23.068; 2010 – 23.071; 2012 – 23.076 i 2014 – 23.034.

Godina	Ukupno	Prirodni priraštaj	Muško	Žensko
2005.	83.930	---	41.785	42.145
2006.	84.100	+ 170	41.866	42.234
2007.	84.258	+ 158	41.943	42.315
2008.	84.233	- 25	41.897	42.336
2009.	84.260	+ 27	41.830	42.430
2010.	83.995	- 265	41.609	42.386
2011.	83.723	- 272	41.441	42.282
2012.	83.516	- 207	41.235	42.281
2013.	83.410 <sup>32</sup>	- 106	41.191	41.219
2014	83.309	- 101	41.119	42.190
2015.	83.236	- 73	41.105	42.131
2016.	83.254	+ 18	41.104	42.150
2017.	83.243	- 11	41.094	42.149

Prilog 10. Stanovništvo Brčko distrikta u periodu od 2005. do 2017. godine.

Prema podacima iz priloga može se uočiti da je najveći broj stanovništva u Brčko distriktu bio 2009. godine, 84.260 stanovnika, a najmanje 2015. godine 83.236 stanovnika. Prema navedenim podacima najveći prirodni priraštaj zabilježen je 2006. godine (170), dok je najmanji priraštaj zabilježen 2011. godine (- 272). Odnos muškog i ženskog stanovništva u periodu od 2005. do 2017. godine bio je ujednačen, sa malom prednošću na brojnost ženskog u odnosu na muško stanovništvo.

U periodu od 2013. do 2017. godine procjena broja domaćinstava u Brčko distriktu bila je slijedeća: 2013. godine – 26.820 domaćinstava, 2014 – 26.787, 2015 – 26.764, zatim 2016 – 26.770 i 2017 – 26.766. Prema ovim procjenama broj domaćinstava u periodu od 2013. do 2017. godine bio je u konstantnom opadanju. Najveći broj domaćinstava bilo je 2013. godine, a najmanji 2015. godine.<sup>33</sup>

32 Podaci o broju stanovnika iz 2013. godine odnosi se na stanje 31. decembar 2013. godine. Vidi: *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2011-2015*, God. XV, br. 9, Brčko, 1. novembar 2016, 7.

33 *Demografija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine 2013-2017*, Godina XVII, br. 6, Brčko, 26. juni 2018, 7.

## Unutrašnje migracije na području Brčko distrikta u periodu od 2008. do 2017. godine

Migracije su odraz i obilježje društveno-ekonomskih i političkih specifičnosti. Kao takve, imaju važnu kulturno-historijsku ulogu u svakom konkretnom prostoru. One neosporno prate razvoj, te uzrokuju promjene u gotovo svim sferama življenja. Ekonomske promjene su vrlo značajne, no ne smije se zanemariti ni značaj demografskih promjena. Migracijska kretanja su velikim dijelom utjecala na značajne promjene u broju, strukturi i drugim obilježjima stanovništva, ali ponajviše na njegov razmještaj na ovim prostorima.<sup>34</sup> Negativni saldo već je dugo osnovna značajka migracija. Osim jake emigracije s bosanskohercegovačkih prostora, intenzivne su i unutrašnje migracije<sup>35</sup> stanovništva. One su pridonijele regionalnim razlikama u kretanju broja stanovnika i prouzročile nastanak egzodusnih i koncentracijskih područja unutar Bosne i Hercegovine i Brčko distrikta. Istodobno se pojačava seoski egzodus na jednoj strani i porast stanovništva u središtima općina na drugoj. U procesu demografskog pražnjenja dolazi do gašenja pojedinih seoskih naselja i otežane reprodukcije stanovništva.<sup>36</sup>

U nastavku na osnovu *Priopćenja/Saopćenja*<sup>37</sup> o unutrašnjim migracijama<sup>38</sup> u Bosni i Hercegovini koje je uradila Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine u periodu od 2008. do 2017. godine, donosi se podaci o unutrašnjim migracijama vezane za područje Brčko distrikta koje su dati u *Prilogu br. II*. Podaci se odnose na broj doseljenih stanovnika iz dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske na područje Brčko distrikta i broj odseljenih stanovnika sa područja Brčko distrikta na područje dva entiteta.

34 Vidi više: Ilijas Bošnjović, *Bosna i Hercegovina – demografska bajka*, Sarajevo 1999.

35 Migracija predstavlja prostornu pokretljivost stanovništva, dok unutrašnja migracija predstavlja preseljenje osoba unutar teritorije Bosne i Hercegovine, prateći pri tom mjesto iz kojeg je osoba odjavila prebivalište kao i mjesto novog prebivališta. Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini 2008. godine, *Priopćenje/Saopštenje*, God. I, br. 1, Sarajevo, 16. mart 2009, 5.

36 Vidi: Alma Pobrić, Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etičke teme*, časopis Instituta za migracije i narodnosti, God. 18, br. 4, Zagreb 2002, 349-364.

37 Podaci u *Priopćenjima/Saopćenjima* obuhvataju sve državljane Bosne i Hercegovine kao i strance kojima je odobren stalni boravak i koji su prijavili prebivalište u Bosni i Hercegovini. Također su obuhvaćeni i svi građani koji su odjavili svoje prebivalište s namjerom da se nasele u nekom drugom mjestu u Bosni i Hercegovini. Državljanima mogu prijaviti samo jedno prebivalište na teritoriji Bosne i Hercegovine. Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini 2008. godine, *Priopćenje/Saopštenje*, God. I, br. 1, Sarajevo, 16. mart 2009, 5.

38 Istraživanje o unutrašnjim migracijama se provodi na osnovu podataka koji se prikupljaju u Agenciji za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine. *Zakonom o prebivalištu i boravištu državljana Bosne i Hercegovine*, "Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br. 32/01, je regulisana zakonska obaveza prijave i odjave prebivališta za sve državljane Bosne i Hercegovine. Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini 2008. godine, *Priopćenje/Saopštenje*, God. I, br. 1, Sarajevo, 16. mart 2009, 1-6.

<b>Brčko distrikt</b>	<b>Ukupno</b>	<b>Doseljeni</b>	<b>Odseljeni</b>	<b>Saldo</b>
<b>2008.</b>	1.712	836	876	- 40
<b>2009.</b>	1.528	767	761	+ 6
<b>2010.</b>	1.653	689	964	- 275
<b>2011.</b>	1.357	567	790	- 223
<b>2012.</b>	1.464	608	856	- 248
<b>2013.</b>	1.337	561	776	- 215
<b>2014.</b>	1.302	641	661	- 20
<b>2015.</b>	1.181	645	536	+ 109
<b>2016.</b>	1.232	681	551	+ 130
<b>2017.</b>	1.174	683	491	+ 192

Prilog 11. *Unutrašnje migracije u periodu 2008-2017. godina.*

Podaci iz priloga ukazuju da je negativni migracioni saldo zabilježen 2008, 2010, 2011, 2012, 2013. i 2014. godine. Najveći negativni migracioni saldo zabilježen je 2010. godine (-275), a najmanji 2014. godine (-20), tj. bilo je više odseljenih, a manje doseljenih stanovnika na područje Brčko distrikta. S druge strane pozitivni migracioni saldo zabilježen je 2009, 2015, 2016. i 2017. godine. Najveći pozitivni migracioni saldo uabilježen je 2017. godine (192), a najmanji 2009. godine (6), tj. bilo je više doseljenih, a manje odseljenih stanovnika sa područja Brčko distrikta.

U 2008. godini broj doseljenih bio je manji u odnosu na broj odseljenih što je uslovalo negativni migracioni saldo koji je iznosio -40.<sup>39</sup> Posmatrajući broj doseljenih i odseljenih stanovnika u periodu od jedne godine dana dobijamo različite podatke i to: broj doseljenih u Brčko distriktu 2009. godine iznosio je 767, što u odnosu na 2008. godinu pokazuje smanjenje za 69 ili 8,30%, također i broj odseljenih stanovnika 2009. godine bio je manji za 115 ili 13,10% u odnosu na 2008. godinu.<sup>40</sup> Broj doseljenih u Brčko distrikt 2010. godine iznosio je 689 što u odnosu na 2009. godinu pokazuje smanjenje za 78 ili 10,20%, dok je broj odseljenih 2010. godine u odnosu na 2009. godinu pokazao povećanje za 203 ili 26,70% stanovnika.<sup>41</sup> Broj doseljenih 2011. godine iznosio je 567 stanovnika što je u odnosu na 2010. godinu pokazuje smanjenje za 122 ili 17,70%, također i broj odseljenih stanovnika 2011. godine bio je manji za 174 ili 18,00% u odnosu na

39 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini 2008. godine, *Priopćenje/Saopštenje*, God. I, br. 1, Sarajevo, 16. mart 2009, 1.

40 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini 2009. godine, *Priopćenje/Saopštenje*, God. II, br. 1, Sarajevo, 15. februar 2010, 1.

41 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2010. godinu, *Saopštenje*, God. III, br. 1, Sarajevo, 25. februar 2011, 1.

2010. godinu.<sup>42</sup> Broj doseljenih 2012. godine iznosio je 608 stanovnika što u odnosu na 2011. godinu pokazuje povećanje za 41 ili 7,20%. Također, broj odseljenih stanovnika 2012. godine bio je veći za 66 ili 8,40% u odnosu na 2011. godinu.<sup>43</sup> Broj doseljenih 2013. godine iznosio je 561 stanovnik što u odnosu na 2012. godinu pokazuje smanjenje za 47 ili 7,70%, a broj odseljenih 2013. godine bio je manji za 80 ili 9,30% u odnosu na 2012. godinu.<sup>44</sup> Broj doseljenih 2014. godine iznosio je 641 stanovnik što u odnosu na 2013. godinu pokazuje povećanje za 80 ili 14,30%, dok je broj odseljenih 2014. godine bio manji za 115 ili 14,80% u odnosu na 2013. godinu.<sup>45</sup> Broj doseljenih 2015. godine iznosio je 645, što u odnosu na 2014. godinu pokazuje povećanje za 4 ili 0,60%, dok je broj odseljenih 2015. godine bio manji za 125 ili 18,90% u odnosu na 2014. godinu.<sup>46</sup> Broj doseljenih 2016. godine iznosio je 681, što u odnosu na 2015. godinu pokazuje povećanje za 36 ili 5,60%, također i broj odseljenih 2016. godine je veći za 15 ili 2,80% u odnosu na 2015. godinu.<sup>47</sup> Broj doseljenih 2017. godine iznosi je 683 stanovnika, što u odnosu na 2016. godinu pokazuje povećanje za 2 ili 0,30%, dok je broj odseljenih 2017. godine manji za 60 ili 10,90% u odnosu na 2016. godinu.<sup>48</sup>

## Zaključak

Popisi stanovništva su najveće statističko istraživanje koje se periodično vrši u svim državama svijeta, čime se dobijaju najznačajniji podaci o stanovništvu nekog prostora. Osim broja i prostornog rasporeda, popis stanovništva osigurava podatke o demografskim, etničkim, obrazovnim, ekonomskim, migracionim i drugim obilježjima stanovnika, kao i o broju domaćinstava, porodica i njihovim obilježjima, te podatke o stambenom fondu i njegovim odlikama. Popis stanovništva je najvažniji statistički izvor podataka o stanovništvu jedne države. Broj, sastav, prirodno i mehaničko kretanje te druge karakteristike stanovništva imaju veliku važnost u odvijanju svih političkih i drugih društvenih dešavanja, kako na određenom području, tako i na području Brčkog.

42 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2011. godinu, *Saopštenje*, God. IV, br. 1, Sarajevo, 28. februar 2012, 1.

43 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2012. godinu, *Saopštenje*, God. V, br. 1, Sarajevo, 15. februar 2013, 1.

44 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2013. godinu, *Saopštenje*, God. V, br. 1, Sarajevo, 28. februar 2014, 1.

45 Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2014. godinu, *Saopštenje*, God. VI, br. 1, Sarajevo, 27. februar 2015, 1.

46 Demografija i socijalna statistika, Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2015. godinu, *Saopćenje*, God. VII, br. 1, Sarajevo, 15. februar 2016, 1.

47 Demografija i socijalne statistike, Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2016. godinu, *Saopćenje*, God. VIII, br. 1, Sarajevo, 15. februar 2017, 1.

48 Demografija i socijalne statistike, Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2017. godinu, *Saopćenje*, God. IX, br. 1, Sarajevo, 15. februar 2018, 1.

Prema popisima stanovništva iz 1991. i 2013. godine broj stanovnika u Brčkom manji za 4.111 stanovnika. Kao posljedicu pada može biti rezultat negativnog prirodnog kretanja stanovništva (većeg broja umrlih nego rođenih), zatim, ako je prirodni priraštaj pozitivan (više rođenih nego umrlih), ali je istovremeno migracioni saldo negativan (više je iseljenih nego što se uselilo) itd. Spolna struktura stanovništva na području Brčkog između dva popisa bila je ujednačena.

Kada su u pitanju domaćinstva, višečlana domaćinstva na području Brčkog uglavnom stvar prošlosti i da je njihov broj sve manji, posebno onih sa četiri člana gdje je izraženo najveće smanjenje između popisa za čak 1.460 domaćinstava. S druge strane slično europskim populacionim trendovima na području Brčkog je visok procenat samačkih domaćinstava odnosno domaćinstava sa jednim članom i domaćinstava sa dva člana.

Prema etničkom sastavu područje Brčkog bilo je multietničko, procentualno po popisima Bošnjaci bili većinsko stanovništvo, međutim udio Srba se drastično povećao između popisa i time izbio na drugo mjesto po brojnosti stanovništva ispred Hrvata, dok je udio Hrvata smanjen. Nije došlo do izrazitog etničkog disbalansa u odnosu na prijeratni period. Premda su Srbi i procentualno i u apsolutnim brojevima zabilježili rast, pa su od četvrtine stanovništva postali trećina. Područje Brčkog/Brčko distrikta ostalo je jedna od rijetkih sredina u Bosni i Hercegovini, ako ne i jedino područje koje je povratilo multietnički karakter, ali i jedino područje od rijetkih prijeratnih općina s tako visokim postotkom ujednačenosti podataka s onim iz popisa 1991. godine. Promjene su vidljive u etničkoj strukturi naselja na području Brčkog, Jedno srpsko naselje postalo je bošnjačko. Riječ je o naselju Brezovo Polje, zatim dva bošnjačka naselja postala su srpska. Riječ je o naseljima Brčko grad i Brezovo Polje selo i dva hrvatska naselja postala su srpska. Riječ je o naseljima Krepšić i Gorice.

Prema konfesionalnoj strukturi stanovništva, Brčkog je bilo multikonfesionalno područje. Procentualno stanovništvo islamske vjeroispovijesti bilo je većinsko međutim udio stanovništva pravoslavne vjeroispovijesti se drastično povećao i time izbilo na drugo mjesto po brojnosti pravoslavnog stanovništva ispred katolika, dok je udio katoličkog stanovništva smanjen. Razlog ovakvih promjena je multietničnost i multikonfesionalnost područja Brčkog, što znači da je bilo stanovništva koje je po etničkoj i konfesionalnoj strukturi izjašnjavali različito. Ovo nam govori da je bilo Bošnjaka, Hrvata i Srba koji su se izjašnjavali po konfesiji i kao musliman, katolik, pravoslavac, ili kao ateista ili se uopšte nisu izjašnjavali ili su bili sasvim druge vjeroispovijesti.

Prema jezičkoj strukturi stanovništvo na području Brčkog prema popisu iz 1991. godine moglo se izjasniti da je njihov jezik i pismo: Bosanski, Srpsko-hrvatski, Srpski, Hrvatsko-srpski, Hrvatski, zatim Ostali i nepoznato tj. nisu se izjasnili. Ovakvo izjašnjavanje o jeziku dovelo je do toga da se srpsko i hrvatsko stanovništvo podijelilo po pitanju jezika. Jedni su za svoj jezik izjašnjavali da je

srpski odnosno hrvatski, dok su drugi da je to srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski jezik, nije isključeno i da su ostale etničke grupe izjašnjavale se na isti način. Procentualno prema popisima stanovništva je najviše govorilo bosanskim jezik, dok je srpski odnosno hrvatski jezik djelimično se povećavao odnosno smanjivao. Kada uporedimo sa podacima o etničkom izjašnjavanju po popisu iz 2013. godine proizilazi da bosanski jezik nije samo jezik Bošnjaka, već i značajnog broja Srba, Hrvata i svih ostalih kategorija stanovništva na području Brčkog. Ovakav slučaj je i kad je u pitanju srpski jezik.

Pored ovih promjena koji su se desile na osnovu popisa iz 1991. i 2013. godine, date se i promjene u broju stanovništva na području Brčko distrikta u periodu od 2005. do 2017. godine na osnovu procjene broja stanovnika koje je radila Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – podružnica Brčko, kao i promjene koje su se desile kada su u pitanju unutrašnje migracije na prostoru Brčko distrikta u periodu od 2008. do 2017. godine.

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti da se desile značajne demografske promjene na području Brčkog, koje su za posljedicu imale smanjene ukupnog broja stanovnika, zatim smanjenje broja hrvatskog stanovništva i povećanje broja srpskog stanovništva. Značajne promjene su se desile i kad je u pitanju stanovništvo i naselja na području Brčkog gdje je došlo do promjena etničke, konfesionalne i jezičke strukture stanovništva i dr.

## Summary

Population censuses are the largest statistical survey conducted periodically in all countries of the world, providing the most significant population data for an area. In addition to the number and spatial distribution, the census provides data on demographic, ethnic, educational, economic, migration and other characteristics of the population, as well as on the number of households, families and their characteristics, as well as data on the housing stock and its characteristics. The census is the most important statistical source of population data for a country. The number, composition, natural and mechanical movement and other characteristics of the population are of great importance in the conduct of all political and other social events, both in a certain area and in the Brčko area.

According to the 1991 and 2013 censuses, the population in Brčko decreased by 4,111. The fall may result from a negative natural population movement (more deaths than births), if the natural increase is positive (more births than deaths), but at the same time the migration balance is negative (more emigrants than immigrants), etc. The gender structure of the population in the Brčko area was uniform between the two censuses.

When it comes to households, multi-member households in Brčko's area are mostly a thing of the past, and their numbers are decreasing, especially those

with four members, where the largest decrease is recorded between censuses for as many as 1,460 households. On the other hand, similar to the European population trends in the Brčko area, there is a high percentage of single households, i.e. single-member households and two-member households.

By ethnicity, the Brčko area was multi-ethnic, with a majority of Bosniak censuses, but the share of Serbs increased drastically between the censuses and thus ranks second in terms of population in front of Croats, while the share of Croats decreased. There was no pronounced ethnic imbalance with respect to the pre-war period. Although Serbs both in percentage terms and in absolute numbers registered an increase, they became one third of the population. The Brčko District area remained one of the few communities in Bosnia and Herzegovina, if not the only area that retained its multi-ethnic character, but also the only area of the rare pre-war municipalities with such a high percentage of data uniformity with that of the 1991 census. Changes are evident in the ethnic structure of the settlements in the Brčko area. One Serb settlement became Bosniak. It is a settlement called Brezovo Polje, but two Bosniak settlements became Serbian. These are settlements Brčko grad and Brezovo Polje Village and two Croatian settlements became Serbian. These are settlements Krepšić and Gorice.

According to the confessional population structure, Brčko was a multi-confessional area. The percentage of the Islamic religion adherents was majority, however, the proportion of the population of the Orthodox religion increased drastically and thus came in second place in the number of the Orthodox population in front of the Catholics, while the share of the Catholic population decreased which were expressed differently by ethnic and confessional structure. This tells us that there were Bosniaks, Croats and Serbs who professed to be confessional both as Muslims, as Catholics, as Orthodox, and as atheists, or did not declare at all or were of a completely different religion.

According to the linguistic structure, according to the 1991 census, the population in the Brčko area could declare that their language and script were: Bosnian, Serbo-Croatian, Serbian, Croatian-Serbian, Croatian, then Others and unknown i.e. they did not declare themselves. This declaration of language has led to the Serb and Croat population being divided over the language issue. Some stated that their language was Serbian or Croatian, while others stated that it was Serbo-Croatian or Croatian-Serbian language, and that other ethnic groups stated the same. Percentages according to the censuses were mostly spoken in Bosnian, while the Serbian or Croatian language was partially increasing or decreasing. When compared to the data on ethnic declaration according to the 2013 census, it turns out that Bosnian is not only the language of Bosniaks, but also of a significant number of Serbs, Croats and all other population categories in the Brčko area. This is also the case with the Serbian language.

In addition to these changes, which occurred on the basis of the 1991 and 2013 censuses, there are also changes in the population in the Brčko District from

2005 to 2017 based on the population estimate worked by the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina and Herzegovina - the Brčko Branch, as well as the changes that have occurred with regard to internal migration in the Brčko District in the period from 2008 to 2017.

Based on all the above, it can be concluded that significant demographic changes occurred in the Brčko area, which resulted in a decrease in the total population, then a decrease in the Croat population and an increase in the Serb population. Significant changes have also taken place with regard to the population and settlements in the Brčko area where there has been a change in the ethnic, confessional and linguistic structure of the population, etc.

**Dr. sc. Mirsad KUNIĆ, redovni profesor**  
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli  
E-mail: mirsad.kunic@fulbrightmail.org

UDK:82:82-94:054.7(497.6 Velino selo)  
82-94:054.7(497.6 Velino selo)

## MIGRACIJSKI NARATIVI U USMENOJ TRADICIJI VELINOŠ SELA

**Apstrakt:** *U radu ćemo se fokusirati na usmena kazivanja nekolicine kazivača iz Velinog Sela, Općina Čelić, zabilježenih prilikom terenskog istraživanja u maju mjesecu 2015. godine. Kroz različite forme zapamćenih predaja, od onih nerazvijenog oblika (memorat i hronikat) do onih sa razuđenom fabulom (fabulat) kazivač Aljo Zukić nam je živopisno ispričavao narative koji svjedoče različite migracijska kretanja stanovnika Velinog Sela. Od razvijenog trodijelnog fabulata o nepoznatom šehidu i šehidskom turbetu, preko predaje o izvjesnom doseljeniku Veliji, po kojemu i selo od tada nosi ime, preko memorata o Humci ili Tri greba, pa sve do hronikata o povremenim ekonomskim migracijama samog kazivača u Tuzlu, Sloveniju i Ameriku ispričavana je dramatična povijest sela. Kao živi svjedok i akter događaja poslije Drugog svjetskog rata Zukić nam predočava i svu dramatiku teškog življenja, koja je i uzrokovala raseljavanje stanovnika u razvijene zemlje Zapada.*

**Ključne riječi:** *Migracije, kazivanje, predaja, usmenost, pamćenje, zaborav.*

## MIGRATION NARRATIVES IN THE ORAL TRADITION OF VELINO SELO

**Abstract:** *In this paper we will focus on the oral narratives of a number of storytellers from Velino Selo, Čelić Municipality, recorded during a field survey in May 2015. Through various forms of memorized narratives, from those of the undeveloped form (memory and chronicle) to those with withered fabula (fabulat), narrator Aljo Zukić has vividly narrated to us stories that testify to the different migration movements of the inhabitants of Velino Selo. From the developed three-part plot on the unknown martyr and the martyr's grave, through the story of a certain immigrant Velija, by which the village has since been named, through the memo about Humka or the Three reefs, to the chronicles of the occasional economic migration of the pointer to Tuzla, Slovenia and America has been told a dramatic*

*history of the countryside. As a living witness and actor of the events after the Second World War, Zukić also presents us with all the dramatics of difficult living, which also caused the displacement of residents in the developed countries of the West.*

**Key words:** *Migration, saying, surrender, oral, memory, oblivion.*

## I

Iza dobro organizavanog jednodnevnog terenskog istraživanja Velinog Sela, Općina Čelić, ostala je zabilježena zanimljiva usmena građa, koja je, osim u privatnoj, u cjelosti pohranjena u arhivi Zavoda za zaštitu i korištenje kulturnohistorijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona i dijelom u Radio televiziji Tuzlanskog kantona.

Raspon skupljene građe kreće se od zapamćenih stihova iz prvih razreda škole (Alija Šećkanović), usmenih stihova vedrog sadržaja (Hamida Ahmetović), epskih stihova iz pjesmarica (Hasan Mušanović), kazivanja o događajima važnim za mjesto ili kazivača (Aljo Zukić, Alija Šećkanović, Hasan Mušanović), pa do različitih predaja lokalnog karaktera na različite teme.



Prilog 1. *Velinjske smokve.*

Najzanimljiviji dio građe odnosi se upravo na usmene predaje, koje kao takve, po bogatstvu tema i oblika, svjedoče o čuvanju tradicije usmenoga pripovijedanja. Među zabilježenim predajama nalaze se kratka saopštenja o abdestu i namazu (hronikat), sjećanja na gladne godine i težak život (memorat) te razvijene predaje o šehidima i posljednjem evliji (fabulat)<sup>1</sup>. U našem fokusu bi trebale biti predaje koje, sa tematskog aspekta, govore o eventualnim migracijskim kretanjima prvih doseljenika, dolascima i odlascima različitih aktera te o iseljavanjima stanovnika Velinog Sela u druge krajeve.

Prema enciklopediji Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“ pojam migracija se definira kao „prostorna pokretljivost stanovništva, a u užem smislu trajnija promjena mjesta stalnoga boravka pojedinaca ili društvenih skupina“<sup>2</sup>.

1 „Još tridesetih godina ovog stoljeća C. Von Sydow je, pri promatranju razlika u stepenu razvijenosti fabula predaje, uveo tri termina koja su poslije u teorijskim analizama koje se odnose na žanrovske odlike predaja postala osnovna. To su: *fabulat*, *memorat* i *hronikat*.“ Aiša Softić, *Usmene predaje Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 2002, 18.

2 „Migracije su stalne ili privremene. Poseban je oblik privremene migracije sezonska migracija, u kojoj se odlazak i povratak migranata smjenjuju u, obično, godišnjim ciklusima. Redovita dnevna

Ono što se ovdje prepoznaje kao znanstveni pojam zapravo je naziv za semantičko pokrivanje jedne od osnovnih ljudskih potreba – potrebe za kretanjem i promjenom mjesta boravka. U pojedinačnim životima kao i u civilizacijskim ukupnostima čovjek je definiran kretanjem u prostoru, kao malo koja potreba kretanje ga određuje kao svrhovito ljudsko biće. Potreba za kretanjem je imanentna svakom živom biću, kod čovjeka je ona sadržaj i smisao postojanja.

## II

Predaje koje se referiraju na najstarije događaje, a mogu se u širem smislu svrstati u migracijske, su one koje govore o zakopanom blagu, o humci i o tri greba.<sup>3</sup> Jedan stari narod bio je nakon niza godina primoran napustiti Bosnu i, ne mogavši sa sobom ponijeti svo svoje blago, dio toga blaga zakopao je na nepoznatoj lokaciji. Generacije mještana su pamtile priču i pokušavale pronaći blago da bi se, na kraju, pojavio mještatin koji je uspio u tome. Prema Hasanovom kazivanju na porodicu pronalazača palo je prokletstvo, navalile su razne bolesti, tako da je nesretnik morao vratiti blago odakle ga je uzeo.

Aiša Softić bošnjačke predaje tematski razvrstava u pet grupa – 1. etiološke i eshatološke, 2. mitološke ili demonološke 3. hićaje i historijsko-religijske, 4. historijske usmene predaje te 5. predaje o vodama i česmama – dok predaje o zakopanom blagu svrstava u mitološke ili demonološke.<sup>4</sup> Prema Zoji Karanović priče o zakopanom blagu sežu u najstarije doba ljudskog postojanja, temelje se na prvobitnim predstavama o zakopanom blagu kao simboličnim slikama kolektivno nesvjesnog.<sup>5</sup> Vremenom su ove predaje razvijale se i poprimale formu razvijanih fabulata<sup>6</sup>, kakva je i ova predaja iz Velinog Sela, slijedeći utvrđenu strukturu

---

migracija ili tjedna migracija, odlazak iz mjesta boravka u drugo mjesto na rad, naziva se cirkulacijom. Nadalje, razlikuju se vanjske i unutrašnje migracije, prema tomu jesu li unutar državnih granica ili izvan njih. Migracije mogu biti organizirane ili stihijske, dobrovoljne ili prisilne. Granični je slučaj migracije nomadski način života, u kojem društvena skupina koja se seli uopće nema stalnoga mjesta boravka. Prema broju sudionika obiteljska migracija najmanja je grupna migracija, dok su migracije plemenâ, naroda ili društvenih skupina (profesionalnih, vjerskih itd) njezini širi oblici. Osnovne su sastavnice migracije imigracija ili useljivanje i emigracija ili iseljivanje. Razlika između useljivanja i iseljivanja u nekom području naziva se migracijskim saldonom, neto migracijom ili migracijskom bilancom. Ona može biti pozitivna (mehanički priraštaj stanovništva) ili negativna (mehanički pad stanovništva).“ Hrvatska enciklopedija: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40619>. (Pristup 5. septembar 2019).

3 Predaju o zakopanom blagu smo čuli u pripremnom dolasku, a kada smo drugi put došli da snimimo između ostalih i tu predaju, kazivač Hasan Mušanović (1927) nije se mogao sjetiti ili je svjesno prešutio predaju, plašeći se negativnih posljedica, kakve su snašle samog pronalazača blaga. Sadržaj predaje rekonstruiramo po sjećanju.

4 Aiša Softić, *Usmene predaje Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 2002.

5 Zolja Karanović, *Zakopano blago – život i priča, Bratstvo-Jedinstvo*, Novi Sad 1989, 11. (dalje: Z. Karanović, *Zakopano blago*).

6 „U okviru velike kategorije usmene proze nazvane predanjem ove vidove fon Sidov naziva *kratkim saopštenjem* (hronikatom), *memoratom* i *fabulatom*.“ Z. Karanović, *Zakopano blago*, 101.

postupaka: sakrivanje blaga, informisanje o blagu, čuvanje blaga i traženje blaga.<sup>7</sup> U Hasanovoj predaji sakrivači ili vlasnici blaga bili su stari narodi (Madžari), postupci informisanja i čuvanja blaga su izostavljeni, dok se u funkciji tragača javlja bezimena mještani. S obzirom na rezultat potrage, na posljedice koje su snašle pronalazača te na odluku da se blago ponovo zakopa na nepoznatoj lokaciji, može se zaključiti da smisao nije bio u pronalaženju već u traganju, vjerovanje u postojanje nekakvog blaga nužno se vezuje za vjerovanje u ideju (ne)dostižnog blagostanja, a društva koja njeguju narativ sa sretnim završetkom, sa sretnim pronalaskom blaga i uživanjem u njemu, društva su ograničenog dobra. Vjerovanje u nemogućnost uživanja u pronađenom blagu zapravo je vjerovanje u nedostižnost konačnog blagostanja na ovom svijetu. Konačno, ovu i sve druge predaje o zakopanom blagu možemo alegorijski čitati kao narativ o potrazi za usmenim blagom.

Kao pouzdani kazivač, prenosilac najvećeg broja predaja u Velinom Selu, Aljo Zukić (1942) nam je, između ostalih, kazao i kratke hronikate i memorate o Humci ili Tri greba. Radi se o raskršću kod mezarja gdje su se ukrštala tri puta (otuda i naziv Tri greba).<sup>8</sup> „Humka je jeno brdo, jena gomila zemlje“ (što i odgovara etimologiji riječi humka), objašnjava Zukić, „oko koje su išla tri puta“: jedan je išao od Brčkog prema Zvorniku i Sarajevu, poznat još kao Sojski ili Solski put, rađen još u vrijeme Austro-Ugarske, drugi je put Tijesni bogazi<sup>9</sup>, koji je zbog svoje konfiguracije bio pogodan za hajdučke zasjede i presretanja, zbog čega je i nastalo groblje za ukop onih koji bi u tim borbama stradali.<sup>10</sup>

### III

Predaja o Veljinskom ili Šehidskom turbetu, po razvijenosti fabule, dosegla je nivo razvijenog fabulata, koji bismo mogli podijeliti u tri dijela: pojavljivanje i konačna smrt šehida, san i potraga za mezarom te izgradnja i sudbina turbeta. U prvom dijelu se kazuje o pojavljivanju nepoznatog konjanika, koji je u rukama nosio svoju glavu i koji je pao sa konja u trenutku kada je neko povikao: „Vidi čojka bez glave!“ U drugom dijelu iz očiju živih svjedoka šehid se seli u san bogatog sarajevskog trgovca, oživljavajući u potpunosti sliku mjesta na kome bi šehid trebao biti sahranjen. Konačno, san koji razotkriva tajnu tako obavezuje snivača da potraži to mjesto (Velino Selo) i lokaciju (gdje su cer, lipa i hrast), kako bi se moglo izgraditi turbe. Prvobitno drveno turbe trajalo je sve do Drugog svjetskog rata, kada je izgorjelo, napravljeno je novo i opet spaljeno 1978. godine<sup>11</sup>, da bi, konačno, bilo

<sup>7</sup> Z. Karanović, *Zakopano blago*, 101.

<sup>8</sup> Kazivač nam je ponudio ovo tumačenje, premda je sama riječ greb prethodila današnjem obliku grob, mjesto ukopa mrtvih.

<sup>9</sup> „Klanac, tjesnac, tijesan planinski prolaz.“ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1966.

<sup>10</sup> Iz Zukićevog kazivanja nismo mogli zaključiti koji bi bio treći put.

<sup>11</sup> Kazivač čak navodi tačan datum dan – četvrtak, 17. juli 1978. godine – posredno odavajući važnost i značaj turbeta u njihovim životima.

sazidano ovo koje i danas traje. O važnosti turbeta za mještane Velinog Sela govori podatak da, kad se u posljednjem ratu prokopavao put, naišlo na kosti ukopanog šehida, zbog čega su trasu puta morali pomjeriti sa tog pravca.

Ovim historijskim konkretizacijama – Drugi svjetski rat, 1978. godina i posljednji rat vođen za odbranu od agresije – jedna izvanhistorijska i nadrealna predaja o šehidu spuštena je u realni stvarni prostor i vrijeme, čime se željelo postići dodatno ovjerodostojavanje njenih nadnaravnih sadržaja. Esmā Smailbegović predaje o turbetima i šehidima posmatra kao podtematsku skupinu predaja o postanku (gradskih) objekata, njihovih naziva i obilježja.<sup>12</sup> Vljako Palavestra predaje o turbetima svrstava u historijsko-religijska predanja<sup>13</sup>, dok se Aiša Softić ne bavi predajama o turbetima kao posebnom tematskom skupinom, već ih razmatra unutar podtemata o šehidima, odnosno temata historijsko-religijske predaje.<sup>14</sup>

Od Alje Zukića zabilježili smo i jednu historijsku predaju o porijeklu naziva mjesta Velino Selo. Promjena naziva mjesta iz Lipov Do ili Papretov Do (?) u Velino Selo dogodila se najvjerovatnije u XIX stoljeću, kada su u Srbiji vođene borbe za oslobođenje od osmanske vlasti i kada je nasilno pokrenut veliki migracijski val Bošnjaka prema Bosni i drugim krajevima, koji su bili pod zaštitom Porte. Jedan od onih koji je morao bježati pred terorom ustanika i vlasti bio je izvjesni Veli-beg/Velija, koji je, kako se kaže u predaji, ušao kod Rače u Bosnu i zanoćio na bosanskoj obali rijeke Save. Kada se probudio vidio je panjeve i žile i kada su mu ribari rekli da ih je Sava donijela, on je zaključio da ne može ostati i graditi novi život na mjestu gdje voda često nadolazi i plavi. Pokupio se i krenuo prema prvim obroncima Majevice, zaustavio se u naselju Lipov Do ili Papretov Do, da bi potom naselje po njemu dobilo ime Velino Selo.

Ova predaja je, kako kazivač navodi, vezana za vrijeme „kad je Turska propala“, dovodeći je u vezu sa historijskim događajima u Srbiji XIX stoljeća, koji su izazvali prisilne migracije bošnjačkog stanovništva prema Bosni. Predaja se vezuje za sudbinu pojedinca, njegova lična iskustva i činodejstvija, čime je drama jednog naroda transponirana sa kolektivno-historijskog u individualno-narativni kontekst, sa plana povijesti u kojoj krupni događaji upravljaju sudbinom naroda na plan prihvatljivog i pamtljivog narativa u kome jake individue kreiraju povijest. I, zaključili bismo, da povijest i pripovijest/predaja nisu suprotstavljene prakse, već da su komplementarne, jer su dva lica istog svijeta.

#### IV

Ovaj zanimljivi kazivač osjetio je potrebu da de/legitimizira svoj narativ kao vjerodostojno svjedočenje: „Eto, ja što sam zapamtio zapamatio sam, volio

12 Esmā Smailbegović, *Narodna predaja o Sarajevu*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo 1986.

13 Vljako Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo 2004.

14 Aiša Softić, *Usmene predaje Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 2002.

bi da sam više, ali, recimo, za jednog čojka nepismenog dosta je.“ Doza opreza, koji izbija iz ovog iskaza, gotovo je stalno mjesto kod svih usmenih kazivača, koji su, umjesto škole i pisma, bili prinuđeni da se oslanjaju na svoje slušne i govorne organe, na slušanje i pričanje, na pamćenje (i zaborav); taj isti oprez istovremeno je i simptom naglašene inferiornosti ovih, u pravilu, nedovoljno obrazovanih kazivača pred sakupljačima i snimačima, koji u njihovim očima uvijek izgledaju kao oni koji su učeni i obrazovani.<sup>15</sup> Ako u prvom Zukićevom iskazu nismo mogli dokučiti da li i u kojoj mjeri je bio ironiziran, drugi nam je, sasvim je izvjesno, bačen u lice kao otvorena kritika naše tehnologizirane i internetizirane stvarnosti: „A ja sada slušam i gledam. Mojih četvero unučadi sjedi, uzelo nješto, one lopatice (mobitele! – M. K.)... Još jedno sam slušo i ubijeden sam to. ... Internet će izvuć pamet iz glave.“ Iz svoje prilično sigurne pozicije osobe koja se s pouzdanjem oslanja na svoje slušne i govorne organe, Zukić je naprosto zabrinut za budućnost svoje unučadi, samim tim i za budućnost našeg društva i naše civilizacije.

Na sličan način kazivač Aljo Zukić kroz svoja kazivanja pamti i prenosi jedno drugo historijsko vrijeme, ono koje se odnosi na ekonomske migracije sredinom XX stoljeća, koje su bile izazvane teškim životom, posebno iz ruralnih područja poput Velinog Sela. Dramu teškog preživljavanja, ali i umiranja, dočarava nam pričom o smrti svoje sestre: „Druga stvar, pedeset i prve godine kada je bila glad, ja sam imo 6 godina, u mene je sestra umrla od gladi. Na ovome Velinom Selu, odozgo doвле, ovo sve što je bilo kuća, ti nigdje nisi mogo nać lijepe prohe hljeba kilu. Bilo je četri hiseta žare a jedno hise brašna kukuruzna. A ona mre i viče: Majke, daj mi hljeba!“ Upravo su gladne godine pokrenule mještane u potragu za zaradom i boljim životom. Tako je Aljo Zukić 15 godina radio kao kirijaš, profesionalni prijevoznik i prodavač robe, koji je svakog četvrtka vozio uglavnom poljoprivredne proizvode, svoje i svojih mještana, u Tuzlu na pijacu, koja se održavala petkom.<sup>16</sup> Zatim je, poput drugih mještana Velinog Sela, krenuo na rad u Sloveniju, gdje je, kako kaže, za jedan mjesec mogao zaraditi dovoljno novca da njegova porodica može preživjeti godinu dana.<sup>17</sup>

Sa aspekta ponovljivosti radi se o dvije vrste kretanja: stalnim i povremenim migracijama a sa aspekta prostorne usmjerenosti – o vanjskim i

15 Milman Parry je u svojim terenskim istraživanjima usmene tradicije Bošnjaka i drugih naroda Balkana tridesetih godina XX stoljeća prednost davao onim kazivačima koji nisu znali čitati i pisati, jer su, ispostavilo se, naprosto bili bolji kazivači, njihove pjesme su bile kreativnije i zanimljivije, a bile su kreativnije i zanimljivije jer su se oslanjali na svoje slušne i govorne organe, jer su pamtili i zaboravljali istovremeno. Suprotno njima, kazivači koji su s ponosom isticali svoju pismenost, u pravilu su učili svoje pjesme iz već objavljenih pjesmarica, čime su uskraćivali sebi mogućnost i potrebu za zaboravom. O pitanjima odnosa pisma i usmenosti može se vidjeti u radovima Milmana Parryja i Waltera Onga. Milman Parry, *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, edited by Adam Parry, Clarendon Press, Oxford 1971; Walter Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Routledge, London and New York 1982.

16 „Kirijaš, to je uz konje. Natovari ovdje u četvrtak da bi osvanuo u petak u Tuzli na pijaci.“ (iz kazivanja A. Zukića).

17 „Ja sam, recimo, za mjesec u Ljubljani zaradio, što je moja porodica mogla preživjet, ne živjet, nego preživjet, godinu dana.“ (iz kazivanja A. Zukića).

unutarnjim migracijama. Pritisnut teškim godinama preživljavanja bez hrane, teškim poslovima kirijaša uz minimalnu zaradu te prinudnim odlaskom u Sloveniju zbog veće zarade, Aljo u vidu kletve ili obaveznog zavjeta obavezuje svoju djecu da život grade bilo gdje drugo, samo ne u Velinom Selu: ...“Imam jednog sina u Italiji, jednog u Njemačkoj. Ja sam njima kazo: *Ako ne budete na ovoj zemlji imali će drugo živjet, morete živjet u Velinom Selu. A ako budete igdi imali kvadrat dva zemljišta, da morete živjet, da ne živite u Velinom Selu, neću vam halalit ako budete živjeli ovdje.*<sup>18</sup> Sva dramatika i ozbiljnost zavjeta rezultirali su time da su mu petero od ukupno šestero djece utočište našlo u inostranstvu: dvije šćeri u Americi, jedan sin u Njemačkoj, jedan u Italiji, jedan u Sloveniji, a samo je jedna kći ostala da živi u Čeliću.

Danas je Aljo Zukić ponovo stanovnik Velinog Sela, pozvan, oslanjajući se na ono šta vidi i čuje, da svjedoči noviju povijest mjesta. I površan uvid u povijesnu pozadinu zapamćenih i kazivanih događaja ukazuje na iznimnu važnost njegovih svjedočenja, ako ne direktno za historijsku nauku a onda zasigurno za historiju pamćenja oslobođenu pritisaka i svega onoga šta pismo sa sobom nosi.

Isripovijedao nam je Aljo još jedno svoje putovanje, u Ameriku kod jedne od dvije svoje kćerke. Razlozi putovanja nisu ni ekonomske niti političke prirode, kao jedini motiv navodi želju da naredne godine Ramazan isposti u Americi kod kćerke. Svoju želju kazuje izvjesnom dedi da mu poselami njegovu Suadu i da joj prenese da idući Ramazan želi postiti kod nje. Kćerka ga je obradovala pozivom za dolazeći Ramazan, koji je nastupao kroz 20 dana, a Aljo to iz svoje kazivačke i ljudske pozicije objašnjava ovako: „Za mene, ti moreš planirat šta hoćeš, al Bog će ti je zacrto da pojedješ zalogaj tebi je doć na ono mjesto i u ono vrijeme.“ (iz kazivanja A. Zukića).

### Umjesto zaključka

Ovu našu kratku pri/povijest kazivanja o Velinom Selu završit ćemo svjedočenjem iz prve ruke. Nije ovo zanimljivo mjesto sa svojim zanimljivim žiteljima bilo osuđeno jedino na odlaske, ima nešto što je došlo k njima i tu zauvijek ostalo da dijeli njihovu sudbinu. Naime, radi se o tome da je neko ne baš tako davno donio i zasadio sadnicu smokve, da bi u vrijeme kada smo boravili u selu, svako dvorište imalo najmanje po jedno stablo. A da se ne radi samo o stablima koja ukrašavaju dvorišta uvjerali smo se probajući ukusno slatko od smokava. Uspješnom migracijom sadnica mediteranskog voća u surove predjele ovog majevičkog sela kao da se podsvjesno željelo ublažiti gorak okus teškog življenja.

<sup>18</sup> Iz kazivanja A. Zukića.

## Summary

We will end this short story of the story of Velino Selo with first-hand testimony. Not this interesting place with its interesting inhabitants was condemned only to departures, there is something that came to them and is there forever to share their destiny. Namely, it is not long ago that someone brought and planted a fig tree seedling, so that at the time when we were staying in the village, each yard had at least one tree. And not just the trees that decorate the yards, we made sure by tasting a delicious fig jam. The successful migration of Mediterranean fruit seedlings into the harsh areas of this Majevisa village seemed to subconsciously seek to alleviate the bitter taste of difficult living.



**PRILOZI I FOTOGRAFIJE //**  
**ANNEXES AND PHOTOS**



## PRILOG:

**ZAKLJUČCI MEĐUNARODNE NAUČNE KONFERENCIJE  
 “MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA DRUŠTVENA I  
 PRIVREDNA KRETANJA NA ŠIREM PODRUČJU BRČKOG  
 OD POČETKA XVII DO KRAJA XX STOLJEĆA”,  
 Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine**

- Međunarodna naučna konferencija *Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća* u potpunosti je opravdala očekivanja, jer je većina priloga, koristeći suvremenu metodologiju, oslobođena primjesa ideologija, uspjela da sistematizira, naučno valorizira i sintetizira dosadašnja saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o migracijama i demografskim kretanjima na ovim prostorima;
- Jedan broj naučnih radova je donio nova saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o porijeklu i kulturi nacionalnih manjina i drugih marginalnih grupa na prostoru Brčkog;
- No, svaka ozbiljna analiza dosadašnjih saznanja o prošlosti Brčkog pokazuje da Brčko i brčansko institucionalno kolektivno sjećanje tradicionalno pati od zaborava sopstvene prošlosti. Brčko nema elementarno ozbiljnih istraživanja o sopstvenoj historiji, migracijama i demografskim kretanjima, pa ni o sintetičkom historijskom uvidu u ekonomska, socijalna, kulturna i politička kretanja na ovim prostorima. Evidentan je nedostatak historijskih izvora, adekvatno arhiviranje, konzerviranje i digitaliziranje postojećih historijskih izvora, koji bi se učinili javno dostupnim, a posebno jedno multidisciplinarno istraživanje o prošlosti Brčkog u formi jedne monografije.

**Shodno gore navedenom neophodno je:**

- 1) Materijalno, organizaciono i kadrovski ojačati rad postojećih institucija iz ove oblasti, (arhiv, muzej, biblioteka, zavičajna zbirka i dr), uz potrebu formiranja institucije koja bi objedinjavala i koordinirala njihov rad.
- 2) Formirati koordinaciono tijelo od domaćih intelektualaca koji bi, uz angažman stručnjaka iz ove oblasti, i uz pomoć domaćih institucija, sačinili prijedlog projekta daljnjeg istraživanja prošlosti Brčkog u cilju pisanja jedne monografije o Brčkom.

Predlažemo da Vlada Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine formira multinacionalni i interdisciplinarni tim od brčanskih stručnjaka čiji zadatak bi bio da sačine projektni zadatak i finansijski plan potrebnih sredstava po strukturi utroška za izradu monografije Brčkog od osnivanja do 2020. godine.

Na osnovu tog programa treba planirati sredstva u Budžet Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, jer se radi o ozbiljnom poslu koji bi trajao nekoliko godina ozbiljnog rada. Analitika projekta bila bi dostavljena na usvajanje nakon imenovanja koordinacionog tijela.

FOTOGRAFIJE:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa Udruženjem građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta BiH organizuje Međunarodnu naučnu konferenciju

**MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA DRUŠTVENA I PRIVREDNA KRETANJA NA ŠIREM PODRUČJU BRČKOG OD POČETKA XVII DO KRAJA XX STOLJEĆA**

Map showing migration routes in the Brčko region. Red arrows indicate movement from the north (Hrvatska) and east (Sava) towards Brčko, and from the south (Doboj) towards Brčko. The Drina river is also shown. Silhouettes of migrants with luggage are at the bottom.

Pokrovitelji:  
Vlada Brčko distrikta Bosne i Hercegovine  
Skupština Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Medijski pokrovitelji:  
POSAVSKA pTV TELEVIZIJA  
HOT TELEVIZIJA  
BDC TV  
VAŠE PRAVO DA SAZNATE PRVI

Konferencijska sala Skupštine „Brčko distrikta“  
Brčko, 13 – 14. septembar 2019. godine u 17 sati

Prilog 1. Plakat Međunarodne naučne konferencije, Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ  
*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli  
 (Bosna i Hercegovina)*  
 Doseljavanje Hercegovaca na područje Brčkog  
 poslije Prvog svjetskog rata

Akademik Prof. dr. Šerbo RASTODER  
*Univerzitet Crne Gore, Crnogorska akademija nauka  
 (Crna Gora)*  
 Izbjeglice iz Šahovića 1924. godine i njihov  
 dolazak u Brčko

Diskusija  
 \*\*\*\*\*  
 Kafepauza (10.30-11.00 h)

**11:00-12:30 h (III sesija)**

Dr. Marijana STAMOVA  
*Institut balkanistike s Centra za etnologiju kod  
 Bugarske akademije nauka, Sofija (Bugarska)*  
 Dinamika migracionih procesa u jugoslavenskoj i  
 u nezavisnoj Republici Makedoniji  
 (istorije i sadašnjosti)

Prof. dr. Senad SELIMOVIC  
*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli  
 (Bosna i Hercegovina)*  
 Uticaj migracija na etničku i vjersku strukturu  
 stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu  
 (1945-1991)

Enes PAŠALIĆ, prof.  
*Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)*  
 Kultura sjećanja na prisilne migracije na području  
 Brčkog

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ  
*Centar za istraživanje moderne i savremene historije  
 Tuzla (Bosna i Hercegovina)*  
 Demografske promjene na području Brčkog u  
 svijetu novih popisa stanovništva

Dr. Esko MURATOVIĆ  
*Filozofski fakultet u Nikšiću (Crna Gora)*  
 Muhadžerska etika sabura – primjer muhadžera  
 Brčkog

Diskusija  
 \*\*\*\*\*  
 Kafepauza (12.30-13.00)

**13:00-14:30 h (IV sesija)**

Prof. dr. Mirsad KUNIC  
*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli  
 (Bosna i Hercegovina)*  
 Migracijski narativi u usmenoj tradiciji  
 Velinog Sela

Mr. sc. Sait ŠABOTIĆ  
*Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora (Crna Gora)*  
 Bošnjačka sa posebnim osvrtom na područje  
 Brčkog

Ismet DEDEIĆ  
*Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)*  
 Jevreji Brčkog

Đuro TANKOSIĆ  
*Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)*  
 Cincari (Armani) i Karavlati na području Brčkog

Kasim RIBIĆ  
*Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)*  
 Romi u Brčkom

Diskusija  
 \*\*\*\*\*  
 Zaključci  
 \*\*\*\*\*  
 Zajednički ručak (15.00 h)

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE  
 I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

UDRUŽENJE GRAĐANA PORIJEKLOM  
 IZ SANDŽAKA BRČKO DISTRIKTA  
 BOSNE I HERCEGOVINE

Centar za istraživanje  
 moderne i savremene  
 historije Tuzla

MEĐUNARODNA NAUČNA  
 KONFERENCIJA

**“MIGRACIJE I NJIHOV  
 UTICAJ NA DRUŠTVENA I  
 PRIVREDNA KRETANJA I  
 ŠIREM PODRUČJU BRČKOG OD  
 POČETKA XVII DO KRAJA XX  
 STOLJEĆA”**

**PROGRAM**

Konferencijska sala Skupštine Brčko distrikta  
 Brčko, 13 – 14. septembar 2019. godine u 17 h

Organizatori:  
 CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE  
 I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA  
 UDRUŽENJE GRAĐANA PORIJEKLOM  
 IZ SANDŽAKA BRČKO DISTRIKTA  
 BOSNE I HERCEGOVINE  
 Tel: 061-888-254; 061-869-754  
 Email: cimoshis@gmail.com

MEĐUNARODNA NAUČNA  
 KONFERENCIJA:

**MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA  
 DRUŠTVENA I PRIVREDNA KRETANJA NA  
 ŠIREM PODRUČJU BRČKOG OD POČETKA  
 XVII DO KRAJA XX STOLJEĆA**

Brčko, 13 – 14. septembar 2019. godine

Pokrovitelji:  
 Vlada Brčko distrikta Bosne i Hercegovine  
 Skupština Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Medijski pokrovitelji:  
 Posavski TV, RTV HIT i BDC TV

**PROGRAM**

Petak, 13. 9. 2019. godine

17:00 - 18:00 h  
 (Konferencijska sala Skupštine „Brčko distrikta“)

Svečano otvaranje Međunarodne naučne  
 konferencije  
 \*\*\*\*\*  
 Pozdravna riječ i uvodno izlaganje  
 Predsjednika Naučno-organizacionog odbora  
 Međunarodne naučne konferencije  
 \*\*\*\*\*  
 Pozdravna riječ Gradonačelnika Brčko distrikta  
 \*\*\*\*\*  
 Pozdravna riječ Predsjednika Skupštine Brčko  
 distrikta Bosne i Hercegovine  
 \*\*\*\*\*  
 Pozdravna riječ predstavnika Udruženja građana  
 porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta BiH  
 \*\*\*\*\*  
 Pozdravni gostujući i učesnika konferencije  
 \*\*\*\*\*  
 Kafepauza

**18:00-19:30 h (I sesija)**

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ  
*Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu  
 (Bosna i Hercegovina)*  
 Brčko i okolina kao tranzitni prostor u nekoliko  
 decenija nakon Bečkog rata

Dr. sc. Filip ŠKILJAN  
*Institut za migracije i narodnost Zagreb (Hrvatska)*  
 Bošnjaci/Muslimani u Gornjoj i donjoj  
 Bosni i Hercegovini do  
 današnjih dana

Dr. sc. Marijan PREMOVIĆ  
*Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora (Crna Gora)*  
 Doseljavanje crnogorskog stanovništva na prostor

sjeveroistočne Bosne, s posebnim osvrtom na  
 Brčko u XVII i XVIII stoljeću

Mr. sc. Mirza CEHAJIĆ  
*Pedagoški zavod Zenica (Bosna i Hercegovina)*  
 Stanovništvo Bosanske Posavine pod osmanskom  
 vlašću

Prof. dr. Redžep ŠKRIJEJLJ  
*Dežani univerzitet Novi Pazar (Srbija)*  
 Bosanski muhadžeri Kosovskog vijetka u  
 osmanjskim izvorima  
 \*\*\*\*\*  
 Diskusija  
 \*\*\*\*\*  
 Zajednička večera od 19:30 h

Sabota, 14. 9. 2019. godine  
 (Konferencijska sala Skupštine „Brčko distrikta“)

**9:00-10:30 h (II sesija)**

Mr. sc. Bayram ŠEN  
*Bogazici Univerziteti/EHESS (Tuzla, Francuska)*  
 Pripovijesti povratnika: bosanski emigranti u  
 Osmanskom carstvu

Prof. dr. Senad HADŽIĆ  
*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli  
 (Bosna i Hercegovina)*  
 Uticaj migracija na demografsku i konfionalnu  
 strukturu stanovništva Bečkog  
 krajem 19 i početkom 20. stoljeća

Emir MUSIĆ  
*Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)*  
 Doprinos Ali-age Kućukalića razvoju Brčkog

Mr. sc. Omer ZULIĆ  
*Centar za istraživanje moderne i savremene historije  
 Tuzla (Bosna i Hercegovina)*  
 Uticaj migracija na kulturne prilike u Bečkom u  
 periodu austrougarske uprave

POSAVSKI  
**ptv**  
 TELEVIJAZA

RTV  
**HIT**  
 TELEVIJAZA

BDC TV  
 SAJEB PRONALAZI SAČINJAVANJE

Prilog 2. Program Međunarodne naučne konferencije,  
 Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine.



Prilog 3. Svečano otvarenje Međunarodne naučne konferencije, Brčko, 13. septembar 2019. godine.



Prilog 4. Uvodno izlaganje prof. dr. Izeta Šabotića, predsjednika Naučno-organizacionog odbora.



Prilog 5. Uvodno izlaganje Eseda Kadrića, predsjednika Skupštine Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine.



Prilog 6. Uvodno izlaganje Ismeta Dedeića, predstavnika Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine.



MIGRACIJE I BRČKO - MIGRATIONS AND BRČKO

Prilog 7. Učesnici i gosti Međunarodne naučne konferencije.



Prilog 8. Radno predsjedništvo prvog dana Međunarodne naučne konferencije:  
*dr. sc. Filip Škiljan, dr. sc. Ramiza Smajić, prof. dr. Izet Šabotić.*



Prilog 9. Radno predsjedništvo drugog dana Međunarodne naučne konferencije:  
*mr. sc. Bayram Šen, mr. sc. Omer Zulić, mr. sc. Sait Š. Šabotić.*



Prilog 10. Učesnici Međunarodne naučne konferencije:  
*prof. dr. Sead Selimović, mr. sc. Mirza Čehajić, dr. sc. Marijan Premović.*



Prilog 11. Učesnici Međunarodne naučne konferencije:  
*dr. sc. Maryana Stamova, mr. sc. Bayram Šen, dr. sc. Ramiza Smajić.*



Prilog 12. Učesnici Međunarodne naučne konferencije.